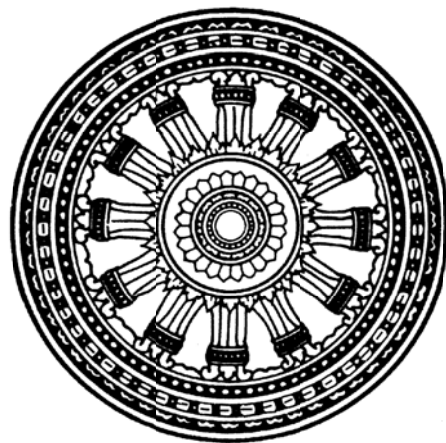

พุทธธรรม

(ฉบับเดิม)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

มหาวิทยาลัยเอเซียอาคเนย์

ธรรมทานเพื่อการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๖๗

พุทธธรรม (ฉบับเดิม)

© สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ปยุตฺโต)

ISBN 974-497-408-7

พิมพ์ครั้งแรก (๒๐๖ หน้า) — ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔

- โครงการตำราฯ จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์
ในโอกาสที่พระชนม์มครบ ๘๐ พรรษา (รวมในหนังสือชุด “วรรณไวทยาการ”)

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (เพิ่มเติม, ๓๗๕ หน้า) — ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔

พิมพ์ครั้งที่ ๓๘ (เพิ่มเติม, ๔๔๖ หน้า) — พ.ศ. ๒๕๖๒

พิมพ์ครั้งที่ ๓๙ (เพิ่มเติม, ๔๕๘ หน้า) — เมษายน ๒๕๖๓

พิมพ์ครั้งที่ ๔๗ (ปรับแก้-เพิ่มเติม) — พ.ศ. ๒๕๖๗ ๑๐,๐๐๐ เล่ม

- มหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์

หนังสือนี้ **ไม่มีลิขสิทธิ์** แต่เพื่อให้เนื้อหาสาระของหนังสือถูกต้องแม่นยำ ผู้ประสงค์จะพิมพ์
เผยแพร่ ติดต่อที่วัดญาณเวศกวัน ต.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม ๗๓๒๑๐ เพื่อแจ้งขอรับ
ต้นแบบหนังสือ **ฟรี** แล้วนำไปดำเนินการพิมพ์เอง ที่ไหนอย่างไร แล้วแต่เห็นชอบพอใจของตน

พิมพ์ที่

คำปรารภ

พุทธศาสนา คือการสอนเกี่ยวกับความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ความจริงก็คือ ตอนนี้เราอยู่ในเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นจาก เหตุการณ์ย่อยจำนวนมาก หรืออาจจะพูดอีกแบบหนึ่งว่า เหตุการณ์ย่อยต่างๆ รวมกันเป็นเหตุการณ์ใหญ่ และในขณะที่เหตุการณ์ใหญ่ดำเนินไป ก็จะมีเหตุการณ์ย่อยใหม่ๆ เกิดขึ้นอีก ส่งผลทำให้ เหตุการณ์ใหญ่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

แต่ไม่ใช่แค่นั้น เพราะว่าเหตุการณ์ต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายนอก ซึ่งเมื่อเราพบเจอเหตุการณ์หนึ่ง เราจะเอามาแปลความหมายในใจเราอีกที ผลก็ออกมาเป็นประสบการณ์ที่เราได้รับ นี่ก็คือลักษณะการมองโลกของมนุษย์ ซึ่งมันไม่มีความแน่นอน เพราะ เหตุการณ์ภายนอกมีการเปลี่ยนแปลง และการแปลความหมายในใจ ก็มีการแปรเปลี่ยนตลอดเวลา

โดยปกติของมนุษย์ เมื่อเจอเหตุการณ์อะไรก็ตาม ก็จะรู้สึก ถูกใจหรือไม่ถูกใจ ความรู้สึกเหล่านี้เกิดขึ้นชั่วคราว ส่งผลทำให้เกิดความอยาก ถ้าถูกใจก็อยากได้ต่อไปหรือมากขึ้น ถ้าไม่ถูกใจก็อยากให้หายไป และมนุษย์ก็จะทำไปตามความอยาก ส่งผลทำให้เกิดเหตุการณ์ใหม่ เกิดความรู้สึกถูกใจไม่ถูกใจ เกิดความอยาก และทำไปตามความอยาก วนซ้ำอยู่แบบนี้ จึงเกิดสิ่งที่เรียกว่า "มันอยากตลอดเวลา ไม่เคยพอใจเลย" และนี่คือสิ่งที่พระพุทธเจ้าเรียกว่า "ความทุกข์"

วิธีการจัดการคือ เมื่อเกิดเหตุการณ์ขึ้น เราก็ใช้สติปัญญา โดยแบ่งเป็น ๒ ด้าน ด้านแรกคือทำจิต และด้านที่สองคือทำกิจ

การทำจิต คือการทำความเข้าใจว่าเหตุการณ์ที่ดำเนินไปย่อมแปรเปลี่ยนตลอดเวลา เพราะเกิดจากเหตุการณ้อย่อยต่างๆ มากมาย เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่เราควบคุมได้บ้างและไม่ได้บ้างเป็นธรรมดาของมัน เมื่อเรารู้ความจริงแล้ว ก็จะมีการวางท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติด หลุดพ้นเป็นอิสระ และปล่อยวางได้

แต่อย่างไรก็ตาม เราก็ไม่ได้ละทิ้ง แต่เราต้องทำด้านที่ ๒ คือ การทำกิจ จัดการด้วยสติปัญญาตามข้อเท็จจริงและเหตุผล ต่อมา แม้ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจะเป็นอย่างไร เราจะไม่ไปด่วนสรุปตัดสินว่าดีหรือไม่ เพราะผลที่เกิดขึ้นยังไม่สิ้นสุด มันก็เป็นเพียงเหตุการณ์หรือข้อเท็จจริงใหม่ ที่เราต้องใช้สติปัญญาจัดการต่อไป หลักการปฏิบัติเช่นนี้จะทำให้จิตใจของเราวางอยู่บนความจริงที่มีสติปัญญาคอยช่วยปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องเหมาะสม ส่งผลทำให้เรารู้สึกปล่อยวางเป็นอิสระ และพอใจ

สรุปว่า พุทธศาสนาสอนให้เข้าใจความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว ก็จะไม่มีความทุกข์

จากเนื้อหาที่กล่าวมาข้างต้น ผมขอกราบขอบพระคุณท่าน สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ที่ให้ความรู้แก่ผมผ่านหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับนี้* ซึ่งเป็นวิถิต่างแห่งการดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

เสริมสิน สมะลาภา

มหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์

อนุโมทนา

มหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์ โดยคุณเสริมสิน สมะลาภา และ
ดร.ฉันทวุฒิ พิษผล ได้จัดพิมพ์หนังสือ *พุทธธรรม (ฉบับเดิม)*
จำนวนมากเป็นธรรมวิทยาทาน และได้ดำเนินการเผยแพร่เพื่อ
ประโยชน์ทางการศึกษา ให้เกิดความเจริญงอกงามทางธรรมทาง
ปัญญาแผ่ขยายกว้างขวางออกไป

บัดนี้ คุณเสริมสิน สมะลาภา นายกสภามหาวิทยาลัย
เอเชียอาคเนย์ ได้แจ้งบุญเจตนาที่จะดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือ
หนังสือ *พุทธธรรม (ฉบับเดิม)* นั้น เพื่อเผยแพร่อีกครั้งใหม่ใน
พ.ศ. ๒๕๖๗ นี้ เพิ่มจำนวนอีก ๑๐,๐๐๐ เล่ม

พุทธธรรม (ฉบับเดิม) ที่พิมพ์ครั้งใหม่ ใน พ.ศ. ๒๕๖๗ นี้ มี
เนื้อความที่ได้ปรับปรุง และมีคำอธิบายที่แทรกเสริมเพิ่มเติมให้
ชัดเจนเป็นประโยชน์มากขึ้นหลายแห่ง

อาตมภาพขออนุโมทนามหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์ ที่ได้
บำเพ็ญกุศลจริยาในการเผยแพร่ธรรม เพื่อประโยชน์สุขที่แท้จริง
และยั่งยืนแก่ประชาชน

ขอกุศลจริยาเพื่อประโยชน์ทางการศึกษารั้งนี้ จงเป็นปัจจัย
ให้สัมฤทธิ์ความไพบูลย์แห่งธรรมและปัญญา นำมาซึ่งความแผ่
ไพศาลของพระสัทธรรม เพื่อความเกษมศานต์แห่งมหาชน ตลอด
กาลยาวนานสืบไป

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ปยุตฺโต)

๑๗ มิถุนายน ๒๕๖๗

สารบัญ

คำปรารภ	ก
อนุโมทนา	ค
พุทธธรรม หรือกฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต	๑
ความนำ สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน	๑

ภาค ๑ มัชฌิมนิเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ หรือธรรมที่เป็นกลาง

ภาพรวม มัชฌิมนิเทศนา	๒๑
พระพุทธเจ้า ตรัสรู้อะไร? (ว่าตามธรรม)	๒๑
ปัญหาอุปมา: กฎธรรมชาติสากลแห่งปัจจุการ	๒๑
ธรรมชาติของธรรมชาติ ผู้ การแต่งตั้งจัดการของมนุษย์	๒๕
ทำความเข้าใจถ้อยคำ เช่นว่า “ธรรม” ว่า “สภาวะ”	๒๕
กฎธรรมชาติ ๒: ภาวะเป็นไป/อาการ (สัมพันธ) กับ ภาวะปรากฏ/ลักษณะ	๓๑
กฎธรรมชาติชุดที่ ๒ มองได้ด้วยกฎที่ ๑	๓๑
มนุษย์จะหมดปัญหา ต้องอยู่ด้วยปัญญาที่เข้าถึงความจริงของธรรม	๓๕
จากวิธีของปัญหา สู่วิธีแห่งปัญญา	๓๕
บนฐานของมัชฌิมนิเทศนา เข้าสู่สมาธิปฏิบัติ	๓๗
สภาวะธรรม และกฎธรรมชาติ ในมัชฌิมนิเทศนา	๔๐
ชีวิต คืออะไร?	๔๑
ก. ขั้น ๕: ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต	๔๑
ตัวสภาวะ	๔๑
ขั้น ๕ กับอุปาทานขั้น ๕ หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา	๔๔
คุณค่าทางจริยธรรม	๔๖

ชีวิต คืออะไร? ๔๘

ข. आयตนะ ๖: แตนรับรู้และเสพส่วยโลก	๔๘
ช่องทางที่ชีวิตติดต่อกับโลก	๔๘
ตัวสภาวะ	๕๐
ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้	๖๓
ก. ลัทธิ ๒ ระดับ	๖๓
ข. วิปัสสนา หรือ วิปัสสนา ๓	๖๖
พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ	๖๘
ก) สรรพสิ่ง โลก และบัญญัติต่างๆ	๖๘
ข) ความจริงเดียวกัน ทั้งแก่ผู้หลง และผู้รู้เท่าทัน	๗๐
ค) จิตใจใหญ่กว้าง มีปัญญานำทาง อยู่อย่างมีสติ	๗๑
ง) ก้าวไปในมรรคาแห่งอิสรภาพและความสุข	๗๓
คุณค่าทางจริยธรรม	๗๖

ชีวิต เป็นอย่างไร? ๘๑

ไตรลักษณ์: ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง	๘๑
ตัวกฎหรือตัวสภาวะ	๘๑
คุณค่าทางจริยธรรม	๘๖
๑. หลักอนิจจตา	๘๖
๑) มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่ด้านนอกตั้งอยู่ในความไม่ประมาท เร่งชวนช่วยทำการทั้งหลาย ด้วยความรู้ที่ตรงเหตุปัจจัย	๘๗
๒) มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่ด้านในจิตใจเป็นอิสระ เป็นสุขผ่องใสปล่อยวางได้ ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย	๘๙
๒. หลักทุกข์ตา	๙๑
๑) ทุกข์ที่เป็นธรรมดาของสังขาร ต้องรู้ทัน ไม่ยึดฉวยมึนเมาใส่ตัวให้เป็น ทุกข์ของเรา แต่เอาเป็นภาระที่จะจัดการ ด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย	๙๑
๒) หลักอริยสัจบอกหน้าที่กำกับไว้ว่า ทุกข์สำหรับปัญญารู้ทันและทำให้ ไม่เกิดไม่มี แต่สุขที่คั่นมุ่งหมายต้องทำให้กลายเป็นชีวิตของเรา	๙๒
๓. หลักอนัตตตา	๑๐๐

ชีวิต เป็นไปอย่างไร? ๑๐๓

ปัจจุสมุปบาท: การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี ๑๐๓

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ ๑๐๓

๑. ฐานะและความสำคัญ ๑๐๓

๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปัจจุสมุปบาท ๑๐๖

๑) หลักทั่วไป ๑๐๖

๒) หลักแจ้งหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์ ๑๐๗

๓. การแปลความหมายหลักปัจจุสมุปบาท ๑๑๐

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น ๑๑๔

ความหมายของ “ทุกข์” ๑๑๔

สิ่งทั้งหลาย คือกระแสเหตุปัจจัย มิใช่มีตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นจริง ๑๑๖

สิ่งทั้งปวงอยู่ในกระแสเหตุปัจจัย ไร้มูลการณ ไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ๑๑๗

ถ้ารู้ไม่ทันกระแสเหตุปัจจัย ชีวิตจะตกเป็นทาส ถูกมันกระแทกบีบคั้น ๑๒๑

มีปัญญารู้เท่าทัน จะได้ประโยชน์จากกฎธรรมชาติ ดุจเป็นนายเหนือมัน ๑๒๕

ชีวิตที่แตกต่าง ระหว่างผู้มีวิมวธิมัน กับท่านที่อยู่ด้วยปัญญา ๑๒๘

๕. คำอธิบายตามแบบ ๑๓๐

ก. หัวข้อและโครงรูป ๑๓๑

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ ๑๓๒

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด ๑๓๔

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน ๑๔๖

ก. ความหมายอย่างง่าย ๑๔๙

ข. ตัวอย่างแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย ๑๕๐

๗. ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ ๑๖๓

ก. อาสวะหล่อเลี้ยงอวิชชา ที่เปิดช่องแก่งสังขาร ๑๖๓

ข. ตัณหา อาศัยอวิชชา โดยสัมพันธ์กับทิวฐิ ๑๖๖

ค. อุปาทาน เป็นเงื่อนไขสำคัญ ที่บั่นทอนชีวิต ๑๖๙

ง. การพ่อนบาปปัญหา เมื่อยังมีอวิชชาและตัณหา ๑๗๓

๘. ปัจจุสมุปบาทในฐานะมโนธรรมเทศนา ๑๗๕

หลักธรรมที่สืบเนื่องจากปฏิจจสมุปบาท ๑๘๖

๑. กรรม ๑๘๖

- ก. ตัวกฎ หรือตัวสภาวะ ๑๘๖
- ๑) กรรมในแง่กฎแห่งสภาวะธรรม กับกรรมในแง่จริยธรรม ๑๘๗
 - ๒) ลัทธิหรือความเห็นผิด ที่ต้องแยกจากหลักกรรม ๑๘๘
 - ๓) แง่ละเอียดอ่อนที่ต้องเข้าใจ เกี่ยวกับการให้ผลของกรรม. ๑๙๒
- ข. คุณค่าทางจริยธรรม ๑๙๕
- ก) ความหมายทั่วไป. ๑๙๖
 - ข) ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถืองมงาย. ๑๙๖
 - ค) การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารภนา. ๑๙๘
 - ง) การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ. ๑๙๙
 - จ) การพึ่งตนเอง. ๒๐๑
 - ฉ) ข้อเตือนใจเพื่อนาคต. ๒๐๑

๒. อริยสัจ ๒๐๓

- ก. ความเข้าใจเบื้องต้น ๒๐๓
- ๑) ตรัสรู้ อริยสัจ=ตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน. ๒๐๓
 - ๒) เรียนอริยสัจ ต้องรู้หน้าที่ต่ออริยสัจ. ๒๐๕
 - ๓) อริยสัจ กับ ปฏิจจสมุปบาท ครอบคลุมกันอย่างไร. ๒๐๗
 - ๔) พระพุทธเจ้าตรัสรู้ อริยสัจ และตรัสสอนอริยสัจ. ๒๑๑
- ข. คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ ๒๑๔

บทเพิ่มเติม: เรื่องเหตุปัจจัย ในปฏิจจสมุปบาท และกรรม ๒๑๕

- ๑) บางส่วนของปฏิจจสมุปบาท ที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ. ๒๑๕
- ๒) ความหมายของ เหตุ และ ปัจจัย. ๒๑๖
- ๓) ผลหลากหลาย จากปัจจัยเอนก. ๒๑๘
- ๔) วิธีปฏิบัติต่อกรรม. ๒๒๐
- ๕) ทำกรรมเก่าให้เกิดประโยชน์. ๒๒๘
- ๖) อยู่เพื่อพัฒนากรรม ไม่ใช่อยู่เพื่อใช้กรรม. ๒๓๒
- ๗) กรรมระดับบุคคล-กรรมระดับสังคม. ๒๓๔

ภาค ๒ มัชฌิมาปฏิปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ หรือทางสายกลาง

ภาพรวม มัชฌิมาปฏิปทา ๒๓๙

พระพุทธเจ้า ตรัสรู้อะไร? (ว่าตามคน) ๒๓๙

บนฐานแห่งมัชฌิมาเทศนา วางปฏิบัติที่เป็นมัชฌิมา ๒๓๙

จากความจริงของธรรมชาติ สู่ปฏิบัติที่ได้ผลจริงของมนุษย์ ๒๔๓

- จากปัจจัยการของธรรมชาติ สู่อริยสัจสำหรับมนุษย์ ๒๔๓

- ทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อ ให้ถูกต้อง ๒๔๗

- คำว่า “อริยสัจ” มีแห่งความหมายที่ควรรู้เข้าใจไว้บ้าง ๒๔๘

ความรู้กระบวนการของธรรมชาติ

ประยุกต์ สู่ ปฏิบัติการในการพัฒนามนุษย์ ๒๕๐

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา ๒๕๐

- อริยสัจ ๔ ออกแสดงทางมรรคาชีวิต ที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ๒๕๐

- กระบวนการดำเนินชีวิตที่ดี เริ่มด้วยปัญญานำหน้ากระบวนการ ๒๕๑

ศึกษา ๓ ด้าน ให้คนพัฒนาอย่างบูรณาการครบ ๔ ๒๕๕

พัฒนามรรคาชีวิต ด้วยการศึกษาศึกษาที่สอดคล้อง ๒๕๕

- เอาการฝึกจากข้างนอกเข้าไปขับเคลื่อนกระบวนการชีวิตข้างใน ๒๕๕

- เมื่อจบการศึกษา คนก็พัฒนาเป็น “ภาวิต” ๒๕๕

พัฒนาคนได้ ความสุขก็พัฒนาด้วย ๒๖๐

มรรคาแห่งความสุข: ด้วยความสุข สู่ความเกษม ๒๖๐

ชีวิตที่ดี มีจุดหมายให้พัฒนาถึงได้ตลอดทาง ๒๖๓

ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร? ๒๖๗

มัชฌิมาปฏิปทา: ทางสายกลาง ๒๖๗

มัชฌิมาปฏิปทาต่อเนื่องจากมัชฌิมาธรรมเทศนา ๒๖๗

๑) อาหารของอริยสัจ ๒๗๒

๒) อาหารของอริยสัจและวิมุตติ ๒๗๒

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา ๒๗๔

✿ เป็นทางสายกลาง ๒๗๔

✿ เป็นทางดับกรรม ๒๗๕

* เป็นทางชีวิตที่ประเสริฐ และเป็นพุทธจริยธรรม.	๒๗๗
* เป็นทางชีวิต ทั้งของบรรพชิต และคฤหัสถ์.	๒๗๘
* มีไว้เพื่อใช้ข้ามฝั่ง มีใช้เพื่อถ้อยคำหรือแบกโกไว้.	๒๗๙
* คบคนดีมีกัลยาณมิตร พาเข้าสู่วิถีชีวิตที่องกาม.	๒๘๑
ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา	๒๘๒
* ทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง.	๒๘๒
* ระบบองค์รวมของชีวิตดงามที่กำลังพัฒนา.	๒๘๓
* องค์ ๓ ของมรรค ที่ต้องใช้เสมอเป็นประจำ.	๒๘๘
ระบบแยกส่วนของไตรสิกขา.	๒๘๙
* มีสิกขาการศึกษาดี ก็เดินทางมรรค ไปถึงจุดหมาย.	๒๘๙
* เป้าหมายหลักคือปัญญาศูนย์กลางบัญชาการเดินทาง .	
สิกขาจัดการฝึกทุกกองกำลังให้พร้อมเสนอสนองงาน	๒๙๒
* สิกขาใช้รายการแยกส่วนจัดการจากข้างนอกเข้าไป.	๒๙๕
* จบการศึกษา วัดด้วยพัฒนา ๔ ด้าน.	๒๙๘
* ต้นทุนปัญญาที่จะก้าวไปในมรรคาชีวิต.	๓๐๑
* ความเด่นที่เน้นความสำคัญของไตรสิกขา.	๓๐๒

ความหมายขององค์ประกอบแต่ละข้อ ของมัชฌิมาปฏิปทา. . . ๓๐๓

๑. สัมมาทิฐิ. ๓๐๔

ความสำคัญของสัมมาทิฐิ.	๓๐๔
คำจำกัดความของสัมมาทิฐิ.	๓๐๔
สัมมาทิฐิในมรรคาแห่งการปฏิบัติ.	๓๐๖
ก) ลำดับขั้นของการพัฒนาปัญญา.	๓๐๖
ข) หลักศรัทธา.	๓๐๙
• สรุปข้อควรเข้าใจเกี่ยวกับศรัทธา.	๓๐๙
• สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่ถูกต้อง.	๓๑๓
• พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา.	๓๑๔
① ทศนคติตามแนวกลามสูตร.	๓๑๔
② ทำที่แบบอนุรักษ์ลัทธิ.	๓๑๕
③ สร้างศรัทธาด้วยการใช้ปัญญาตรวจสอบ.	๓๑๖
④ ศรัทธาแม้จะสำคัญ แต่จะติดตันถ้าอยู่แค่ศรัทธา.	๓๑๗
⑤ เมื่อรู้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญา ก็ไม่ต้องเชื่อด้วยศรัทธา.	๓๑๗

ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ	๓๓๖
๑. ความมีกัลยาณมิตร	๓๓๘
๒. โยนิโสมนสิการ	๓๔๑
๒. สัมมาสังกัปปะ	๓๔๖
คำจำกัดความ และความหมายของสัมมาสังกัปปะ	๓๔๖
ข้อสังเกต และเหตุผลในการใช้คำเชิงปฏิเสธ	๓๔๙
คึกษาธรรมคือเข้าใจธรรมชาติ ต้องมองความหมายโดยไม่ประมาท	๓๕๕
แก้ไขความคิดที่ไม่ดี ด้วยวิธีแห่งปัญญา	๓๕๙
๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ	๓๖๑
คำจำกัดความ และความหมายพื้นฐาน	๓๖๑
ความหมายแบบขยาย ในคำสอนทั่วไป	๓๖๒
ตะวันตกไม่รู้จักจริยธรรมแบบธรรมชาติและเป็นระบบ	๓๖๗
ความแตกต่างระหว่างศีล ในพระพุทธศาสนา กับศาสนาเทวนิยม	๓๗๒
๖. สัมมาวาายามะ	๓๗๘
ความหมาย และประเภท	๓๗๘
ความสำคัญพิเศษของความเพียร	๓๘๐
ความเพียรที่พอดี ด้วยความสมดุลแห่งอินทรีย์	๓๘๑
๗. สัมมาสติ	๓๘๓
คำจำกัดความ	๓๘๓
สติในฐานะอุปมาธรรม	๓๘๔
มีสติรักษาตัว เท่ากับช่วยรักษาสังคม	๓๘๘
บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกำจัดอาสวกิเลส	๓๙๐
สติปัญญาในฐานะสัมมาสติ	๓๙๓
ก) สติปัญญา ๔ โดยสังเขป	๓๙๔
ข) สาระสำคัญของสติปัญญา	๓๙๖
ก. กระบวนการปฏิบัติ	๓๙๘
ข. ผลของการปฏิบัติ	๓๙๙
สุขภาพกาย-สุขภาพใจ	๔๐๒

๘. สัมมาสมาธิ ๔๐๔

ความหมาย และระดับของสมาธิ	๔๐๔
ผลสำเร็จในระดับต่างๆ ของการเจริญสมาธิ	๔๐๕
วิธีเจริญสมาธิ	๔๐๗
ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ	๔๐๗
ก) ประโยชน์ที่แท้ และผลจำกัดของสมาธิ	๔๐๗
ข) สมณะ-วิปัสสนา	๔๐๘
ค) เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ; ปัญญาวิมุต-อุภาโตภาควิมุต	๔๑๐
การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ต่างๆ	๔๑๒

บทเพิ่มเติม: ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔ . . . ๔๑๖

(มรรคมรรค ๘ ← ศึกษา ๓ → ภาวนา ๔)	๔๑๖
มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยการศึกษา	๔๑๖
ศักยภาพของมนุษย์ คือจุดเริ่มของพระพุทธศาสนา	๔๑๘
ชีวิตที่ดี คือชีวิตที่ศึกษา	
เมื่อพัฒนาคนด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็ก้าวไปในอริยมรรค	๔๒๐
ชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาที่ต้องประสานกัน ๓ ส่วน	
พัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องราวของการศึกษา	๔๒๑
ไตรสิกขา: ระบบการศึกษา ซึ่งพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปทั้งระบบ	๔๒๕
ระบบแห่งสิกขา เริ่มด้วยจัดปรับพื้นที่ให้พร้อมที่จะทำงานฝึกศึกษา	๔๒๗
ชีวิตทั้ง ๓ ด้าน การศึกษาทั้ง ๓ ชั้น ประสานพร้อมไปด้วยกัน	๔๓๐
การศึกษาจะดำเนินไป มีปัจจัยช่วยเกื้อหนุน	๔๓๕
๑. ขั้นนำสู่สิกขา หรือการศึกษาจัดตั้ง	๔๓๖
- การศึกษา[ทั้งหมด]จัดตั้ง ต้องไม่บดบังการศึกษาที่แท้ของชีวิต	๔๔๐
๒. ขั้นไตรสิกขา หรือกระบวนการศึกษาที่แท้ของธรรมชาติ	๔๔๓
ระบบไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาอย่างองค์รวมในทุกกิจกรรม	๔๔๓
ปฏิบัติการฝึกศึกษาด้วยสิกขา แล้ววัดผลด้วยภาวนา	๔๔๕

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ ๔๕๑

บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ๔๕๓

บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๓๘ ๔๕๕

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต

ความนำ

สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน

พระพุทธศาสนานั้น เมื่อมองในทัศนะของคนสมัยใหม่ มักเกิดปัญหาขึ้นบ่อยๆ ว่าเป็นศาสนา (religion) หรือเป็นปรัชญา (philosophy) หรือว่าเป็นเพียงวิถีครองชีวิตแบบหนึ่ง (a way of life) เมื่อปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นเหตุให้ต้องถกเถียงหรือแสดงเหตุผล ทำให้เรื่องยืดยาวออกไป อีกทั้งมิติในเรื่องนี้ก็แตกต่างกันไม่ลงเป็นแบบเดียวกัน ทำให้เป็นเรื่องพันเผื่อไม่มีที่สิ้นสุด

ในที่นี้ แม้จะเขียนเรื่องพุทธธรรมไว้ในหมวดปรัชญาก็จะไม่พิจารณาปัญหานี้เลย มุ่งแสดงแต่ในขอบเขตว่า พุทธธรรมสอนว่าอย่างไร มีเนื้อหาอย่างไรเท่านั้น ส่วนที่ว่าพุทธธรรมจะเป็นปรัชญาหรือไม่ ให้เป็นเรื่องของปรัชญาเองที่จะมีขอบเขตครอบคลุมหรือสามารถตีความให้ครอบคลุมถึงพุทธธรรมได้หรือไม่ โดยที่ว่าพุทธธรรมก็คือพุทธธรรม และยังคงเป็นพุทธธรรมอยู่นั่นเอง มีข้อจำกัดเพียงอย่างเดียวว่า หลักการหรือคำสอนใดก็ตาม ที่เป็นเพียงการคิดค้นหาเหตุผลในเรื่องความจริงเพื่อสนองความต้องการทางปัญญา โดยมีได้มุ่งและแสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง อันนั้น ให้ถือว่า ไม่ใช่พระพุทธศาสนา เฉพาะอย่างที่ว่าคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้เรียกว่าพุทธธรรม

การประมวลคำสอนในพระพุทธศาสนาว่าเป็นข้อสรุปลงว่า พุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและทรงมุ่งหมายแท้จริง เป็นอย่างไร นั้น เป็นเรื่องยาก แม้จะยกข้อความในคัมภีร์ซึ่งถือกันว่าเป็นพุทธพจน์ มาอ้าง เพราะคำสอนในคัมภีร์มีปริมาณมากมาย มีแง่ด้านระดับความ ลึกซึ่งต่างๆ กัน และขึ้นต่อการตีความของบุคคล โดยใช้สติปัญญาและความสุจริตใจหรือไม่เพียงไรด้วย ในบางกรณี ผู้ถือความเห็นต่างกันสอง ฝ่าย อาจยกข้อความในคัมภีร์มาสนับสนุนความคิดเห็นของตนได้ด้วยกัน ทั้งคู่ การวินิจฉัยความจริงจึงขึ้นต่อความแม่นยำในการจับสาระสำคัญ และความกลมกลืนสอดคล้องแห่งหลักการและหลักฐานที่แสดงทั้งหมด โดยหน่วยรวมเป็นข้อสำคัญ แม้กระนั้น เรื่องที่แสดงและหลักฐานต่างๆ ก็มักไม่กว้างขวางครอบคลุมพอ จึงหนีไม่พ้นจากอิทธิพลความเห็นและความเข้าใจพื้นฐานต่อพุทธธรรมของบุคคลผู้แสดงนั้น

ในเรื่องนี้ เห็นว่ายังมีองค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งที่ควรนำมาเป็น เครื่องวินิจฉัยด้วย คือ ความเป็นไปในพระชนมชีพ และพระปฏิบัติของ องค์สมเด็จพระบรมศาสดา ผู้เป็นแหล่งหรือที่มาของคำสอนเอง บุคลิก และสิ่งที่ผู้สอนได้กระทำ อาจช่วยแสดงความประสงค์ที่แท้จริงของผู้สอนได้ดีกว่าคำสอนเฉพาะแห่งๆ ในคัมภีร์ หรืออย่างน้อยก็เป็นเครื่อง ประกอบความเข้าใจให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงหากจะมีผู้ติงว่า องค์ประกอบ ข้อนี้นี้ก็ได้จากคัมภีร์ต่างๆ เช่นเดียวกับคำสอน และขึ้นต่อการตีความได้ เหมือนกัน แม้กระนั้น ก็ยังต้องยอมรับอยู่นั่นเองว่า เป็นเครื่อง ประกอบการพิจารณาที่มีประโยชน์มาก

จากหลักฐานต่างๆ ทางฝ่ายคัมภีร์และประวัติศาสตร์ พอจะวาด ภาพเหตุการณ์และสภาพสังคมครั้งพุทธกาลได้คร่าวๆ ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในชมพูทวีป เมื่อประมาณ ๒,๖๐๐ ปีล่วง มาแล้ว ทรงประสูติในวรรณะกษัตริย์ พระนามเดิมว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะผู้ครองแคว้นศากยะ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้าน

ตะวันออกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ดิดเชิงเขาหิมาลัย ในฐานะโอรส กษัตริย์และเป็นความหวังของราชตระกูล พระองค์จึงได้รับการ ประนเปรอด้วยโลกียสุขต่างๆ อย่างเพียบพร้อม และได้ทรงเสวยความสุข อยู่เช่นนี้เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี ทรงมีทั้งพระชายาและพระโอรส

ครั้งนั้น ในทางการเมือง รัฐบางรัฐที่ปกครองแบบราชาธิปไตย กำลังเรืองอำนาจขึ้น และกำลังพยายามทำสงครามแผ่ขยายอำนาจและ อาณาเขตออกไป รัฐหลายรัฐ โดยเฉพาะที่ปกครองแบบสามัคคีธรรม (หรือ แบบสาธารณรัฐ) กำลังเสื่อมอำนาจลงไปเรื่อยๆ บางรัฐก็ถูกปราบรวมเข้า ในรัฐอื่นแล้ว บางรัฐที่ยังเข้มแข็งก็อยู่ในสภาพตึงเครียด สงครามอาจ เกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ แม้รัฐใหญ่ที่เรืองอำนาจ ก็มีการขัดแย้งรบพุ่งกันบ่อยๆ

ในทางเศรษฐกิจ การค้าขายกำลังขยายตัวกว้างขวางขึ้น เกิดคน ประเภทหนึ่งมีอิทธิพลมากขึ้นในสังคม คือ พวกเศรษฐี ซึ่งมีสิทธิ มี เกียรติยศและอิทธิพลมากขึ้นแม้ในราชสำนัก

ในทางสังคม คนแบ่งออกเป็น ๔ วรณะตามหลักคำสอนของ ศาสนาพราหมณ์ มีสิทธิ เกียรติ ฐานะทางสังคม และอาชีพการงาน ต่างกันไปตามวรรณะของตนๆ แม้นักประวัติศาสตร์ฝ่ายฮินดูจะว่าการถือ วรรณะในยุคนั้นยังไม่เคร่งครัดนัก แต่อย่างน้อยคนวรรณะศูทรก็ไม่มีสิทธิ ที่จะฟัง หรือกล่าวความในพระเวทอันเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์ได้ ทั้งมีกำหนดโทษไว้ (เท่าที่ทราบจาก *มานวธรรมศาสตร์* ต่อมา ถึงกับให้ผ่า ร่างกายเป็น ๒ ซีก) และคนจัณฑาลหรือพวกนอกวรรณะก็ไม่มีสิทธิได้รับ การศึกษาเลย การกำหนดวรรณะก็ใช้ชาติกำเนิดเป็นเครื่องแบ่งแยก โดยเฉพาะพวกพราหมณ์พยายามยกตนขึ้น ถือตัวว่าเป็นวรรณะสูงสุด

ส่วนในทางศาสนา พวกพราหมณ์เหล่านั้น ซึ่งเป็นผู้รักษาศาสนา พราหมณ์สืบต่อกันมา ก็ได้พัฒนาคำสอนในด้านลัทธิพิธีกรรมต่างๆ ให้ ลึกซึ้งซับซ้อนใหญ่โตโอ้อ่าขึ้น พร้อมกับที่ไร้เหตุผลลงโดยลำดับ การที่ ทำดังนี้ มิใช่เพียงเพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนาเท่านั้น แต่มุ่งสนองความ ต้องการของผู้มีอำนาจ ที่จะแสดงถึงเกียรติยศความยิ่งใหญ่ของตน

ประการหนึ่ง และด้วยมุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนที่จะพึงได้จากผู้มีอำนาจเหล่านั้นอย่างหนึ่ง

พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนชักจูงให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากขึ้น เพราะหวังผลตอบแทนเป็นทรัพย์สินสมบัติและความสุขต่างๆ พร้อมกันนี้ ก็ก่อความเดือดร้อนแก่คนชั้นต่ำ พกพากรรมกรที่ต้องทำงานหนัก และการทารุณต่อสัตว์ด้วยการฆ่าบูชาญ ครั้งละเป็นจำนวนมากๆ^๑

ในเวลาเดียวกันนี้ พราหมณ์จำนวนหนึ่งได้คิดว่าพิธีกรรมต่างๆ ไม่สามารถทำให้ตนประสบชีวิตนิรันดร์ได้ จึงได้เริ่มคิดเอาจริงเอาจังกับปัญหาเรื่องชีวิตนิรันดร์ และหนทางที่จะนำไปสู่สภาวะเช่นนั้น ถึงกับยอมปลีกตัวออกจากสังคมไปคิดค้นแสวงคำตอบอาศัยความวิเวกอยู่ในป่า และคำสอนของศาสนาพราหมณ์ในยุคนี้นี้ ซึ่งเรียกว่า ยุคอุปนิษัต ก็มีความขัดแย้งกันเองมาก บางส่วนอธิบายเพิ่มเติมเรื่องพิธีกรรมต่างๆ บางส่วนกลับประณามพิธีกรรมเหล่านั้น และในเรื่องชีวิตนิรันดร์ก็มีความเห็นต่างๆ กัน มีคำสอนเรื่องอาตมันแบบต่างๆ ที่ขัดกัน จนถึงขั้นสุดท้ายที่ว่า อาตมัน คือ พรหมัน เป็นที่มาและแทรกซึมอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง มีภาวะที่อธิบายไม่ได้อย่างที่เรียกว่า “เนติ เนติ” (ไม่ใช่ นั่น ไม่ใช่ นั่น) เป็นจุดหมายสูงสุดของการบำเพ็ญเพียรทางศาสนา และพยายามแสดงความหมายโต้ตอบปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสภาพของภาวะเช่นนั้น พร้อมกับที่หวงแหนความรู้เหล่านี้ไว้ในหมู่พวกตน

พร้อมกันนั้น นักบวชอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเปื้อนหายต่อความไร้สาระแห่งชีวิตในโลกนี้ ก็ได้ไปบำเพ็ญเพียรแบบต่างๆ ตามวิธีการของพวกตนๆ ด้วยหวังว่าจะได้พบชีวิตอมตะหรือผลสำเร็จอันวิเศษอัศจรรย์ต่างๆ ที่ตนหวัง บ้างก็บำเพ็ญตบะ ทรมานตนด้วยประการต่างๆ ตั้งแตอดอาหารไปจนถึงการทรมานร่างกายแบบแปลกๆ ที่คนธรรมดาคิดไม่ถึงว่าจะเป็นไปได้ บ้างก็บำเพ็ญสมาธิจนถึงกล่าวว่าทำปาฏิหาริย์ได้ต่างๆ บ้างก็สามารถบำเพ็ญฌานจนได้ถึงรูปสมบัติ อรูปสมบัติ

^๑ ดู วาเสฏฐสูตร, พุ.สุ. ๒๕/๓๘๑/๔๕๐ และ พราหมณ์ธัมมิกสูตร, พุ.สุ. ๒๕/๓๒๒/๓๒๓ เป็นต้น

อีกด้านหนึ่ง นักบวชประเภทที่เรียกว่าสมณะ อีกหลายหมู่หลายพวก ซึ่งได้สละเหย้าเรือนออกบวชแสวงหาจุดหมายชีวิตเช่นเดียวกัน ก็ได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปในบ้านเมืองต่างๆ ถกเถียงถามปัญหากันบ้าง ตั้งตนเป็นศาสดาแสดงทัศนะของตนต่างๆ กันหลายแบบหลายอย่าง จนปรากฏว่า เกิดมีลัทธิต่างๆ ขึ้นเป็นอันมาก^๑ เฉพาะที่เด่นๆ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา ถึง ๖ ลัทธิ^๒

สภาพเช่นนี้ จะสรุปสั้นๆ คงได้ความว่า ยุคนั้น คนพวกหนึ่งกำลังรุ่งเรืองขึ้นด้วยอำนาจ ร่ำรวยด้วยทรัพย์สมบัติ และเพลิดเพลินมัวเมาอยู่กับการแสวงหาความสุขทางวัตถุ พร้อมกับที่คนหลายพวกก็มีฐานะและความเป็นอยู่ด้อยลงๆ ไป ไม่ค่อยได้รับความเหลียวแล ส่วนคนอีกพวกหนึ่ง ก็ปลีกตัวออกไปเสียจากสังคมทีเดียว ไปมุ่งมั่นค้นหาความจริงในทางปรัชญา โดยมีได้ใส่ใจสภาพสังคมเช่นเดียวกัน

เจ้าชายสิทธัตถะ ทรงได้รับการบำรุงบำเรอด้วยโลกียสุขอยู่เป็นเวลานานถึง ๒๙ ปี และมีไข้เพียงปรนเปรอเอาใจเท่านั้น ยังได้ทรงถูกปิดกั้นไม่ให้พบเห็นสภาพความเป็นอยู่ที่ระคนด้วยความทุกข์ของสามัญชนทั้งหลายด้วย แต่สภาพเช่นนี้ไม่สามารถถูกปิดบังจากพระองค์ได้เรื่อยไป ปัญหาเรื่องความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ ของมนุษย์ อันรวมเด่นอยู่ด้วยความแก่ เจ็บ และตาย เป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์ต้องครุ่นคิดแก้ไข

ปัญหานี้ คิดสะท้อนออกไปในวงกว้างให้เห็นสภาพสังคม ที่คนพวกหนึ่งได้เปรียบกว่า ก็แสวงหาแต่โอกาสที่จะหาความสมบูรณ์พูนสุขใส่ตน แข่งขันแย่งชิงเบียดเบียนกัน หมกมุ่นมัวเมาอยู่ในความสุขเหล่านั้น ไม่ต้องคิดถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของใครๆ ดำรงชีวิตอยู่อย่างทาสของวัตถุ ยามสุขก็ละเมอมัวเมาอยู่ในความคับแคบของจิตใจ

^๑ ตามหลักฐานในคัมภีร์ ว่า ลัทธิทั้งฝ่ายสมณะ และฝ่ายพราหมณ์ แยกเป็นทิฏฐิหรือทฤษฎีได้ถึง ๖๒ อย่าง (ที.สี. ๙/๒๗-๙๐/๑๖-๕๙)

^๒ สภาพชมพูทวีปยุคนั้น ดูใน G. C. Pande, *Studies in the Origins of Buddhism*, University of Allahabad, India, 1957, pp. 310-368 เป็นต้น

ถึงคราวถูกความทุกข์เข้าครอบงำก็ลุ่มหลงไร้สติเหี่ยวแห้งคับแค้นเกินสมควร แล้วก็แก่เจ็บตายไปอย่างไร้สาระ ฝ่ายคนที่เสียเปรียบ ไม่มีโอกาสถูกบีบคั้นกดขี่อยู่อย่างคับแค้น แล้วก็แก่เจ็บตายไปโดยไร้ความหมาย

เจ้าชายสิทธัตถะทรงมองเห็นสภาพเช่นนี้แล้ว ทรงเบื่อหน่ายในสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ มองเห็นความสุขความปรนเปรอเหล่านั้นเป็นของไร้สาระ ทรงคิดหาทางแก้ไขจะให้มีความสุขที่มั่นคงเป็นแก่นสาร ทรงคิดแก้ปัญหาที่ไม่ตก และสภาพความเป็นอยู่ของพระองค์ท่ามกลางความเฝ้ายวนสับสนุนวุ่นวายเช่นนั้น ไม่อำนวยการใช้ความคิดที่ได้ผล

ในที่สุด ทรงมองเห็นภาพพวงสมณะ ซึ่งเป็นผู้ได้ปลีกตัวจากสังคม ไปค้นคว้าหาความจริงต่างๆ โดยมีความเป็นอยู่ง่ายๆ ปราศจากกังวล และสะดวกในการแสวงหาความรู้และคิดหาเหตุผล สภาพความเป็นอยู่แบบนี้ น่าจะช่วยให้พระองค์แก้ปัญหานี้ได้ และบางทีสมณะพวกนั้น ที่ไปคิดค้นหาความจริงกันต่างๆ บางคนอาจมีอะไรบางอย่างที่พระองค์จะเรียนรู้ได้บ้าง

เมื่อถึงขั้นนี้ เจ้าชายสิทธัตถะจึงเสด็จออกบรรพชาอย่างพวงสมณะที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้น พระองค์ได้เสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้เท่าที่พวกนักบวชสมัยนั้นจะรู้และปฏิบัติกัน ทรงศึกษาทั้งวิธีการแบบโยคะ ทรงบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌานสมาบัติ ถึงอรุณสมาบัติขั้นสูงสุด ทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้อย่างเชี่ยวชาญยิ่ง และทรงบำเพ็ญตบะทรมาณ พระองค์จนแทบสิ้นพระชนม์

ในที่สุดก็ทรงตัดสินใจได้ว่า วิธีการของพวกนักบวชเหล่านี้ทั้งหมด ไม่สามารถแก้ปัญหาดังที่พระองค์ทรงประสงค์ได้ เมื่อเทียบกับชีวิตของพระองค์ก่อนเสด็จออกบรรพชาแล้ว ก็นับว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย จึงทรงหันมาดำเนินการคิดค้นของพระองค์เองต่อมา จน

ในที่สุดได้ตรัสรู้^๑ ธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อทรงนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า “**มัชฌิมนิพพานสูตร**” หรือ หลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่พระองค์ทรงจัดวางขึ้นว่า “**มัชฌิมาปฏิปทา**” หรือทางสายกลาง

จากความท่อนี้ จะมองเห็นทัศนะตามแนวพุทธธรรมว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลงหมกมุ่นปล่อยตัวไปเป็นทาสตามกระแสกิเลส กิเลส การหลีกหนีออกไปโดยสิ้นเชิง ไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคม อยู่อย่างทรมานตนก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผิดเอียงสุดด้วยกันทั้งสองอย่าง ไม่สามารถให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้

เมื่อตรัสรู้แล้วเช่นนี้ พระองค์จึงเสด็จกลับคืนมาทรงเริ่มต้นงานสั่งสอนพุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมของชาวโลกอย่างหนักแน่นจริงจัง และทรงดำเนินงานนี้จนตลอด ๔๕ ปี แห่งพระชนมชีพระยะหลัง

แม้ไม่พิจารณาเหตุผลด้านอื่น มองเฉพาะในแง่สังคมอย่างเดียว ก็เห็นว่า พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคมสมัยนั้น จะสำเร็จผลดีที่สุดก็ด้วยการทำงานในบรรพชิตเพศเท่านั้น พระองค์จึงได้ทรงชักจูงคนชั้นสูงจำนวนมากให้ละความมั่งมีศรีสุข ออกบวช ศึกษา และเข้าถึงธรรมที่ทรงสอนแล้ว ร่วมทำงานอย่างเสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ด้วยการจาริกไปเข้าถึงคนทุกชั้นวรรณะ และทุกถิ่นที่จะไปถึงได้ ทำให้บำเพ็ญประโยชน์ได้อย่างกว้างขวาง

อีกประการหนึ่ง คณะสงฆ์เองก็เป็นแหล่งแก้ปัญหาสังคมได้อย่างสำคัญ เช่นในข้อว่า ทุกคนไม่ว่าจะเกิดในวรรณะใด เมื่อบวชแล้วก็มีสิทธิเสมอกันทั้งสิ้น ส่วนเศรษฐกิจ ภัยพิบัติ ผู้ยังไม่พร้อมที่จะเสียสละได้เต็มที่ ก็ให้คงครองเรือนอยู่เป็นอุบาสก คอยช่วยให้กำลังแก่คณะสงฆ์ในการบำเพ็ญกรณียกิจของท่าน และนำทรัพย์สมบัติของตนออกบำเพ็ญประโยชน์สงเคราะห์ประชาชนไปด้วยพร้อมกัน

^๑ พุทธประวัติท่อนนี้ ดู ศคาวสุตตร, ม.ม.๑๓/๗๓๘-๗๕๗/๖๖๙-๖๘๘ เป็นต้น

การบำเพ็ญกรณียกิจ ทั้งของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก มีวัตถุประสงค์และขอบเขตกว้างขวางเพียงใด จะเห็นได้จากพุทธพจน์ แต่ครั้งแรกที่ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย^๑

พุทธธรรมนั้นมีขอบเขตในทางสังคมที่จะให้ใช้ได้และเป็นประโยชน์แก่บุคคลประเภทใดบ้าง พึงเห็นได้จากพุทธพจน์ในปาสาทิโกสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า พรหมจรรย์ (คือพระศาสนา) จะชื่อว่าสำเร็จผลแพร่หลายกว้างขวาง เป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก เป็นปึกแผ่น ถึงขั้นที่ว่า เทวดาและมนุษย์ประกาศไว้ดีแล้ว ต่อเมื่อมีองค์ประกอบต่อไปนี้ครบถ้วน คือ

๑. องค์พระศาสดา เป็นเถระ รัตตัญญู ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ
๒. มีภิกษุสาวกที่เป็นเถระ มีความรู้เชี่ยวชาญได้รับการฝึกฝนอบรมอย่างดี แก่กล้าอาจหาญ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ สามารถแสดงธรรมให้เห็นผลจริงจาง คำราบปรึษาท (ลัทธิที่ขัดแย้ง วาทะฝ่ายอื่น หรือคำสอนนอกกรีตผิดเพี้ยน) ที่เกิดขึ้น ให้สำเร็จเรียบร้อยโดยถูกต้องตามหลักธรรม และมีภิกษุสาวกชั้นปุณกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๓. มีภิกษุณีสาวิกา ชั้นเถรี ชั้นปุณกลาง และชั้นนวกะ ที่มีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๔. มีอุบาสก ทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนสวय กามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น
๕. มีอุบาสิกา ทั้งประเภทพรหมจารี และประเภทครองเรือนสวย กามสุข ซึ่งมีความสามารถเช่นเดียวกันนั้น

^๑ วินย. ๔/๓๒/๓๘

เพียงแต่ขาดอุปาสิกาทระเพทครองเรือนเสียอย่างเดียว พรหมจรรย์ก็ยังไม่ถือว่าเจริญบริบูรณ์เป็นปีกแผ่นดี^๑

ความตอนนี้แสดงว่า พุทธธรรมเป็นคำสอนที่มุ่งสำหรับคนทุกประเภท ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ คือ ครอบคลุมสังคมทั้งหมด

และลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้น สรุปได้ ๒ อย่าง คือ

๑. แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่า “**มัชฌิมาธรรม**” หรือเรียกเต็มว่า “**มัชฌิมาธรรมเทศนา**” ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่างๆ ขึ้นแล้วยึดมั่น ปกป้องทฤษฎีนั้นๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา

๒. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า “**มัชฌิมาปฏิบัติ**” อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ตั้งแต่ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นสายกลางนี้ เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือ คฤหัสถ์ เป็นต้น

การสั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้า ทรงมุ่งผลในทางปฏิบัติ ให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริงๆ ในโลกนี้ และเริ่มแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักที่เรียกว่า **มัชฌิมาธรรมเทศนา** ก็ดี การประพฤติตามมรรคาที่เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิบัติ** ก็ดี เป็นสิ่งที่ทุกคน ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้นๆ ถ้าความห่วงใยในเรื่องชีวิตหลังจากโลกนี้มีอยู่ ก็จงทำชีวิตแบบที่ต้องการนั้นให้เกิดมีเป็นจริงเป็นจังแน่นอนขึ้น มาเสียในชีวิตนี้ที่เดียว จนมั่นใจในตนเองโดยไม่ต้องกังวลห่วงใยในโลกหน้านั้นเลย

^๑ ดู ปาฐกถาธรรม, ที.ป.๑๑/๑๐๔/๑๓๕

ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงผลสำเร็จเหล่านี้ แม้ว่าความสามารถจะต่างกัน ทุกคนจึงควรได้รับโอกาสเท่าเทียมกันที่จะสร้างผลสำเร็จนั้นตามความสามารถของตน และความสามารถนั้น ก็เป็นสิ่งที่ปรับเปลี่ยนเพิ่มพูนได้ จึงควรให้ทุกคนมีโอกาที่จะพัฒนาความสามารถของตนอย่างดีที่สุด และแม้ว่าผลสำเร็จที่แท้จริง ทุกคนจะต้องทำด้วยตัวเอง โดยตระหนักในความรับผิดชอบของตน ที่จะต้องชวนช่วยพากเพียรอย่างเต็มที่ แต่ทุกคนก็เป็นอุปกรณ์ในการช่วยตนเองของคนอื่นได้ ดังนั้นหลัก *อัมปมาทธรรม* และหลัก *ความมีกัลยาณมิตร* จึงเป็นหลักธรรมที่เด่น และเป็นข้อที่เน้นหนักทั้งสองอย่าง ในฐานะความรับผิดชอบต่อตนเองฝ่ายหนึ่ง กับปัจจัยภายนอกที่จะช่วยเสริมอีกฝ่ายหนึ่ง

หากยกเอาผลงานและพระจริยาของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นหลักพิจารณา จะมองเห็นแนวทางการบำเพ็ญพุทธกิจที่สำคัญหลายอย่าง เช่น

ทรงพยายามล้มล้างความเชื่อถือมงายในเรื่องพิธีกรรมอันเหลวไหลต่างๆ โดยเฉพาะการ *บูชายัญ* ด้วยการสอนย้ำถึงผลเสียหายและความไร้ผลของพิธีกรรมเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะยัญพิธีเหล่านั้น ทำให้คนมัวแต่คิดหวังพึ่งเหตุปัจจัยภายนอก อย่างหนึ่ง ทำให้คนกระหายทะยานและคิดหมกหมุ่นในผลประโยชน์ทางวัตถุเพิ่มพูนความเห็นแก่ตน ไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากเดือดร้อนของเพื่อนมนุษย์และสัตว์ อย่างหนึ่ง ทำให้คนคิดหวังแต่เรื่องอนาคต จนไม่คิดปรับปรุงปัจจุบัน อย่างหนึ่ง แล้วทรงสอนย้ำหลักแห่ง “ทาน” คือการให้เสียสละแบ่งปันและสงเคราะห์กันในสังคม

สิ่งต่อไปที่ทรงพยายามสอนหักล้าง คือระบบความเชื่อถือเรื่อง *วรรณะ* ที่นำเอาชาติกำเนิดมาเป็นขีดขั้นจำกัดสิทธิและโอกาสทั้งในทางสังคมและทางจิตใจของมนุษย์ ทรงตั้ง “สังฆะ” คือชุมชนแห่งสงฆ์ ที่เปิดรับคนจากทุกวรรณะให้เข้าสู่ความเสมอภาคกัน เหมือนทะเลที่รับ

น้ำจากแม่น้ำทุกสายกลมกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน^๑ ทำให้เกิดสถาบันวัด ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศูนย์กลางเผยแผ่วัฒนธรรมและการศึกษาที่สำคัญยิ่ง จนศาสนาฮินดูต้องนำไปจัดตั้งขึ้นบ้างในศาสนาของตน เมื่อหลังพุทธกาลแล้วราว ๑,๔๐๐ หรือ ๑,๗๐๐ ปี^๒

ทรงให้สิทธิแก่สตรี ที่จะได้รับประโยชน์จากพุทธธรรม เข้าถึงจุดหมายสูงสุดที่พุทธธรรมจะให้เข้าถึงได้ เช่นเดียวกับบุรุษ แม้ว่าการให้สิทธินี้ จะต้องทรงกระทำด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่จะเตรียมการวางรูปให้สภาพการได้สิทธิของสตรีนี้ดำรงอยู่ด้วยดีในสภาพสังคมสมัยนั้น เพราะสิทธิของสตรีในการศึกษาอบรมทางจิตใจ ได้ถูกศาสนาพระเวทค่อยๆ จำกัดแคลงมาจนปิดตายแล้วในสมัยนั้น

ประการต่อไป ทรงสั่งสอนพุทธธรรมด้วยภาษาสามัญที่ประชาชนใช้ เพื่อให้คนทุกชั้น ทุกระดับการศึกษา ได้รับประโยชน์จากธรรมนี้ทั่วถึง ตรงข้ามกับศาสนาพราหมณ์ที่ยึดความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท และจำกัดความรู้ชั้นสูงไว้ในวงแคบของพวกตนด้วยวิธีการต่างๆ โดยเฉพาะด้วยการใช้ภาษาเดิมของสันสกฤต ซึ่งรู้จำกัดในหมู่พวกตน เป็นสื่อถ่ายทอดและรักษาคัมภีร์ แม้ต่อมาจะมีผู้ขออนุญาตพระพุทธเจ้าให้ยกพุทธพจน์ขึ้นสู่ภาษาพระเวท พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต ทรงยืนยันให้ใช้ภาษาของประชาชนตามเดิม^๓

ประการต่อไป ทรงปฏิเสธโดยสิ้นเชิงที่จะทำเวลาให้สูญเสียไปกับการถกเถียงปัญหาที่เกี่ยวกับการเท็จจริงทางปรัชญา ซึ่งไม่อาจนำมาพิสูจน์ให้เห็นได้ด้วยวิธีแสดงเหตุผลทางคำพูด ถ้าใครถามปัญหาเช่นนี้ พระองค์จะทรงยับยั้งเสีย แล้วดึงผู้นั้นกลับมาสู่ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่เขาจะต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติได้ในชีวิตจริงโดยทันที^๔ สิ่งที่จะพึงรู้ได้

^๑ ดู พ.ง.ปญฺชก.๒๓/๑๐๙/๒๐๕ และ ที.ปา.๑๑/๗๑/๑๐๗ เป็นต้น

^๒ ดู P.V. Bapat, *2500 Years of Buddhism* (1959), p. 355 และ S. Dutt, *Buddhist Monks and Monasteries of India* (1962), p. 210 เป็นต้น

^๓ ดู วินย.๗/๑๘๑/๗๐.

^๔ ดู พ.ง.ทสฺก.๒๔/๙๕-๙๖/๒๐๖-๒๑๒; ม.มฺ.๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓ เป็นต้น

ด้วยคำพูด ทรงแนะนำด้วยคำพูด สิ่งที่จะพึงรู้ด้วยการเห็น ทรงให้เขาดู มิใช่ให้ดูสิ่งที่จะต้องเห็นด้วยคำพูด

ทั้งนี้ ทรงสอนพุทธธรรมโดยปริยายต่างๆ เป็นอันมาก มีคำสอนหลายระดับ ทั้งสำหรับผู้ครองเรือน ผู้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคม และผู้สละเรือนแล้ว ทั้งคำสอนเพื่อประโยชน์ทางวัตถุ และเพื่อประโยชน์ลึกลับซึ่งทางจิตใจ เพื่อให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากพุทธธรรมทั่วถึงกัน พุทธกิจที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องยืนยันข้อสรุปความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธธรรมที่พูดมาแล้วข้างต้น

การที่ได้ประสูติและทรงเติบโตมาท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์ และความเชื่อถือตามลัทธิต่างๆ ของพวกสมณะสมัยนั้น ทำให้พระองค์ต้องทรงเกี่ยวข้องและคุ้นกับถ้อยคำตามที่มีใช้กันในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้น จึงเป็นธรรมดาที่จะต้องทรงใช้ถ้อยคำเหล่านั้นในการสื่อสารทั่วไป แต่เมื่อทรงมีคำสอนใหม่ให้แก่สังคม ปัญหาที่เกิดขึ้นว่าจะทรงปฏิบัติต่อถ้อยคำเหล่านั้นอย่างไร

ปรากฏว่า พระองค์ทรงมีวิธีปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ ไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือเดิมในรูปถ้อยคำที่ใช้ ถ้าถ้อยคำนั้นๆ มีความหมายของศัพท์ในทางที่ดีงาม ทรงหักล้างเฉพาะตัวความเชื่อถือผิดที่แฝงอยู่กับความหมายของถ้อยคำเหล่านั้น กล่าวคือ ไม่ทรงขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรง แต่ทรงนำคนเข้าสู่ปัญญาด้วยเมตตากรุณา ให้เขาเกิดความรู้เข้าใจอย่างใหม่ มองเห็นความจริงจากถ้อยคำที่เขาเคยเข้าใจอย่างอื่น

โดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้าง เช่น ใช้ “พรหม” เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประภพหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง ทรงเปลี่ยนความเชื่อถือเรื่องกราบไหว้ทิศ ๖ ในธรรมชาติ มาเป็นการปฏิบัติหน้าที่และ

รักษาความสัมพันธ์รูปต่างๆ ในสังคม เปลี่ยนความหมายของการบูชาไฟ ศักดิ์สิทธิ์สำหรับยัญพิธี ๓ อย่างของพราหมณ์มาเป็นความรับผิดชอบทางสังคมต่อบุคคล ๓ ประเภท เปลี่ยนการตัดสินความเป็นพราหมณ์และอารยะโดยชาติกำเนิด มาเป็นตัดสินด้วยการประพฤติปฏิบัติ

บางครั้งทรงสอนให้ถึงความหมายบางส่วนในคำสอนของศาสนาเดิมมาใช้แต่ในทางที่ตรงข้ามและเป็นประโยชน์ คำสอนใดในศาสนาเดิมถูกต้องดีงาม ก็ทรงรับรอง โดยถือความถูกต้องดีงามเป็นของสากลโดยธรรมชาติ ในกรณีที่หลักความประพฤติปฏิบัติในศาสนาเดิมมีความหมายหลายอย่าง ทรงชี้แจงว่าแง่ใดถูก แง่ใดผิด ทรงยอมรับและให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในแง่ที่ตรงข้ามถูกต้อง

บางครั้งทรงสอนว่า ความประพฤติปฏิบัติที่ผิดพลาดเสียหายบางอย่างของศาสนาเดิมสมัยนั้น เป็นความเสื่อมโทรมที่เกิดขึ้นในศาสนานั้นเอง ซึ่งในครั้งดั้งเดิมทีเดียว คำสอนของศาสนานั้นก็ดีงามถูกต้อง และทรงสอนให้รู้ว่า คำสอนเดิมที่ดีของศาสนานั้นเป็นอย่างไร ตัวอย่างในข้อนี้ มีเรื่อง ตบะ การบูชายัญ หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง และเรื่อง “พราหมณธรรม”^๑ เป็นต้น

ข้อความที่กล่าวมานี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นความใจกว้างของพุทธธรรม และการที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งพระทัยสอนแต่ความจริงและความดีงามถูกต้องที่เป็นกลางๆ แล้ว ยังเป็นเรื่องสำหรับเตือนให้รู้จักแยกความหมายของคำบัญญัติทางศาสนาที่ใช้ในพุทธธรรม กับที่ใช้ในศาสนาอื่นๆ ด้วย

อนึ่ง เมื่อสิ้นยุคขององค์พระศาสดาแล้ว เวลาล่วงไป และคำสอนแผ่ไปในถิ่นต่างๆ ความเข้าใจในพุทธธรรมก็แปรไปจากเดิมและแตกต่างกันไปหลายอย่าง เพราะผู้ถ่ายทอดสืบต่อมีพื้นความรู้การศึกษาอบรม

^๑ ดู บจ.ทศก ๒๔/๙๔/๒๐๔; บจ.สตตก.๒๓/๔๔/๔๒; พุ.สุ.๒๕/๓๒๒/๓๒๓; และความในเนื้อเรื่องข้างหน้า

สติปัญญาแตกต่างกัน ตีความหมายพุทธธรรมแตกต่างกันไปบ้าง นำเอาความรู้ความเชื่อถือเดิมจากลัทธิศาสนาอื่นเข้ามาผสมแทรกแซงบ้าง อิทธิพลศาสนาและวัฒนธรรมในท้องถิ่นเข้าผสมผสานบ้าง คำสอนบางแง่เด่นขึ้น บางแง่เลือนรางลง เพราะการย่ำและเลี้ยยความสนใจตามความโน้มเอียงและความถนัดของผู้รักษาคำสอนบ้าง ทำให้เกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ เช่นที่แยกเป็นเถรวาท กับ มหายาน ตลอดจนนิกายย่อยๆ ในสองนิกายใหญ่นั้น

พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น เป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาทั่วโลก ว่าเป็นนิกายที่รักษาแบบแผนและคำสอนดั้งเดิมไว้ได้แม่นยำ แม้แต่ปราชญ์ฝ่ายมหายานยุคปัจจุบันก็เห็นความสำคัญนี้ ดังที่ในประเทศญี่ปุ่นได้ถือลงกันทั่วไปว่า การที่จะศึกษาพระพุทธศาสนา มหายานให้ทั่วตลอด ต้องศึกษาพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม (คือเถรวาท) ด้วย เพราะมีพระสูตรบาลี ที่เป็นรากฐานของพระพุทธศาสนา พระสูตรของมหายานเพียงแต่อธิบายสาระที่บรรยายไว้โดยย่อในพระสูตรบาลี ให้ละเอียดกว้างขวางออกไป^๑

แม้กระนั้นก็ตาม ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเอง เนื้อความบางแห่งในพระคัมภีร์ ที่เป็นส่วนเพิ่มเข้าในสมัยต่อมา ได้ระบุกาลเวลาไว้ชัดเจน ก็มี ไม่ได้ระบุไว้ ก็มี ถึงจะรู้กันว่าอยู่ในระยะแรกๆ ก่อนยุคอรธกถา ก็ยังเป็นปัญหาที่คนรุ่นปัจจุบันนำมาถกเถียงคิดค้นหาความชัดเจนแน่นอน

เนื่องจากพระพุทธศาสนาเน้นการใช้ปัญญา การปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงขึ้นต่อการศึกษา และคัมภีร์พระพุทธศาสนา แม้นับเพียงพระไตรปิฎกบาลี ที่เป็นแหล่งแห่งพุทธพจน์ ก็ใหญ่โตมีเนื้อหามากมาย ยากที่จะศึกษาให้ทั่วถึง

^๑ Kōgen Mizuno, *Buddhist Sutras* (Tokyo: Kōsei Publishing Co., 1982), pp. 32, 132.

ยิ่งในบางยุคบางสมัย พุทธศาสนิกชนยังเห็นห่างจากการศึกษา หลักธรรมอีกด้วย ความรู้ความเข้าใจที่ประชาชนส่วนมากเชื่อถือและปฏิบัติ จึงอาศัยเพียงการฟังบอกเล่าและทำตามๆ กันมา เมื่อกาลเวลาล่วงผ่านไปนานๆ ความคลาดเคลื่อนก็มีมากขึ้นและชัดเจนยิ่งขึ้น จนกระทั่งบางกรณีถึงกับเสมือนเป็นตรงข้ามกับคำสอนเดิม หรือเกือบจะกลายเป็นลัทธิอื่นที่คำสอนเดิมคัดค้านไปแล้วก็มี

ยกตัวอย่างในประเทศไทยนี้ เมื่อพูดถึงคำว่า “กรรม” ความเข้าใจของคนทั่วไปก็จะเพ่งไปยังกาลละส่วนอดีต เจาะจงเอาการกระทำในชาติที่แล้วหรือชาติก่อนๆ บ้าง เพ่งไปยังปรากฏการณ์ส่วนผล คือนึกถึงผลที่ปรากฏในปัจจุบันของการกระทำในอดีตบ้าง เพ่งไปยังแง่ที่เสียหายเลวร้ายคือการกระทำชั่วฝ่ายเดียวบ้าง เพ่งไปยังอำนาจแสดงผลร้ายของการกระทำทำความชั่วในชาติก่อนบ้าง และโดยมากเป็นความเข้าใจตามแง่ต่างๆ เหล่านี้รวมๆ กันไปทั้งหมด ซึ่งเมื่อพิจารณาตัดสินตามหลักกรรมที่แท้จริงในพุทธธรรมแล้ว จะเห็นได้ชัดว่าเป็นความเข้าใจที่ห่างไกลจากความหมายที่แท้จริงเป็นอันมาก

แม้ข้อธรรมอื่นๆ ตลอดจนคำบัญญัติทางธรรมแต่ละคำๆ เช่น อารมณ์ วิญญาณ บารมี สันโดษ อุเบกขา อธิษฐาน บริกรรม ภาวนา วิปัสสนา กาม โลภะ โลกุตตระ บุญ อัจฉา ฯลฯ ก็ล้วนมีความหมายพิเศษในความเข้าใจของประชาชน ซึ่งผิดแปลกไปจากความหมายดั้งเดิมในพุทธธรรม โดยตัวความหมายเองบ้าง โดยขอบเขตความหมายบ้าง มากน้อยต่างกันไปในแต่ละคำนั้นๆ

ในการศึกษาพุทธธรรม จำเป็นต้องแยกความหมายในความเข้าใจของประชาชนส่วนที่คลาดเคลื่อนนี้ออกไปต่างหาก จึงจะสามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงได้

ในการแสดงพุทธธรรมต่อไปนี้ ผู้แสดงถือว่าได้พยายามที่จะแสดงตัวพุทธธรรมแท้ อย่างที่องค์พระบรมศาสดาทรงสอนและทรงมุ่งหมาย

ในการนี้ ได้ตัดความหมายอย่างที่ประชาชนเข้าใจออกโดยสิ้นเชิง ไม่นำมาพิจารณาเลย เพราะถือว่าเป็นเรื่องข้างปลาย ไม่จำเป็นต่อการเข้าใจตัวพุทธธรรมที่แท้แต่ประการใด

แหล่งสำคัญอันเป็นที่มาของเนื้อหาและความหมายของพุทธธรรมที่จะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่ คัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งในที่นี้ ถ้าไม่มีกรณีเกี่ยวข้องเป็นพิเศษ จะหมายถึงพระไตรปิฎกบาลีอย่างเดียว เพราะเป็นคัมภีร์ที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า เป็นแหล่งรวบรวมรักษาพุทธธรรมที่แม่นยำและสมบูรณ์ที่สุด แม้กระนั้น ก็ได้เลือกสรรเอาเฉพาะส่วนที่เห็นว่า เป็นหลักการดั้งเดิมเป็นความหมายแท้จริงมาแสดง โดยยึดเอาหลักความกลมกลืนสอดคล้องกันในหน่วยรวมเป็นหลัก และเพื่อให้มั่นใจยิ่งขึ้น จึงได้นำพุทธจริยาและพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญมาประกอบการพิจารณาตัดสินแนวทางและขอบเขตของพุทธธรรมด้วย

เมื่อได้หลักการพิจารณาเหล่านี้มาเป็นเครื่องกำกับการแสดงแล้ว ก็มั่นใจว่าจะสามารถแสดงสาระแห่งพุทธธรรมได้ใกล้เคียงตัวแท้เป็นอย่างยิ่งอย่างใดก็ตาม ในขั้นพื้นฐาน การแสดงนี้ก็ยังต้องขึ้นกับกำลังสติปัญญาของผู้แสดง และความโน้มเอียงบางอย่างที่ผู้แสดงเองอาจไม่รู้ตัวอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จึงขอให้ถือว่าเป็นความพยายามครั้งหนึ่ง ที่จะแสดงพุทธธรรมให้ถูกต้องที่สุดตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนและมุ่งหมาย โดยอาศัยวิธีการและหลักการแสดง พร้อมทั้งหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อว่าจะให้ความมั่นใจมากที่สุด

ถ้าแยกพุทธธรรมออกเป็น ๒ ส่วน คือ *สัจธรรม* ส่วนหนึ่ง กับ *จริยธรรม* ส่วนหนึ่ง แล้วกำหนดความหมายขึ้นใช้ในที่นี้โดยเฉพาะ โดยกำหนดให้สัจธรรมเป็นส่วนแสดงสภาวะหรือรูปลักษณะตัวความจริง และให้จริยธรรมเป็นฝ่ายข้อประพฤติปฏิบัติทั้งหมด ก็จะเห็นว่า

สังขธรรม ในพุทธศาสนา หมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั่นเอง ส่วน **จริยธรรม** ก็หมายถึงการถือเอาประโยชน์จากความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์

อีกนัยหนึ่ง **สังขธรรม** คือธรรมชาติและกฎธรรมดา **จริยธรรม** คือความรู้ในการประยุกต์สังขธรรม

หลักการทั้งหมดนี้ ไม่เกี่ยวข้องกับตัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น แต่ประการใดเลย

ด้วยเหตุนี้ ในการแสดงพุทธธรรมเพื่อความรู้ความเข้าใจที่มุ่งในแนวทฤษฎี คือ มุ่งให้รู้ว่าเป็นอะไร จึงควรแสดงควบคู่กันไปทั้งสังขธรรม และจริยธรรม คือแสดงหลักคำสอนในแง่สภาวะ แล้วชี้ถึงคุณค่าที่จะนำมาใช้ในทางปฏิบัติได้ด้วย ให้เสร็จไปแต่ละอย่างๆ

วิธีแสดงอย่างนี้เหมือนจะตรงข้ามกับเทศนาแบบอริยสัจ ๔ ซึ่งมุ่งผลในทางปฏิบัติคือการดับทุกข์หรือแก้ปัญหา จึงเริ่มด้วยปัญหาที่ปรากฏก่อน แล้วดำเนินไปสู่วิธีปฏิบัติในการแก้ไขให้ถึงจุดหมายโดยลำดับ ส่วนในที่นี้ เริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิต ในแง่ของสภาวะตามธรรมชาติ ให้เห็นหลักความจริงที่ละเอียดอย่างก่อน แล้วกล่าวถึงความหมายหรือคุณค่าทางปฏิบัติของหลักความจริงแต่ละอย่างนั้น ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตหรือแก้ปัญหาต่อไป

แม้เมื่อมองหนังสือ **พุทธธรรม** หมดทีเดียวยตลอดทั้งเล่ม ก็จะได้เห็นภาพรวมอย่างเดียวกันนี้ คือ หนังสือทั้งเล่มมี ๒ ภาค เริ่มด้วยภาค ๑ แสดงธรรมฝ่ายสภาวะที่เป็นหลักความจริงกลางๆ ตามธรรมชาติ คือ **มัชฌิมนธรรมเทศนา** แล้วจากนั้น ภาค ๒ แสดงธรรมที่เป็นข้อประพจน์ปฏิบัติของมนุษย์ โดยสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาตินั้น ตามมรรคาที่เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา**

อย่างไรก็ตาม ในที่สุด เมื่อมองกว้างครอบคลุมทั้งหมดอีกครั้งหนึ่ง ก็จะเห็นว่า พุทธธรรม ที่บรรยาย ณ ที่นี้ มีโครงสร้างใหญ่ซ้อนอยู่ในหลัก อริยสัจ ๔ นั่นเอง ดังจะเห็นได้ต่อไปนี้

อนึ่ง ในข้อเขียนนี้ ได้ตกลงใจแสดงความหมายภาษาอังกฤษของ ศัพท์ธรรมที่สำคัญๆ ไว้ด้วย โดยเหตุผลอย่างน้อย ๓ อย่าง คือ

ประการแรก ในภาษาไทยปัจจุบัน ได้มีผู้นำศัพท์ธรรมบางคำมาใช้ เป็นศัพท์บัญญัติ สำหรับคำในภาษาอังกฤษที่มีความหมายไม่ตรงกันกับ ศัพท์ธรรมนั้น อันอาจทำให้ความเข้าใจคลาดเคลื่อนได้ จึงนำ ความหมายในภาษาอังกฤษมาแสดงควบไว้ด้วย เพื่อไม่ให้ผู้อ่านถือไป ตามความหมายที่มีผู้บัญญัติใช้ใหม่ในภาษาไทย

ประการที่สอง จำต้องยอมรับความจริงว่า นักศึกษาวิชาการ สมัยใหม่จำนวนไม่น้อย เข้าใจความหมายในภาษาไทยได้ชัดเจนขึ้นใน เมื่อเห็นคำภาษาอังกฤษควบอยู่ด้วย

ประการที่สาม ตำราภาษาต่างประเทศที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ในปัจจุบันนี้ มีจำนวนมาก การรู้ความหมายศัพท์ธรรมที่นิยมใช้ใน ภาษาอังกฤษ ย่อมเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าอย่าง กว้างขวางต่อไป

ภาค ๑

มัชฌิมนิเทศนา

หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ

หรือ

ธรรมที่เป็นกลาง

“เอเต เต พุราหมณ อุโก อนูเต อนูปคมม
มชฺฌေန ตถาคโต ฐมมํ เทเสติ:
อวิชาปจฺจยา สงฺขารํ,
สงฺขารปจฺจยา วิญญานํ อเปฯ”

“แนะพราหมณ!
ตถาคตไมเอียงเข้าหาที่สุดสองอย่างนั้น
ย่อมแสดงธรรมโดยท่ามกลางว่า:
เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี,
เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ”

(ถ.น. ๑๖/๑๗๐/๙๐)

ภาพรวม

~๑~

มัชฌิมนธรรมเทศนา

(ว่าตามสภาวะของธรรมชาติ)

มัชฌิมนธรรมเทศนา คือ การแสดงความจริงเป็นกลาง พอดี ตามสภาวะของธรรมชาติ ไม่เอน ไม่เอียง ไม่สุดโต่งเลยเกิดไป เช่น ไม่กลายเป็นอัตถิภาวะ (ลัทธิว่าทุกอย่างมีจริง) หรือ ฝัทธิภาวะ (ลัทธิว่าไม่มีอะไรจริงเลย) ไม่เป็น สัสสภาวะ (ลัทธิว่าเที่ยงแท้) หรือ อุจเฉทภาวะ (ลัทธิว่าขาดสูญ) เป็นต้น

พระพุทธเจ้า ตรัสรู้อะไร?

(ว่าตามธรรม)

ปฏิจจสมุปบาท: กฎธรรมชาติสากลแห่งปัจจัยการ

ใต้ร่มมหาโพธิ์ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้วยังคงประทับที่นั่น เสดวยวิมุตติสุข ๑ สัปดาห์ จากนั้นเสด็จออกจากสมาธิแล้วทรงพิจารณา**ปฏิจจสมุปบาท** ที่ได้ตรัสรู้ ตลอด ๓ ยามแห่งราตรี โดย

ในยามที่ ๑ ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนั้น แบบอนุโลม คือตามลำดับกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ในการเกิดขึ้นของสภาวะธรรมที่เรียกว่าทุกข์ จบแล้ว มีพุทธอุทาน^๑ ใจความว่า เมื่อธรรมทั้งหลายแจ่มแจ้งชัดเจน ก็สิ้นสงสัย เพราะรู้เข้าใจธรรมพร้อมทั้งเหตุปัจจัย นี่คือนิพพาน ปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายกระบวนการก่อเกิดทุกข์ ที่เรียกว่าสมุทัย

^๑ “อุทาน” ในภาษาบาลี มิใช่มีความหมายอย่างในภาษาไทยที่เพี้ยนไปแล้ว แต่หมายถึงเนื้อความที่พูดหรือปรากฏขึ้นมาในใจ ซึ่งมักเปล่งออกมาเป็นถ้อยคำหรือข้อความ เช่นเป็นคาถา ด้วยความเบิกบานใจ มีปีติอัน

ในยามที่ ๒ ทรงพิจารณาปฏิจจนสมุปบาทนั้น แบบปฏิโลม คือ ย้อนลำดับ ตามกระบวนการดับไปของสภาวะที่เรียกว่าทุกข์นั้น จบแล้ว มีพุทธอุทานใจความว่า เมื่อธรรมทั้งหลายแจ่มแจ้งชัดเจน ก็สิ้นสงสัย เพราะได้รู้แจ้งสภาวะที่สิ้นเหตุปัจจัย นี่คือปฏิจจนสมุปบาท ฝ่ายกระบวนการดับสลายทุกข์ ที่เรียกว่านิโรธ

ในยามที่ ๓ ทรงพิจารณาปฏิจจนสมุปบาทนั้น ทั้งอนุโลม-ปฏิโลม คือทั้งกระบวนการเกิดขึ้นและกระบวนการดับสลายแห่งเหตุปัจจัยในการก่อเกิดทุกข์นั้น จบแล้ว มีพุทธอุทานใจความว่า เมื่อธรรมทั้งหลายแจ่มแจ้งชัดเจน ก็ขจัดปาราศมารเสนา ดังดวงสุริยาสว่างฟ้าเจดจ้าอำไพ

รวมความว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจนสมุปบาท หรือเมื่อตรัสรู้ปฏิจจนสมุปบาท จึงเป็นพระพุทธเจ้า

“**ปฏิจจนสมุปบาท**” แปลว่า การอาศัยกันๆ เกิดขึ้น คือการที่อะไรๆ ปรากฏมีขึ้นโดยความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันมา จึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “**ปัจจัยการ**” คืออาการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย หรืออาการของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ปฏิจจนสมุปบาทนี้บางที่เรียกชื่อควบว่า “**อิทัปปัจจยตา ปฏิจจนสมุปบาท**” (เช่น ท.ม.๑๐/๔๒/๔๑) เข้ากับคำตรัสที่แสดงหลักกลางหรือหลักทั่วไปก่อน แล้วตามด้วยหลักแจกแจง ดังที่ตรัสว่า (ช.ญ.๒๕/๔๐/๗๕)

อิติ อิมสฺมิ สติ อิํ ใดติ, อิมสฺสูปปาทา อิํ อูปปชฺชติ
อิมสฺมิ อสติ อิํ น ใดติ, อิมสฺส นิโรธา อิํ นิรุชฺชติ
ยทิตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาร, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯเปฯ
อวิชฺชา...นิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณ...ฯเปฯ

ดังที่ว่า เมื่อนี้มี นี่จึงมี, เพราะนี้เกิดขึ้น นี่จึงเกิดขึ้น

เมื่อนี้ไม่มี นี่ก็ไม่มี, เพราะนี้ดับ นี่ก็ดับ

กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี, เพราะสังขารเป็นปัจจัย...

เพราะอวิชชา...ดับ สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ...

กระบวนการของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนี้ มีอยู่เป็นไปตามธรรมชาติของธรรมชาติ เรียงง่าย ๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ ไม่ขึ้นต่อการเกิด การมีพระพุทธเจ้า พระศาสดา หรือผู้วิเศษใดๆ ดังที่พระพุทธเจ้า หลังตรัสรู้แล้ว เมื่อทรงประกาศธรรม เคยตรัสแก่มิถิลาทั้งหลายว่า^๑

ตถาคตทั้งหลาย^๒ จะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็มีอยู่คง
อยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติ) คือ อิทปปัจจยตา

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็น
หลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงดูสิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ”

ในเรื่องนี้ พึงรู้ทันความจำกัดของภาษาด้วย เช่น กริยาว่ามี ก็หมายถึง เป็นด้วย เช่นที่ว่า “อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี” นี้ อวิชชา คือไม่มีวิชา ไม่รู้แจ้ง ยังไม่รู้ความจริงแท้ ก็คือครอบคลุมความรู้ที่ยังไม่ถึงความจริงแท้ ตั้งต้นแต่รู้ผิด เข้าใจผิด รู้ถูกเข้าใจถูก ความหมายจึงมีใช่แค่มี-ไม่มี แต่คลุมไปถึงว่า มีวิชา ให้รู้แคไหน-ไม่รู้แคไหน อย่างไร ในลักษณะใด ก็เป็นปัจจัยให้สังขารความคิดปรุง แปรแต่งสรรเป็นอย่างนั้นๆ ได้ถึงแค่นั้น ในลักษณะอาการอย่างนั้นๆ ดังนี้ เป็นต้น

ในข้ออื่นๆ ต่อๆ ไป ที่ว่าสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป ฯลฯ ก็พึงเข้าใจทำนองนี้ ไม่ใช่มองแค่ว่ามี-ไม่มี

จากกฎทั่วไปว่า “เมื่อไม่มี นี่จึงมี...” นั้น พระพุทธเจ้าทรงไขความโดย แสดงปัจจัยการหลักกลางไว้ คือปัจจัยการแห่งการเกิดทุกข์เกิดปัญหา - ดับทุกข์ดับปัญหาของชีวิตมนุษย์ เรียงง่าย ๆ ว่าปัจจัยการของชีวิต ซึ่งมีใช่แค่เป็นเรื่องใกล้ชิดที่สุด ติดอยู่กับตัวในตัวของมนุษย์ เป็นประจำยืนตัว อยู่กับมนุษยชาติ คู่กับความเป็นมนุษย์เท่านั้น แต่เป็นการรู้จักตัวเองของ มนุษย์ที่เป็นกระบวนการของธรรมชาติซึ่งมีพร้อมทั้งรูปธรรมและนามธรรมรวมทั้งโลกอยู่ในตัวนี้เป็นฐานไว้ อันจำเป็นก่อนอื่น ในการที่จะก้าวออกไปมองดูรู้เข้าใจและปฏิบัติจัดการกับโลกที่กว้างออกไปไม่จบสิ้น

^๑ ส.น. ๑๖/๖๑/๓๐

^๒ “ตถาคต” เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เรียกพระองค์เอง แปลได้หลายอย่าง แต่แปลง่าย ๆ ว่า “ผู้ถึงความจริง” และในที่นี้เป็นพหูพจน์ เป็นการไม่ผูกขาดจำกัดตัว คือรวมหมดถึงพระพุทธเจ้า หรือผู้ถึงความจริงทั้งปวง

สังคมมนุษย์ก็เป็นเรื่องของมนุษย์ ความเป็นไปของสังคมจึงสืบเนื่อง
จากปัจจัยการของชีวิตในแดนของธรรมชาติด้วย ดังเช่นที่พระพุทธเจ้า
เคยทรงแสดงปัจจัยการแห่งทุกข์/ปัญหา ทั้งของชีวิต และของสังคม โดย
มีจุดร่วมแยกขยายที่ตีแผ่หา ซึ่งพอแสดงแบบรวบรัดได้ดังนี้

→ **ค้นหา**

- อุปทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ = **ทุกข์ของชีวิต**
- ปริเยสนา → ลากะ → วินิจฉัย → จันทราคะ → อัชฌเณสาน → ปรีคพะ → (แสวงหา) (ได้มา) (การ) (ติดใคร่) (ห่วงพะวง) (ครอบครอง)
- มัจฉริยะ → อารักขะ → ถืออาธูธ แก่งแย่ง วิวาท ความชั่วร้ายต่างๆ ฯลฯ (ห่วงแหน) (เก็บ-กัน) = **ทุกข์ของสังคม**

ไม่จัดสรรปันทรัพย์สินแก่ผู้ยากไร้ → ความยากจนระบอบ → อทินนาทานระบอบ
→ การใช้อาวุธระบอบ → การฆ่าฟันกันระบอบ → มุสาวาท และประตาคความชั่ว
ร้ายทจริตแพร่ระบอบ → อายววรรณะเสื่อม

^๑ มหานิทานสูตร, ที.ม.๑๐/๕๗/๖๗^๒ จักรวรรดิสุทธร, ที.ป.๑๑/๓๓-๕๐/๖๒-๘๖

อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท หรือปัจจัยการนี้ เป็นกฎธรรมชาติที่ครอบคลุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวง หรือทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งรูปธรรม และนามธรรม ยกเว้นสภาวะที่เป็นปัจจัยกัย คือหมดสิ้นปัจจัย

ธรรมดาของธรรมชาติ

๑ การแต่งสรรจัดการของมนุษย์

ทำความเข้าใจถ้อยคำ เช่นว่า “ธรรม” ว่า “สภาวะ”

- สิ่งทั้งหลายเป็น “สภาวะ” คือมีภาวะของมัน ไม่เป็นของใคร ไม่ขึ้นต่อใคร

คำศัพท์ที่มีความหมายครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าอะไรๆ ได้ทั้งหมดทั้งสิ้น ก็คือ “ธรรม” ดังที่แยกเป็น รูปธรรม และนามธรรม ไม่มีอะไรพ้นออกไปจากนี้ ไม่มีอะไรไม่เป็นธรรม

อย่างไรก็ตาม คำว่าธรรมนั้น ใช้กันในความหมายต่างๆ มากมายนัก แม้แต่ที่จุกจิกลียะย่อยหยุมหยิมทั่วไปหมด บางครั้งก็ชวนให้สับสน เช่น เรียกความดีงาม ความถูกต้องว่า “ธรรม” อะไรที่ไม่ถูกต้อง ไม่ดีงาม ก็ไม่เป็นธรรม แต่เป็นอธรรม กลายเป็นว่ามีสิ่งที่นอกเหนือออกไป ซึ่งไม่ใช่ธรรม นี่คือความสับสนสำหรับคนผู้ยังไม่คุ้นเพียงพอ ที่จะเห็นบริบทแล้ว รู้ทันและเข้าใจได้

ด้วยเหตุนี้ ในหลายโอกาส ท่านจึงนิยมใช้คำที่สื่อตรงไปยังความหมายที่ต้องการ และคำหนึ่งที่นิยมใช้มาก คือ “สภาวะ” ซึ่งมีความหมายว่า สิ่งที่มีภาวะของมันเอง หรือมีอยู่ตามธรรมดาของมัน ที่เกิดมีเป็นไปตามเหตุปัจจัยหรือไม่ เป็นต้น (ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองสร้างสรรค์บันดาลสั่งการบัญชามันได้) บางทีก็ใส่ “ธรรม” ต่อท้ายติดไว้เป็น “สภาวะธรรม” (สิ่งที่มีภาวะของมัน ไม่เป็นของใคร ไม่ขึ้นต่อใคร) ดังเช่น น้ำ ไฟ กาย ใจ ตา หู รูป เสียง กลิ่น ดิน ลม

แต่ถึงจะอย่างไรก็ตาม “ธรรม”^๑ ก็ยังเป็นคำที่ใช้เป็นสามัญที่สุด เมื่อธรรมมีความหมายครอบคลุมหมดทุกอย่าง ก็จึงมาจัดแบ่งแยกประเภทสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ด้วยคำว่า “ธรรม” นี้ อย่างที่รู้จักกันดีที่สุดซึ่งพบมาแล้ว ก็คือแยกเป็น **รูปธรรม** และ **นามธรรม** (หรือรูปธรรม และอรูปธรรม)

- *สังขตธรรม-สังขาร* *อสังขตธรรม-วิสังขาร*

การแยกประเภทของธรรมอีกแบบหนึ่ง ซึ่งสำคัญยิ่งสำหรับการศึกษาในที่นี้ เพราะเกี่ยวกับเรื่องเหตุปัจจัย คือ แบ่งเป็น **สังขตธรรม** กับ **อสังขตธรรม**

สังขตธรรม คือ สิ่งที่ปัจจัยทำหรือสร้างขึ้น (แปลตามสำนวนนิยมว่า สิ่งที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง) ก็คือสิ่งที่เป็นไปตามปัจจัยการนั้นเอง

ส่นอสังขตธรรม ก็คือสิ่งหรือสภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยทำขึ้นสร้างขึ้นหรือปรุงแต่งขึ้น แต่ตามที่รู้ที่พูดกันมา ทุกสิ่งทุกอย่างก็ต้องเกิดมีและเป็นไปตามเหตุปัจจัย อยู่ในกระบวนการของปัจจัยการทั้งนั้น แล้วจะมีอะไรที่ไม่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นไปตามปัจจัยการ ตอบว่าสิ่งนั้นมีอย่างเดียว ก็คือสภาวะที่สิ้นปัจจัย (เป็นปัจจัยกัณฑ์) เมื่อหมดสิ้นปัจจัย ไม่มีปัจจัย ก็ไม่ถูกปัจจัยทำสร้างหรือปรุงแต่ง คือพ้นจากปัจจัยการ จึงเป็น **อสังขตธรรม** เรียกง่ายๆ ว่า **อสังขต** มีชื่อเรียกได้อีกหลายอย่าง แต่ที่ใช้เป็นหลัก เรียกว่า **นิพพาน**

ตรงนี้ มีคำที่ควรรู้จักแทรกเข้ามา ซึ่งควรทราบไว้ด้วยเพื่อป้องกันความสับสน คือคำว่า “**สังขาร**” ก็คือสังขตธรรมนั่นเอง เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าสังขาร ทั้งสังขารและสังขตธรรม มีความหมายอย่างเดียวกัน มาจากรากศัพท์เดียวกัน เป็นเพียงรูปศัพท์ที่ยกเอียงไปตามวิธีการของภาษา เป็นอันว่า สังขตธรรม หรือสังขาร ก็คือสิ่งหรือสภาวะธรรมซึ่งถูกปัจจัยทำสร้างปรุงแต่งขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรม อันต้องเป็นไปตามปัจจัยการ

^๑ “ธาตุ” ก็เป็นอีกคำหนึ่งที่ใช้ในความหมายเดียวกับ ธรรม สภาวะ และสภาวะธรรม แต่ในภาษาไทย ได้นำมาใช้ในความหมายที่จำกัดความใหม่ ซึ่งแคบจำเพาะ จึงต้องระวังความสับสน (ธาตุ = สิ่งที่ทรงสภาวะหรือดำรงคงลักษณะของมัน; “ธรรม” ก็มีความหมายเชิงวิเคราะห์ศัพท์เช่นเดียวกันนี้)

เมื่อสังขตธรรมมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสังขาร อสังขตธรรมก็มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งซึ่งเข้าคู่กับสังขาร ว่า “วิสังขาร” ซึ่งก็แปลง่ายๆ ว่า ปลอดหรือปราศจากสังขาร หรือพ้นไปจากสังขาร คือไม่ถูกปัจจัยทำสร้างปรุงแต่งนั่นเอง

ที่นี่ ที่จะต้องป้องกันความสับสนอย่างสำคัญก็คือว่า คำว่า “สังขาร” ที่มีความหมายกว้างขวางใหญ่โตครอบคลุมรูปธรรมและนามธรรมทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเหตุปัจจัย ตรงกับคำว่าสังขตธรรมนั้น ได้ถูกใช้ในอีกความหมายหนึ่งที่ต่างออกไปห่างไกล จึงต้องรู้จักเข้าใจไว้ และแยกจากกันให้ได้

- โลกสังขาร ภายใต้การมองเห็นและการจัดการโดยสังขารในใจคน

“สังขาร” ในอีกความหมายหนึ่งที่ต่างออกไปห่างไกลนั้น เป็นจำพวกนามธรรมซึ่งเป็นส่วนประกอบอยู่ในชีวิตของคน เป็นขุมนุ่มเป็นกลุ่มเป็นหมวดเป็นกอง เป็นที่รวมของบรรดาสภาวะทั้งที่ร้ายและที่ดีในจิตใจอันมีเจตจำนงหรือเจตนาเป็นประธาน เป็นตัวนำ ทำหน้าที่ปรุงแปรแต่งสรรพสภาพจิตความนึกคิดตลอดจนการแสดงออกเป็นพฤติกรรมและการกระทำของมนุษย์ เป็นระบบความคิดและกระบวนการพฤติกรรมของเขา พูดสั้นๆ ว่าปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว ปรุงแต่งการคิด การพูด การกระทำ ที่เรียกรวมๆ ว่า “กรรม” สภาวะดีร้ายและไม่ดีไม่ร้ายในใจทั้งหมดนี้ อันมีเจตนาหรือเจตจำนงเป็นแกนนำ เรียกรวมๆ ว่า “สังขาร”

ได้บอกแล้วว่า สังขารที่เป็นนามธรรมอยู่ในใจนี้ มีมากมาย ดังที่ว่าเป็นกลุ่มเป็นกองหรือเป็นหมวด คำว่าหมวดหรือกองนี้ ภาษาบาลีเรียกว่า “ขันธ” คือเป็นขุมนุ่มส่วนประกอบหมวดหนึ่งหรือกองหนึ่ง ซึ่งมาประชุมประสานกับขันธ คือขุมนุ่มส่วนประกอบหมวดหรือกองอื่นๆ รวมกันเป็นคนที่เป็ชีวิตหนึ่งๆ นี้

คนชีวิตหนึ่งๆ นี้ เป็นขุมนุ่มของส่วนประกอบมากมาย ซึ่งจัดแยกเป็นกลุ่มเป็นกองเป็นหมวดหมู่ที่เรียกว่าขันธนี้ได้ ๕ ขันธ (นิยมเรียกกันว่า ขันธ ๕ หรือเบญจขันธ) หมวดหรือกองสังขารที่พูดถึงเมื่อกี้ นับเป็นขันธที่ ๔ เรียกว่าสังขารขันธ การที่จะรู้จักคน เข้าใจชีวิตได้ชัด ควรต้องรู้จักขันธ ๕ นี้ไว้เป็นฐานความเข้าใจ ขันธ ๕ หรือเบญจขันธ มีรูปธรรม ๑ ขันธ และนามธรรม ๔ ขันธ คือ

๑. รูปขั้นนี้ กอปรูป คือร่างกาย ซึ่งเกิดจากรูปธรรมที่ประกอบมากมาย
๒. เวทนาขั้นนี้ กอปรเวทนา คือการเสพเสวยความรู้สึกสุข-ทุกข์-ไม่สุขไม่ทุกข์
๓. สัญญาขั้นนี้ กอปรสัญญา คือการกำหนดหมายประดาข้อมูลที่เก็บประมวล
๔. สังขารขั้นนี้ กอปรสังขาร คือความดีความชั่วและประดาคุณสมบัติที่ประกอบเจตนาในการปรุงแปรความคิดนึกปรุงดูและทำการทั้งหลาย
๕. วิญญาณขั้นนี้ กอปรวิญญาณ คือความรู้พื้นยินโรงให้นามขั้นนี้ทั้งหลายทำงานได้ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสกาย และรู้เรื่องในใจ

ขั้น ๕ นี้จะอธิบายเป็นบทหนึ่งโดยเฉพาะข้างหน้า แต่ขออย่าความสำคัญไว้ก่อนว่า ขั้น ๕ นี้แหละคือสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเหตุปัจจัยในกระบวนการปัจจัยการของชีวิต ที่ได้กล่าวข้างต้น ดังได้บอกแล้วว่า ปัจจัยการที่ได้ทรงแสดงไว้เป็นกระบวนการหลัก คือปัจจัยการของชีวิต ซึ่งก็คือปัจจัยการของขั้น ๕ นั้นเอง ดังที่มีบอกในคัมภีร์ว่า ปฏิจจสมุปบาท หรือปัจจัยการ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นแบบไว้ ก็คือความเป็นไปของขั้น ๕^๑ หรือพูดอีกสำนวนหนึ่งว่า ก็คือขั้น ๕ ในขณะทำงาน ที่ชีวิตเป็นไป หรือดำเนินชีวิตอยู่นี้เอง

ขอเน้นย้ำความสำคัญของสังขารที่เป็นขั้นนี้อยู่ในชีวิตของคนนี้ว่า ด้วยสังขารที่เป็นนามธรรม ซึ่งทำงานปรุงแต่งอยู่ในใจนี้แหละ คนจึงรู้จักและคิดนึกทำการต่างๆ ต่อสังขารทั้งหลายทั้งปวงทั่วโลกทั่วจักรวาล ทั้งรูปธรรมและนามธรรมอันเป็นสังขตธรรมที่ได้กล่าวแล้ว มนุษย์จะมองเห็นคิดเห็นและปฏิบัติจัดการอะไรอย่างใดกับโลกของสังขาร ก็ขึ้นอยู่กับการแต่งสรรของสังขารในใจของเขาเอง

การเกิดขึ้นและเป็นไปต่างๆ ของสังคัมมนุษย์ซึ่งดำเนินไปตามสมมติ-บัญญัติ ทำให้มีความเจริญความเสื่อม ประสพวิบัติหรือพัฒนาการ เป็นยุคสมัยก็ดี การปฏิบัติจัดการกับโลกของสิ่งแวดล้อม ทั้งธรรมชาติและบรรดาวัตถุธรรมในทางสร้างสรรค์ส่งเสริมบ้าง ทำลายล้างผลาญบ้าง ก็ดี ที่ว่าเกิดจากการกระทำของมนุษย์นั้น ก็เป็นไปด้วยการขับเคลื่อนของสังขารที่เป็นแหล่งผลิตความคิดคำพูด และการกระทำของมนุษย์ที่กล่าวมานี้

^๑ ความเป็นไปของขั้น (ขณฺทปวตฺติ) ที่ยังมีกิเลส คือ ปฏิจจสมุปบาท, เช่น อ.อ.๔๑; วิสุทธิ-ฎี.๓/๒๔๘

ดังนั้น เมื่อตกลงว่าจะต้องทำการพัฒนามนุษย์ ก็พึงเข้าใจว่าการพัฒนามนุษย์นั้นมีศูนย์รวมอยู่ที่การพัฒนาสังขารในตัวมนุษย์นั้น ที่จะให้ปัญญาที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ขึ้นมาเป็นตัวนำทำการนั่นเอง

ปัจจัยการของชีวิตนั้นเริ่มต้นว่า “อริยสัจ ๔ สงฆาร...” เมื่ออริยสัจยังคงอยู่มีอยู่ในชีวิตระดับแนวทางลักษณะอาการอย่างไรโดยสัมพันธ์กับปัญญาที่พัฒนาขึ้นอย่างไรหรือไม่แค่นั้น คนก็มีสังขารที่จะใช้ปรุงแต่งสรรพธรรมในการคิดการพูดจาประกอบกิจปฏิบัติจัดการทั้งหลายได้ในขอบเขตแนวทางและในลักษณะอาการอย่างนั้นแค่นั้น

ดังนั้น การปฏิบัติจัดการที่ฐานตรงจุดเริ่มต้น ในปฏิโลมปัจจัยการอันเป็นฝ่ายแก้ไข จึงได้แก่การลดละอริยสัจ ด้วยการพัฒนาปัญญาที่จะก้าวขยายไปเป็นวิชชา เมื่อปัญญาพัฒนาขึ้นไป ได้สัมมาทิฐิขึ้นมา **ปัญญานั้น**ซึ่งเป็นสังขารตัวสำคัญยิ่งใหญ่อยู่ในสังขารชั้นนี้ ก็จะทำหน้าที่ปรับแปรแก้ไขชี้นำสองทางตลอดจนขยายวิสัยให้แก่กระบวนหรือกองกำลังทำงานในการคิดพูดทำ ที่มี **เจตนาหรือเจตจำนง**เป็นหัวหน้า พาให้ทำการคือกรรมที่เป็นคุณเป็นกุศลก่อผลที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์มากขึ้นๆ

กระบวนของสังขารชั้นนี้ว่ามีกำลังพลมากมายนั้น ดูกันแค่เป็นตัวอย่าง

ตัวนำ/ตัวหนุน: เจตนา (พึงให้เป็น กุศลเจตนา) มนสิการ (พึงให้เป็น โยนิโส มนสิการ-รู้จักคิดแยกแยะ) ฉันทะ (พึงให้เป็น กิตติภูมิขัตตัง-ความอยากทำให้ดีงามสมบูรณ์) วิริยะ ปิติ สมานะ

ฝ่ายร้าย: โมหะ อหิริกะ (ไม่อายบาป) ขโนตตปปะ (ไม่กลัวบาป) อุททิจจะ (พุ่งช่าน่วนวายใจ) โลภะ ทิฏฐิ มานะ (อยากใหญ่) โทสะ อีสสา (ริษยา) มัจฉริยะ กุกกุจจะ (กลุ้มกังวล) ถีนะ (หดหู่ท้อถอย) มิตตะ (หงอยซึม) วิจิกิจจา (ลังเล)

ฝ่ายดี: ศรัทธา สติ หิริ โขตตปปะ จาคะ (ใจกว้าง เสียสละ มีน้ำใจ) เมตตา กรุณา มุทิตา ตตรมัสสมิตตูปะกขา (ใจลงตัวนึ่งเป็นกลางมองดูอย่างชัดตรง) ปัสสัทธา (กายใจสงบผ่อนคลาย) กัมมัญญตา (ความถนัดพร้อมจะทำ) **ปัญญา**

จุดเน้นที่พึงยำไว้ ดังที่ว่าแล้ว **เจตนา** เป็นหัวหน้าเป็นตัวนำทำการในนามของกองสังขารทั้งหมด สังขารจะออกแสดงเป็นความคิดพูดทำอย่างไร ก็แล้วแต่เจตนาตัดสินใจ แต่เจตนาจะเอาอย่างไร ก็อยู่ที่ว่ากำลังพลตัวไหนในฝ่ายใด คือในฝ่ายดี หรือฝ่ายร้าย จะเข้ามาประกอบเจตนาขึ้น

แต่ทั้งนี้ สังขารตัวสำคัญยิ่งใหญ่ที่สุดก็คือ **ปัญญา** ซึ่งเมื่อพัฒนาขึ้นมา ก็จะช่วยชี้นำส่องทางตลอดจนขยายวิสัยให้แก่เจตนา พร้อมทั้งปรับแปรแก้ไขเจตนาขึ้น

ตลอดถึงว่า เมื่อปัญญาพัฒนารู้ชัดเจนแจ่มแจ้ง เจตนา ก็จะทำหน้าที่แค่เพียงเป็นตัวสนองงานของปัญญา ซึ่งให้ทำไปตามที่รู้ชัดแจ้ง โดยไม่ต้องคิดเลือกตัดสินใจ ถึงขั้นที่เรียกว่ามีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา

นั่นคือ เมื่อวิชาหมดหยาบ กลายเป็นวิชา ก็สลายวงจรของปัจจัยการถึงภาวะปัจจัยก้ำย จบการพัฒนา

เท่าที่บรรยายมาในตอนนี้เป็นความรู้เข้าใจความจริงของธรรมชาติตามที่มันเป็น และมองเห็นตามหลักการว่า การที่จะเป็นไปอย่างนั้นๆ การที่จะเกิดผลอย่างนี้ๆ จะสำเร็จได้ด้วยการทำเหตุปัจจัยอะไรๆ

แต่สำหรับวิธีปฏิบัติว่าจะทำอย่างไร เช่นว่า การที่จะพัฒนาสังขาร การที่จะพัฒนาปัญญา มีแนวทางและขั้นตอนในการปฏิบัติอย่างไรบ้าง นั้นเป็นเรื่องของภาคปฏิบัติในมัชฌิมาปฏิปทา ที่จะบอกกระบวนการวิธีปฏิบัติในการพัฒนามรรคชีวิต ด้วยการศึกษาคือเป็นสิกขา ซึ่งจะพูดกันในภาคมัชฌิมาปฏิปทาข้างหน้า

คนหรือชีวิตมนุษย์นี้ เป็นองค์รวม ซึ่งมีองค์ประกอบครบ ทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่พัฒนาสูงสุดพร้อมๆ กัน ถ้ารู้เข้าใจปัจจัยการของชีวิตมนุษย์ที่เป็นขันธโลกนี้แจ้งชัด ก็จะเป็นความรู้เข้าใจโลกของธรรมชาติทั้งหมดไปด้วย

กฎธรรมชาติ ๒

ภาวะเป็นไป/อาการ (สัมพัทธ์) กับ ภาวะปรากฏ/ลักษณะ

กฎธรรมชาติชุดที่ ๒ มองได้ด้วยกฎที่ ๑

ก่อนเดินเรื่องต่อไป ขอทบทวนความที่ผ่านมามีเล็กน้อย เป็นอันได้เข้าใจกันแล้วว่า ธรรม สิ่ง สภาวะ หรือสภาวะธรรม ที่เกิดมีเป็นไปตามเหตุปัจจัย อยู่ในกระบวนการของปัจจัยการนั้น เรียกว่าสังขตธรรม หรือสังขารในความหมายอย่างกว้าง นี่คือ สังขารอันได้แก่สังขตธรรมทั้งหมดนั้น ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรม ดังเช่นชั้น ๕ ทั้งหมด ที่เป็นชีวิตของมนุษย์ เป็นไปตามเหตุปัจจัยหมดทั้งสิ้น และนี่ก็คือ สังขารคือสังขตธรรมทั้งหมดนั้น เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ปัจจัยการ หรืออิทัปปัจจยตา ปฏิจสมุปบาท

พร้อมกันนั้น ก็ได้รู้เข้าใจกันด้วยว่า สภาวะที่สิ้นปัจจัย เป็นปัจจัยกัณฑ์ ซึ่งเรียกว่าอสังขตธรรมหรือวิสังขารนั้น พ้นไป ไม่อยู่ใต้กฎธรรมชาติแห่งปัจจัยการนี้

ที่นี่ นอกจากกฎธรรมชาติแห่งปัจจัยการ หรืออิทัปปัจจยตา ปฏิจสมุปบาทนี้แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงกฎธรรมชาติอีกชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นการประกาศความจริงอีกด้านหนึ่งของสภาวะธรรมทั้งปวง ทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม ดังที่ได้ตรัสไว้ดังนี้

ตถาคตทั้งหลาย จะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้น ก็มีอยู่
คงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติ) ว่า

๑. สังขารทั้งปวง เป็นอนิจจา (ไม่เที่ยง) ...
๒. สังขารทั้งปวง เป็นทุกขา (คงทนอยู่ไม่ได้) ...
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา (ไม่เป็นไม่มีตัวตน)

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวง เป็นอนิจจา ...สังขารทั้งปวง เป็นทุกขา ...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา”^๑

^๑ พ.จ.ด.๒๐/๕๗๖/๓๖๘

กฎ ๓ ข้อ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา นี้ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสชื่อเรียกรวมไว้ แต่ในอรรถกถาเป็นต้นมา เรียกว่า “ไตรลักษณ์” แปลว่า ลักษณะ ๓ ของประดาธรรม แต่มีความหมายครอบคลุมไม่เท่ากัน

ข้อที่ ๑ ว่า สังขารทั้งปวง คือ สังขตธรรมทั้งปวง รวมหมดขั้นทั้ง ๕ เป็น **อนิจจา** ไม่เที่ยง คือ มีแล้วไม่มี มีขึ้นแล้วดับสลาย เกิดมีแล้วดับสลาย (หุตวา-อภาวะ)

ข้อที่ ๒ ว่า สังขารทั้งปวง คือ สังขตธรรมทั้งปวง รวมหมดขั้นทั้ง ๕ เป็น **ทุกขา** คงทนอยู่ไม่ได้ คือ ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป (ตฺถกฺกัปปยปฏีปิตะ)

ข้อที่ ๓ ว่า ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม ทั้งหมดทั้งสิ้น เป็น **อนัตตา** ไม่เป็นไม่มีตัวตน คือ ไม่เป็นไปในอำนาจ ไม่อยู่ใต้อำนาจครอบครองของใคร ที่จะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ (ขวสวัตตะนะ)

ลักษณะที่ ๓ คือ **อนัตตา** ไม่เป็นไม่มีตัวตนอะไรเป็นเจ้าของครอบครอง บังคับสั่งการบัญชาให้เป็นไปอย่างไรๆ อย่างที่ต้องการได้นี้ เป็นลักษณะที่ครอบคลุมหมด จะว่าเป็นลักษณะพื้นฐานก็ได้ ดังคำเรียกสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่า “สภาวะ” คือมีภาวะของมัน ซึ่งก็คือไม่เป็นของใคร ไม่ขึ้นต่อใคร

กฎธรรมชาติดุติไตรลักษณ์นี้ ก็คืออีกด้านหนึ่งของกฎแห่งปัจจัยการนั่นเอง เมื่อสิ่งทั้งหลายมีอาการที่เป็นไปตามปัจจัยการแห่งเหตุปัจจัย มันก็มีลักษณะเป็นอนิจจา เป็นทุกขา เป็นอนัตตา

เริ่มแต่พื้นฐานที่ว่านี้ คือ สิ่งทั้งหลายมีภาวะของมันเอง ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกมีภาวะของมัน ที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นไปตามเหตุปัจจัย ถ้าอัตรามีจริง สิ่งทั้งหลายก็ไม่ต้องและไม่อาจเป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่เมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย อัตราก็ไม่อาจจะมี

เมื่อมองเห็นสิ่งนั้นๆ เป็นเพียงภาพรวมแห่งชุมนุมขององค์ประกอบหรือส่วนย่อยหลากหลายมากมาย ที่เกิดมีและดับสลายสัมพันธ์กันเป็นไปอยู่ในกระบวนการของปัจจัยการ ความเป็นตัวตนอัตรตาของสิ่งนั้นๆ ก็หายไป เหมือนอย่างกำปั้นมีเพราะกำมือ พอแบมือเหยียดนิ้วออกไป กำปั้นก็หายหมด หมดก็ไม่มี

อะไรๆ ที่เป็นสังฆตธรรม เป็นสังฆาร ก็เกิดมีและเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ไม่เป็นไปตามความต้องการหรือตามการสั่งบังคับของใคร (ถ้าใครจะให้มันเป็นไปอย่างไรๆ ตามที่ตัวปรารถนา ก็ต้องเรียนรู้สืบทันเหตุปัจจัยที่จะให้มันเป็นอย่างนั้น แล้วปฏิบัติจัดการที่เหตุปัจจัยนั้นๆ จะเอาตัวปรารถนาไปสั่งการบัญชามันไม่ได้)

ส่วนสภาวะที่เป็นปัจเจกขัย เป็นอสังขตะ เป็นวิสังฆาร ก็ชัดเจนอยู่แล้วว่ามันมีภาวะของมัน ซึ่งไม่มีไม่เป็นไปตามปัจจัยอะไรๆ ใครๆ อะไรๆ จะครอบครองสั่งการบัญชาอะไรอย่างไรมันไม่ได้ มันก็มีก็เป็นของมันตามธรรมดาอย่างนั้น

ในทางปฏิบัติ ในการดำเนินชีวิตเป็นอยู่ของมนุษย์ เมื่อมีปัญญารู้เข้าใจความจริงตามธรรมดาของสภาวะแล้ว ก็รู้จักที่จะปฏิบัติในการดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง เรียกว่านำความรู้เข้าใจสังขธรรม ในภาคัมขณธรรมเทศนานี้ ไปใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติจริยธรรม เป็นการดำเนินมรรคาชีวิตในภาคมัชฌิมาปฏิปทา คือรู้ทันว่า การถืออัตตา ตัวตนนั้น เป็นเรื่องของมนุษย์ที่มีความยึดถือด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน ซึ่งไม่ตรงตามความเป็นจริง ถ้าอยู่แค่กับความอยากความยึดนั้น ก็ไม่มีอะไรสำเร็จตามที่ปรารถนา แต่จะต้องเจอกับสภาพฝืนใจที่ย้อนกลับมาบีบคั้นตัวเองให้มีทุกข์อัดอั้นบอบซ้ำ

ดังนั้น คนที่มีปัญญา รู้เข้าใจความจริงแห่งธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยแล้ว เมื่อต้องการให้อะไรเป็นอย่างไร หรือเมื่ออะไรไม่เป็นไปอย่างที่ปรารถนา ก็ไม่มีว่องอยู่กับความปรารถนาที่ไม่สม ได้แค่โอดครวญพรวดพราด แต่รู้จักปฏิบัติจัดการให้ตรงเรื่องของเหตุปัจจัยนั้นๆ ก็รักษากิจให้เป็นอิสระได้ และรู้ทันความสำเร็จหรือไม่ตามความเป็นไปได้หรือไม่ได้ของเหตุปัจจัยเหล่านั้น

สำหรับชาวบ้านก็จำไว้ได้ง่ายๆ ในทางปฏิบัติว่า สิ่งทั้งหลายไม่เป็นไปตามใจของเรา แต่มันเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน เราจึงต้องปฏิบัติจัดการมัน ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจและทำการให้ตรงเหตุปัจจัยของมัน

การที่สังขตธรรมทุกอย่างเป็นไปตามเหตุปัจจัยในปัจฉยาการนั้น บอกอยู่ในตัวถึง**อนิจตา** คือภาวะที่สิ่งเหล่านั้นไม่เที่ยง *ไม่คงที่มีแล้วก็ดับหาย* พร้อมด้วย**ทุกขตา** คือภาวะที่ยืนยงคงอยู่ไม่ได้ *ไม่คงตัว* จึงปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงแปรไปกลายเป็นอื่น โดยเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ กับทั้ง**อนัตตตา** คือภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นตัวตนครอบครอง *ไม่เป็นตัว*

เป็นอันว่า สิ่งทั้งปวงคือสรรพสังขารเป็นไปตามเหตุปัจจัยใน**ปัจฉยาการ** โดยสำแดงลักษณะ ๓ ที่เรียกว่า**ไตรลักษณ์**

มนุษย์จะหมดปัญหา ต้องอยู่ด้วยปัญญาที่เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ

จากวิถีของปัญหา สู่วิถีแห่งปัญญา

ที่พูดมานั้น คือว่าไปตามเรื่องของธรรมดาของธรรมชาติ ตามที่มันเป็นของมัน ทีนี้พอหันมาดูในแง่ของมนุษย์ ที่ไปเกี่ยวข้องกับมัน หรือเอามันมาเป็นเรื่องของมนุษย์ สภาวะที่เป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายทั้งหมดนี้เป็นเรื่องสำหรับปัญญาจะรู้เข้าใจ แล้วจะได้ปฏิบัติต่อมันและเกี่ยวข้องกับมันด้วยความรู้ของปัญญานั้น เรียกว่าเท่าทันกัน

แต่มนุษย์มักมีจิตใจซึ่งมีความอยากความปรารถนาเป็นเจ้าใหญ่ และมนุษย์ก็มักอยู่ในขั้นของการเข้าไปเกี่ยวข้องปฏิบัติจัดการกับสรรพสังขารในโลก ด้วยการเอาความอยากความปรารถนาเป็นตัวกำหนด โดยที่เมื่อจำเป็นจึงเอาปัญญามาใช้แค่สนองหรือรับใช้ความปรารถนานั้น มิใช่ให้ปัญญามาเป็นใหญ่ที่จะชี้นำบอกทางแก่ความปรารถนาของจิตใจ และความอยากความปรารถนานั้นโดยทั่วไปก็เด่นออกมาในระดับของสภาวะที่เรียกว่าตัณหา และตัณหานั้นก็มาในระบบของชุดที่เรียกว่า อวิชชา-ตัณหา-อุปาทาน จากตัณหาในชุดที่วุ่นนี้ มนุษย์ก็ประสบเรื่องราวมากมายที่เรียกว่าปัญหา ซึ่งเป็นภาวะที่เป็นทุกข์ของมนุษย์

จุดแยกสำคัญ จึงหมายถึงการมีวิถีชีวิตที่ลดละปัญหาอ่อนเบาปลอดภัย
 พันทุกซ์ ด้วยการมีปัญญาเป็นเจ้าใหญ่ ที่รู้เข้าใจความจริงแห่งสภาวะ
 ทั้งหลายตามกฎธรรมชาติที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งจะพาให้ปฏิบัติจัดการกับ
 มันด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจเท่าทันความจริงของมัน

ที่นี่ สำหรับมนุษย์ที่ไม่เข้าสู่วิถีแห่งปัญญา พุดง่าย ๆ ว่า อยู่กับความ
 ปรารถนาของจิตใจ ถึงแม้ว่าเขาจะไม่สนใจที่จะรู้จักเข้าใจความจริงของสิ่ง
 ทั้งหลาย แต่เขาก็ไม่มีทางล่วงพ้นที่จะต้องเผชิญแล้วก็ผจญกับลักษณะ
 และอาการที่เป็นความจริงของมัน เพราะเป็นธรรมชาติของความเป็นไปที่
 จะต้องเป็นอย่างนั้น นี่คือ ที่จริงนั้น เขาก็อยู่กับโลกและชีวิตของเขา ที่
 รวมอยู่ในสภาวะที่เป็นสรรพสังขารนั่นเอง ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ ซึ่งล้วนพา
 เขาไปพบกับกฎธรรมชาติ ทั้งไตรลักษณ์ และปัจจัยการ ไม่มีทางพ้นไปได้

ที่นี่ สำหรับคนที่มีความอยากความปรารถนาเป็นเจ้าครองใจนั้น เขา
 อยากได้ความเที่ยงแท้ถาวร แต่ก็ต้องพบกับอนิจจตา ก็เป็นความขัดแย้งฝืนใจไม่
 สมดังปรารถนา เขาอยากได้ความง่ายตายไม่ติดขัดให้เป็นอย่างใจ แต่ก็ต้องเจอ
 ทุกข์ตา ที่ฝืนความปรารถนาบีบคั้นใจ เขายึดเขาลื้อนนี่เป็นของเขา มันจะต้อง
 เป็นไปตามที่เขาเรียกร้องต้องการ แต่เขาก็ต้องจำยอมแก่อนัตตตา ที่มันไม่
 ตามใจสนองคำสั่งของคนที่เกี่ยวข้องเป็นเจ้าของ แต่มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย
 ในปัจจัยการของมัน นี่คือ เบื้องหลังความปรารถนาของตัณหานั่น มีวิชา
 ความไม่รู้ทั่วถึงไม่เท่าทันสภาวะที่เกี่ยวข้องปกคลุมห่อหุ้มอยู่ และด้วยความ
 ปรารถนานั้น ก็เข้าไปหาไปสัมพันธ์กับสิ่งนั้นๆ ด้วยอุปาทานที่ยึดถือค้างคานวก
 ไว้กับตัวตน เป็นที่มาของทุกข์ในตัวคน และขยายทุกข์ออกไปในการแย่งชิงข่ม
 เหงเบียดเบียนกันในหมู่มนุษย์ เรียกรวมนั้นชื่อว่า **อวิชชา-ตัณหา-อุปาทาน**

รวมความว่า ในวิถีของจิตใจที่ตัณหาเป็นเจ้าใหญ่นั้น คนที่เข้าไป
 เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสรรพสังขารหรือบรรดาสภาวะธรรม จะได้พบประสบสิ่ง
 เหล่านั้นในภาวะที่มันเด่นออกมาในลักษณะที่พร้อมเหมือนเตรียมหรือรอที่จะ
 บีบคั้นกดดันขัดแย้งฝืนใจไม่เป็นไปตามที่ปรารถนาหรือที่จะไม่ให้ความพอใจ
 ปรารถนา ซึ่งรวมแล้วเรียกให้สะดวกสั้นๆ ว่าทุกข์

พูดเป็นสำนวนความว่า จากทุกข์ที่เป็นธรรมดาแห่งสภาวะของสังขาร ก็ขยายออกมาเป็นทุกข์ในใจของคน

ตามทีว่ำนี้นี้ คำว่า “ทุกข์” จึงเป็นคำสำคัญสำหรับมนุษย์ โดยที่ว่าการที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารนั้น ทุกข์ได้มีความหมายขึ้นมาหลายชั้น

ก. โดยพื้นฐาน **ทุกข์** ก็คือภาวะที่เป็นธรรมดาของบรรดาสังขาร/สังขตธรรม ซึ่งมีการเกิดขึ้นแล้วสลายไปบีบคั้นให้คงอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป

ข. สังขารเหล่านั้นเอง ซึ่งรวมทั้งชั้น ๕ ที่เป็นเนื้อตัวชีวิตของคน ในภาวะที่มันเป็นทุกข์ตามธรรมดาของมันอย่างนั้น เมื่อเข้ามาในสายตาของมนุษย์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับมันโดยมี **อวิชชา-ตัณหา-อุปาทาน** ครอบงำกำกับใจอยู่ ก็กลายเป็นว่ามันแฝงเอาหรือมีศักยภาพอยู่ในตัวของมัน ที่พร้อมจะขัดขึ้นฝืนใจกลายเป็นความบีบคั้นก่อให้เกิดภาวะที่เรียกว่าความทุกข์ขึ้นแก่คน ในเมื่อมันไม่สามารถเป็นไปตามความยึดความอยากความปรารถนา คือไม่สามารถสนองตัณหาอุปาทานของคนนั้นได้จริง ดังคำสรุปที่ว่า “อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์” ซึ่งมีความหมายว่าชั้น ๕ ที่ยึดถือคาใจไว้ด้วยอุปาทานนั้น เป็น **ทุกข์** ในความหมายว่าเป็นที่ตั้งของทุกข์ คือมีศักยภาพที่พร้อมจะก่อกำเนิดทุกข์ขึ้นแก่คนนั้นๆ

ค. **ทุกข์** คืออาการของจิตใจ ที่เป็นความรู้สึกบีบคั้นกดดันไม่สบายที่มนุษย์เข้าใจกันอยู่ทั่วไป เป็นภาวะขัดแย้ง จากความเป็นไปที่ขัดขึ้นฝืนความปรารถนา ซึ่งเกิดขึ้นจากอวิชชาตัณหาอุปาทานนั่นเอง เป็นทุกข์ที่จะไม่เกิดมีหรือจะสลายไปได้ด้วยวิชา ตั้งต้นแต่ปัญญาที่ค่อยๆ พัฒนาขึ้นไป

ทุกข์ มี เพราะขึ้นต่อปัจจัย เมื่อพัฒนาถึงวิชา อวิชชาหายไป ถึงปัจจัยกัณฑ์ ตัณหาอุปาทานหมดที่อาศัย หมดสิ้นปัจจัย ทุกข์ก็ดับ คือไม่มีอีกต่อไป อยู่ด้วยปัญญา เป็นสุข อย่างอิสระสืบไป

บนฐานของมัชฌิมนิเทศนา เข้าสู่มัชฌิมาปฏิบัติ

วิธีของอริชาตคณาอูปาทานั้น ตั้งต้นจากฐานของการขาดความรู้ นำมาสู่การคิดแล้วพูดและทำเป็นกรรมที่ไม่สว่าง ดังปัจจัยการที่เริ่มว่า อริชาตปัจจุตา สงฆาร... จึงก่อปัญหา นำมาสู่ทุกข์ เรียกว่าเป็นวิธีแห่งปัญหา หรือวิธีของทุกข์

เพื่อก้าวไปในวิธีของอิสรภาพและความสุข ที่ปลอดทุกข์ไร้ปัญหา จุดตั้งต้นก็คือการพัฒนาปัญญา ซึ่งมีฐานอยู่ที่ความรู้เข้าใจหรือเท่าทันความจริงของสิ่งทั้งหลายที่ตนเกี่ยวข้อง อันโยงกับกฎธรรมชาติ หรือธรรมตาแห่งสภาวะ แล้วปัญญาก็จะชี้นำบอกทางพร้อมทั้งปรับแก้ไข ให้กระบวนการปัจจัยการดำเนินไปในวิธีของความสุกและอิสรภาพที่ว่ำนั้น

บนฐานของความรู้เข้าใจเข้าถึงระบบและกระบวนการของสภาวะธรรมที่เป็นธรรมตาของธรรมชาตินั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงนำความรู้เข้าใจนั้นมาประยุกต์สั่งสอนแสดงระบบและกระบวนการวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะให้เกิดผลเป็นไปตามระบบและกระบวนการของธรรมชาตินั้น โดยทรงจัดวางเป็นมรรคาชีวิตของคน หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า บนฐานแห่งสังขธรรม ได้ทรงจัดวางระบบจริยธรรม ที่เรียกว่าพรหมจริยะ หรือมรรคขึ้นมา เป็นวิธีของอิสรภาพและความสุข ที่ปลอดทุกข์ไร้ปัญหาดังที่ว่ำนั้น อันจะกล่าวในภาคของมัชฌิมาปฏิบัติข้างหน้าต่อไป

แต่ก่อนจะก้าวเข้าสู่มัชฌิมาปฏิบัติที่เป็นส่วนรายละเอียดนั้น ณ ที่นี้ เมื่อพูดถึงภาพรวมของมัชฌิมนิเทศนาแล้ว ก็ขอกล่าวถึงจริยธรรมอย่างกว้างโดยรวมไว้ให้เห็นทางปฏิบัติทั่วไปก่อน

ตามกฎแห่งไตรลักษณ์ และปัจจัยการว่า สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง คงอยู่ไม่ได้ จะต้องสลายตัวเปลี่ยนแปลงไปโดยเป็นไปตามเหตุปัจจัย มนุษย์จึงต้องดำเนินชีวิตแห่งความไม่ประมาท ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นปัจฉิมวาจา คือพระดำรัสสุดท้ายก่อนปรินิพพานว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม”^๑

^๑ “วชิรเมฆา สงฆาร, อปปมาเทน สมปาเทถ”, ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐

ความไม่ประมาท คือการที่มนุษย์ถึงและทันกับกาลเวลา ถึงและทันกับความเป็นไปของเหตุปัจจัย ทันกันกับธรรมชาติและทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ละเลย ไม่เพิกเฉยเฉื่อยชา ไม่ปล่อยเวลาให้เสียไป แต่ใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ โดยมีสติ ตื่นตัว ทันต่อความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหว ที่เป็นสัญญาณแห่งความเสื่อมความเจริญ ด้วยการใช้อนุญญาอยู่เสมอ^๑ ที่จะแก้ไขปัญหาและปฏิบัติจัดการด้วยความรู้ทั่วถึงเหตุปัจจัย

ความประมาท-ไม่ประมาท และกฎธรรมชาติแห่งไตรลักษณ์ และปัจจัยการนี้ เป็นหลักที่มนุษย์จะต้องคำนึงทุกเมื่อ คู่กับความเสื่อม-ความเจริญ ทั้งของชีวิต และของสังคม คือเป็นการจัดการกับความเสื่อมและความเจริญนั้น ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย

เรื่องของสภาวะธรรม ในแง่ของธรรมชาตินั้น ตามกฎแห่งไตรลักษณ์ และปัจจุสมุปบาทหรือปัจจัยการ สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยงไม่คงที่ คงทนอยู่ไม่ได้ ก็ดับสลายผันแปรเปลี่ยนแปลงไป โดยเป็นไปตามเหตุปัจจัยดังที่กล่าวแล้ว และในแง่ของสภาวะธรรมในธรรมชาติ ไม่ว่าจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร มันก็คือความเปลี่ยนแปลง

แต่ในความหมายของมนุษย์ ถือความเปลี่ยนแปลงทางหนึ่งว่าเป็นความเจริญ เรียกความเปลี่ยนแปลงอีกทางหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม และความเปลี่ยนแปลงในอาการต่างๆ นั้น จะเป็นความเจริญแล้วเสื่อมลง ก็ได้ เสื่อมแล้วเจริญขึ้น ก็ได้ เสื่อมแล้วเสื่อมลงไปอีก ก็ได้ เจริญแล้วเจริญยิ่งขึ้นไปอีก ก็ได้ ทั้งหมดนี้ก็คือความเปลี่ยนแปลง ซึ่งล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย เฉพาะอย่างยิ่งปัจจัยที่มนุษย์นั่นเองเป็นผู้กระทำ

พระพุทธเจ้าทรงย้ำความสำคัญ และตรัสสอนอยู่เสมอ ถึงการปฏิบัติจัดการที่จะป้องกันความเสื่อมที่ยังไม่มี ที่จะแก้ไขให้พ้นความเสื่อมที่มีขึ้นแล้ว ที่จะทำให้เกิดมีความเจริญขึ้น ที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ และทำให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูรณ์

^๑ “ปณฺณํ นปฺมชฺเชยฺย” (ไม่พึงประมาทปัญญา, ไม่ละเลยการใช้และพัฒนาปัญญา, ม.ญ.๑/๔/๖๗๘/๕๓๖)

ทั้งนี้ ตั้งแต่ในระดับบุคคล ดังที่ตรัสสอนภิกษุให้เพียรพยายามที่จะลดละอกุศล เพียรพยายามบรรลुธรรมที่ยังไม่บรรลु เพียรพยายามรักษาธรรมที่บรรลุแล้วมิให้เสื่อมลงหรือลดหาย และทำให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์

ในระดับสังคม ก็ตรัสสอนบ่อย โดยเฉพาะทรงเน้นย้ำมากในเรื่องการดำรงความเจริญมั่นคงของสังฆะ คือชุมชนของมวลพระภิกษุ ตลอดไปถึงรัฐหรือบ้านเมืองอย่างในเรื่องของแคว้นวัชชี บัดนี้ สังฆะยังอยู่ แต่วัชชีสลาย ถ้าในระดับสังคมไม่ไหว แต่ละชีวิตต้องให้ได้เป็นรายๆ ไป

พูดให้เห็นง่ายๆ พระพุทธเจ้าตรัสหลักธรรมต่างๆ มากมาย เพื่อสอนย้ำให้พระและประชาชนใส่ใจปฏิบัติเพื่อป้องกันความเสื่อม และสร้างเสริมความเจริญงอกงาม ทรงย้ำถึงกับตรัสรับรองว่า ถ้าปฏิบัติอย่างนั้น “กุฎุมเยว ปาฎิกงฺขา, โน ปริหาณี” – จะหวังได้แต่ความเจริญเท่านั้น ไม่เสื่อมเลย พุทธดำรัสประโยคนี้ปรากฏในพระไตรปิฎกบ่อยอย่างยิ่ง เกิน ๑๑๐ ครั้ง

ควรเอาใจใส่หลักการนี้กันให้มาก ซึ่งก็คือความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ตามกฎธรรมชาติแห่งไตรลักษณ์ และปัจจัยการพูดย้อนทางว่าเป็นการรู้จักใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ โดยสร้างสรรค์ทำเหตุปัจจัยให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่เป็นความเจริญ โดยไม่มีความเสื่อม มีแต่เจริญอยู่ และเจริญยิ่งขึ้นเรื่อยไป เป็นหลักการที่ทำหายต่อปัญญาและการพัฒนาคุณภาพของมนุษย์

ถ้าสามารถปฏิบัติได้ตามหลักการอันอยู่บนฐานของกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้นี้ ก็จะไม่ต้องตกจมลงไปในช่วงจรของความเจริญแล้วเสื่อม เสื่อมแล้วเจริญ และเจริญแล้วก็เสื่อม อย่างที่ชอบพูดกันบ่อย

ทั้งนี้ จะสำเร็จได้ ก็ต้องมีความไม่ประมาท โดยมีสติ ที่จะใช้ปัญญาขึ้นากการปฏิบัติจัดการด้วยความรู้เท่าทันทั่วถึงเหตุปัจจัย ที่จะให้ความเปลี่ยนแปลงเป็นไปในทางที่เป็นความเจริญอย่างที่ยังต้องการนั้น

ถ้าคนปฏิบัติจัดการด้วยปัญญา รู้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างนี้ ปัญญานั้น ก็จะพาให้คนทำการทั้งหลายด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ปล่อยวางได้ ไม่เครียดกังวล ไม่กระวนกระวาย เพราะใจนั้นได้ยกเรื่องยกปัญหาให้ไปแล้วแก่ปัญญา ที่เอาไปจัดการได้อย่างเต็มวิสัย และรู้ทันมันตามเหตุปัจจัย

สภาวะธรรม และกฎธรรมชาติ ในมัชฌิมนิเทศนา

มัชฌิมนิเทศนานั้น โดยตรงก็คือ อิทปิปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท หรือปัจจยการ อันเป็นกฎธรรมชาติ หรือธรรมดาของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย พ่วงด้วยไตรลักษณ์

อย่างไรก็ดี ในกฎธรรมชาตินั้น ก็มีสิ่งที่เป็นไปตามกฎ คือสิ่งที่เป็นและเป็นไปตามเหตุปัจจัย ได้แก่สภาวะธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะพวกที่เป็นสังขตธรรม หรือสังขาร การที่จะรู้เข้าใจกฎธรรมชาติ ก็ควรต้องรู้จักสิ่งที่ขึ้นต่อกฎ ซึ่งจะเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นไว้ก่อน

ดังนั้น ในการบรรยายเรื่องมัชฌิมนิเทศนาต่อไปนี้ จึงจะยกเรื่องสภาวะธรรมขึ้นมาเป็นตัวตั้ง ให้รู้จักสภาวะธรรมนั้นไว้ก่อน

สภาวะธรรมที่ว่านี้ หมายถึงสังขตธรรม หรือบรรดาสังขารดังที่ว่าแล้ว และสังขตธรรมนั้น ที่ควรจะต้องรู้เข้าใจให้ดีที่สุด ก็คือขั้น ๕ ที่เป็นชีวิตคน เพราะเป็นเรื่องใกล้ชิดติดตัว และเป็นขุมนุ่มที่ประชุมสังขตธรรมหรือสังขาร ซึ่งพร้อมพร้อมที่สุด มีทั้งรูปธรรม และนามธรรม

ดังนั้น ต่อจากนี้ จะบรรยายโดยเริ่มด้วยเรื่องขั้น ๕ เป็นสภาวะธรรมตัวตั้ง แล้วพูดถึงกฎธรรมชาตินั้นๆ ตามลำดับต่อไป

ชีวิต คืออะไร?

ก. ชั้นที่ ๕

ส่วนประกอบห้าอย่างของชีวิต

ตัวสภาวะ

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่

ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างอิงกันบ่อยๆ คือ “รถ” เมื่อนำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า “รถ”^๑ แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีชื่อเรียกต่างๆ กันจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว คือ ตัวตนของรถมิได้มีอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น มีแต่เพียงคำบัญญัติว่า “รถ” สำหรับสภาพที่มารวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น

แม้ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ปรากฏขึ้นโดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อยๆ ต่อๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน เมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่า มีอยู่ในภาวะของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมเข้าด้วยกัน

เมื่อมองเห็นสภาพของสิ่งทั้งหลายในรูปของการประชุมส่วนประกอบเช่นนี้ พุทธธรรมจึงต้องแสดงต่อไปว่า ส่วนประกอบต่างๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง อย่างน้อยก็พอเป็นตัวอย่าง และโดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิต โดยเฉพาะในด้านจิตใจ

^๑ ศ.ศ.๑๕/๕๕๕/๑๙๘

การแสดงส่วนประกอบต่างๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ

การแสดงส่วนประกอบต่างๆ นั้น ย่อมทำได้หลายแบบ สุดแต่วัตถุประสงค์จำเพาะของการแสดงแบบนั้นๆ^๑ แต่ในที่นี้ จะแสดงแบบขั้น ๕ ซึ่งเป็นแบบที่นิยมในพระสูตร

โดยวิธีแบ่งแบบ **ขั้น ๕** (the Five Aggregates) พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์กายพหุทั้งหมด ที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ

๑. **รูป**^๒ (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือ สสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

๒. **เวทนา**^๓ (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึกลึกซึ้ง ทุกข์หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

^๑ แบ่งอย่างกว้างๆ ว่า นามและรูป หรือนามธรรม กับรูปธรรม; แต่ตามแนวอภิธรรมนิยามแบ่งเป็น ๓ คือ **จิต เจตสิก และรูป** ถ้าเทียบกับขั้น ๕ ที่จะแสดงต่อไป **จิต** = วิญญาณขันธ์, **เจตสิก** = เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์, **รูป** = รูปขันธ์

^๒ ตามแนวอภิธรรมแบ่งรูปเป็น ๒๘ อย่าง คือ

๑) **มหาภูตรูป ๔** (เรียกรวมๆ ว่า ธาตุ ๔) คือ **ปฐวีธาตุ** (สภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่) **อาโปธาตุ** (สภาพที่ติดซึม) **เตโชธาตุ** (สภาพที่แผ่ความร้อน) **วาโยธาตุ** (สภาพที่สั่นไหว)

๒) **อุปาทายรูป** (รูปอาศัยหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป) ๒๔ คือ ประสาททั้ง ๕ (จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา และกาย) อารมณ์ ๔ (รูป เสียง กลิ่น รส; โผฏฐัพพะไม่นับเพราะตรงกันกับ ปฐวี เตโช และ วาโย) ความเป็นหญิง (อิตถินทรีย์) ความเป็นชาย (ปุริสินทรีย์) ที่ตั้งของจิต (หทัยวัตถุ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย (กายวิญญูติ) การแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจา (วจีวิญญูติ) ชีวิตินทรีย์ ช่องว่าง (อากาส) ความเบาของรูป (รูปสส ลหุตา) ความอ่อนหยุ่นของรูป (รูปสส มุทุตา) ภาวะที่ควรแก่การงานของรูป (รูปสส กัมมณฺญตา) ความเจริญหรือขยายตัวของรูป (รูปสส อุปย) การสืบทอดของรูป (รูปสส สนตติ) ความเสื่อมตัว (ชรา) ความสลายตัว (อนิจฺจตา) และอาหาร (หมายถึงโอชะ); พึงสังเกตว่า คำว่า “หทัยวัตถุ” ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น เป็นมิตินคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก

^๓ **เวทนา** แบ่งเป็น ๓ คือ **สุข** (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) **ทุกข์** (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) **อทุกขมสุข** (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ เฉยๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา); อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น ๕ คือ **สุข** (ทางกาย) **ทุกข์** (ทางกาย) **โสมนัส** (ดีใจ) **โทมนัส** (เสียใจ) **อุเบกขา** (เฉยๆ); แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ ทางจักขุ ทางโสต ทางชานะ ทางชิวหา ทางกาย และทางมน

๓. สัญญา^๑ (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์^๒ (object) นั้นๆ ได้

๔. สังขาร^๓ (Mental Formations หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลางๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ พุดง่าย ๆ ว่า ความนึกคิดดีชั่ว ต่างๆ เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา^๔ ปัญญา โมหะ โทสะ โลภะ มานะ ทิณฺณิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น

- ^๑ สัญญา แบ่งเป็น ๖ ตามทางแห่งการรับรู้ คือ ทางจักขุ โสต ฆานะ ชิวหา กาย และมน
- ^๒ คำว่า “อารมณ์” ในบทความนี้ ทุกแห่งใช้ในความหมายของพุทธธรรมเท่านั้น คือหมายถึง สิ่งที่เกิดรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่างๆ) ไม่มีความหมายอย่างอื่นที่เข้าใจกันทั่วๆ ไปในภาษาไทย
- ^๓ ตามหลักอภิธรรม แบ่งเจตสิกเป็น ๕๒ อย่าง ถ้าเทียบกับการแบ่งแบบขั้น ๕ เจตสิกก็ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารทั้งหมด คือในเจตสิก ๕๒ นั้น เป็นเวทนา ๑ เป็นสัญญา ๑ ที่เหลืออีก ๕๐ เป็นสังขารทั้งสิ้น สังขารชั้นรู้ จึงเท่ากับเจตสิก ๕๐ อย่าง ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้
- (๑) อัญญาสมานาเจตสิก (เจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) ๑๑ (นับครบมี ๑๓ เพราะเวทนา และสัญญาเป็นเจตสิกหมวดนี้ แต่ไม่เป็นสังขาร จึงตัดออกไป) คือ
- (๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) ๕ คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชิวินทรีย์ มนสิการ (จำนวนเต็มมี ๗ ทั้งเวทนา กับสัญญา)
- (๒) ปกิณณกเจตสิก (เกิดกับจิตได้ทั่วๆ ไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว แต่ไม่ตายตัว) ๖ คือ วิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ (ความปักใจ) วิริยะ ปิตี ฉันทะ
- (๒) อกุศลเจตสิก (เจตสิกที่เป็นอกุศล) ๑๔ คือ
- (๑) อกุศลสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง) ๔ คือ โมหะ อหิริกะ อนอตตัปปะ และอุทธัจจะ
- (๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก (เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) ๑๐ คือ โลภะ ทิณฺณิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกัจจะ ถีนะ มัทธะ และวิจิกิจฉา
- ^๔ โสภณเจตสิก (เจตสิกดีงาม คือ เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัปยาคฤต) มี ๒๕ คือ
- (๑) โสภณสาธารณเจตสิก (เกิดกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ (= เมตตา) ตัตรัมมัตตตา (บางทีเรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมรุตตา จิตตมรุตตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุณฺญตา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคุณฺญตา กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา
- (๒) ปกิณณกโสภณเจตสิก (เกิดกับจิตฝ่ายดีงาม แต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง) ๖ คือ สัมมาวาจา สัมมา- กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียกวิริตเจตสิก ๓) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อปมัญญา- เจตสิก ๒) และปัญญา
- ^๕ อุเบกขา เป็นธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่ง และมักมีผู้เข้าใจความหมายสับสนผิดพลาดอยู่เสมอ จึงควรศึกษาให้เข้าใจชัด อย่างน้อยต้องสามารถแยกอุเบกขาในหมวดสังขาร ซึ่งตรงกับตัตรัมมัตตตา ออกจากอุเบกขาในหมวดเวทนา ซึ่งตรงกับ อทุกขมสุข อันเป็นความรู้สึกเฉยๆ ได้ แต่เรื่องนี้จะได้กล่าวถึงเป็นพิเศษต่อไป

๕. วิญญาณ^๑ (Consciousness) ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ขั้น ๕ กับอุปาทานขั้น ๕ หรือชีวิตกับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา

ในพุทธพจน์แสดงความหมายของอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ประมวลใจความทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มีข้อความที่น่าสังเกตเป็นพิเศษเกี่ยวกับขั้น ๕ ปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ ๑ คือ ข้อว่าด้วยทุกข์

ในอริยสัจข้อที่ ๑ นั้น ตอนต้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ ด้วยวิธียกตัวอย่างเหตุการณ์ต่างๆ ที่มองเห็นได้ง่ายและมีอยู่เป็นสามัญในชีวิตของบุคคล ชี้ให้เห็นแสดงว่าเป็นความทุกข์แต่ละอย่างๆ แต่ในตอนท้าย พระองค์ตรัสสรุปลงเป็นข้อเดียวว่า อุปาทาน-ขั้น ๕ เป็นทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย นี่คือนักขัตติยสัจ: ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งรักเป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์^๒

พุทธพจน์นี้ นอกจากแสดงถึงฐานะของขั้น ๕ ในพุทธธรรมแล้ว ยังมีข้อสังเกตสามัญ คือ ความหมายของ “ทุกข์” นั้น จำง่าย ๆ ด้วยคำสรุปที่สั้นที่สุดว่า คือ อุปาทานขั้น ๕ หรือเบญจอุปาทานขั้น ๕ เท่านั้น และคำว่า ขั้น ๕ ในขั้นนี้มี “อุปาทาน” นำหน้าด้วย

^๑ วิญญาณ แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมนโณวิญญาณ; ตามแนวอภิธรรม เรียกวิญญาณขั้นทั้งหมดว่า “จิต” และจำแนกจิตออกไปเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ คือ

ก. จำแนกตามภูมิ หรือระดับของจิต เป็นกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ (แยกพิสดารเป็น ๔๐)

ข. จำแนกโดยคุณสมบัติเป็น อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิบากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) กิริยาจิต ๒๐ ในที่นี้จะไม่แสดงรายละเอียดชื่อของจิตแต่ละอย่างๆ เพราะเกินจำเป็น และจะทำให้พื้นผิว

^๒ วินย. ๔/๑๔/๑๘; ฯลฯ

สิ่งที่ควรศึกษาในที่นี้ ก็คือคำว่า “ขันธ” กับ “อุปาทานขันธ” ซึ่งขอให้พิจารณาตามพุทธพจน์ต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ ๕ และอุปาทานขันธ ๕ เธอทั้งหลายจงฟัง

ขันธ ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดทวาก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม...เหล่านี้ เรียกว่า ขันธ ๕

อุปาทานขันธ ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทวาก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน...เหล่านี้ เรียกว่า อุปาทานขันธ ๕^๑

รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ คือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นั่นทวาคะ(ความกระสันขยอก) ในรูป...เวทนา...สัญญา ...สังขาร...วิญญาณ นั่นคือ อุปาทานใน (สิ่ง) นั้นๆ^๒

หลักดังกล่าวนี้ เป็นพื้นฐานความเข้าใจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในการศึกษาพุทธธรรมต่อไป

^๑ ถ.ป.๑๗/๙๕-๙๖/๕๘-๖๐

^๒ ถ.ป.๑๗/๓๐๙/๒๐๒

คุณค่าทางจริยธรรม

ตามปกติ มนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน^๑ บ้างก็ยึดว่า มีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง

การแสดงชั้น ๕ นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” “ตัวตน” เป็นต้นนั้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วน เหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ชั้น ๕ เหล่านี้แต่ละอย่าง ก็มีอยู่เพียงในรูปที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน ไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นชั้น ๕ แต่ละอย่างๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน

รวมความว่า หลักชั้น ๕ แสดงถึงความเป็น อนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี^๒ เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็จะถอนความยึดติดถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของชั้น ๕ ในวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่ง เมื่อมองเห็นว่า ชั้น ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า *อุจเฉททิฏฐิ* และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า *สัสสตทิฏฐิ* นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่สิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน

^๑ พึงสังเกตพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย การที่ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้จะเข้าไปยึดถือร่างกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ ว่าเป็นตัวตน ยังดีกว่าจะยึดถือจิตว่าเป็นตัวตน เพราะว่า กายอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้ ยังปรากฏให้เห็นว่าดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓-๔-๕ ปีบ้าง ๑๐-๒๐-๓๐-๔๐-๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง เกินกว่านั้นบ้าง แต่สิ่งที่เรียกว่าจิต มโน หรือวิญญาณนี้ เกิดดับอยู่เรื่อย ทั้งคืน ทั้งวัน” (ถ.นิ. ๑๖/๒๓๑/๑๑๔)

^๒ ดู ถ.ป. ๑๗/๔-๕/๓-๗, ๓๒-๓๓/๒๐-๒๓, ๑๙๙-๒๐๗/๑๓๔-๑๔๑, ฯลฯ

และมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้ว ก็จะเข้าใจหลักกรรมโดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจจนุปบาทเช่นเดียวกัน

อีกประการหนึ่ง การมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีขั้น ๕ นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันตื้อ ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยขบสอสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามภาวะล้วนๆ ของมัน หรือตามแบบสภาวะวิสัย (objective) คือมองเห็นสิ่งทั้งหลาย “ตามที่มีมันเป็น” ไม่นำเอาตณหาอุปาทานเข้าไปจับ อันเป็นเหตุให้มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น อย่างที่เรียกว่า สกวิสัย (subjective)

คุณค่าอย่างหลังนี้ นับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรมและของหลักขั้น ๕ นี้ คือการไม่ยึดติดถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้ตณหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องจัดการด้วยปัญญา

อย่างไรก็ดี ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องขั้น ๕ โดยลำพังโดดๆ เพราะขั้น ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวทางหลักธรรมอย่างอื่น ที่เป็นประเภทกุสสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าขั้น ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร เป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมชาตอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏคุณค่าในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ดังนั้น จึงขอยุติเรื่องขั้น ๕ ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อไป

ชีวิต คืออะไร?

ข. आयतนะ ๖

แดนรับรู้และเสพส่วยโลก

ช่องทางที่ชีวิตติดต่อกับโลก

แม้ว่าชีวิตจะประกอบด้วยชั้น ๕ ซึ่งแบ่งซอยออกไปเป็นหน่วยย่อยต่างๆ มากมาย แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด

ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จักรู้จัก หรือแม้รู้จักรู้ ก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่ โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้ และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางครั้งมันเกิดความวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ แม้องค์ประกอบต่างๆ ในกระบวนการฝ่ายจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน

การศึกษาวិเคราะห์องค์ประกอบต่างๆ และกระบวนการทำงานทางร่างกาย เราปล่อยให้มันเป็นภาระของนักศึกษาทางแพทยศาสตร์และชีววิทยา ส่วนการศึกษาวิเคราะห์องค์ประกอบและกระบวนการทำงานด้านจิตใจ เราปล่อยให้มันเป็นภาระของนักจิตวิทยาและนักจิตวิทยา

แต่สำหรับคนทั่วไป ความหมายของชีวิตอยู่ที่ชีวิตในทางปฏิบัติ หรือชีวิตที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ซึ่งได้แก่การติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก สิ่งที่ทำให้ความหมายแก่ชีวิต ก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลก หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ชีวิตตามความหมายของมนุษย์ คือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก

ชีวิตในทางปฏิบัติหรือชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลกนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ ภาค แต่ละภาคมีระบบการทำงาน ซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ ซึ่งเรียกว่า “ทวาร” (ประตู, ช่องทาง) ดังนี้

๑. *ภาครับรู้และเสพสวຍโลก* อาศัย ทวาร ๖^๑ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้และเสพสวຍโลก ซึ่งปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่างๆ ที่เรียกว่า *อารมณ์ ๖* คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์

๒. *ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก* อาศัย ทวาร ๓^๒ คือ กาย วาจา ใจ (*กายทวาร วจิตทวาร มโนทวาร*) สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการทำ การพูด และการคิด (*กายกรรม วจิตกรรม มโนกรรม*)

ใน *ภาคที่ ๑* มีข้อที่พึงย้าเป็นพิเศษ เพื่อสะดวกแก่การศึกษาต่อไปว่า คำว่า “ทวาร” (ใน ทวาร ๖) นั้น เมื่อนำไปกล่าวในระบบการทำงานของกระบวนการแห่งชีวิต ท่านนิยมเปลี่ยนไปใช้คำว่า “อายตนะ” ซึ่งแปลว่า แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ ดังนั้นในการศึกษาเรื่องต่อไป จะใช้คำว่า “อายตนะ” แทนคำว่า “ทวาร”

ใน *ภาคที่ ๒* มีข้อที่พึงย้าคือ กระบวนการของชีวิตในภาคนี้ รวมอยู่ในชั้นที่ ๔ คือ สังขารชั้นที่ กล่าวมาแล้วในบทก่อน

สังขารต่างๆ ในสังขารชั้นนี้ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากมาย แบ่งเป็นฝ่ายดีบ้าง ฝ่ายชั่วบ้าง ฝ่ายกลางๆ บ้าง จะปรากฏตัวออกมาปฏิบัติการโดยถูกเจตนาที่เป็นหัวหน้าหรือเป็นตัวแทนเลือกชักจูงมา หรือจัดแจงมอบหมายหน้าที่ ให้ช่วยกันทำการปรุงแต่งการแสดงออก หรือการกระทำทาง ทวาร ๓ คือ กาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม คือการทำ การพูด การคิด

ในกรณีนี้ สังขารจะถูกจัดประเภทเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบทบาทของมัน โดย

^๑ sense-doors

^๒ channels of action

- แบ่งตามทางหรือทวารที่แสดงออก เป็นกายสังขาร วจิตสังขาร และมโนสังขาร
- เรียกตามชื่อหัวหน้าหรือตัวแทนว่า กายสังขารเจตนา วจิตสังขารเจตนา และมโนสังขารเจตนา หรือ
- เรียกตามงานที่ทำออกมาว่า กายกรรม วจิตกรรม และมโนกรรม แสดงให้เห็นง่ายขึ้น ดังนี้

๑. กายสังขาร	=	กายสังขารเจตนา	→	กายทวาร	→	กายกรรม
[สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย]	=	[ความตั้งใจ(แสดงออก)ทางกาย]		[ทางกาย]		[การกระทำทางกาย]
๒. วจิตสังขาร	=	วจิตสังขารเจตนา	→	วจิตทวาร	→	วจิตกรรม
[สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา]	=	[ความตั้งใจ(แสดงออก)ทางวาจา]		[ทางวาจา]		[การกระทำทางวาจา]
๓. มโนสังขาร	=	มโนสังขารเจตนา	→	มโนทวาร	→	มโนกรรม
[สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ]	=	[ความตั้งใจ(แสดง)ทางใจ]		[ทางใจ]		[การกระทำทางใจ]

สังขาร ในฐานะเครื่องแต่งคุณภาพหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ได้กล่าวแล้วในเรื่องขั้น ๕

ส่วน สังขาร ในฐานะกระบวนการปรุงแต่งแสดงออกและกระทำ การต่างๆ ต่อโลก เป็นเรื่องกิจกรรมของชีวิต ซึ่งจะแสดงเป็นพิเศษส่วนหนึ่งต่างหาก ในตอนว่าด้วย “ชีวิต เป็นไปอย่างไร”

ในที่นี้ มุ่งแสดงแต่สภาวะอันเนื่องอยู่ที่ตัวชีวิตเอง หรือองค์ประกอบของชีวิต พร้อมทั้งหน้าที่ของมันตามสมควร จึงจะกล่าวเฉพาะ *ภาคที่ ๑* คือเรื่อง ทวาร ๖ ที่เรียกว่า *อายตนะ ๖* อย่างเดียว

ตัวสภาวะ

“อายตนะ” แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า *ทางรับรู้* มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ^๑

^๑ ตามคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ “อายตนะ” มีความหมายหลายนัย เช่น แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตและเจตสิก คือ เป็นที่ที่จิตและเจตสิกทำหน้าที่กันง่วน, เป็นที่แผ่ขยายจิตและเจตสิกให้กว้างขวางออกไป, เป็นตัวการนำสังสารทุกข์อันยึดเยื้อให้ดำเนินสืบต่อไปอีก, เป็นบ่อเกิด, แหล่ง, ที่ชุมนุม เป็นต้น (ดูวิสุทธิ.๓/๖๑; สังคห.ฎีกา ๒๒๗)

ที่ว่าต่อ หรือเชื่อมต่อ ให้เกิดความรู้ นั้น ต่อ หรือ เชื่อมต่อกับอะไร?
ตอบว่า เชื่อมต่อกับโลก คือ สิ่งแวดล้อมภายนอก

แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่นุษย์เป็นส่วนๆ ด้านๆ ไป เท่าที่
มนุษย์จะมีแดนหรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายตนะ ๖ ที่กล่าว
มาแล้วเท่านั้น

ดังนั้น อายตนะ ทั้ง ๖ จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลก เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้
สำหรับแต่ละอย่างๆ โดยเฉพาะ

สิ่งที่ถูกรับรู้ หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลก เหล่านี้ เรียกชื่อว่า
“อายตนะ” เหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือเป็น
แหล่งความรู้ เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก

เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสน ท่านเรียกอายตนะพวกแรกว่า
“อายตนะภายใน” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายตนะพวก
หลังนี้ว่า “อายตนะภายนอก” (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก)

อายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และ
สิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า “อารมณ์” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับ
จิตมาห้วงอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดห้วงของจิต แปลง่ายๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้
หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระพบกับอารมณ์^๑
(อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของ

อนึ่ง พึงสังเกตว่า ประสาทความรู้สึกภายในร่างกาย เกี่ยวด้วยท่าทางการเคลื่อนไหว
ทรงตัว เป็นต้น จำพวกที่เรียกว่า Somesthesia (kinesthetic, vestibular and visceral
senses) ท่านไม่ได้จัดเพิ่มไว้ในพวกอายตนะด้วย แม้ท่านจะไม่ได้ชี้แจงเรื่องนี้ไว้ ก็มองเห็นเหตุ
ผลได้ว่า ความรับรู้ประเภทนี้ บางส่วนรวมอยู่แล้วในอายตนะที่ ๕ ที่ท่านใช้คำกว้างๆ ว่า “กาย”
แต่เหตุผลข้อสำคัญอยู่ที่ว่า ประสาทจำพวกนี้ ทำหน้าที่จำกัดเพียงในด้านสรีรวิทยา มุ่งเพื่อรักษา
สภาพปกติแห่งการทำงานของร่างกายเท่านั้น มีลักษณะจำเพาะตัว และจำกัดอยู่ภายใน เป็น
เครื่องสนับสนุนที่จำเป็น แต่มีค่าคงตัว ไม่มีคุณค่าที่จะก่อผลนอกเลย ทั้งด้านความรู้ และด้าน
สัพเพทโลก ทั้งด้านญาณวิทยา และด้านจริยธรรม จึงไม่เข้ากับคามหมายของอายตนะ.

^๑ คำว่า ทวาร นิยมใช้คู่กับ อารมณ์, อายตนะภายใน คู่กับ อายตนะภายนอก แต่ที่นี่ เพื่อประโยชน์
ในการศึกษาต่อไป จะเรียกอายตนะภายในว่า “อายตนะ” เรียกอายตนะภายนอกว่า “อารมณ์”

อายตนะแต่ละอย่างๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่า “เห็น” หูกระทบเสียง เกิดความรู้เรียกว่า “ได้ยิน” เป็นต้น

ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้ เรียกว่า “วิญญาณ” แปลว่า ความรู้แจ้ง คือรู้อารมณ์

ดังนั้น จึงมี วิญญาณ ๖ อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ ๖ คู่ คือ วิญญาณทางตา ได้แก่ เห็น, วิญญาณทางหู ได้แก่ ได้ยิน, วิญญาณทางจมูก ได้แก่ ได้กลิ่น, วิญญาณทางลิ้น ได้แก่ รู้รส, วิญญาณทางกาย ได้แก่ รู้สิ่งต้องกาย, วิญญาณทางใจ ได้แก่ รู้อารมณ์ทางใจ หรือรู้เรื่องในใจ

สรุปได้ว่า อายตนะ ๖ อารมณ์ ๖ และ วิญญาณ ๖^๑ มีชื่อในภาษาธรรม และมีความสัมพันธ์กัน ดังนี้

๑. จักขุ - ตา	เป็นแดนรับรู้	รูป - รูป	เกิดความรู้คือ	จักขุวิญญาณ - เห็น
๒. โสตะ - หู	„	สัททะ - เสียง	„	โสทวิญาณ - ได้ยิน
๓. ฆานะ - จมูก	„	คันธะ - กลิ่น	„	ฆานวิญาณ - ได้กลิ่น
๔. ชิวหา - ลิ้น	„	รส - รส	„	ชิวหาวิญาณ - รู้รส
๕. กาย - กาย	„	โณรุทพะ - สิ่งต้องกาย	„	กายวิญาณ - รู้สิ่งต้องกาย
๖. มโน - ใจ	„	ธรรม ^๒ - เรื่องในใจ	„	มโนวิญาณ - รู้เรื่องในใจ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวิญญาณจะต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกันจึงจะเกิดขึ้นได้^๓ ก็จริง แต่การที่อารมณ์เข้ามาปรากฏแก่อายตนะ ก็มีใช้ว่าจะทำให้วิญญาณเกิดขึ้นได้เสมอไป จำต้องมี ความใส่ใจ ความกำหนดใจ หรือความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้น^๔

^๑ ที.ปา.๑๑/๓๐๔-๓๐๖/๒๕๕.

อายตนะ ๖ (sense-bases): eye, ear, nose, tongue, body, mind.

อารมณ์ ๖ (sense-objects): form, sound, smell, taste, touch, mind-object หรือ visible objects, audible objects, odorous objects, sapid objects, tangible objects, cognizable objects.

^๒ นิยมเรียก ธรรมารมณ์ เพื่อให้ไม่สับสนกับคำว่า ธรรม ที่ใช้ทั่วไป ซึ่งมีความหมายกว้างขวางมากหลายนัย

^๓ ม.ญ.๑๒/๔๔๓-๔/๔๗๖-๗

^๔ ม.ญ.๑๒/๓๔๖/๓๕๘

ดังตัวอย่าง ในบางคราว เช่น เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่าน หรือใจลอยไปเสีย เวลาใจจดจ่อแน่วแน่อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ตลอดจนขณะอยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้น หลายๆ อย่างที่ผ่านเข้ามา อยู่ในวิสัยที่จะเห็น จะได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่

อีกตัวอย่างง่ายๆ ขณะเขียนหนังสือ ใจจดจ่ออยู่ จะไม่รู้สีกส่วนของร่างกายที่แตะอยู่กับโต๊ะและเก้าอี้ ตลอดจนมือที่แตะกระดาษ และนิ้วที่แตะปากกาหรือดินสอ

ในเมื่อมีอายตนะและอารมณ์เข้ามาถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้น เช่นนี้ ก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น

การรับรู้ จะเกิดขึ้น ต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้ง ๓ อย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ ภาวะนี้ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า “ผัสสะ” หรือ “สัมผัส”^๑ แปลตามรูปศัพท์ว่า การกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ พุดอย่างเข้าใจกันง่ายๆ ผัสสะ ก็คือ การรับรู้ นั่นเอง

ผัสสะ หรือ สัมผัส หรือการรับรู้ มีชื่อเรียกแยกเป็นต่างๆ ไปตามทางรับรู้ คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว กระบวนการก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น ปฏิบัติอย่างอื่นของจิตใจ การจำหมาย การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ

ในกระบวนการนี้ สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษในการศึกษาขั้นนี้ ก็คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ความรู้สึกนี้ในภาษาธรรม เรียกว่า “เวทนา” แปลว่า การเสวยอารมณ์

^๑ “ผัสสะ” และ “สัมผัส” (contact) นี้ไม่ควรเข้าใจสับสนกับความหมายในภาษาไทย; แม้คำอื่นๆ คือ อารมณ์ วิญญาณ เวทนา ก็มีความหมายไม่ตรงกันเท่ากับที่ใช้ในภาษาไทย

หรือ การเสพรสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็นสุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

เวทนานี้ ถ้าแบ่งตามทางรับรู้ ก็มี ๖ เท่าจำนวนอายตนะ คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู เป็นต้น^๑

แต่ถ้าแบ่งตามคุณภาพ จะมีจำนวน ๓ คือ

๑. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
๓. อทุกขมสุข ไม่ทุกข์ไม่สุข คือเรื่อยๆ เฉย ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา

อีกอย่างหนึ่ง แบ่งละเอียดลงไปอีกเป็น เวทนา ๕ อย่าง คือ

๑. สุข ได้แก่ สบายกาย
๒. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด
๓. โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ
๔. โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ
๕. อุเบกขา^๒ ได้แก่ เฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

กระบวนการรับรู้เท่าที่กล่าวมานี้ เขียนให้เห็นง่ายๆ ได้ดังนี้

อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ → เวทนา
 ทางรับรู้ สิ่งที่ถูกรู้ ความรู้ การรับรู้ ความรู้สึกต่ออารมณ์

ดังได้กล่าวแล้วว่า อารมณ์ ก็คือโลกที่ปรากฏลักษณะอาการแก่ มนุษย์ทางอายตนะต่างๆ การรับรู้อารมณ์เหล่านี้ เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งช่วยให้ มนุษย์มีความสามารถในการเกี่ยวข้องกับโลก ทำให้ชีวิตอยู่รอดและดำเนินไปด้วยดี

^๑ เวทนา ๖ (feeling): ๑. จักขุสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา ๒. โสตสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู ๓. ชานสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก ๔. ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น ๕. กายสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย ๖. มโนสัมผัสสชา เวทนา - เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ (ส.สพ.๑๘/๔๓๔/๒๘๗)

^๒ อุเบกขา ในหมวดเวทนานี้ เป็นคนละอย่างกับ อุเบกขา ในหมวดสังขาร (เช่น อุเบกขาพรหมวิหาร อุเบกขา-สัมโพชฌงค์ เป็นต้น.)

ในกระบวนการรับรู้นี้ เวทนา ก็เป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่ง โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้นำให้ทราบว่า อะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต ควรหลีกเลี่ยง อะไรเกื้อกูลแก่ชีวิต ควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนบริบูรณ์ เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น

แต่สำหรับมนุษย์ปุถุชน เวทนามิได้มีความหมายเพียงเท่านั้น คือมิใช่เพียงแค่กระบวนการรับรู้ได้มีส่วนประกอบเพิ่มเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง ที่ช่วยเสริมความรู้ให้สมบูรณ์ อันจะทำให้มนุษย์มีความสามารถมากขึ้น ในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม แต่เวทนา ยังหมายถึงการที่โลกมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่มนุษย์ ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอร็ดอร่อย ความชื่นใจที่เกิดจากอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า สุขเวทนา

ในกรณีที่กระบวนการรับรู้ดำเนินมาตามลำดับ จนถึงเวทนา ถ้ามนุษย์หันเข้าจับเวทนาไว้ตามความหมายในแง่นี้ มนุษย์ก็จะหันเหออกไปจากกระบวนการรับรู้ ทำให้กระบวนการอื่นอย่างหนึ่งได้โอกาสเข้ามารับช่วงเล่นต่อไปแทนที่ โดยเวทนาจะกลายเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะก่อให้เกิดผลสืบเนื่องต่อไป พร้อมกันนั้น กระบวนการรับรู้ ซึ่งกลายไปเป็นส่วนประกอบและเดินควบไปด้วย ก็จะถูกกำลังจากกระบวนการใหม่นี้ บีบคั้น ให้บิดเบือนและเอนเอียงไปจากความเป็นจริง

กระบวนการรับช่วงที่ว่านี้ มักดำเนินไปในแบบง่าย ๆ ฟั่น ๆ คือเมื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เกิดความรู้สึกสุขสบายชื่นใจ (สุข-เวทนา) ก็อยากได้ (ตัณหา) เมื่ออยากได้ ก็ตั้งใจพัวพันจนถึงขั้นยึดติดถือมั่น (อุปาทาน) ค้างใจอยู่ไม่อาจวางลงได้ ทั้งที่ตามความเป็นจริงไม่อาจถือเอาไว้ได้ เพราะสิ่งนั้นๆ ล่วงเลยผ่านพ้นหมดไปแล้ว

จากนั้น ก็เกิดความคิดสร้างภาพต่างๆ ที่จะให้ตนอยู่ในภาวะครอบครองอารมณ์อันให้เกิดสุขเวทนานั้น พร้อมทั้งคิดปรุงแต่งสร้างวิธีการที่จะให้ได้อารมณ์และสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์นั้น แล้วลงมือ

กระทำการต่างๆ ทางกายบ้าง วาจาบ้าง เพื่อให้ได้มาซึ่งผลที่ต้องการ เพื่อจะได้เวทนาที่ชอบใจนั้นยิ่งๆ ขึ้นไปอีก

ในทางตรงข้าม ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้ว เกิดความรู้สึกทุกข์ เจ็บปวด ไม่สบาย (ทุกข์-เวทนา) ก็ไม่ชอบใจ ขัดเคือง อยากจะพ้นไป หรือให้มันสูญสิ้นไป อยากทำลาย (ตัณหา) ผูกใจ ปักใจ ค้างใจกับสิ่งนั้น (อุปาทาน) ในทางร้าย ที่จะชิงชัง เกลียดกลัว หลีกหนี อย่าให้พบเห็นอีก เป็นต้น พร้อมกับเกิดเป็นปฏิกิริยา ให้ยิ่งยึดมั่นค้นหาผูกใจมั่นหมาย ที่จะให้พบให้ได้สุข เวทนาและสิ่งที่หวังว่าจะให้สุขเวทนาแก้ตนยิ่งขึ้นไปอีก

ในกระบวนการนี้ ก็จึงบังเกิดเป็นสุขทุกข์แบบซับซ้อนรุนแรงเข้มข้น ที่เป็นผลเสกสรรค์ของมนุษย์เอง ซึ่งหมุนเวียนเข้าวงจรที่เริ่มจากเวทนา ใหม่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า กลายเป็นสังสารวัฏ วนอยู่อย่างนั้น ไม่สามารถก้าวต่อไปสู่ผลเลิศจนอย่างอื่น ที่ชีวิตนี้ยังสามารถเข้าถึงได้ยิ่งกว่านั้นขึ้นไป

โดยนัยนี้ จะเห็นว่า ช่วงต่อที่กระบวนการจะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ต่อไปนั้น เป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นหัวเลี้ยว หัวต่อที่เดียว และในภาวะเช่นนี้ เวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาทสำคัญมาก กระบวนการที่ดำเนินต่อไปจะเป็นอย่างไร (สำหรับปุถุชน) ต้องขึ้นต่อสภาพของเวทนา ว่าจะเป็นอย่างใดทั้งนี้ พอดีตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่า

ก. กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ กับกระบวนการสังสารวัฏ

ในกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ เวทนามีบทบาทเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยๆ อย่างหนึ่ง ที่ช่วยให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์

ส่วนในกระบวนการสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอก ที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวได้ว่า มนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไร และทำการอะไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา หรือชีวิตจะเป็นอย่างไร ก็เพราะเวทนา และเพื่อเวทนา

นอกจากนั้น ในกระบวนการสังสารวัฏนี้ มนุษย์มิได้หยุดอยู่เพียงแค่ว่าเป็นผู้รับรู้อารมณ์ และเรียนรู้โลกเพื่อเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งแวดล้อมอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ได้ก้าวต่อไปสู่ความเป็นผู้เสพเสวยโลกด้วย

สำหรับกระบวนการรับรู้บริสุทธินั้น ถ้าจะพูดให้ละเอียดชัดเจนตามหลัก ก็ต้องตัดตอนที่ช่วงต่อจากผัสสะนี้ด้วยเหมือนกัน โดยถือว่า การรับรู้เกิดขึ้นเสร็จสิ้นแล้วที่ผัสสะ ดังนั้น กระบวนการต่อจากนี้ไปจึงแยกได้เป็นอีกตอนหนึ่ง และขอเรียกชื่อว่า กระบวนการญาณทัศนะ หรือ กระบวนการแบบวิวิธภูมิ เป็นคู่ปฏิปักษ์กับกระบวนการสังสารวัฏ

แต่กระบวนการแบบวิวิธภูมิ เป็นเรื่องของการแก้ปัญหาชีวิต จึงจะยกไปพูดในตอนที่ว่าด้วย “ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร ?” และ “ชีวิต ควรเป็นอย่างอย่างไร ?” ไม่กล่าวไว้ในที่นี้

ข. กระบวนการที่สืบทอดจากผัสสะ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม ระหว่างความดีกับความชั่ว ระหว่างกุศลกับอกุศล ระหว่างความหลุดพ้นเป็นอิสระ กับการหมกติดหมุ่นเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

เมื่อกล่าวถึงส่วนอื่นๆ ของกระบวนการแล้ว ก็ต้องย้อนกลับไปพูดถึงอายตนะอีก เพราะกระบวนการต่างๆ ที่กล่าวมานั้น ต้องอาศัยอายตนะ เริ่มต้นที่อายตนะ เมื่อว่าองค์ธรรมอื่นๆ สำคัญ ก็ต้องว่าอายตนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนาเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการแบบเสพเสวยโลก อายตนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วย เพราะอายตนะเป็นแหล่งหรือเป็นช่องทางที่อำนาจให้เวทนาเกิดขึ้น

เวทนา เป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายตนะ เป็นแหล่งอำนาจสิ่งที่มุ่งประสงค์นั้น

เท่าที่กล่าวมา สรุปได้ว่า **อายตนะ ๖** ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาเสนอต่อมนุษย์ เป็นเครื่องมือสื่อสาร ทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูลแห่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้ถูกต้อง ทำให้ชีวิตอยู่รอด และดำเนินไปด้วยดี

๒. เป็นช่องทางเสพโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับ อารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลก มาเสพเสวย ด้วยการดู การฟัง การดม การ ลิ้มชิมรส การแตะต้องเสียดสี ความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจน จินตนาการสิ่งที่หวานชื่นระรื่นใจ

ความจริง หน้าทั้งสองอย่างนี้ ก็ติดเนื่องอยู่ด้วยกัน

หน้าที่แรก เรียกได้ว่าเป็นหน้าที่หลัก หรือหน้าที่พื้นฐานที่จำเป็น ส่วน **หน้าที่ที่ ๒** เป็นหน้าที่รอง จะว่าเป็นของแถมหรือส่วนเกินก็คงได้

ในกรณีทั้งสองนั้น การทำงานของอายตนะก็อย่างเดียวกัน ความแตกต่างอยู่ที่เจตจำนงของมนุษย์ ซึ่งมุ่งไปที่ **ความรู้** หรือมุ่งไปที่ **เวทนา**

สำหรับมนุษย์ปุถุชน ความสำคัญของอายตนะมักจะก้าวข้ามมาอยู่กับหน้าที่อย่างที่สอง คือการเสพโลก จนถึงขั้นที่กลายเป็นว่า หน้าที่อย่าง ที่หนึ่งมีไว้เพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบสนองการทำหน้าที่อย่างที่สอง หรือพูด อีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการรับรู้มีไว้เพื่อรับใช้กระบวนการเสพเสวยโลก หรือรับใช้กระบวนการสังสารวัฏเท่านั้นเอง

ทั้งนี้เพราะว่า ปุถุชนมักใช้อายตนะ เพื่อมุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ส่วนที่จะ ทำให้ตนได้เสพเสวยอารมณ์อร่อยของโลกเท่านั้น หาสนใจสิ่งอันพึงรู้ นอกจากนั้นไม่

ยิ่งกว่านั้น แม้ความสัมพันธ์กับโลกในภาคแสดงออก ด้วยการทำ การ พุด การคิด ก็จะกลายเป็นการกระทำเพื่อรับใช้กระบวนการสังสารวัฏ เช่นเดียวกัน คือ มุ่งทำ พุด คิด เพื่อแสวงหา และให้ได้มาซึ่งอารมณ์สำหรับ เสพเสวย

ยิ่งเป็นปุถุชนที่หนาแน่นเท่าใด ความติดข้องพัวพันอยู่กับหน้าที่ อย่างที่สองของอายตนะ ก็ยิ่งมากขึ้นเท่านั้น จนถึงขั้นที่ว่า ชีวิตและโลก ของมนุษย์ วนเวียนอยู่แค่อายตนะ ๖ เท่านั้นเอง

เท่าที่กล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า แม้อายตนะ ๖ จะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของขั้นที่ ๕^๑ และไม่ครอบคลุมทุกส่วนแห่งชีวิตของมนุษย์โดยสิ้นเชิงเหมือนอย่างขั้นที่ ๕ ก็จริง แต่มันก็มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มีอำนาจกำกับวิถีชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่าชีวิตเท่าที่มนุษย์รู้จักและดำเนินอยู่ ก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกทางอายตนะเหล่านี้ และชีวิตมีความหมายต่อมนุษย์ก็ด้วยอาศัยอายตนะเหล่านี้

ถ้าอายตนะไม่ทำหน้าที่แล้ว โลกก็ดับ ชีวิตก็ไร้ความหมายสำหรับมนุษย์

มีข้อความแห่งหนึ่งในบาลี แสดงกระบวนการธรรมเท่าที่กล่าวมานี้ได้อย่างกระชับรัด และช่วยเชื่อมความที่กล่าวมาในตอนว่าด้วยขั้นที่ ๕ เข้ากับเรื่องทีอธิบายในตอนนี ให้ต่อเนื่องกัน มองเห็นกระบวนการได้ครบถ้วนตลอดสายยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอ้างไว้ ดังนี้^๒

ชาติยตาและรูป เกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งธรรมทั้งสามนั้น เป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้อารมณ์นั้น (วิตักกะ), ตรัสรู้อารมณ์ใด ย่อมผันพิสดารซึ่งอารมณ์นั้น (ปปัญจ), บุคคลผันพิสดารซึ่งอารมณ์ใด เพราะการผันพิสดารนั้นเป็นเหตุ ปปัญจสัญญาแ่งต่างๆ^๓ (สัญญาที่ซับซ้อนหลากหลาย) ย่อมผูกพันลงสู่มรรคา ในเรื่องรูปทั้งหลาย ที่พึงรู้ได้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

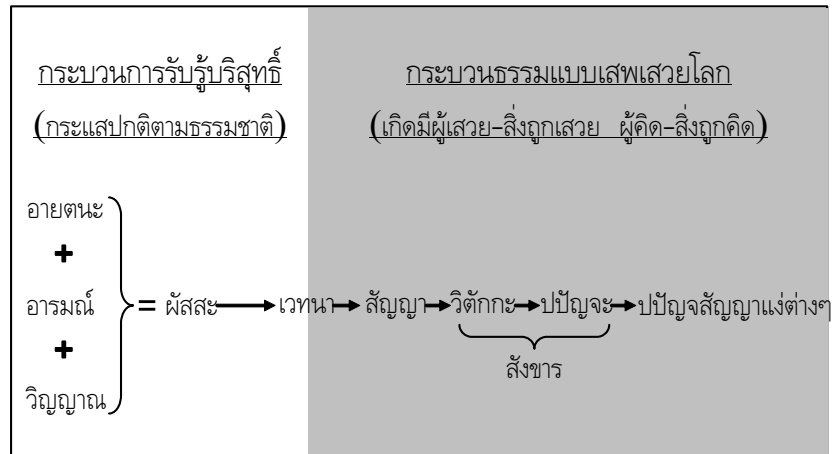
(ต่อไปว่าด้วยอายตนะและอารมณ์อื่นๆ จนครบ ๖ คู่ ใจความอย่างเดียวกัน)

^๑ อายตนะ ๑๒ จัดเข้ากับขั้นที่ ๕ ดังนี้ (อายตนะภายใน ๖ ลงได้ทั้งหมด แต่อายตนะภายนอก ๖ เกินขั้นที่ ๕) อายตนะ ๕ คู่แรก (จักขุ-รูป โสต-สีทปะ ฆานะ-คันธะ ชิวหา-รส กาย-โผฏฐัพพะ) อยู่ในรูปขั้นที่ ๒ อายตนะภายในที่ ๖ คือ มโน หรือใจ อยู่ในวิญญาณขั้นที่ ๒ อายตนะภายนอกที่ ๖ คือ ธรรม หรือ ธรรมารมณ์ อยู่ในขั้นที่ ๔ คือ นามขั้นที่ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปขั้นที่ ๒ (เฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสลาย ความสับต่อ ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลายของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะพ้นจากขั้นที่ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/๘๕)

^๒ ม.ม. ๑๒/๒๔๘/๒๒๖.

^๓ คำเต็มว่า ปปัญจสัญญาสงขา.

กระบวนการธรรมนี้ เขียนให้เห็นง่ายขึ้นดังนี้

เมื่อเกิดปัญจสัญญาแล้ว ก็ยังมีความตรึงรึกนึกคิด (วิตักกะ) ได้มากมายและกว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น ทำให้เกิดกิเลสต่างๆ เช่น ชอบใจ ไม่ชอบใจ หวงแหน ริษยา เป็นต้น ปนเป คลุกเคล้า ไปกับความคิดนั้น^๑

หมายเหตุ:

๑. คำที่ควรเข้าใจ คือ ‘ปัญจะ’ หมายถึง อาการที่คลอเคลียพัวพันอยู่กับอารมณ์นั้น และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ ด้วยแรงตัณหา มานะ และทิฐิ ผลักดัน หรือเพื่อสนองตัณหา มานะ และทิฐิ คือ ปรุงแต่งในแง่ที่จะเป็นของฉัน ให้ตัวฉันเป็นนั่นเป็นนี่ หรือเป็นไปตามความเห็นของฉัน ออกรูปออกร่างต่างๆ มากมายพิสดาร จึงทำให้เกิดปัญจสัญญาต่างๆ ต่างๆ คือสัญญาทั้งหลายที่เนื่องด้วยปัญจะนั่นเอง
๒. จะเห็นว่ามีสัญญา ๒ ตอน สัญญาช่วงแรก คือสัญญาขั้นต้น ที่กำหนดหมายอารมณ์ซึ่งปรากฏตามปกติธรรมดาของมัน สัญญาช่วงหลัง เรียกว่า ‘ปัญจสัญญา’ เป็นสัญญาเนื่องจากสังขาร ที่ปรุงแต่งภาพอารมณ์ ให้ออกรูปออกร่างแง่มุมต่างๆ มากมายพิสดารดังกล่าวแล้ว

^๑ ดู ที.ม.๑๐/๒๕๖-๗/๓๑๑.

๓. จะเห็นว่า กระบวนธรรมทั้งหมดนั้น แยกได้เป็น ๒ ตอน

ก) **ตอนแรก** ตั้งแต่อายตนะภายในถึงเวทนา เป็นกระบวนการรับรู้
บริสุทธิ ฟังสังเกตว่า ช่วงตอนนี้กระบวนธรรมเป็นกระแสบริสุทธิ
ตามธรรมชาติ มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย (ฟังอ่านความ
ที่ยกมาข้างบน) ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เกี่ยวข้อง

ข) **ตอนปลาย** ตัดตอนแต่เวทนาไปแล้ว เกิดเป็นกระบวนธรรมแบบ
เสพสวैयाโลก หรือกระบวนการสังสารวัฏ มารับช่วงไป

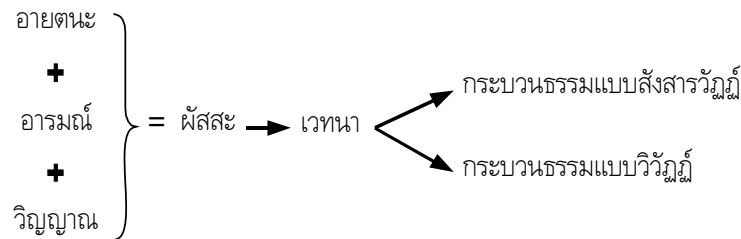
ความจริง ตั้งแต่เวทนานี้ไปเป็นทางแยก อาจต่อยอดด้วยกระบวนธรรม
แบบวิวิธภูมิก็ได้ แต่ในที่นี้มุ่งแสดงเฉพาะแบบสังสารวัฏก่อน

ข้อพึงสังเกตในตอนี้ ก็คือ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของช่วงหลังนี้ จะไม่มี
เพียงองค์ธรรมต่างๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยแก่กันตามธรรมชาติเท่านั้น แต่จะ
เกิดมีสัตว์บุคคลขึ้นมา กลายเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้เสพสวैयाกับสิ่ง
ที่ถูกเสพสวैया ผู้คิดและสิ่งที่ถูกคิด เป็นต้น

๔. กระบวนธรรมเสพสวैयाโลกในช่วงปลาย ที่แสดงข้างบนนี้ เป็นเพียงวิธี
แสดงแบบหนึ่งเท่านั้น เลือกอามาเพราะเห็นว่าสั้น และเข้ากับเรื่องที่กำลัง
อธิบาย คือ **ขันธิ์** และ **อายตนะ** ได้ดี อาจแสดงแบบอื่นอีกก็ได้ เช่น
ที่แสดงอย่างพิสดารในหลักปฏิบัติสมุปบาทแบบทั่วไป ซึ่งเป็นกระบวน
ธรรมแบบสังสารวัฏโดยสมบูรณ์

๕) ว่าตามหลักอย่างเคร่งครัด วิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา ในกระบวน
ธรรมนี้ เป็นสหชาตธรรม ท่านถือว่าเกิดร่วมกัน ฟังเข้าใจว่า ที่เขียน
แสดงลำดับไว้อย่างนี้ มุ่งเพื่อศึกษาได้ง่าย

เนื่องด้วยกระบวนธรรมนี้ แยกได้เป็น ๒ ช่วงตอน และช่วงตอน
หลังอาจแยกไปเป็นกระบวนธรรมแบบสังสารวัฏ หรือแบบวิวิธภูมิก็ได้
ดังนั้น เพื่อบ่งชี้ภาพได้กว้างขวางขึ้น อาจเขียนแสดงได้ดังนี้

ในเรื่องอายตนะนี้ มีข้อควรทราบเพิ่มเติม เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไป ดังนี้

- อายตนะภายใน หรือ ทวาร ๖ นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อินทรีย์ ๖” คำว่า *อินทรีย์* แปลว่า ภาวะที่เป็นใหญ่ หมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นเจ้าหน้าที หรือเป็นเจ้าการในเรื่องนั้นๆ เช่น ตา เป็นเจ้าการในการรับรู้รูป หู เป็นเจ้าการในการรับรู้เสียง เป็นต้น

อินทรีย์ ๖ คือ จักขุนทรีย์ ไสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และ มนินทรีย์

คำว่า *อินทรีย์* นิยมใช้กับอายตนะในขณะที่ทำหน้าที่ของมัน ในชีวิตจริง และเกี่ยวกับจริยธรรม เช่น การสำรวมจักขุนทรีย์ เป็นต้น

ส่วน *อายตนะ* นิยมใช้ในเวลาพูดถึงตัวสภาวะที่อยู่ในกระบวนธรรม เช่นว่า อาศัยจักขุ อาศัยรูป เกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น และเมื่อพูดถึงสภาวะลักษณะ เช่นว่า จักขุไม่เที่ยง เป็นต้น

อีกคำหนึ่งที่ใช้พูดกันบ่อย ในเวลากล่าวถึงสภาวะในกระบวนธรรม คือคำว่า “ผัสสอายตนะ” แปลว่า ที่เกิดหรือบ่อเกิดแห่งผัสสะ หรือแดนรับรู้ คือที่มาของการรับรู้นั่นเอง

- อายตนะภายนอก หรืออาารมณ์ ก็มีชื่อเรียกอย่างอื่นอีก คือ “โคจร” (ที่เที่ยว, ที่หากิน) และ “วิสัย” (สิ่งผูกพัน, แดนดำเนิน)

และชื่อที่ควรกำหนดเป็นพิเศษ ใช้เฉพาะกับอาารมณ์ ๕ อย่างแรก ซึ่งมีอิทธิพลมาก ในกระบวนธรรมแบบเสพสวโยโลก หรือแบบสังสารวัฏฏ์ คือคำว่า “กามคุณ” (ส่วนที่น่าใคร่ น่าปรารถนา, ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม) กามคุณ ๕ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ เฉพาะที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ

ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้

เมื่อพูดถึง ขายตนะ ซึ่งเป็นแดนรับรู้ ก็ควรทราบเรื่องราวเกี่ยวกับความรู้ด้วย แต่เรื่องที่ควรทราบเกี่ยวกับความรู้ มีมากมายหลายอย่าง ไม่อาจแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด จึงจะกล่าวไว้เพียงเรื่องเดียว คือ ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้ และแม้ในหัวข้อนี้ ก็จะกล่าวถึงหลักที่ควรทราบเพียง ๒ อย่างเท่านั้น

ก. สัจจะ ๒ ระดับ

ผู้สวดคำสอนในพระพุทธศาสนาบางคน เกิดความสับสน เมื่อได้อ่านได้ฟังข้อความบางอย่าง เช่น

บางแห่งว่า ไม่ควรคบคนพาล ควรคบบัณฑิต คนพาลมีลักษณะอย่างนี้ๆ บัณฑิตมีลักษณะอย่างนี้ๆ ควรยินดีแต่ของของตน ไม่ควรอยากได้ของของผู้อื่น ตนเป็นที่พึ่งของตน คนควรช่วยเหลือกัน ดังนี้ เป็นต้น

แต่บางแห่งว่า พึงพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงว่า กายก็แค่กาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา พึงรู้เท่าทันตามเป็นจริงว่า ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อได้อ่านได้ฟังอย่างนี้แล้ว ก็มองไปว่า คำสอนในทางพระพุทธศาสนา ขัดแย้งกันเอง หรือไม่ก็งงแล้วไม่เข้าใจ หรือบางคนเข้าใจบ้างแต่ไม่ชัดเจนพอ ทำให้เกิดการปฏิบัติสับสนผิดพลาด ดำเนินชีวิตไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ในเวลาที่ควรพูดควรปฏิบัติตามความรู้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน กลับพูดหรือปฏิบัติด้วยความยึดถือในความรู้ตามสภาวะ เป็นต้น ทำให้เกิดความวุ่นวายและเสียหาย ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

คัมภีร์ฝ่าย *อภิธรรม* หวังจะช่วยป้องกันความสับสนผิดพลาดเช่นนี้ จึงสอนให้รู้จักแยก **สัจจะ** หรือความจริง เป็น ๒ ระดับ กล่าวคือ^๑

^๑ ความคิดเกี่ยวกับ **สัจจะ ๒** นี้ เริ่มแสดงออกเป็นคำบัญญัติในคัมภีร์ *ภควัตสุต* แต่ยังไม่ระบุแบ่งเป็นถ้อยคำชัดเจน คือ กล่าวถึง **สมมติสัจจะ** ใน อภิ.ก.๓๗/๑๐๖๒/๓๓๘ และกล่าวถึง **สัจจกัตตปรมาตย์** และ **ปรมาตย์** ใน อภิ.ก.๓๗/๑-๑๙๐/๑-๘๓; การระบุชัดปรากฏใน ปญจ.ข.๑๕๓, ๒๔๑ นอกจากนี้มีกล่าวถึงและใช้อธิบายธรรมในที่อื่นหลายแห่ง เช่น ม.ข.๑/๒๙๙=ส.ข.๒/๑๖; ธ.ข.๗/๕๖; สงคณิ มูถฎีกา ๑๖๕, ๒๘๐, ๒๙๖; สงคณิ ขนุฎีกา ๓๒๘; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๒/๑๔๐; อ.ข.๕๐๑; อิติ.ข.๒๑๓; สงคณิ.ฎีกา ๒๕๕.

๑. **สมมติสัจจะ** ความจริงโดยสมมติ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *โวหารสัจจะ* ความจริงโดยโวหาร หรือโดยสำนวนพูด) คือ จริงตามมติร่วมกัน ตามที่ได้ตกลงกันไว้ หรือยอมรับร่วมกัน เป็นเครื่องมือสื่อสาร พอให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน (conventional truth) เช่น คน สัตว์ คนดี คนชั่ว โຕະ เก้าอี้ หนังสือ เป็นต้น ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ภาษาสามัญพูดว่า น้ำ ว่าเกลือ เป็นต้น

๒. **ปรมาตถสัจจะ** ความจริงโดยปรมาตถ คือ จริงตามความหมายสูงสุด ตามความหมายแท้ อย่างยิ่ง หรือ ตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ (ultimate truth) เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่มันเป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือ การหยั่งรู้สัจธรรม ที่จะทำความยึดติดถือมั่น หลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้ว่างใจว่างท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง

สิ่งที่เป็นจริงโดยปรมาตถ เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือจิต เจตสิก รูป นิพพาน ฌัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ ฯลฯ ตัวอย่างที่พอเทียบให้เห็นเค้า เช่น ในทางวิทยาศาสตร์ถือว่า คำว่า น้ำ ว่า เกลือ เป็นต้น ยังไม่ตรงสภาวะแท้ อาจมีแง่ความหมายที่คลุมเครือ หรือเหลวไฉ่ น้ำแท้ๆ คือ hydrogen oxide (H₂O) เกลือสามัญก็เป็น sodium chloride (NaCl) จึงถูกแท้ ดังนี้ เป็นต้น (ข้อเปรียบเทียบนี้ไม่ใช่ตรงกันแท้ แต่เทียบพอให้เห็นว่า ในวิชาการอื่น ก็มีการมองเห็นความจริงด้านอื่น ของสิ่งสามัญ และไม่ยอมรับว่าคำพูดสามัญสื่อความจริงได้ตรงแท้)

อย่างไรก็ดี ความคิดเกี่ยวกับ**สมมติสัจจะ** และ**ปรมาตถสัจจะ** ที่ท่านระบุนอกมาเป็นคำบัญญัติในพระอภิธรรมนั้น ก็ยกเอาความในพระสูตรนั่นเองเป็นที่ยืนยัน แสดงว่า ความคิดความเข้าใจเรื่องนี้ เป็นของมีแต่เดิม แต่ในครั้งเดิมนั้น คงเป็นที่เข้าใจกันดี จนไม่ต้องระบุนำบัญญัติ ๒ คำนี้

ข้อความในพระสูตรที่ท่านยกมาอย่างนั้น เป็นคำของพระภิกษุณีชื่อว่าชิวรา มีเนื้อความดังนี้

นี่แน่ะมาร! ท่านจะมีความเห็นยึดถือว่าเป็นสัตว์ได้อย่างไร, ในสภาวะที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ นี้ จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย, เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณสมบัติประกอบเข้าด้วยกัน ศัพท์ว่า “รถ” ย่อมมีฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่า “สัตว์” ก็ย่อมมีฉันนั้น^๑

ความคล้ายกันนี้ ที่เน้นในแง่ปฏิบัติ คือ ความรู้เท่าทันสมมติ และเข้าใจปรมาตถ์ แล้วรู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องมือสื่อความหมาย โดยไม่ยึดติดในสมมติ ไม่เป็นทาสของภาษานั้น สามารถยกบาลีที่เป็นพุทธพจน์มาอ้างได้อีกหลายแห่ง เช่น

ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีนาสพ...จะพึงกล่าวว่า ฉันพูด ดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉัน ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น^๒

เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตกคดใช้พูดจา แต่ไม่ยึดติด^๓

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์บรรยายลักษณะของ **พระสูตร** (สุดตันตปิฎก) ว่าเป็น **โวหารเทศนา** เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยโวหาร คือ ใช้ภาษาสมมติ

ส่วน **พระอภิธรรม** เป็น **ปรมาตถเทศนา** เพราะเนื้อหาส่วนมากแสดงโดยปรมาตถ์ คือ กล่าวตามสภาวะแท้ๆ^๔

นี่เป็นข้อสังเกตเพื่อประดับความรู้อย่างหนึ่ง

^๑ ส.ส.๑๕/๕๕๔/๑๙๘ อ้างใน อภิ.ก.๓๗/๑๘๕/๘๐.

^๒ ส.ส.๑๕/๖๕/๒๑

^๓ ที.ส.๙/๓๑๒/๒๔๘

^๔ วินย.ป.๑/๒๑; ที.ป.๑/๒๕; ศงคณิ ป.๒๘;๑๒๖; ม.ป.๑/๓๐๐=ส.ป.๒/๑๗.

ข. วิปลาส หรือ วิปัลลาส ๓

วิปลาส คือ ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปรผิดพลาดจากความ
ความเป็นจริง หมายถึง ความรู้คลาดเคลื่อนขั้นพื้นฐาน ที่นำไปสู่ความ
เข้าใจผิด หลงผิด การหลงตัวเอง วางใจ วางท่าที่ ประพฤติปฏิบัติไม่
ถูกต้อง ต่อโลก ต่อชีวิต ต่อสิ่งทั้งหลายทั้งปวง และเป็นเครื่องกีดกัน
ขัดขวางบังตา ไม่ให้มองเห็นสัจภาวะ **วิปลาส** มี ๓ อย่าง คือ

๑. **สัญญาวิปลาส** สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงผิดพลาดจากความจริง
๒. **จิตวิปลาส** จิตคลาดเคลื่อน ความคิดผิดพลาดจากความจริง
๓. **ทัญญูวิปลาส** ทัญญูคลาดเคลื่อน ความเห็นผิดพลาดจากความจริง

สัญญาวิปลาส หมายถึงคลาดเคลื่อน เช่น คนตกใจเห็นเชือกเป็นงู
กาและกวางป่า มองหุ่นฟางสวมเสื้อกางเกงมีหม้อครอบ เห็นเป็นคนเฝ้า
นา คนหลงทางเห็นทิศเหนือเป็นทิศใต้ เห็นทิศใต้เป็นทิศเหนือ คนเห็นแสง
ไฟโฆษณากระพริบอยู่กับที่ เป็นไฟวิ่ง เป็นต้น

จิตวิปลาส ความคิดคลาดเคลื่อน เช่น คนบ้าคิดเอาหญ้าเป็นอาหาร
ของตน คนจิตฟั่นเฟือนมองเห็นคนเข้ามาหา คิดว่าเขาจะทำร้าย คนเห็น
เงาเคลื่อนไหวในที่มืดกลัว คิดว่าตภาพเป็นผีหลอก กระต่ายตื่นตูม ได้ยิน
เสียงลูกมะพร้าวหล่น คิดว่าตภาพเป็นว่าโลกกำลังแตก เป็นต้น

ทัญญูวิปลาส ความเห็นคลาดเคลื่อน ตามปกติ สืบเนื่องมาจาก
สัญญาวิปลาสและจิตวิปลาสนั่นเอง เมื่อหมายรู้ผิดอย่างไร ก็เห็นผิดไป
ตามนั้น เมื่อคิดว่าตภาพเคลื่อนไหวอย่างไร ก็พลอยเห็นผิด เชื่อถือ
ผิดพลาดไปตามอย่างนั้น

ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อหมายรู้ผิดว่าเชือกเป็นงู ก็อาจลงความเห็น
ยึดถือว่าสถานที่บริเวณนั้นมีงูหรือมีงูชุม เมื่อหมายรู้ว่าผืนแผ่นดินเรียบ
ราบขยายออกไปเป็นเส้นตรง ก็จึงลงความเห็นยึดถือว่าโลกแบน เมื่อคิดไป
ว่าสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น เป็นไป เคลื่อนไหวต่างๆ ก็ต้องมีผู้จัดแจงผลักดัน ก็
จึงลงความเห็นยึดถือว่า พาร้อน พายุผ่า แผ่นดินไหว ฝนตก น้ำท่วม มีเทพ
เจ้าประจำอยู่และคอยบันดาล ดังนั้น เป็นต้น

ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นชั้นหยาบที่เห็นง่ายๆ อาจเรียกอย่างภาษาพูดว่า เป็นความวิปลาสชั้นวิปริต

ส่วนในทางธรรม ท่านมองความหมายของวิปลาสอย่างละเอียดถึงขั้นพื้นฐาน หมายถึงความรู้คลาดเคลื่อนชนิดที่มีไข่มิเฉพาะในบางคนบางกลุ่มเท่านั้น แต่มีในคนทั่วไปแทบทั้งหมดอย่างไม่รู้ตัว คนทั้งหลายตกอยู่ใต้อิทธิพลครอบงำของมัน และวิปลาสทั้ง ๓ ชนิดนั้น จะสอดคล้องประสานกันเป็นชุดเดียว วิปลาสชั้นละเอียดหรือขั้นพื้นฐานนั้น พึงเห็นตามบาลีดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัณญวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส มี ๔ อย่างดังนี้:

๔ อย่างอะไรบ้าง ? (กล่าวคือ)

๑. สัณญวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ในสิ่งไม่เที่ยง ว่าเที่ยง
๒. สัณญวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข
๓. สัณญวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ในสิ่งมิใช่ตัวตน ว่าตัวตน
๔. สัณญวิปาส จิตวิปาส ทิฏฐิวิปาส ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม^๑

วิปาสเหล่านี้ เป็นอุปสรรคต่อการฝึกอบรมเจริญปัญญา และก็เป็นเป้าหมายของการฝึกอบรมปัญญาที่จะกำจัดมันเสีย การพัฒนาความรู้และเจริญปัญญาตามวิธีที่กล่าวไว้ในพุทธธรรม ล้วนช่วยแก้ไขบรรเทาและกำจัดวิปาสได้ทั้งนั้น เฉพาะอย่างยิ่ง การใช้โยนิโสมนสิการแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัยและแยกแยะองค์ประกอบตรวจสอบดูสภาวะ โดยมีสติพร้อมอยู่

^๑ ข.จ.ตฺถก.๒๑/๔๙/๖๖; ข.ปฏี.๓๑/๕๒๕/๔๑๗; วิปาส (บาลี=วิปลาส) นี้ ในอภิธรรมเรียกว่า วิปริเยส (อภิ.วิ.๓๕/๙๖๖/๕๐๗; มีเค้าในพระสูตรคือ ส.ส.๑๕/๗๓๗/๒๗๗; ดูประกอบที่ ส.ป.๑/๓๑๘; นิท.ป.๑/๒๐๐; สงฺคณิ ข.๓๘๖) วินย.ฎีกา ๑/๔๗๔ ว่า วิปาส ๓ ประเภทนี้ เรื่องตามลำดับความมีกำลังแรงกว่ากัน

พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ

ก) สรรพสิ่ง โลก และบัญญัติต่างๆ

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่พวกเธอซึ่ง “สรรพสิ่ง” (สิ่งทั้งปวง, ครบหมด, ทุกสิ่งทุกอย่าง), จงฟังเถิด; อะไรเล่าคือ สรรพสิ่ง: ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ - นี้เรียกว่า สรรพสิ่ง^๑

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “โลก โลก” ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก ?

ดูกรสมิทธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุ-
วิญญาณ, ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าเป็นโลก, ที่ใดมีหู...มีจมูก...มีลิ้น...มี
กาย...มีใจ มีธรรมารมณ์ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่น
ก็มีโลก หรือบัญญัติว่าโลก^๒

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า ที่สุดโลก เป็นสิ่งที่รู้ได้ เห็นได้ ถึงได้ ด้วย
การไป, แต่เราก็ไม่กล่าวเช่นกันว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลก จะทำความสิ้นทุกข์ได้

(พระอานนทกล่าวว่า:) ข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อ ยังมีได้
ทรงแจกแจงเนื้อความโดยพิสดารนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจความโดยพิสดารดังนี้:-
บุคคลย่อมสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลกด้วยสิ่งใด สิ่งนั้น
เรียกว่า “โลก” ในอริยวินัย

ด้วยอะไรเล่า คนจึงสำคัญหมายในโลกว่าเป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก ? ด้วย
ตา...ด้วยหู...ด้วยจมูก...ด้วยลิ้น...ด้วยกาย...ด้วยใจ คนจึงสำคัญหมายในโลกว่า
เป็นโลก ถือโลกว่าเป็นโลก^๓

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการขุทัยพร้อม และการขัสดงแห่งโลก, จงฟัง
เถิด.

^๑ ถ.ส.พ. ๑๘/๒๔/๑๙

^๒ ถ.ส.พ. ๑๘/๗๕/๔๘

^๓ ถ.ส.พ. ๑๘/๑๗๑/๑๑๙

การอุทัยพร้อมแห่งโลกเป็นไฉน? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้น คือ ผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ก็มีพร้อม; นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก

อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ์ จึงเกิด มโนวิญญาณ ๖๓๖ นี่คือการอุทัยพร้อมแห่งโลก

การขั้ตงแห่งโลกเป็นไฉน? อาศัยตา และรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ, ความประจวบแห่งสิ่งทั้งสามนั้นคือผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี, เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะตัณหานั้นแหละล้ารอกดับไปไม่เหลือ ความดับอุปาทานจึงมี, เพราะดับอุปาทาน ความดับภพจึงมี, เพราะดับภพ ความดับชาติจึงมี, เพราะดับชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ, ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีได้อย่างนี้; นี้เรียกว่าการขั้ตงแห่งโลก

อาศัยหู...อาศัยจมูก...อาศัยลิ้น...อาศัยกาย...อาศัยใจและธรรมารมณ์ จึงเกิด มโนวิญญาณ ๖๓๖ เพราะตัณหานั้นแหละล้ารอกดับไปไม่เหลือ...นี่คือการขั้ตงของโลก^๑

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “มาร มาร” ...เรียกกันว่า “สัตว์ สัตว์” ...เรียกกันว่า “ทุกข์ ทุกข์” ดังนี้, ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีมารหรือบัญญัติว่ามาร...จึงมีสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...จึงมีทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์?

ดูกรสมิทธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ ๖๓๖ มีใจ มีธรรมารมณ์ มีมโนวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ, ที่นั่นก็มีมารหรือบัญญัติว่ามาร...สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์...ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์^๒

^๑ ส.สพ.๑๘/๑๕๖-๗/๑๐๘-๙

^๒ ส.สพ.๑๘/๗๑-๗๔/๔๖-๔๘

เมื่อตามีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลายจึงบัญญัติสุขทุกข์, เมื่อตาไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติว่าสุขทุกข์, เมื่อหู...เมื่อจมูก...เมื่อลิ้น...เมื่อกาย...เมื่อใจมีอยู่ พระอรหันต์ทั้งหลาย จึงบัญญัติสุขทุกข์ เมื่อหู ฯลฯ ใจไม่มี พระอรหันต์ทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติสุขทุกข์^๑

ข) ความจริงเดียวกัน ทั้งแก่ผู้หลง และผู้รู้เท่าทัน

ภิกษุทั้งหลาย ตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอิตถาได้แต่ที่ไหน

รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูมิจึง...ธรรมารมณ์ ไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมิจึง ธรรมารมณ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมิจึง ธรรมารมณ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอิตถาได้แต่ที่ไหน^๒

ภิกษุทั้งหลาย ข้าวกลางอกงามบริบูรณ์ และคนเฝ้าข้าวกัณฑ์ประมาณเสีย, โคกินข้าวกัณฑ์ ลิงชิมข้าวกัณฑ์นั้น พึงเมาเพลนประมาณเขาจนเต็มที ฉันทิ, บุณฺชนผู้มีได้เรียนรู้อย่างนี้ในผัสสาตนะ ๖ ย่อมเมาเพลนประมาณในกามคุณ ๕ จนเต็มที ฉันทิ^๓

ภิกษุทั้งหลาย ผัสสาตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ไม่ฝีก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สังวร ย่อมเป็นเครื่องนำทุกข์มาให้...ผัสสาตนะ ๖ เหล่านี้ ที่ฝีกดีแล้ว คุ้มครองดี รักษาดี สังวรดี ย่อมเป็นเครื่องนำสุขมาให้...^๔

ตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้; หู - เสียง; จมูก - กลิ่น; ลิ้น - รส; กาย - โณภูมิจึง; ใจเป็นเครื่องผูกมัดธรรมารมณ์ไว้, ธรรมารมณ์เป็นเครื่องผูกมัดใจไว้ ดังนั้นหรือ?

^๑ ถึ.สพ.๑๘/๒๑๒/๑๕๕

^๒ ถึ.สพ.๑๘/๒๒๑-๖/๑๖๓-๕ (แปลรวม)

^๓ ถึ.สพ.๑๘/๓๔๔/๒๔๓

^๔ ถึ.สพ.๑๘/๑๒๘-๘/๘๘

(หามิได้) ตาก็มิใช่เครื่องผูกมัดรูปไว้, รูปก็มิใช่เครื่องผูกมัดตาไว้; ฉันทวาคะ (ความชอบใจจนติด) ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น ๆ ละ ใจก็มิใช่เครื่องผูกมัดธรรมารมณ, ธรรมารมณก็มิใช่เครื่องผูกมัดใจ; ฉันทวาคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณทั้งสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ใจและธรรมารมณนั้น

หากตาเป็นเครื่องผูกมัดรูปไว้ หรือรูปเป็นเครื่องผูกมัดตาไว้แล้วไซ้, การครองชีวิตประเสริฐ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ก็จะไม่ปรากฏไม่ได้; แต่เพราะเหตุที่ตาไม่ใช่เครื่องผูกมัดรูป, รูปมิใช่เครื่องผูกมัดตา, ฉันทวาคะที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูปสองอย่างนั้นต่างหาก เป็นเครื่องผูกมัดที่ตาและรูปนั้น, เพราะเหตุฉะนั้น การครองชีวิตประเสริฐเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ จึงปรากฏได้ ฯลฯ

พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระจักขุ, พระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นรูปด้วยจักขุ, (แต่) ฉันทวาคะไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, พระผู้มีพระภาคทรงมีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว; พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระโสต...พระฆานะ...พระชีวหา...พระกาย...พระทัย...^๑

ค) จิตใจใหญ่กว้าง มีปัญญานำทาง อยู่อย่างมีสติ

พระองค์ผู้เจริญ ! ถึงแม้ข้าพระองค์จะชราแล้ว เป็นผู้เฒ่าผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับ ก็ตาม, ขอพระผู้มีพระภาคสุดคตเจ้า โปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ แต่โดยย่อเถิด ข้าพระองค์คงจะเข้าใจความแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่ ข้าพระองค์คงจะเป็นทายาทแห่งพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคได้เป็นแน่

แนะนำลูกยกบุตร ! ท่านเห็นเป็นประการใด? รูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุอย่างใด ๆ ซึ่งเธอยังไม่เห็น ทั้งมิเคยได้เห็น ทั้งไม่เห็นอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าขอเราพึงเห็น, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรัก ในรูปเหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม?

^๑ ถ.สพ. ๑๘/๒๕๕-๘/๒๐๓-๖

ไม่มี พระเจ้าข้า

เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณฺ์ทั้งหลาย อย่างใดๆ ซึ่งเธอไม่ได้ทราบ ไม่เคยทราบ ไม่ทราบอยู่ ทั้งไม่เคยคิดหมายว่าเราพึงทราบ, ความพอใจ ความใคร่ หรือความรักในธรรมารมณฺ์เหล่านั้น จะมีแก่เธอไหม?

ไม่มีพระเจ้าข้า

มาลุยกยบุตร! บรรดาสิ่งที่เห็น ได้ยิน รู้ ทราบ เหล่านี้ ในสิ่งที่เห็น เธอจักมีแค่เห็น ในสิ่งที่ได้ยินจักมีแค่ได้ยิน ในสิ่งที่ลิ้ม ดม และต้อย จักมีแค่รู้ (รส กลิ่น และต้อย) ในสิ่งที่ทราบ จักมีแค่ทราบ

เมื่อใด (เธอมีแค่เห็น ได้ยิน ได้รู้ ได้ทราบ) เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีตัวนั้น (อรรถกถาอธิบายว่าไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ ครอบงำ), เมื่อไม่มีตัวนั้น ก็ไม่มีที่นั้น (อรรถกถาอธิบายว่า ไม่พัวพันหมกติดอยู่ในสิ่งที่ได้เห็นเป็นต้นนั้น), เมื่อไม่มีที่นั้น เธอก็ไม่มีที่นี้ ไม่มีที่โน่น ไม่มีระหว่างที่นี้ที่โน่น (ไม่ใช่ภพนี้ ไม่ใช่ภพโน้น ไม่ใช่ระหว่างภพทั้งสอง), นั่นแหละคือที่จบสิ้นของทุกข์

(พระมาลุยกยบุตรสดับแล้ว กล่าวความตามที่ตนเข้าใจออกมาว่า:)

พอเห็นรูป สติก็หลงหลุด ด้วยมัวใส่ใจแต่นิมิตหมายที่น่ารัก แล้วก็มิจิตกำหนดจิตใจ เสวยอารมณ์แล้วก็สยบอยู่กับอารมณ์นั้นเอง, เวทนา หลากหลายอันก่อกำเนิดขึ้นจากรูป ขยายตัวเพิ่มขึ้น จิตของเขา ก็คอยถูกระทบกระทั้ง ทั้งกับความอยากและความยุ่งยากใจ เมื่อสิ่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน

พอได้ยินเสียง...พอได้กลิ่น...พอลิ้มรส...พอถูกต้องโผฏฐัพพะ...พอรู้ธรรมารมณฺ์ สติก็หลงหลุด ฯลฯ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน

เห็นรูปก็ไม่ติดในรูป ด้วยมีสติมั่นอยู่, มิจิตไม่ติดใจ เสวยเวทนาไป ก็ไม่สยบกับอารมณ์นั้น; เขามีสติดำเนินชีวิตอย่างที่ว่า เมื่อเห็นรูป และถึงจะเสวยเวทนาทุกข์ก็มีแต่ลิ้น ไม่ลั้งสม; เมื่อไม่ลั้งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน^๑

ได้ยินเสียง...ได้กลิ่น...ลิ้มรส...ถูกต้องโผฏฐัพพะ...รู้ธรรมารมณฺ์ ก็ไม่ติดในธรรมารมณฺ์ ด้วยมีสติมั่นอยู่ ฯลฯ ก็เรียกว่าไกลนิพพาน^๑

^๑ ถ.สพ.๑๘/๑๔๒-๕/๙๐-๕

ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลนี้ถือว่าเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร? คนบางคนเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมรักใคร่รักใคร่ในรูปที่น่ารัก ย่อมชื่นเคืองชดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มิได้มีสติกำกับใจ เป็นอยู่โดยมีจิตคับแคบ (มีใจเล็กลงเดียว), ไม่เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำบาปอกุศลกรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู...สูดกลิ่นด้วยจมูก...ลิ้มรสด้วยลิ้น...ต้องไม่รู้จักพะด้วยกาย ทราบธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมรักใคร่รักใคร่ในเสียง...ในธรรมารมณ์ อันน่ารัก ย่อมชื่นเคืองชดใจในเสียง...ในธรรมารมณ์ อันไม่น่ารัก ฯลฯ

ด้วยเหตุเพียงไร บุคคลนี้ถือว่าเป็นผู้คุ้มครองทวาร? ภิกษุเห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่น่ารักใคร่รักใคร่ในรูปที่น่ารัก ไม่ชื่นเคืองชดใจในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติกำกับใจ เป็นอยู่อย่างผู้มีจิตกว้างขวาง ไม่มีประมาณ เข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งความหลุดรอดปลอดพ้นของจิต และความหลุดรอดปลอดพ้นด้วยปัญญา ที่จะทำบาปอกุศลกรรมซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ตัวเขา ดับไปได้โดยไม่เหลือ; ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ ทราบธรรมารมณ์ด้วยใจ ย่อมไม่น่ารักใคร่รักใคร่ในเสียง...ในธรรมารมณ์ อันน่ารัก ไม่ชื่นเคืองชดใจใน เสียง...ในธรรมารมณ์ อันไม่น่ารัก ฯลฯ^{๑๑}

ง) ก้าวไปในมรรคาแห่งอิสรภาพและความสุข

ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรก็ตามจะถือว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท? เมื่อภิกษุสังวรจักขุณทริยอยู่ จิตย่อมไม่ซ่านแสไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยจักขุ, เมื่อมีจิตไม่ซ่านแส ปราโมทย์ก็เกิด, เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติก็เกิด, เมื่อมีปีติ กายก็สงบระงับ, ผู้มีกายสงบย่อมเป็นสุข, ผู้มีสุขจิตย่อมเป็นสมาธิ, เมื่อจิตเป็นสมาธิ ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ, เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ ผู้นั้นจึงนับว่าเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท” (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)^{๑๒}

^{๑๑} ส.สพ.๑๘/๒๐๗-๘/๑๕๐-๑; อีกแห่งหนึ่งคำถามว่า อสังวร (ความไม่สำรวม) คืออย่างไร? สังวร (ความสำรวม) คืออย่างไร? คำตอบอย่างเดียวกันในที่นี่ (ส.สพ.๑๘/๓๔๗-๘/๒๕๖-๗)

^{๑๒} ส.สพ.๑๘/๑๔๔/๘๘

ชานนท์ การพัฒนาอินทรีย์ (อินทรีย์ภาวนา) ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน (จริยวินัย) เป็นอย่างไร? เพราะเห็นรูปด้วยตา...เพราะได้ยินเสียงด้วยหู...เพราะได้กลิ่นด้วยจมูก...เพราะรู้รสด้วยลิ้น...เพราะต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย...เพราะรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ย่อมเกิดความชอบใจบ้าง เกิดความไม่ชอบใจบ้าง เกิดทั้งความชอบใจและไม่ชอบใจบ้างแก่ภิกษุ;

เธอเข้าใจชัดดังนี้ว่า ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้วแก่เรานี้เป็นสิ่งปรุ้งแต่ง เป็นธรรมหยาบ เป็นของอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น, ภาวะต่อไปนี้จะสงบประณีต นั่นคืออุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง), (ครั้นแล้ว) ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแก่เรานั้น ก็ดับไป อุเบกขาที่ตั้งมั่น”

สำหรับบุคคลผู้ใดก็ตาม ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ทั้งความชอบใจไม่ชอบใจ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป อุเบกขาย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลันทันที โดยไม่ยาก เสมือนคนหลับตาแล้วลืมตา หรือลืมตาแล้วหลับตา ฯลฯ นี้เรียกว่า การพัฒนาอินทรีย์ที่ยอดเยี่ยม ในแบบแผนของอารยชน...^๑

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนสัมผัสโผติ เมื่อยังเป็นโผติสัตว์ ผู้ยังไม่ตรัสรู้ เราได้เกิดความดำริขึ้นดังนี้ว่า: อะไรเป็นคุณ (ความหวานชื่น ความอร่อย) ของจักขุ? อะไรเป็นโทษ (ข้อเสีย ความบกพร่อง) ของจักขุ? อะไรเป็นทางออก (เป็นอิสระ ไม่ต้องอิงอาศัย) แห่งจักขุ? อะไรเป็นคุณ...เป็นโทษ...เป็นทางออกแห่งโสต...ฆานะ...ชีวหา...กาย...มโน?

เราได้เกิดความคิดขึ้นดังนี้: สุข โสมนัส ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ นั่นคือคุณของจักขุ, ข้อที่จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นั่นคือโทษของจักขุ การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในเพราะจักขุเสียได้ นั่นคือทางออกแห่งจักขุ (ของโสต ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)

^๑ ม.อ.๑๔/๘๕๖/๕๔๒

ตราบดี เรายังมิได้รู้ประจักษ์ตามเป็นจริง ซึ่งคุณของอายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ โดยเป็นคุณ, ซึ่งโทษ โดยเป็นโทษ, ซึ่งทางออก โดยเป็นทางออก, ตราบนั้น เราก็ยังไม่บัญญัติว่าเราบรรลุแล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...

(ต่อไปตรัสถึงคุณ โโทษ ทางออกพ้น แห่งอายตนะภายนอก ๖ ใน ทำนองเดียวกัน)^๑

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่รู้เห็นจักขุตามที่มันเป็น รู้เห็นรูปทั้งหลายตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุวิญญาณตามที่มันเป็น รู้เห็นจักขุสัมผัสตามที่มันเป็น รู้เห็นเวทนาอันเป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย ตามที่มันเป็น ย่อมไม่ติดพันในจักขุ ไม่ติดพันในรูปทั้งหลาย ไม่ติดพันในจักขุวิญญาณ ไม่ติดพันในจักขุสัมผัส ไม่ติดพันในเวทนา อันเป็นสุขหรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย

เมื่อผู้ใดไม่ติดพัน ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง รู้เท่าทันเห็นโทษ ตระหนักรู้ อุปาทานชั้นที่ ๕ ย่อมถึงความไม่ก่อตัวพอกพูนต่อไป

อนึ่ง ตัณหาที่เป็นตัวการก่อพาใหม่ อันประกอบด้วยนั้นทิวาคะ คอยแผ่ เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ก็จะถูกไล่ไปด้วย

ความกระวนกระวายทางกายก็ดี ความกระวนกระวายทางใจก็ดี ความเร่งร้อนทางกายก็ดี ความเร่งร้อนใจก็ดี ความก่อกวนทางกายก็ดี ความก่อกวนทางใจก็ดี ย่อมถูกเขละได้; ผู้ใดนั้นย่อมเสวย ทั้งความสุขทางกาย ทั้งความสุขทางใจ

บุคคลผู้เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นก็ เป็นสัมมาทิฐิ, มีความดำริใด ความดำรินั้นก็เป็นสัมมาสังกัปปะ, มีความพยายามใด ความพยายามนั้นก็ เป็นสัมมาวายามะ, มีความระลึกรู้ความระลึกรู้ นั้นก็เป็นสัมมาสติ, มีสมาธิใด สมาธินั้นก็เป็นสัมมาสมาธิ, ส่วนกายกรรม วาจากรรม และอาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิ์ดีมาแต่ต้นทีเดียว; ด้วยประการดังนี้ เขาชื่อว่ามิอริยอัฏฐังคิกมรรคอันถึงความเจริญบริบูรณ์ (เกี่ยวกับโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เช่นเดียวกัน)^๒

^๑ ถ.ส.พ. ๑๘/๑๓-๑๔/๘-๙

^๒ ม.ญ. ๑๒/๘๒๘/๕๒๓

คุณค่าทางจริยธรรม

๑. ในแง่กุศล-อกุศล ความดี-ความชั่ว อายุตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยกระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทมัวเมา ความชั่ว และการหมกตึดยอยู่ในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดี และความหลุดพ้นเป็นอิสระ

ความสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในเรื่องอายุตนะอย่างถูกต้องแล้ว ตามปกติ มนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพส่วยโลก เทียวทำการต่างๆ เพียงเพื่อแสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ และความสนุกสนานบันเทิงต่างๆ มาปรนเปรอตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย และใจอยากของตน พอถูกพุนความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

พอจะเห็นได้ไม่ยากว่า การเบียดเบียนกัน การขัดแย้งแย่งชิง การกดขี่บีบคั้น เอาไรต์เอาเปรียบกัน ตลอดจนปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดเพิ่มขึ้นและที่แก้ไขกันไม่สำเร็จ โดยส่วนใหญ่แล้วก็สืบเนื่องมาจากการดำเนินชีวิตแบบปล่อยตัวให้ถูกล่อลวงชักจูงไปในทางที่จะปรนเปรออายุตนะอยู่เสมอจนเคยชินและรุนแรงยิ่งขึ้นๆ นั้นเอง

คนจำนวนมาก บางทีไม่เคยได้รับการเตือนสติ ให้สำนึกหรือยังคิดที่จะพิจารณาถึงความหมายแห่งการกระทำของตน และอายุตนะที่ตนปรนเปรอบ้างเลย และไม่เคยปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกอบรมหรือสั่งวระวังเกี่ยวกับอายุตนะหรืออินทรีย์ของตน จึงมีแต่ความลุ่มหลงมัวเมายิ่งๆ ขึ้น การแก้ไขทางจริยธรรมในเรื่องนี้

ส่วนหนึ่ง อยู่ que การสร้างความเข้าใจ ให้รู้เท่าทันความหมายของอายุตนะและสิ่งที่เกี่ยวข้องว่า ควรจะมีบทบาทและความสำคัญในชีวิตของตนแค่ไหน เพียงไร และ

อีกส่วนหนึ่ง ให้มีการฝึกฝนอบรม ด้วยวิธีประพุดิปฏิบัติเกี่ยวกับการควบคุม การสำรวมระวัง ใช้งาน และรับใช้อายตนะเหล่านั้น ในทางที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ชีวิตของตนเองและแก่สังคม

๒. ในแง่ความสุข-ความทุกข์ อายตนะเป็นแหล่งที่มาของความสุข ความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายแห่งการดำเนินชีวิตทั่วไป และความเพียรพยายาม เฉพาะกิจแทบทุกอย่างของปุถุชน ด้านสุขก็เป็นการแสวงหา ด้านทุกข์ก็เป็นการหลีกเลี่ยง

นอกจากสุขทุกข์จะเกี่ยวเนื่องกับปัญหาความประพุดิปฏิบัติประพุดิชั่วที่กล่าวในข้อ ๑ แล้ว ตัวความสุขทุกข์นั้น ก็เป็นปัญหาอยู่ในตัวของมันเอง ในแง่ของคุณค่า ความมีแก่นสาร และความหมายที่จะเข้าพึงพาอาศัย มอบกายถวายชีวิตให้ได้อย่างแท้จริงหรือไม่

คนไม่น้อย หลังจากกระดมเรี่ยวแรงและเวลาแห่งชีวิตของตน

วิ่งตามหาความสุขจากการเสพส่วยโลก จนเหนื่อยอ่อนแล้ว ก็ผิดหวัง เพราะไม่ได้สมปรารถนาบ้าง

เมื่อหารสอร่อยหวานชื่น ก็ต้องเจอรสขื่นขมด้วย บางทียิ่งได้สุขมาก ความเจ็บปวดเศร้าสลับกลับยิ่งทวีล้ำหน้า เสียค่าตอบแทนในการได้ความสุขไปแพงกว่าได้มา ไม่คุ้มกันบ้าง

ได้สมปรารถนาแล้วแต่ไม่ชื่นเท่าที่หวัง หรือถึงจุดที่ตั้งเป้าหมายแล้วความสุขกลับวิ่งหนีออกหน้าไปอีก ตามไม่ทันอยู่รำไปบ้าง

บางพวกก็จบชีวิตลงทั้งที่กำลังวิ่งหอบ ยังตามความสุขแท้ไม่พบ หรือยังไม่พอ ส่วนพวกที่ผิดหวังแล้ว ก็เลยหมดอาลัยปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อยไปตามเรื่อง อยู่อย่างทอดถอนความหลังบ้าง หันไปดำเนินชีวิตในทางเอียงสุดอีกด้านหนึ่ง โดยหลบหนีดีจากชีวิตไปอยู่อย่างทรมาณตนเองบ้าง

การศึกษาเรื่องอายตนะนี้ มุ่งเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันสภาพความจริง และประพุดิปฏิบัติด้วยการวางท่าทีที่ถูกต้อง ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่นมากนัก อย่างน้อยก็ให้มีหลัก พอรู้ทางออกที่จะแก้ไขตัว

นอกจากจะระมัดระวังในการใช้วิธีการที่จะแสวงหาความสุขเหล่านี้แล้ว ยังเข้าใจขอบเขตและขั้นระดับต่างๆ ของมัน แล้วรู้จักหาความสุขในระดับที่ประณีตยิ่งขึ้นไปด้วย

เมื่อคนประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับสุขทุกข์อย่างถูกต้อง และก้าวหน้าไปในความสุขที่ประณีตยิ่งขึ้น ก็เป็นการพัฒนาจริยธรรมไปด้วยในตัว

๓. ในแง่การพัฒนาปัญญา อายุตนะในแง่ที่เป็นเรื่องของกระบวนการรับรู้และการแสวงปัญญา ก็เกี่ยวข้องกับจริยธรรมตั้งแต่จุดเริ่มต้น เพราะถ้าปฏิบัติตอนเริ่มแรกไม่ถูกต้อง การรับรู้ก็จะไม่บริสุทธิ์ แต่จะกลายเป็นกระบวนการรับรู้ที่รับใช้กระบวนการเสพสวาทโลก หรือเป็นส่วนประกอบของกระบวนการแบบสังสารวัฏไปเสีย ทำให้ได้ความรู้ที่บิดเบือน เอนเอียง เคลือบแฝง มีอคติ ไม่ถูกต้องตามความจริง หรือตรงกับสถานะตามที่มันเป็น

การปฏิบัติทางจริยธรรมที่จะช่วยเกื้อกูลในเรื่องนี้ ก็คือวิธีการที่จะรักษาจิตให้ดำรงอยู่ใน**อุเบกขา** คือ ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรง ไม่เอนเอียง ไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสมีความชอบใจไม่ชอบใจเป็นต้นเข้าครอบงำ

๔. ในแง่วิधिปฏิบัติทั่วไป การปฏิบัติทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องกับอายุตนะโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง มีหลายอย่าง บางอย่างก็มีไว้เพื่อใช้ในช่วงตอนต่างๆ กัน ทั้งนี้สุดแต่ว่าปัญหามักจะเกิดขึ้นที่จุดใด ทุกข์และบาปอกุศลมักได้ช่องเข้ามาในช่วงตอนใด

อย่างไรก็ตาม ท่านมักสอนย้ำให้ใช้วิธีระวังหรือป้องกัน ตั้งแต่ช่วงแรกที่สุด คือ ตอนที่อายุตนะรับอารมณ์ที่เดียว เพราะจะทำให้ปัญหาไม่เกิดขึ้นเลย จึงเป็นการปลอดภัยที่สุด

ในทางตรงข้าม ถ้าปัญหาเกิดขึ้นแล้ว คือบาปอกุศลธรรมได้ช่องเข้ามาแล้ว มักจะแก้ไขยาก เช่น เมื่อปล่อยตัวให้อารมณ์ที่ล่อเร้าเข้ายวนปรุงแต่งจิต จนราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นแล้ว ทั้งที่รู้ผิดชอบชั่วดี มีความสำนึกในสิ่งชอบธรรมอยู่ แต่ก็ทนต่อความเข้ายวนไม่ได้ ลุอำนาจกิเลส ทำบาปอกุศลลงไป

ด้วยเหตุนี้ท่านจึงย่ำวิธีระมัดระวังป้องกันให้ปลอดภัยไว้ก่อนตั้งแต่ต้น

องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระวังป้องกันตั้งแต่ต้น ก็คือ **สติ** ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต

สติ ที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกัน เกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะแต่เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า **อินทริยสังวร** (การสำรวมอินทริย์=ใช้อินทริย์อย่างมีสติมิให้เกิดโทษ) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การคุ้มครองทวาร^๑ หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ เช่น ใช้ตา ดู หู ฟัง ก็ไม่ปล่อยใจเคลิบเคลิ้มไปตามนิमितหมายต่างๆ ให้เกิดความติดใจใคร่-ขุนเคือง ชอบใจ-ไม่ชอบใจ แล้วถูกโมหะและอกุศลอื่นๆ ครอบงำจิตใจ (ให้ได้แต่ปัญญาและประโยชน์)

การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้ง

- ① ป้องกันความชั่วเสียหาย
- ② ป้องกันความทุกข์ และ
- ③ ป้องกันการสร้างความรู้ความคิดที่บิดเบือนเอนเอียง

อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ผล มิใช่ว่าจะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอได้ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม **อินทริยสังวร** จึงต้องมีการซ่อมหรือใช้อยู่เสมอ

การฝึกอบรมอินทริย์ มีชื่อเรียกว่า **อินทริยภาวนา** (แปลตามแบบว่า การเจริญอินทริย์ หรือพัฒนาอินทริย์) ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทริย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม จากความทุกข์ และจากความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย^๒ เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้น นอกจากไม่ถูกอินทริย์และสิ่งที่รับรู้เข้ามาล่อหลอกและครอบงำแล้ว ยังเป็นนายของอินทริย์สามารถบังคับความรู้สึกในการรับรู้ให้เป็นไปในทางที่ดีที่เป็นคุณ

^๑ เรียกเต็มว่า คุ้มครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย

^๒ ในแง่ความรู้ความคิดที่เอนเอียงบิดเบือนนั้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะปลอดภัยจากเหตุใหม่ ไม่พูดถึงเหตุที่สั่งสมไว้เก่า คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ที่มีอยู่เดิม ซึ่งเป็นอีกตอนหนึ่งต่างหาก.

อินทริยสังวร นี้ จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่ต้องศีลธรรมสำคัญที่เป็นแกนคือสติ นั่น อยู่ในจำพวกสมาธิ ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว

โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการทางปัญญา เป็นธรรมอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านให้ใช้ในเรื่องนี้คู่กับสติ คือ ปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ โดยมองหรือพิจารณาในทางที่จะให้ได้ความรู้ เห็นความจริง หรือเห็นแง่ที่จะเกิดคุณประโยชน์ เช่น พิจารณาให้รู้เท่าทันคุณโทษ ข้อดีข้อเสียของอารมณ์นั้น พร้อมทั้งการที่จะมีความเป็นอิสระ อยู่ดีมีสุขได้ โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยอารมณ์นั้น ในแง่ที่จะต้องยอมให้คุณและโทษของมันเป็นตัวกำหนดความสุขความทุกข์และชะตาชีวิต

ข้อปฏิบัติที่กล่าวถึงเหล่านี้ มีแนวปรากฏอยู่ในพุทธพจน์ข้างต้นข้างแล้ว และบางหลักก็จะอธิบายต่อไปข้างหน้าอีก จึงพูดไว้โดยย่อเพียงเท่านี้.

ชีวิต เป็นอย่างไร?

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ ๓ อย่างของสิ่งทั้งปวง

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น มิใช่หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นขึ้นๆ อันๆ อยู่แล้ว มาประกอบเข้าด้วยกัน และเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้ว ก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ

ความจริง ที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้น เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่ายๆ ในเบื้องต้นเท่านั้น

แท้จริงแล้ว สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของตัวเองเป็นอิสระ และเกิดดับต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไป อย่างที่ดูคล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไป ก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์อาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่ง และเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง และไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่ง

ความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติ อาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกเพื่อเข้าใจง่ายๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ **ไตรลักษณ์** และ **ปฏิจจสมุปบาท** ความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ

ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ส่วนหลัก**ปฏิจจสมุปบาท** ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนปรากฏลักษณะให้เห็นว่าเป็น ไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้ เป็น **ธรรมชาติ** คือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมจิติ** คือ ภาวะที่ตั้งอยู่ หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็น **ธรรมนิยาม**^๑ คือกฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสนาใดๆ

กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรม ด้วย ว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก

^๑ ในคัมภีร์อภิธรรมรตนสูตรแบ่ง **นิยาม** หรือกฎธรรมชาติเป็น ๕ อย่าง คือ

๑. **อุตุนิยาม** (physical inorganic order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอณูหภูมิ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ และฤดูกาลในทางอุตุนิยม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
๒. **พีชนิยาม** (physical organic order) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพืชพันธุ์ รวมทั้งพันธุ์กรรม
๓. **จิตตนิยาม** (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต
๔. **กรรมนิยาม** (order of act and result) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับเจตจำนงและพฤติกรรมของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
๕. **ธรรมนิยาม** (general law of cause and effect) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย (ที.ป.๒/๓๔; สังคณี.ป.๔๐๘)

พุทธพจน์แสดงหลักที่เรียกกันมาว่าไตรลักษณ์ มีดังนี้

ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้นก็มี
อยู่คงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติ) ว่า

๑. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ...
๒. สังขารทั้งปวง^๑ เป็นทุกข์ ...
๓. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็น
หลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...สังขารทั้ง
ปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา/ไม่เป็นไม่มีชัฏตา...”^๒

ในพุทธพจน์ที่ตรัสแสดงหลักนี้ เรียกแต่ละข้อว่า “ชาติ ภูมิฐิตตา
ภูมินิยามตา” (ในภาษาไทยเรียกเป็น ธรรมชาติ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม)
ส่วน “ไตรลักษณ์” เป็นคำที่ใช้กันในคัมภีร์ตั้งแต่ชั้นอรรถกถาลงมา^๓

เพื่อความเข้าใจง่ายๆ ให้ความหมายของไตรลักษณ์ (the Three
Characteristics of Existence) โดยย่อดังนี้

๑. อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ภาวะที่มี
แล้ว-ไม่มี ความเกิดขึ้นแล้วดับหาย ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วสลายไป

๒. ทุกขตา (Conflict) ความเป็นทุกข์ ความไม่คงตัว ภาวะที่คงอยู่
ไม่ได้ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นแล้วสลายไป ภาวะที่กดดันฝืนและ
ขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป
ทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว

^๑ คำว่า “สังขาร” ใน ไตรลักษณ์ นี้ ต้องเข้าใจว่าต่างกับคำว่า “สังขาร” ใน ขันธ ๕;
ใน ขันธ ๕ สังขาร = ความดีความชั่วที่ปรุงแต่งจิตใจ เป็นนามธรรมอย่างเดียว
ส่วนใน ไตรลักษณ์ สังขาร = สิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง หรือที่เกิดจากส่วนประกอบ
ต่างๆ ประชุมกันเข้า จะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมก็ตาม คือ เท่ากับขันธ ๕ ทั้งหมด

^๒ พง.ดิก.๒๐/๕๗๖/๓๖๘

^๓ ไตรลักษณ์ ในอรรถกถาเป็นต้นนั้น บางทีเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “สามัญลักษณ์” ในฐานะ
เป็นลักษณะร่วมที่มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างเป็นสังขตะ เป็น
สังขาร ล้วนไม่เที่ยง คงทนอยู่ไม่ได้ เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างเป็นธรรม ไม่ว่าสังขต
ธรรมคือสังขาร หรือ อสังขตธรรมคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นไม่มีชัฏตา เสมอกันทั้งสิ้น

ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่ แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากไปยึดด้วยตัณหา อุปาทาน

๓. อนัตตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความเป็นตัว ภาวะที่ไม่เป็นไม่มีตัวตนอันใดจริงที่จะเป็นเจ้าของ ครอบครองสั่งการบัญชาให้เป็นอย่างไรๆ ตามที่ต้องการได้ ความเป็นไป ตามอำนาจสั่งบังคับของใครๆ หรืออะไรๆ

สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามี ก็ต้องมีอยู่ในรูปของกระแส ที่ปรุง แปรเป็นไปตามปัจจัยทั้งหลายที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไป อยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์อาศัยกัน ก็ย่อมมีความบีบคั้น ถูก กัดดัน ขัดแย้ง ให้คงอยู่ไม่ได้ และเป็นความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัย เป็นไปตามเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้ ไม่ อยู่ในอำนาจของใครๆ ที่จะสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างไรๆ ตามใจปรารถนา

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากขันธ ๕ เป็นอันตัดปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหาก จากนั้นหันมาแยกขันธ ๕ ออกพิจารณา แต่ละอย่างๆ ก็จะเห็นว่า ขันธทุกขันธไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยง ก็เป็นทุกข์ คือ คงอยู่ไม่ได้ เป็นสภาพบีบคั้นกัดดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน

ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่างๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมัน อย่างหนึ่ง และเพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์ บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ ๕ แท้จริง ก็ย่อมต้อง บังคับเอาเองให้เป็นไปตามความต้องการได้ และไม่ให้เปลี่ยนแปลงไปจาก สภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้นได้) อย่างหนึ่ง^๑

พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของขันธ ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้

^๑ ดู วิสุทธิ.๓/๒๔๖, ๒๖๐, ๒๗๖ เป็นต้น

ภิกษุทั้งหลาย รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา^๑ หาก
รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้วใช้มันก็
จะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ ในวิญญาณว่า
“ขอรูปล...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้
เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ เป็นอนัตตา
ฉะนั้น รูป ฯลฯ วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ^๒ และใครๆ ไม่อาจได้ตามความ
ปรารถนา ในรูป ฯลฯ วิญญาณว่า “ขอรูปล...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร...
ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นไฉน?

รูปเที่ยง หรือไม่เที่ยง ฯ (ตรัสถามทีละอย่าง จนถึง วิญญาณ)

“ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข?

“เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้า
เห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา?

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่นั่นแล รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ
อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก
หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอ
ทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา
เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา”^๓

มีปราชญ์ฝ่ายฮินดูและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดง
เหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธอัตตา หรือ อาตมัน ในชั้นสูงสุด
ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้
เป็นต้น ทรงปฏิเสธขั้น ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า

^๑ จะแปลว่า ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีตัวตน หรือ ไม่เป็นตัวตน ก็ได้ทั้งนั้น

^๒ “อาพาธ” คือ บิบบัน บันรอน คับข้อง ติดขัด ย้อนแย้ง ทำให้รวน หรือราบรื่นไปไม่ได้

^๓ ถ.ป. ๑๗/๑๒๗-๑๒๘/๘๒-๘๔

ไม่ให้หลงผิดยึดเอาขั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงซึ่งมีอยู่นั้น ไม่ใช่ขั้น ๕ และยกพุทธพจน์อื่นๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ ว่าไม่ใช่ อัตตา แต่ทรงยอมรับอัตตาในขั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมีสถานะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คืออาตมัน หรืออัตตา

เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอนที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้นๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า บุคคล โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษาอบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้าไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ในขั้นขั้น ๕) ไป ก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะเกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่างหนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือพ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่งพูดฝากไว้สั้นๆ ให้ไปคิดว่า สิ่งที่มีอัตตา ย่อมมีไม่ได้ และสิ่งที่มีได้ ต้องไม่มีอัตตา

อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัย เป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทต่อไปอีก ความจริงจะชัดเจนขึ้น

คุณค่าทางจริยธรรม

๑. หลักอนิจจตา

อนิจจตา คือ ภาวะที่ไม่เที่ยง หรือพูดง่ายๆ ว่าความไม่เที่ยงนั้น ว่าตามสภาวะ คือตามความเป็นจริงของธรรมชาติ ก็คือภาวะที่มีแล้วไม่มี ความเกิด-ดับ หรือเกิดขึ้นแล้วสลายไป สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งหรือประกอบกันขึ้น ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม มีภาวะที่ไม่เที่ยง เกิดแล้วดับหายอย่างที่ว่านี้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

ที่นี้ ในสายตาของมนุษย์ ความไม่เที่ยงของส่วนย่อยทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปตามปัจจัย เมื่อปรากฏเป็นผลรวมออกมาแก่มวลหรือส่วนใหญ่ที่มนุษย์พอสังเกตเห็นได้ ก็เรียกกันว่าความเปลี่ยนแปลง

ผู้ที่รู้เข้าใจเข้าถึงความจริงตามธรรมชาติของอนิจจตา อย่างที่เรียกว่ารู้ทันธรรมดาแล้ว รู้จักเอาความรู้นั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตแก่สังคมของมนุษย์ โดยศึกษาสืบค้นให้รู้ชัดเหตุปัจจัยแล้วแก้ไขกำจัดจัดทำเหตุปัจจัย ที่จะให้ความเปลี่ยนแปลงเป็นไปในทางที่จะพ้นทุกข์ภัย และให้เกิดผลดีอย่างที่เราเรียกว่าเป็นความเจริญงอกงาม การที่รู้เข้าใจและทำหรือปฏิบัติได้อย่างนี้ เรียกว่าเป็นจริยธรรม คือเอาความรู้สัจธรรม มาปฏิบัติจริยธรรม

แต่มนุษย์ที่ไม่รู้ทัน เมื่อประสบความเปลี่ยนแปลงอย่างนั้น มองไปไม่ถึงอนิจจตา คือภาวะเกิด-สลายที่เป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ก็จะติดจะยึดอยู่แค่กับความเข้าใจหรือรู้สึกเหมือนกับว่าสิ่งต่างๆ เหล่านั้นมีตัวตนของมัน ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นอย่างหนึ่ง และบัดนี้ตัวตนอันนั้นเองได้เปลี่ยนแปลงแปรรูปไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง อันเป็นความหลงผิดซึ่งทำให้ติดอยู่กับความยึดติดถือมั่นในภาพความนึกคิดที่ไม่เป็นความจริง แล้วก็รู้ที่จะแก้ปัญหา ได้แต่ถูกฉุดลากให้กระเสือกกระสนกระวนกระวายไปตามภาพที่สร้างขึ้นลงตนเองนั้น เรียกว่า อยู่อย่างเป็นทุกข์เป็นทาส ตรงข้ามกับผู้รู้เท่าทันสภาวะ แล้วอยู่อย่างเป็นอิสระ และเอาประโยชน์จากกฎธรรมดานี้ ในการที่จะแก้ไขปัญหาและทำการให้สำเร็จผลอันพึงหมาย

ในทางจริยธรรม การปฏิบัติให้ได้ประโยชน์สมบูรณ์ในข้อนี้ ต้องการความรู้เข้าใจในหลักใหญ่ข้อต่อไป ที่เรียกว่าปัจจัยการ หรือปัจจุสมุพบาทด้วย สำหรับในขั้นต้นของความรู้เข้าใจอนิจจตานี้ ควรพูดถึงการใช้ให้เป็นประโยชน์ที่เป็นข้อใหญ่อีกอย่างกว้างๆ ๒ ประการก่อน คือ

๑) มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่ดำเนินอกตั้งอยู่ในความไม่ประมาท

เร่งชวนชวนทำการทั้งหลาย ด้วยความรู้ที่ตรงเหตุปัจจัย

อนิจจตา หรือความเป็นอนิจจังนั้น ว่าตามสภาวะของมัน ย่อมเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว แต่เมื่อเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ ก็มี

บัญญัติความเปลี่ยนแปลงด้านหนึ่งว่าเป็นความเจริญ และความเปลี่ยนแปลงอีกด้านหนึ่งว่าเป็นความเสื่อม อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงจะเป็นไปในด้านใด อย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัยที่จะให้เป็น

ในทางจริยธรรม จึงนำหลักอนิจจตามาสอนอนุโลมตามความเข้าใจในเรื่องความเสื่อมและความเจริญได้ว่า สิ่งที่เกิดแล้วย่อมเสื่อมได้ สิ่งที่ย่อมแล้วย่อมเจริญได้ และสิ่งที่เจริญแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นไปได้ ทั้งนี้แล้วแต่เหตุปัจจัย และในบรรดาเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น มนุษย์โดยการกระทำของเขาเป็นเหตุปัจจัยสำคัญ ซึ่งส่งผลต่อเหตุปัจจัยอื่นๆ ได้อย่างมาก

โดยนัยนี้ ความเจริญและความเสื่อมจึงมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปเองตามลมๆ แต่เป็นสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง จัดการ และสร้างสรรค์ได้ อย่างที่พูดเชิงล้อว่า ตามยถากรรม^๑ แปลว่าตามกรรม หรือตามที่ทำ คือแล้วแต่มนุษย์จะทำเหตุปัจจัย โดยไม่ต้องคอยระแวงการแทรกแซงจากตัวการอย่างอื่นนอกเหนือธรรมชาติ เพราะตัวการนอกเหนือธรรมชาติไม่มี

ดังนั้น ในทางจริยธรรม ความเป็นอนิจจัง หรือแม้จะเรียกตามภาพความคิดของมนุษย์ว่าความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ทำให้มนุษย์มีความหวัง เพราะกฎธรรมชาติดำเนินเป็นกลางๆ จะให้เป็นอย่างไร แล้วแต่จะกระทำเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้นขึ้น การเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ดีขึ้น จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้าง ความเจริญทางวัตถุ หรือทางนามธรรม ตั้งแต่การทำคนโง่ให้เป็นคนฉลาด จนถึงทำปุถุชนให้เป็นพระอรหันต์ รวมทั้งการแก้ไข กลับตัว ปรับปรุงตนเองทุกอย่าง สุดแต่จะรู้เข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วสร้างเหตุปัจจัยนั้นๆ ขึ้น

โดยสรุป ความเป็นอนิจจัง ในความเข้าใจระดับที่เรียกว่าเป็นความเปลี่ยนแปลง สอนว่า สำหรับผู้สร้างความเจริญหรือผู้เจริญขึ้นแล้ว ต้องตระหนักว่า ความเจริญนั้นอาจเปลี่ยนเป็นเสื่อมได้ เมื่อไม่ต้องการความเสื่อม ก็ต้อง*ไม่ประมาท* ต้องหลักเว้นและกำจัดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางเสื่อม พยายามสร้างและเปิดช่องให้แก่เหตุปัจจัยที่จะ

^๑ “ยถากรรม” ที่นี้ใช้ตามความหมายทางธรรม ไม่ใช่ในความหมายของภาษาไทยที่เพี้ยนไปไกลว่าเลื่อนลอย, ในคัมภีร์นิยามใช้เป็นสำนวนพูดเมื่อกล่าวถึงคนตายว่าไปตามยถากรรม คือไปตามกรรมดีกรรมชั่วที่ได้ทำ

ให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่จะรักษาความเจริญนั้นไว้ สำหรับผู้พลาดเสื่อมลงไป ก็สามารถแก้ไขปรับปรุงได้ โดยละทิ้งเหตุปัจจัยที่ทำให้เสื่อม นั้นเสีย กลับมาสร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญต่อไป

ยิ่งกว่านั้น ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปในทางเจริญอยู่แล้ว ก็สามารถส่งเสริมให้เจริญยิ่งขึ้นได้ โดยเพิ่มพูนเหตุปัจจัยที่จะทำให้เจริญให้มากยิ่งขึ้น พร้อมกับที่ต้องไม่ประมาทมหัศจรรย์ในความเจริญนั้น จนมองไม่เห็นความเป็นไปได้ของความเสื่อม และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะให้เกิดความเสื่อมนั้นเสียเลย

กล่าวมาถึงขั้นนี้ ก็มาถึงหลักธรรมสำคัญที่สุด ที่เป็นเครื่องประสานระหว่างสังขธรรมกับจริยธรรม คือการที่จะต้องมี **ปัญญา** ตั้งต้นแต่รู้ว่าความเสื่อมและความเจริญแท้จริงที่ต้องการนั้น คืออะไร เหตุปัจจัยที่จะให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างที่ต้องการนั้นคืออะไร ตลอดจนข้อที่ว่า จะเพิ่มพูนความสามารถของมนุษย์ในการเข้าไปผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ได้อย่างไร

หลักอนิจจตา จึงมีความหมายอย่างยิ่งในทางจริยธรรม ตั้งแต่ให้ความหวังในการสร้างความเจริญก้าวหน้า รับรองหลักกรรม คือความมีผลแห่งการกระทำของมนุษย์ จนถึงเน้นความสำคัญของการศึกษาให้เกิดปัญญาที่สำหรับจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ อย่างมีผลดี

๒) มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา ที่ด้านในจิตใจเป็นอิสระ

เป็นสุขผ่องใสปล่อยวางได้ ด้วยความรู้เท่าทันเหตุปัจจัย

ในด้านชีวิตภายใน หรือคุณค่าทางจิตใจโดยตรง หลักอนิจจตา ช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่อย่างผู้รู้เท่าทันความจริง

ขณะที่ด้าน **ชีวิตภายนอก** เมื่อรู้ตระหนักถึงความผันผวนปรวนแปรไม่แน่นอน จึงไม่นิ่งนอนใจ ขวนขวาย ไม่ประมาท คอยใช้ปัญญาศึกษาให้รู้เท่าทันเหตุปัจจัย ทำการปรับปรุงแก้ไข หลีกเว้นความเสื่อม และสร้างสรรค์ความเจริญอยู่ตลอดเวลา โดย **ไม่ปล่อยปละละเลย** แต่ภายในจิตใจ ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจความเป็นจริงว่าเป็นไปตามเหตุปัจจัย มิใช่เป็นไปตามใจปรารถนาของตน ก็ให้ใจนั้นอยู่กับความจริง และยอมรับความจริงแห่งความเป็นไปนั้นๆ ตามที่มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เท่าที่รู้เข้าใจและทำได้ หรือเกิน

วิสัยอันจะต้องศึกษาต่อไป พุดเชิงสำนวนว่า ใจไม่รับกระทบ แต่ยกเรื่องราวปัญหา ให้ปัญญาเอาไปจัดการ เรียกว่า**ปล่อยวางได้** มีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาสของความเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเสื่อมและด้านเจริญ

ที่ว่ามานี้คือการรู้จักที่จะถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติแห่งความเปลี่ยนแปลงนั้น และเกี่ยวข้องกับมันโดยไม่ต้องถูกระแทกกระแทกชดเหวี่ยงดุจกระชากลากไปอย่างไร้หลักเลือนลอยและมีดมัว เพราะเอาตัวเข้าไปยึดมั่นเกาะติดอยู่กับเกลียวคลื่นส่วนโน้นส่วนนี้ ในกระแสของมันอย่างไม่รู้หัวรู้หน จนช่วยตนเองไม่ได้ ที่จะช่วยคนอื่นเป็นอันไม่ต้องพูดถึง

ผู้มีจิตใจเป็นอิสระ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ยึดติดถือมั่นด้วยตัณหาอุปาทานเท่านั้น จึงจะรู้ว่าอะไรเป็นความเสื่อม อะไรเป็นความเจริญที่แท้จริง มิใช่เพียงความเจริญที่อ้างสำหรับมาผูกมัดตัวเองและผู้อื่นให้เป็นทาสมากยิ่งขึ้น หรือถ่วงให้จมต่ำลงไปอีก และจึงจะสามารถใช้ประโยชน์จากความเจริญที่สร้างขึ้นนั้นได้มากที่สุด พร้อมกับที่สามารถทำตนเป็นที่พึ่งแก่คนอื่นได้อย่างดี

ในทางจริยธรรมขั้นต้น หลักอนิจจตา สอนให้รู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย จึงช่วยไม่ให้เกิดความทุกข์เกินสมควรในเมื่อเกิดความเสื่อม หรือความสูญเสีย และช่วยไม่ให้เกิดความประมาทหลงระเห็จในเวลาเจริญ

ในขั้นสูง ทำให้เข้าถึงความจริงโดยลำดับจนมองเห็นความเป็นอนัตตา ทำให้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่มีความยึดติดถือมั่นปราศจากทุกข์ อย่างที่เรียกว่ามีสุขภาพจิตสมบูรณ์แท้จริง

หลักอนิจจตา มีผู้นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องปลอบใจตนเอง หรือปลอบใจผู้อื่นเมื่อเกิดภัยพิบัติ ความทุกข์ ความสูญเสียต่างๆ ซึ่งก็ได้ผลช่วยให้คลายทุกข์ลงมากบ้างน้อยบ้าง การใช้หลักอนิจจตาในแง่นี้เป็นประโยชน์บ้าง เมื่อใช้ในโอกาสที่เหมาะสม และโดยเฉพาะสำหรับให้สติแก่ผู้ไม่คุ่นหรือไม่เคยสำนึกในหลักความจริงนี้มาก่อน แต่ถ้าถึงกับนำเอาการปลอบใจตัวเองเป็นมาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือมีชีวิตรอยู่ด้วยการปลอบใจตัวเองอย่างนี้ จะกลับเป็นโทษมากกว่า เพราะกลายเป็นความ**ประมาท** เท่ากับ

ปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสโลก คือไม่ได้ใช้หลักอนิจจตาให้เป็นประโยชน์นั่นเอง เป็นการปฏิบัติผิดต่อหลักกรรมในด้านจริยธรรม ขัดต่อการแก้ไขปรับปรุงตนเองเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พุทธธรรมจะให้แก่ชีวิตได้

๒. หลักทุกขตา

ในหลักทุกขตา มีเกณฑ์สำคัญสำหรับกำหนดคุณค่าทางจริยธรรม อยู่ ๒ อย่าง คือ

- ๑) ทุกข์ที่เป็นธรรมชาติของสังขาร ต้องรู้ทัน ไม่ยึดจนจมมึนมาใส่ตัวให้เป็นทุกข์ของเรา แต่เขาเป็นภาระที่จะจัดการ ด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย

ในเมื่อสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยๆ ลงไป และองค์ประกอบเหล่านั้น แต่ละอย่างล้วนไม่เที่ยง กำลังตกอยู่ในอาการเกิดขึ้น แปรไป และสลายตัว ตามหลักอนิจจตาอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น สิ่งที่เป็นหน่วยรวมนั้น จึงเท่ากับเป็นที่รวมของความแปรปรวนและความขัดแย้งต่างๆ และแฝงเอาภาวะที่พร้อมจะแตกแยกและเสื่อมสลายเข้าไว้ในตัวด้วยอย่างเต็มที่

เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะควบคุมองค์ประกอบต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอยู่นั้นให้คุมรูปเป็นหน่วยรวมตามรูปแบบที่ประสงค์ก็ดี การที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงนั้นให้ดำเนินไปในทิศทางที่ต้องการก็ดี จะต้องใช้พลังงานและวิธีการจัดระเบียบเข้ามาร่วมเป็นองค์ประกอบช่วยเป็นเหตุปัจจัยเพิ่มขึ้นอีกด้วย ยิ่งองค์ประกอบส่วนย่อยๆ ต่างๆ นั้น มีมากและสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเท่าใด ก็ต้องใช้พลังงานมากขึ้นและมีการจัดระเบียบที่ละเอียดรัดกุมยิ่งขึ้นเท่านั้น

การปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย เพื่อให้เป็นเช่นนั้นอย่างนี้ จะต้องทำที่ตัวเหตุปัจจัยของมัน และรู้ชัดถึงความสำเร็จผล หรือความผิดพลาดพร้อมทั้งทางแก้ไขต่อไปตามความพร้อมของเหตุปัจจัยเหล่านั้น นี่คือวิธีปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างอิสระ ไม่ผูกมัดตัว และไม่เป็เหตุให้เกิดความทุกข์

ส่วนวิธีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือการกระทำตามความยึดอยากด้วย ตัณหาอุปาทาน โดยนำเอาตัวเข้าไปผูกมัดให้สิ่งเหล่านั้นบีบคั้น ซึ่งนอกจาก จะทำให้เกิดความทุกข์แก่ตนเองแล้ว ก็ไม่ช่วยให้เกิดผลดีอย่างใดๆ ขึ้นมา

๒) หลักอริยสัจบอกหน้าที่กำกับไว้ว่า ทุกข์สำหรับปัญญาฐานและทำให้ ไม่เกิดไม่มี แต่สุขที่คนมุ่งหมายต้องทำให้กลายเป็นชีวิตของเรา

ตามหลัก “กิจในอริยสัจ” หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อทุกข์ ได้แก่ **ปริยญา** คือการกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายความว่า เรื่องทุกข์นี้ บุคคลมีหน้าที่เกี่ยวข้องเพียงแค่งำหนดรู้หรือทำความเข้าใจเท่านั้น

การปฏิบัติต่อทุกข์โดยถูกต้องตามหลักกิจในอริยสัจนี้ เป็นเรื่อง สำคัญอย่างยิ่ง แต่เป็นเรื่องที่มักถูกมองข้ามไป พุทธธรรมสอนให้ปฏิบัติต่อ ทุกข์ด้วยการศึกษาให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ให้รู้จักทุกข์ คือให้รู้จักปัญหาของ ตน มีไข้เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อปฏิบัติต่อมันได้ถูกต้อง แล้วจะได้ไม่มีทุกข์ หรือพูดอย่างง่ายๆ ว่า เพื่อจะได้มีความสุขที่แท้จริงนั่นเอง

พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็น ปัญหาหรืออาจจะเป็นปัญหาขึ้นแก่ตน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้ เข้าใจอย่างชัดเจนที่สุด เพื่อจะได้จัดการแก้ไขป้องกันปัญหานั้นให้ถูกจุด การศึกษาปัญหามิได้หมายความว่า เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ ตน แต่เป็นวิธีที่จะทำให้ปัญหาหมดไปหรือไม่มี เหมือนแพทย์จะบำบัดโรค รักษาคนไข้ ก็ต้องรู้จักชีวิตร่างกายและวินัจฉัยโรคให้ถูก ตลอดจนรู้เข้าใจ ให้ถึงขั้นที่จะป้องกันไม่ให้เกิดเป็นโรคขึ้นมา

ทุกข์นั้น เมื่อเรารู้ทันและปฏิบัติหรือจัดการกับมันอย่างถูกต้อง ก็ทำ ให้มันไม่มีและไม่เกิดขึ้นมา แต่ถ้ารู้ไม่ทันและปฏิบัติไม่ถูก ก็ได้แต่หนีทุกข์ ที่เอามาใส่ไว้ในตัวหรือสร้างให้แก้ตัวอยู่เรื่อยไป และหนีไม่พ้นสักที

ในทางตรงข้าม ความสุขที่มนุษย์มุ่งหมาย ถ้าปฏิบัติให้ถูกต้องตาม หลักกิจในอริยสัจ เราจะไม่ต้องมัวแสวงหา แต่กลายเป็นว่าเรามีความสุข คือไม่เป็นคนที่ต้องหาความสุข แต่เป็นคนมีความสุข เพราะความสุข กลายเป็นชีวิตของเรา หรือเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งในตัวของเรา

ผู้ที่ไม่รู้หลักกิจในอริยสัจ อาจปฏิบัติต่อทุกข้ออย่างผิดพลาด ขาดจุดหมาย เขวออกไปนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้

เมื่อทราบหลักเกณฑ์ใหญ่ๆ ๒ ข้อนี้แล้ว จึงควรกำหนดคุณค่าต่างๆ ในทางจริยธรรมของหลักทุกขตา ดังต่อไปนี้

๑) การที่สิ่งทั้งหลายถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การเจริญ และการสลายตัว ทำให้เกิดความกดดัน ขัดแย้ง และการที่จะทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดไปไม่ได้ ภาวะเช่นนี้แสดงว่า สิ่งทั้งหลายมีความบกพร่อง มีความไม่สมบูรณ์ในตัว ความบกพร่องหรือความไม่สมบูรณ์นี้ ยิ่งมีมากขึ้นโดยสัมพันธ์กับกาลเวลาที่ผ่านไป และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอก เมื่อเป็นเช่นนี้ สิ่งทั้งหลายที่จะรักษาสภาพของตนไว้หรือขยายตัวเข้าสู่ความสมบูรณ์ จึงต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา การดำรงสภาพชีวิตที่ดีไว้ การนำชีวิตเข้าสู่ความเจริญ และความสมบูรณ์ จึงต้องมีการแก้ไขปรับปรุงตัวอยู่ตลอดเวลา

๒) เมื่อความขัดแย้ง ดิ้นรนต่อสู้ เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง จะเป็นเหตุปัจจัยภายในหรือภายนอกก็ตาม การฝืนแบบที่อ้อๆ ย่อมให้ผลร้ายมากกว่าผลดี ไม่ว่าจะในกรณีของสิ่งต่างๆ บุคคล หรือสถาบัน เช่น ในเรื่องของวัฒนธรรมเป็นต้น ดังนั้น การรู้จักปรับตัวและปรับปรุงจึงเป็นเรื่องสำคัญ และข้อนี้ ย่อมเป็นการย้ำความจำเป็นของปัญญา ในฐานะหลักจริยธรรมสำหรับรู้เท่าทันและจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตรงตัวเหตุปัจจัย

๓) ความสุข และสิ่งที่ให้ความสุขอย่างที่เราเข้าใจกันในโลก ก็ตกอยู่ในหลักความจริงข้อนี้ด้วย ความสุขเหล่านี้ ย่อมมีความไม่สมบูรณ์อยู่ในตัวในแง่ที่ว่า จะต้องแปรปรวนไปจากสภาพที่เป็นความสุข หรือจากสภาพที่จะหาความสุขนั้นได้ อย่างหนึ่ง และดังนั้น จึงเป็นสิ่งที่ไมอาจให้ความพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์ อย่างหนึ่ง

ผู้ที่ฝากความหวังในความสุขไว้กับสิ่งเหล่านี้อย่างขาดสติ ย่อมเท่ากับทำตัวให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความไม่สมบูรณ์ของสิ่งเหล่านั้น หรือทิ้งตัวลงไปอยู่ในกระแสความแปรปรวนของมัน แล้วถูกฉุดลาก กัดฉีก และบีบคั้นเอาอย่างควบคุมตัวเองไม่ได้ สุดท้ายสิ่งเหล่านั้นจะแปรปรวนไปอย่างไร ความหวังในความสุขมากเท่าใด เมื่อความแปรปรวนหรือผิดหวังเกิดขึ้น ความทุกข์ก็รุนแรงมากขึ้นตามอัตรา เป็นการหาความสุขชนิดขายตัวลงเป็นทาส หรือเอาค่าของชีวิตเป็นเดิมพัน

ผู้หาความสุขที่ฉลาด เมื่อยังยินดีที่จะหาความสุขจากสิ่งเหล่านี้อยู่ จึงต้องมีชีวิตอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง แสวงหาและแสวงความสุขอย่างมีสติสัมปชัญญะ โดยประการที่ว่า ความแปรปรวนของมันจะก่อโทษให้เกิดพิษภัย หรือเกิดความกระทบกระเทือนน้อยที่สุด พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงจะเป็นอย่างไรก็ให้รักษาอิสรภาพของจิตใจไว้ให้ดีที่สุด

๔) ความสุขแยกโดยคุณค่า มี ๒ ประเภท คือ ความสุขในการได้สนองความต้องการทางประสาททั้งห้าและสนองความคิดอยากต่างๆ อย่างหนึ่ง ความสุขในภาวะจิตที่ปลอดโปร่งผ่องใส เอิบอิ่ม สดชื่น เบิกบาน เป็นอิสระ ปราศจากสิ่งข้องขัด กีดกัน จำกัดความนึกคิด เช่น ความวิตกกังวล ความรู้สึกคับแคบ และกิเลสต่างๆ ที่พัวพันจิตใจ อย่างหนึ่ง

ความสุขประเภทแรก เป็นความสุขที่ต้องหา และเป็นแบบที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก คือ วัตถุและอารมณ์สำหรับสนองความต้องการต่างๆ ลักษณะอาการของจิตในสภาพที่เกี่ยวข้องกับความสุขประเภทนี้ คือการแส่หาดิ้นรนกระวนกระวายเป็นอาการนำหน้าอย่างหนึ่ง และความรู้สึกที่ยึดติด คับแคบ หวงแหน ผูกพันเฉพาะตัวอย่างหนึ่ง อาการเหล่านี้มีความสำคัญมากในทางจริยธรรม เพราะเป็นอาการของความยึดอยาก หรือความเห็นแก่ตัว และในเมื่อไม่จัดการควบคุมให้ดี ย่อมเป็นที่มาแห่งปัญหาต่างๆ

การที่ต้องอาศัยอารมณ์อย่างอื่น ต้องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกเช่นนี้ ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ความสุขประเภทนี้ จะต้องทำให้ตัวบุคคลตกเป็นทาสของปัจจัยภายนอก ในรูปใดรูปหนึ่ง ไม่มากก็น้อย และความ

แปรปรวนของปัจจัยภายนอกนั้น ย่อมทำให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่บุคคลนั้นด้วย ความสุขประเภทนี้ ทางธรรมเรียกว่า **สามิสสุข** เป็นสุขเนื่องด้วยหาสิ่งสำหรับมาเติมความรู้สึกบางอย่างที่ขาดไป หรือพร่องอยู่ คือต้องอาศัย หรือต้องขึ้นต่ออาภิส

ส่วนความสุขประเภทหลัง เป็นความสุขที่มีขึ้นได้เอง สร้างขึ้นได้ เป็นอิสระของตัว ไม่ขึ้นต่อสิ่งอื่น ไม่ต้องพึ่งพา ไม่ต้องอาศัยสิ่งหรืออารมณ์ภายนอกมาสนอง เป็นภาวะของจิตใจภายในที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีสิ่งรบกวน หรือขุ่นระคาย

ภาวะจิตที่มีความสุขอย่างนี้ อาจบรรยายลักษณะได้ว่า เป็นความ **สะอาด** เพราะไม่มีความรู้สึกที่เป็นกิเลสต่างๆ เข้าไปปะปนขุ่นมัว **สว่าง** เพราะประกอบด้วยปัญญา มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นกว้างขวางไม่มีขีดจำกัด มีความเข้าอกเข้าใจ และพร้อมที่จะรับรู้พิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย **สงบ** เพราะไม่มีความกระวนกระวาย ปลอดภัยจากสิ่งกังวลใจ ไม่ว่าวุ่นหวั่นไหว ผ่อนคลายราบเรียบ **เสรี** เพราะเป็นอิสระ ไม่มีสิ่งที่จำกัดความนึกคิด ไม่มีความกีดกันข้องขัด โปรงเบา ไม่ยึดติด ไม่คับแคบ เปิดกว้าง แผ่ความรู้สึกรักใคร่ปรารถนาดีด้วยเมตตาไปยังมนุษยสัตว์ ทัวหน้า รับรู้ความทุกข์ของผู้อื่นด้วยกรุณา ร่วมบันเทิงใจด้วยมุทิตา ในความสุขความรุ่งเรืองสำเร็จของคนทุกคน และ **สมบูรณ์** เพราะไม่มีความรู้สึกขาดแคลน บกพร่อง ว่าเหว มีแต่ความแช่มชื่นเบิกบาน เปรียบในทางร่างกายเหมือนการมีสุขภาพดี ย่อมเป็นภาวะที่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์อยู่ในตัว ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่อง

ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือ ความเป็น **อิสระ** ไม่เกี่ยวเกาะผูกพันเป็นทาส และ **ปัญญา** ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออกในภาวะของจิตที่เรียกว่า **อุเบกขา** คือ ภาวะจิตที่ราบเรียบ ลงตัว เป็นกลาง พร้อมที่จะเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัย ตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์

ความสุขประเภทนี้ มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่า *นิรามิสสุข* คือความสุขที่ไม่ต้องอาศัยอาภิส ไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งภายนอก ไม่ก่อให้เกิดปัญหา เช่น ความห่วงกังวล ความเบื่อหน่าย ความหวาดหวั่น การแย่งชิง แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหาและช่วยขจัดปัญหา เป็นภาวะที่ประณีตลึกซึ้ง ซึ่งอาจพัฒนาไปจนถึงขั้นที่เกินกว่าจะเรียกว่าเป็นความสุข จึงเรียกง่าย ๆ ว่า ความพ้นจากทุกข์ เพราะแสดงลักษณะเด่นว่าพ้นจากข้อบกพร่องและความแปรปรวน

ในการดำรงชีวิตของชาวโลก ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่งอยู่ด้วยเป็นธรรมดา นั้น เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะได้รับสิ่งสนองความต้องการทุกอย่างได้ทันใจทุกครั้ง ตลอดทุกเวลา สมหวังเสมอไป และคงอยู่ตลอดไป เพราะเป็นเรื่องขึ้นต่อปัจจัยภายนอกและมีความแปรปรวนได้ตามกฎธรรมชาติ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องพยายามสร้างสภาพจิตอย่างที่เราเรียกว่าความสุขประเภทที่สองไว้ด้วย อย่างน้อยพอเป็นพื้นฐานของจิตใจ ให้มีสุขภาพจิตดีพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ในโลกอย่างที่เราเรียกว่า สุขสบาย มีความทุกข์น้อยที่สุด รู้จักว่าควรจะทำอย่างไรต่อความสุขประเภทที่หนึ่งนั้น เพื่อมิให้กลายเป็นปัญหา ก่อให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น สภาพจิตเช่นนี้จะสร้างขึ้นได้ก็ด้วยการรู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เพื่อความมีชีวิตอยู่อย่างที่เราเรียกว่าไม่ยึดติดถือมั่น ซึ่งอาศัยการรู้เท่าทันหลักความจริงของธรรมชาติ จนถึงขั้นอนัตตา

๕) ในการแสวงหาความสุขประเภทที่หนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยภายนอกนั้น จะต้องยอมรับความจริงว่า เป็นการเข้าไปสัมพันธ์กันของคู่สัมพันธ์อย่างน้อย ๒ ฝ่าย เช่น บุคคล ๒ คน หรือ บุคคล ๑ กับ วัตถุ ๑ เป็นต้น และแต่ละฝ่ายมีความทุกข์ มีความขัดแย้ง บกพร่อง ไม่สมบูรณ์ ผ่างติดตัวมาด้วยกันอยู่แล้ว เมื่อสิ่งที่มีความขัดแย้งกับสิ่งที่มีความขัดแย้งมาสัมพันธ์กัน ก็ย่อมมีทางที่จะให้เกิดความขัดแย้งที่เพิ่มขึ้นทั้งในด้านปริมาณและระดับความรุนแรง ตามอัตราการปฏิบัติที่ผิด

ตัวอย่างง่ายๆ ในกรณีการแสวงหาความสุขนี้ เพื่อความสะดวก ยกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้แสวงหาความสุข และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ถูกแสวงหา ทั้งผู้แสวงหาและผู้ถูกแสวงหา มีความบกพร่องและขัดแย้งอยู่ในตัวด้วยกันอยู่แล้ว เช่น ตัวผู้แสวงหาเอง ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะแสวงหาความสุขตามความต้องการของตน ฝ่ายผู้ถูกแสวงหาก็ไม่อยู่ในภาวะและอาการที่พร้อมอยู่ตลอดเวลาที่จะถูกแสวงหา ในภาวะเช่นนี้ เป็นไปไม่ได้ที่จะได้ฝ่ายเดียวโดยไม่ยอมเสียบ้างเลย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่าย ไม่ตระหนักหรือไม่ยอมรับความจริงนี้ ย่อมถือเอาความยึดอยากของตนเป็นประมาณ และย่อมเกิดการขัดแย้งระหว่างกันขึ้น เริ่มแต่ความขัดใจเป็นต้นไป

อนึ่ง อาการที่ผู้แสวงหาติดอยากต่อสิ่งที่ถูกแสวงหานั้น ย่อมรวมไปถึงความคิดผูกพันไว้กับตนและความปรารถนาให้คงอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปด้วย อาการเหล่านี้เป็นการขัดแย้งต่อกระบวนการของธรรมชาติที่เป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ จึงเป็นการนำตนเข้าไปขวางขึ้น ความประสานกลมกลืนกันในกระบวนการของธรรมชาติ เมื่อดำรงชีวิตอยู่โดยไม่รู้เท่าทันความเป็นจริงเหล่านี้ ถือเอาแต่ความยึดอยากความยึด คือ ตัณหาอุปาทานเป็นประมาณ ก็คือการเป็นอยู่อย่างฝืนที่อยู่ว่า ซึ่งจะต้องเกิดความกระทบกระทั่งขัดแย้ง บิบบั่น และผลสะท้อนกลับที่เป็นความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก

ยิ่งกว่านั้น ในฐานะที่คู่สัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย เป็นส่วนประกอบอยู่ในธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างกันนอกจากจะเกี่ยวข้องไปถึงกระบวนการธรรมชาติทั้งหมดเป็นส่วนรวมแล้ว ยังมีมีส่วนประกอบอื่นบางส่วนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างพิเศษ เป็นตัวการอย่างี่สามอีกด้วย เช่น บุคคลที่อยากได้ของสิ่งเดียวกัน เป็นต้น ความยึดอยากที่ถูกขัด ย่อมให้เกิดปฏิกิริยาแสดง ความขัดแย้งออกมาระหว่างกัน เช่น การแข่งขัน ต่อสู้ แย่งชิง เป็นต้นเป็นอาการรูปต่างๆ ของความทุกข์ ยิ่งจัดการกับปัญหาด้วยความยึดอยากมากเท่าใด ความทุกข์ก็ยิ่งรุนแรงเท่านั้น แต่ถ้าจัดการด้วยปัญญามากเท่าใด ปัญหาก็หมดไปเท่านั้น

โดยนัยนี้ จากอวิชชา หรือ โมหะ คือความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็น เป็น จึงอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวด้วยโลภะ เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวาง และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็เกิดโทสะความขัดใจและความคิดทำลาย จากกิเลส รากเหง้า ๓ อย่างนี้ กิเลสรูปต่างๆ ก็ปรากฏขึ้นมากมาย เช่น ความหวงแหน ความตระหนี่ ความริษยา ความหวาดระแวง ความฟุ้งซ่าน ความวิตกกังวล ความหวาดกลัว ความพยาบาท ฯลฯ เป็นการระดมสร้างปัจจัยแห่งความขัดแย้งให้เกิดขึ้นในตัวมากขึ้นๆ และกิเลสอันเป็นเครื่องหมายแห่งความขัดแย้งเหล่านี้ ย่อมกลายเป็นสิ่งสำหรับกีดกันจำกัด และแยกตนเองออกจากความประสานกลมกลืนของกระบวนการแห่งธรรมชาติ ความขัดแย้งต่อธรรมชาตินี้ ย่อมส่งผลร้ายสะท้อนกลับมาบีบคั้นกดดันบุคคลนั้นเอง เป็นการลงโทษโดยธรรมชาติ ทุกข์ในธรรมชาติ หรือสังขารทุกข์ จึงแสดงผลออกมาเป็นความทุกข์ที่รู้สึกได้ในตัวคน เช่น

- * เกิดความรู้สึกคับแคบ มีด ชุนมัว อึดอัด เกรี้ยวกราด กระวนกระวาย กลัดกลุ้ม
- * เกิดผลร้ายต่อบุคลิกภาพ และก่ออาการทางร่างกาย เช่น โรคภัยไข้เจ็บ
- * ความทุกข์ที่เป็นอาการตามปกติทางร่างกายอันเป็นธรรมดาสังขาร เช่น ความเจ็บปวดในยามป่วยไข้ ทวีความรุนแรงเกินกว่าที่ควรจะเป็นตามปกติของมัน เพราะความเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน เป็นการซ้ำเติมตนเองหนักยิ่งขึ้น
- * เป็นการก่อความทุกข์ความขัดแย้ง ความคับแคบ อึดอัด ชุนมัว ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ขยายวงกว้างออกไป
- * เมื่อคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ละคน ต่างระดมสร้างกิเลสขึ้นมาปิดกั้นแยกตนเองด้วยความเห็นแก่ตัว ความขัดแย้งต่างๆ ก็เกิดเพิ่มพูนมากขึ้น สังคมก็เสื่อมโทรมเดือดร้อน เพราะผลกระทบโดยรวมของคนในสังคม

นี่คือกระบวนการทำให้สังขารทุกข์ กลายเป็นทุกข์เวทนา หรือความทุกข์แท้ๆ (ทุกข์ทุกข์) ขึ้นมา เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยอวิชชา มีชีวิตอย่างฝืนที่ๆ ต่อกระบวนการธรรมชาติ และปล่อยตัวลงเป็นทาสในกระแสของมัน เรียกสั้นๆ ว่า เพราะความยึดติดถือมั่น

วิถีที่ตรงข้ามจากนี้ ก็คือ การเป็นอยู่อย่างรู้เท่าทันความจริง คือรู้จักสิ่งทั้งหลายตามที่เป็น แล้วเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญญา รู้จักที่จะปฏิบัติโดยประการที่ว่า ทุกข์ในธรรมชาติที่เป็นไปตามสภาวะของมันเองตามธรรมดาสังขาร จะคงเป็นแต่เพียงสังขารทุกข์อยู่ตามเดิมของมันเท่านั้น ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นพิษเป็นภัยมากขึ้น ทั้งยังสามารถถือเอาประโยชน์จากสังขารทุกข์เหล่านั้นด้วย โดยเมื่อรู้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เพราะเข้าไปยึดถือด้วยตัณหาอุปาทาน ก็ไม่เข้าไปยึดถือมัน ไม่เป็นอยู่อย่างฝืนที่อย่าง ไม่สร้างกิเลสสำหรับมาซีดงจำกััดตนเองให้กลายเป็นตัวการสร้างความขัดแย้งขึ้นมาบีบคั้นตนเองมากขึ้น

พร้อมกันนั้น ก็รู้จักที่จะอยู่อย่างกลมกลืนประสานกับธรรมชาติ และเพื่อนมนุษย์ ด้วยการประพฤติคุณธรรมต่างๆ ซึ่งทำใจให้เปิดกว้างสมานเข้ากันได้ เช่น เมตตา-ความรักความปรารถนาดีต่อกัน กรุณา-ความคิดช่วยเหลือ มุทิตา-ความบันเทิงใจในความสำเร็จของผู้อื่น อุเบกขา-ความวางใจเป็นกลาง ตัดสินเหตุการณ์ตามเป็นจริงตามเหตุปัจจัย และราบเรียบไม่หวั่นไหวตามกระแส ความสามัคคี ความร่วมมือ การช่วยเหลือบำเพ็ญประโยชน์แก่กัน ความเสียสละ ความสำรวมตน ความอดทน ความเคารพอ่อนน้อม ความมีวิจารณ์ญาณไม่หลงใหลในเหตุการณ์ เป็นต้น

เมื่อคนมีคุณธรรมอย่างที่ว่ามานั้น ก็เป็นการเลิกละและป้องกันไปในตัว ซึ่งกิเลสที่สร้างความขัดแย้งและความคับแคบ เช่น ความเกลียดชัง ความพยาบาท ความริษยา ความกลัดกลุ้มวุ่นวายใจ ความหวงแหน ความแก่งแย่งแข่งขัน การเห็นแก่ได้ การตามใจตนเอง ความหุนหัน ความดื้อรั้น ความเย่อหยิ่ง ความกลัว ความหวาดระแวง ความเกียจคร้าน ความเฉื่อยชา ความหดหู่ ความมัวเมา ความลึ้มตัว ความลุ่มหลงมกมาย เป็นต้น

นี่คือวิถีแห่งความมีชีวิตที่ประสานกลมกลืนในธรรมชาติ การสามารถถือเอาประโยชน์จากกฎธรรมชาติ หรือใช้กฎธรรมชาติให้เป็นประโยชน์ได้ เป็นการอยู่อย่างไม่สูญเสียอิสรภาพ อย่างที่ว่า อยู่อย่างไม่ยึดติดถือมั่น ไม่

ขึ้นต่ออำนาจของกิเลสที่ชักเชิดและการล่อเร้าชักจูงจากภายนอก เป็นการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระ ซึ่งถือว่าเป็นการมีชีวิตอยู่อย่างประเสริฐสุด ตามพุทธภาษิตว่า “ปัญญาชีวิติ วิเวกามะ เสฏฐิ”^๑

๓. หลักอนัตตตา

อนัตตตา คือ ภาวะที่เป็นอนัตตา ภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่เป็นไม่มีตัวตน แต่สิ่งทั้งหลายเป็นสภาวะ คือมีภาวะของมันเอง ที่เป็นอยู่เป็นไปตามธรรมดาของมัน อย่างสำนวนที่พูดกันมาว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ก็คือว่า สิ่งนั้นๆ เกิดมีขึ้นมาจากเหตุปัจจัยกระทบบรรจบสัมพันธ์กัน และก็เป็นที่ไปตามเหตุปัจจัยของมัน ไม่เป็นที่ไปตามความอยากหรือตามใจปรารถนาของใครๆ หรือตามอำนาจสั่งการบัญชาของใครๆ ไม่มีตัวตนอะไรที่จะเป็นเจ้าของครอบครอง หรือสั่งการบัญชาให้เป็นไปอย่างใดๆ ตามความปรารถนาของใครๆ หรืออะไรๆ

ตัวอย่างเช่น คนพูดว่าแขนของฉัน หรือว่าแขนของตัวเอง ดังที่เขาสั่งบังคับแขนนั้นให้หยิบ ให้ง่าย ให้ทำอะไรๆ ได้ตามปรารถนา แต่แท้จริงนั้น แขนนั้นเคลื่อนไหวเป็นไปต่างๆ อย่างนั้นๆ ได้ ตามเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กัน ถ้าเหตุปัจจัยขาดหายไปเป็นอย่างอื่น เช่น เส้นประสาทหรือกล้ามเนื้อ เส้นเอ็นเสียหาย แม้เขาจะรู้ว่า “แขนของฉัน แขนของข้า” เขาก็สั่งบังคับแขนนั้นไม่ได้ มันเป็นของเขาตามที่ถือกันหรือยึดถือเท่านั้น ไม่เป็นของเขาจริง

ใครๆ ก็ไม่ได้ตามใจปรารถนาต่อสิ่งทั้งหลายที่คิดยึดถือว่าเป็นตัวเขา เป็นของตัวเอง ว่ามันจงเป็นอย่างนี้ มันจงอย่าเป็นอย่างนั้น เพราะมันเป็น ตัวเขา เป็นของตัวเอง ตามที่ยึดถือหรือตกลงยอมรับกันเท่านั้น

ตามความเป็นจริงนั้น เมื่อคนต้องการให้อะไรเป็นอย่างไร เขาต้องเรียนรู้เข้าใจเหตุปัจจัยที่จะให้เป็นอย่างนั้น แล้วปฏิบัติจัดทำที่เหตุปัจจัยให้ตรงตามเหตุปัจจัยของมัน มิใช่เรียกร้องอะไรให้มันเป็นไปตามใจอยาก ซึ่งทั้งจะไม่สำเร็จ และเกิดความขัดแย้งบีบคั้นใจให้คับแค้นเป็นทุกข์

^๑ พุ.สุ.๒๕/๓๑๑/๓๖๐

เมื่อรู้ความจริงว่ามันเป็นอนัตตา ว่ามันมีภาวะของมันเองแล้ว ก็จะไม่ทุกข์เมื่อสิ่งนั้นๆ ไม่เป็นไปตามค้นหาที่อยากที่ปรารถนา แต่รู้ตรงไปที่เหตุปัจจัยว่าแก้ไขได้หรือไม่ได้ และแก้ไขจัดการที่เหตุปัจจัยนั้นๆ

ตามที่ว่ามานี้จะเห็นว่า บนฐานแห่งหลักความจริงของความเป็นอนัตตานั้น คนก็จะมีจริยธรรมแห่งปัญญา คือการมีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา โดยปฏิบัติจัดการดำเนินการทั้งหลายด้วยการศึกษารู้เข้าใจและทำการให้ตรงตามเหตุปัจจัยของมัน มิใช่เอาแต่ใจยึดใจอยากของตัวเอง และโดยการปฏิบัติด้วยปัญญาอย่างนั้น ทั้งการที่ทำการก็จะสำเร็จอย่างดี และก็จะมึจิตใจเป็นอิสระด้วย โดยที่จิตใจนั้นไม่ถูกพาเข้าไปถูกกดดันบีบคั้นให้เกิดทุกข์

ที่จริงนั้น คุณค่าทางจริยธรรมของความรู้เข้าใจไตรลักษณ์นี้โยงกันทั้งหมด เริ่มตั้งแต่อนิจจตาที่มองเห็นง่ายที่สุด ดังที่ได้พูดไปแล้วในเรื่องการวางจิตปฏิบัติกิจการต่อหน้าความเปลี่ยนแปลง โดยที่ว่าคุณค่ารู้เข้าใจอนัตตานี้ เป็นขั้นเติมเต็มทำให้จริยธรรมนั้นสมบูรณ์

นอกจากคุณค่าที่เป็นข้อหลักนั้นแล้ว เมื่อว่าถึงความหมายอื่นๆ ในแง่ของความยึดถือตัวตน ถือเราถือเขา ความรู้ที่ยังถึงอนัตตตา มีคุณค่าทางจริยธรรม อย่างกว้างๆ คือ

๑) ในขั้นต้น ทางด้านค้นหา ช่วยลดทอนความเห็นแก่ตน มิให้ทำการต่างๆ โดยยึดถือแต่ประโยชน์ตนเป็นประมาณ ทำให้มองเห็นประโยชน์ในวงกว้าง ที่ไม่มีตัวตนมาเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

๒) ในขั้นกลาง ทางด้านทวิภูฏี ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้อง พิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่างๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตน ตลอดจนความเห็น ความยึดติดถือมั่นของตนเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามธรรม ตามเหตุตามผล ตามที่มันเป็นของมันหรือควรจะเป็นแท้ๆ คือ สามารถตั้งอุเบกขา วางจิตเป็นกลาง เข้าไปเพ่งตามที่เป็นจริง งดเว้นอัตตาธิปไตย ปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตย

๓) ในขั้นสูง การรู้หลักอนัตตตา ก็คือ การรู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอย่างแท้จริง คือ รู้หลักความจริงของธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ถึงขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดติดถือมั่นเสียได้ หมดความถือตัวถือตน อะไรๆ ก็ว่าไปตามปัญญาที่รู้ความจริงตามที่มันเป็น ถึงความหลุดพ้น บรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ สัมฤทธิ์จุดหมายของพุทธธรรม

กล่าวโดยทั่วไป หลักอนัตตตา พร้อมทั้งหลักอนิจจตา และหลักทุกขตา เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริง ของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัย ที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกัน จึงเป็นไปได้ กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ ดังนี้ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี หลักอนัตตตานี้เกี่ยวข้องกับความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ดังนั้น การที่จะรู้เข้าใจได้ชัดเจน จึงต้องอาศัยความรู้ในหลักปฏิจจสมุปบาท ที่จะกล่าวต่อไป

ชีวิต เป็นไปอย่างไร?

ปฏิเสธสมุปบาท

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมี

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

๑. ฐานะและความสำคัญ

ปฏิเสธสมุปบาท แปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกๆ เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา

ปฏิเสธสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปฏิเสธสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้น ก็มีอยู่คงอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยาม คือ อิตถิปัจจตา^๑

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จตุตถิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ”

ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดเคลื่อนไปได้) อนันตญตตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือหลักอิตถิปัจจตาดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิเสธสมุปบาท^๒

^๑ เป็นชื่อหนึ่งของหลักปฏิเสธสมุปบาท แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ หรือ ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย

^๒ ส.น. ๑๖/๖๑/๓๐; ขอให้เทียบความหมายที่ใช้ในภาษาอังกฤษ: ตถตา=objectivity, อวิตถตา=necessity, อนันตญตตา=invariability, อิตถิปัจจตา=conditionality, ปฏิเสธสมุปบาท=dependent origination

ความสำคัญของปัจจุสมุปบาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็น
ปัจจุสมุปบาท^๑

ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง ขரியสาวกผู้ใดเรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ใน
เรื่องนั้น โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้
จึงเกิดขึ้น ฯลฯ

เมื่อใด ขரியสาวกผู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็น
อย่างนี้ ขரியสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทิฐิสมบุรณ^๒ ก็ได้ ผู้มีทศนะสมบุรณ^๓ ก็ได้
ผู้ถึงถึงศีลธรรมนี้ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณ^๔ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา^๕ ก็ได้
ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้ว ก็ได้ พระขริยะผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส ก็ได้ ผู้อยู่ชิด
ประคองมตะ ก็ได้^๖

สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้จักธรรมเหล่านี้ รู้จักเหตุเกิด
แห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักความดับแห่งธรรมเหล่านี้ รู้จักทางดำเนินถึงความดับ
แห่งธรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงยอมรับได้ว่าเป็น
สมณะในหมู่สมณะ และยอมรับได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และจึงได้
ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็น
พราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^๗

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ ไม่ให้ประมาทหลักปัจจุสมุป-
บาทนี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องพระอานนท์เข้าไป
กราบทูลพระองค์และได้ตรัสตอบดังนี้

น่าอัศจรรย์! ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปัจจุสมุปบาทนี้ ถึงจะเป็น
ธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็น
ธรรมง่าย ๆ

^๑ ม.ม. ๑๒/๓๔๖/๓๕๙

^๒ ถ.น. ๑๖/๑๘๔-๑๘๗/๙๔-๙๖, เป็นต้น

^๓ ถ.น. ๑๖/๔๑, ๙๔-๕, ๓๐๖-๘/๑๙, ๕๓, ๑๕๘

อย่ากล่าวอย่างนั้น... ชานนที่ ปฏิจสุมุบปาหนิ เป็นธรรมลักษณะ และปรากฏเป็นของลักษณะ เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมข้อนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหย้ามุงกระต่าย และหย้าปล้อง จึงผ่านพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้^๑

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า: ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้เป็นของลักษณะ เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรวจ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้

ก็แหละ หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้เรื้องรมย์อยู่ด้วยอาลัย^๒ ยินดีอยู่ในอาลัย ระเรื้องอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาชนผู้เรื้องรมย์ รื่นระเรื้องอยู่ในอาลัย (เช่นนี้) ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจสุมุบปาหนิ ถึงแม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสถิตอุปธิทั้งปวง ความสิ้นต้นเหตุ วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราเพียงแสดงธรรม และคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา^๓

พุทธดำริตอนนี้ กล่าวถึงหลักธรรม ๒ อย่าง คือ ปฏิจสุมุบปาหนิ และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญของหลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชา

^๑ ส.น. ๑๖/๒๒๔-๕/๑๑๐-๑

^๒ อาลัย = ความผูกพัน ความยึดติด เครื่องอิงอาศัย ชีวิตที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก

^๓ วินย. ๔/๗/๘; ม.ญ. ๑๒/๓๒๑/๓๒๓

๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจจสมุปบาท

พุทธพจน์ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือที่แสดงเป็นกลางๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัย กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่างๆ ซึ่งสืบทอดต่อกันโดยลำดับเป็นกระบวนการ

อย่างแรก มักตรัสไว้นำหน้าอย่างหลัง เป็นทำนองหลักกลาง หรือหลักทั่วไป ส่วนอย่างหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรัสไว้ล้วนๆ โดยไม่มีอย่างแรกอยู่ด้วย อย่างหลังนี้ อาจเรียกได้ว่าเป็นหลักแจ้งหัวข้อ หรือขยายความ เพราะแสดงรายละเอียดให้เห็น หรือเป็นหลักประยุกต์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาตินี้มาแสดงให้เห็นความหมายตามหลักทั่วไปนั้น

อนึ่ง หลักทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกิด ท่อนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ ๒ นัย

ท่อนแรกที่แสดงกระบวนการเกิด เรียกว่า **สมุทัยวาร** และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึงเรียกว่า **อนุโลมปฏิจจสมุปบาท** เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัย

ท่อนหลังที่แสดงกระบวนการดับ เรียกว่า **นิโรธวาร** และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับ จึงเรียกว่า **ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท** เทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง ๒ อย่าง ดังนี้

๑) หลักทั่วไป

ก. อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ	เมื่อนี้มี นี่จึงมี
อิมสฺสุปปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ	เพราะนี้เกิดขึ้น นี่จึงเกิดขึ้น
ข. อิมสฺมี อสติ อิทํ น โหติ	เมื่อนี้ไม่มี นี่ก็ไม่มี
อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุจฺจติ ^๑	เพราะนี้ดับไป นี่ก็ดับ

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า **อิทัปปัจจยตา**

^๑ ส.น. ๑๖/๖๔/๓๓, ๑๔๔/๗๘, ๗๙

๒) หลักแจ้งหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

ก. อวิชชาปจฺจยา สังขารรา	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
สังขารปจฺจยา วิญญาณ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
วิญญาณปจฺจยา นามรูป	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
นามรูปปจฺจยา สฬายตน	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
สฬายตนปจฺจยา ผัสส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
ผัสสปจฺจยา เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
อุปาทานปจฺจยา ภว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
ภวปจฺจยา ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
ชาติปจฺจยา ชรามรณ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

.....
 ไสกปริเทวทุกขโทมนสสุปปายสา สมภวนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม
 เหวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺมทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ข. อวิชชาย ตเวว อเสสวिरาคานิโรธา	เพราะอวิชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ
สังขารนิโรโธ	สังขารจึงดับ
สังขารนิโรธา วิญญาณนิโรโธ	เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
วิญญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ	เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
สฬายตนนิโรธา ผัสสนิโรโธ	เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
ผัสสนิโรธา เวทนานิโรโธ	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ	เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ	เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ	เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ	เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
ชาตินิโรธา ชรามรณ	เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

.....
 โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
 เขวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจสุมุปปาตนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการ
 เกิดขึ้นและดับไปแห่งทุกข์ ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลัก
ปฏิจสุมุปปาต ที่ปรากฏในที่ทั่วไป

แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลกก็มี
 ดังที่ว่า “อโย โข ภิกขเว โลกสฺส สมุทโย—นิแล ภิกขุทั้งหลาย คือความเกิดขึ้น
 แห่งโลก” “อโย โข ภิกขเว โลกสฺส อตถกโม—นิแล ภิกขุทั้งหลาย คือความ
 สลายตัวแห่งโลก”^๒ หรือว่า “เขวมยํ โลโก สมุทฺยติ—โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วย
 อาการอย่างนี้” “เขวมยํ โลโก นิรุชฺฌติ—โลกนี้ย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้”^๓

อย่างไรก็ดี ว่าโดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้
 ได้ความตรงกันและเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำ
 ความเข้าใจกันต่อไป

ปฏิจสุมุปปาตนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมและคัมภีร์รุ่นอรรถกถา มีชื่อเรียก
 อีกอย่างหนึ่งว่า **ปัจจยการ** ซึ่งแปลว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน ๑๒
 หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน
 ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีเหตุเริ่มแรกที่สุด (**มูลการณ** หรือ the First
 Cause) การยกเอาวิชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า วิชาเป็น
 เหตุเริ่มแรกหรือมูลการณของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความ
 สะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่ง ที่
 เห็นว่าเหมาะสมที่สุดขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ ๑ แล้วก็นับต่อไปตามลำดับ

^๑ วินย. ๔/๑-๓/๑-๕; ถี. นี. ๑๖/๑-๓/๑, ๑๔๔/๗๘, ๗๙

^๒ ถี. นี. ๑๖/๑๖๔-๕/๘๗-๘

^๓ ถี. นี. ๑๖/๑๗๙-๑๘๖/๙๓-๙๕

บางคราวท่านป้องกันมิให้มีการยึดเอาวิชาเป็นมูลการณ์ โดยแสดงความเกิดของวิชาว่า “อวิชาเกิด เพราะอาสวะเกิด อวิชาดับ เพราะอาสวะดับ—อาสวะสมุทฺยา อวิชาสมุทฺโย อาสวโรชา อวิชานโรช”^๑

องค์ประกอบ ๑๒ ข้อของปฏิจสุมุปาทนั้น นับตั้งแต่อวิชา ถึงชรามรณะเท่านั้น (คือ อวิชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ชรามรณะ) ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อูปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผสม เกิดแก่ผู้มีอาสวกิเลสเมื่อมีชรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอาสวะ ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชา หมุนวนจรต่อไปอีก

ในการแสดงปฏิจสุมุปาทแบบประยุกต์ พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสตามลำดับ และเต็มรูปอย่างนี้ (คือชักต้นไปหาปลาย) เสมอไป การแสดงในลำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสในกรณีเป็นการแสดงตัวหลัก

แต่ในทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นการเริ่มต้นด้วยเงื่อนไขปัญหา มักตรัสในรูปย้อนลำดับ (คือชักปลายมาหาต้น) เป็น

ชรามรณะ ← ชาติ ← ภพ ← อุปาทาน ← ตัณหา ← เวทนา ← ผัสสะ ← สฬายตนะ ← นามรูป ← วิญญาณ ← สังขาร ← อวิชา^๒

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งข้อใดในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น อาจจะเริ่มที่ชาติ^๓ ที่เวทนา^๔ ที่วิญญาณ^๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาตามลำดับจนถึงชรามรณะ (ชักกลางไปหาปลาย) หรือสืบสาวย้อนลำดับลงไปจนถึงอวิชา (ชักกลางมาหาต้น) ก็ได้ หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆ ที่มีเชื้อใดเชื้อหนึ่งใน ๑๒ หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจสุมุปาทก็ได้^๖

^๑ ม.ม. ๑๒/๑๓๐/๑๐๑

^๒ ดู ถ. น. ๑๖/๒๒๒-๒๒๗/๕-๑๓, ๑๘๙/๙๗, ฯลฯ

^๓ เช่น ถ. น. ๑๖/๑๐๗/๖๑

^๔ เช่น ม.ม. ๑๒/๕๕๓/๕๘๙

^๕ เช่น ถ. น. ๑๖/๑๗๘/๙๓

^๖ เช่น ถ. น. ๑๖/๒๘/๑๔, ๒๔๖/๑๒๒, ฯลฯ

โดยนัยนี้ การแสดงปัจจุสมุปบาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้ออย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

- ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และ
- การเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาลหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น^๑

๓. การแปลความหมายหลักปัจจุสมุปบาท

หลักปัจจุสมุปบาทนี้ ถูกลำมาแปลความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่าโลกสมุทัย^๒ เป็นต้น
๒. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด-ดับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย
 - ๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา ซึ่งขยายความหมายออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็นแบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา

^๑ ในคัมภีร์อภิธรรม แสดงความเป็นปัจจัยในอาการต่างๆ ไว้ถึง ๒๔ แบบ (ดู ปฏฐาน พระไตรปิฎก เล่ม ๔๐-๔๕)

^๒ เช่น ส.นิ.๑๖/๑๖๔/๘๗

๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑) นั้นเอง แต่เล็งเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันตัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้หลายแห่ง เช่นใน เจตนาสูตร^๑ ทุกขนิโรธสูตร^๒ และโลกนิโรธสูตร^๓ เป็นต้น

ในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาททั้งหมดที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว^๔

ในการอธิบายแบบที่ ๑ บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายหลักปัจจุสมุปบาทให้เป็นทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลก โดยถือเอาวิชาเป็นมูลการณ์ (the First Cause)^๕ แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อทั้ง ๑๒ นั้น การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับศาสนาและระบบปรัชญาอื่นๆ ที่สอนว่ามัตถ์การอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งทั้งปวง ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของโลกในรูปของการบันดาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธศาสนา (ที่ตีความหมายอย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง

อย่างไรก็ดี การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกคัดค้านได้แน่นอนว่า ผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือหลักลัทธิใดก็ตามที่แสดงว่า

^๑ ส.น. ๑๖/๑๔๕/๗๘

^๒ ส.น. ๑๖/๑๖๓/๘๗

^๓ ส.น. ๑๖/๑๖๔/๘๗

^๔ อภิธรรมภาณีย์ แห่งปัจจัยการวิภังค์, ธก.วิ. ๓๕/๒๗๔-๔๓๐/๑๘๕-๒๕๗

^๕ ผู้ตีความหมายอย่างนี้ บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า สิ่งหรือภาวะที่ไม่มีความรู้ จึงอธิบายว่า วัตถุเป็นต้นกำเนิดแห่งชีวิต บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า ภาวะที่ไม่อาจรู้ได้ หรือภาวะที่ไม่มีใครรู้ถึง จึงอธิบายอวิชชาเป็น God ไปเสีย ส่วนคำว่า “สังขาร” ก็ตีความหมายคลุมเอาสังขตธรรมไปเสียทั้งหมด ดังนั้นเป็นต้น

โลกมี**มูลการณ์** (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเดิมเริ่มแรก) ย่อมเป็นอันขัดต่อหลักอทิปปัจจยตา หรือหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงเหตุผลเป็นกลางๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างไม่มีที่สิ้นสุด **มูลการณ์**เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ไม่ได้ ไม่ว่าจะในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ

ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาทให้เป็นคำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็นกรณียาธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และทรุดโทรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย หมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่า การแปลความหมายอย่างใดถูกต้อง ควรยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการแสดงพุทธธรรม ซึ่งต้องถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรงแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทด้วย

ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิต และการลงมือทำจริงๆ ไม่ทรงสนับสนุนการพยายามเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับปัญหาทางอภิปราย ซึ่งเป็นไปได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็นพุทธธรรม จึงต้องอาศัยการพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย

ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะพึงยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริง) น้อย คือ ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวิตทัศน์อย่างกว้างๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และไม่เป็นอย่างล้นๆ โดยบังเอิญ

ในความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม คุณค่าทางจริยธรรมอย่างสำคัญที่จะเกิดขึ้น คือ

๑. ความเชื่อหรือความรู้ตระหนักว่า ผลที่ต้องการ ไม่อาจให้สำเร็จด้วยความหวังความปรารถนา การอ้อนวอนต่อพระเจ้าผู้สร้าง หรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ คือ บุคคลจะต้องพึ่งตนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น

๒. การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง ปัญญาจึงเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา

๓. การรู้เข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดติดถือนั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้

โลกทัศน์และชีวทัศน์ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้องและมีคุณค่าตรงตามความมุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ ก็ยังนับว่าหายาบ ไม่หนักแน่น และกระชั้นชิดพอที่จะให้เกิดคุณค่าทั้ง ๓ ประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ ๓) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้องพิจารณากระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียดยิ่งกว่านี้ คือจะต้องเข้าใจรู้เท่าทันสภาวะของกระบวนการนี้ ไม่ว่า ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณาเฉพาะหน้าในขณะนั้นๆ และมองเห็นกระแสความสืบทอดเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้นๆ เช่นนั้นทุกช่วง เมื่อมองเห็นสภาวะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุกขณะโดยชัดแจ้งเช่นนี้ คุณค่า ๓ ประการนั้นจึงจะเกิดขึ้นอย่างครบถ้วน

แน่นอน และย่อมเป็นการครอบคลุมความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาว เข้าไว้ในตัวไปด้วยพร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ ๑ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็ความหมายอย่างหยาบหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาเพ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ ๒ เน้นหนักทางด้านชีวิตภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบทอดแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ ๒ นัยที่ ๑ เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกันมากในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาทั้งหลาย^๑ มีรายละเอียดพิสดาร และมีคำบัญญัติต่างๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบ ที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกละเอียดตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน ตีระบบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ ๒ ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ ๑ ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้ในลำดับต่อกัน

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่าควรแสดงความหมายของปฏิจจสมุปบาทไว้โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

ความหมายของ “ทุกข์”

คำสรุปของปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า หลักปฏิจจสมุปบาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ หรือหลักปฏิจจสมุปบาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด-ดับของทุกข์

^๑ ดู วิสุทธิ.๓/๑๐๗-๒๐๖; วิภังค.ข.๑๖๘-๒๗๘ (เฉพาะหน้า ๒๖๐-๒๗๘ แสดงกระบวนการแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียว)

คำว่า “ทุกข์” มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน

ในตอนต้น เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้นๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อทำความเข้าใจคำว่าทุกข์ในพุทธธรรม ให้สละความเข้าใจแคบๆ ในภาษาไทยที่เสียก่อน และพิจารณาใหม่ตามความหมายกว้างๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่ง **ทุกข์ตา** เป็น ๓ อย่าง^๑ พร้อมด้วยคำอธิบายในอรรถกถา^๒ ดังนี้

๑. ทุกขทุกขตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติ ที่เกิดขึ้น เมื่อประสบอนิฏฐารมณ์ คือสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)

๒. วิปริณามทุกขตา ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่เนื่องในความผันแปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลือนรางไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวลใจหายไหวหวั่น)

๓. สังขารทุกขตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๕ (รวมถึง

^๑ ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙; ถ.ส.พ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ถ.ม.๑๙/๓๑๙/๘๕

^๒ วิสุทฺธิ.๓/๘๓; วิกิภค.ป.๑๒๑

มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้น ด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป คงอยู่ไม่ได้ ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกข์เวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน แล้วเข้าไปฝืนกระแสอย่าง ที่อู ๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

ทุกข์ข้อสำคัญคือข้อที่ ๓ แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๑ แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะทางจิตวิทยา ขึ้นก็ได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์^๒ และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอ^๓ แก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน

สิ่งทั้งหลาย คือกระแสเหตุปัจจัย มิใช่มีตัวตนที่เที่ยงแท้เป็นจริง

หลักปฏิจาสมุปบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันอย่างเป็นกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆ ได้ คือ

- สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน
- สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยความสัมพันธ์
- สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย
- สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อย่างเดิมแม้แต่ขณะเดียว
- สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน
- สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด

พูดอีกนัยหนึ่งว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่างๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่างๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วย

^{๑-๒-๓} ทุกข์ในความหมายของสังขารทุกข์นี้ หากพิจารณาความหมายที่มีผู้แสดงในภาษาอังกฤษประกอบ บางท่านอาจเข้าใจผิดขึ้น: ท่อนที่ ๑ มักแสดงด้วยคำว่า conflict, oppression, unrest, imperfection; ท่อนที่ ๒ = unsatisfactoriness; และท่อนที่ ๓ = state of being liable to suffering

องค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว เพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงคลุมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย

พูดในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า **อนิจจตา** ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ คงอยู่ไม่ได้ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า **ทุกข์ตา** ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า **อนัตตตา**

ปฏิจจนุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง ๓ นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ

สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏมี จึงเป็นเพียงกระแสความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา อาจเรียกสั้นๆ ว่า **กระบวนการ** ซึ่งถือได้ว่าเป็นคำแปลของคำบาลีที่ท่านใช้ว่า **ธรรมปวัตติ** (ธมฺมปฺวตฺติ)

ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจนุปบาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติต่างๆ คือ

ธรรมนิยาม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล **อตุตฺตนิยาม**-กฎธรรมชาติฝ่ายอนินทรีย์วัตถุ **พีชนิยาม**-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทรีย์วัตถุรวมทั้งพันธุ์กรรม **จิตตนิยาม**-กฎการทำงานของจิต และ **กรรมนิยาม**-กฎแห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของชีวิต และเป็นเรื่องที่ยุทธธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้าเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรู้สึกสามัญของคน คือควรย้าว่า กรรมก็ดี กระบวนการแห่งเหตุผลอื่นๆ ทุกอย่างในธรรมชาติก็ดี เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง) และไม่มีตัวตนของมันเอง (เป็นอนัตตา)

ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งมวลรวมทั้งหลักกรรมย่อมเป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้น กฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย เช่นพระผู้สร้าง

สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัยต่างๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กัน ตัวอย่างง่ายๆ หยาดๆ เช่น เตี้ยงเกิดจากน้ำ ส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบที่กำหนด ตัวตนของเตี้ยงที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่างๆ ออกหมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มีเตี้ยงอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่า “เตี้ยง” ที่เป็นความคิดในใจ แม้บัญญัตินั้นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่นๆ เช่น บัญญัติว่าเตี้ยง ย่อมไม่มีความหมายของตนเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับการนอน แนวระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น

ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่างๆ เกิดขึ้นโดยพ่วงเอาความเข้าใจในปัจจัยและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยต้นหาอุปาทาน ก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้น จนเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังความสำนึกรู้ และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามที่เป็น อหังการและมมังการ จึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

สิ่งที่ปวงอยู่ในกระแสเหตุปัจจัย ไร้มูลการณ์ ไม่ต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์ หรือเหตุต้นเดิม หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุตั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเดิม สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ เรียกได้ว่าเป็น *สัญญาวิปลาส* อย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียว ไม่สืบสาวต่อไปอีก

ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปที่ขาดตอนติดตัน และคิดในอาการที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเดิม ของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมดาก็จะต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเดิม นั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเดิม เป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับเข้าไปว่า *ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเดิม ด้วยเล่า?*

ความคิดฝืนธรรมดาก็อย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเดิม คือความคิดว่า เดิมทีเดียวนั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถืออัตตา โดยกำหนดรู้ขึ้นมาในส่วนประกอบที่คุมเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติ ยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเดิมสิ่งนั้นไม่มีแล้วว่ามีขึ้น

ความคิดแบบชะงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่งๆ ไม่แล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิด อย่างที่เรียกว่า *ติดสมมติ* หรือไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดร์ขึ้นมาเป็นเหตุต้นเดิม เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็น

ต่างๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นมากมาย เช่น สิ่งนิรันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดรจะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นต้น

แท้จริงแล้ว ในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบแบ่งตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าเดิมทีเดียว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันในขั้น **สมมติ** จะเท่านั้น ควรย้อนถามให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า **ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า?**

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติถือกันว่าเป็นความคิดธรรมดา นั้น แท้จริงก็เป็นความคิดขัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเชื่อเช่นนั้นเกิดขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่างๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่สามัญว่า มนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของ เครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วยเหมือนกัน

ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้างออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้นความคิดที่ผิด

ความจริงนั้น การสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่ง ของการเป็นเหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะทำให้ผลรวมที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุล้วนๆ ก็เพียงว่า ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วย **เจตนา** เป็นลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยจึงจะเกิดผลที่ต้องการ

ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องเป็นเหตุเป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจน

เกิดผลสำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษกว่าการเป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียงนั่งนอนอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง แล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้

การสร้างจึงมิได้มีความหมายนอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ผู้สร้างย่อมไม่อาจมีได้ในตอนใดๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเดิม และผู้สร้าง เป็นต้นนี้ ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวิตทัศน์กว้างๆ ในทางเหตุผลอย่างทีกล่าวข้างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยว่าการพิจารณาคุณค่าในทางจริยธรรมอย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายคุณถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพ่วงความสนใจไปในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ

ถ้ารู้ไม่ทันกระแสเหตุปัจจัย ชีวิตจะตกเป็นทาส ถูกมันกระแทกบับคั้น

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ ไม่ว่าจะแฝงอยู่ในชั้น ๕ หรืออยู่ต่างหากจากชั้น ๕ ที่จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมชั้น ๕ ให้ชีวิตดำเนินไป

ดังนั้น ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาชั้น ๕ ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ชั้น ๕ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปัจจุสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสคงที่อยู่ที่ใด มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อไปอีก ส่วนต่างๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลสัมพันธ์ และคุมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ในภาวะเช่นนี้ ชั้นธ ๕ หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่งอนิจจัง ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดดับเสื่อมสลายอยู่ตลอดเวลา อนัตตจัง ไม่มีส่วนใดที่มีตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัว จะเข้ายึดครองเป็นเจ้าของ บังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนาของตนจริงจังไม่ได้ ทุกขจัง ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความไม่รู้และยึดติดถือมั่น

กระบวนการแห่งชั้นธ ๕ หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดทุกขณะ โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนคงที่อยู่นี้ ย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์แก่กันล้วนๆ ตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน

แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์ปุถุชน ความฝืนกระแสจะเกิดขึ้น โดยที่ จะมีความหลงผิดเกิดขึ้น และยึดถือเอารูปปรากฏของกระแสหรือส่วนใด ส่วนหนึ่งของกระแสว่าเป็นตัวตน และปรารถนาให้ตัวตนนั้นมีอยู่ คงอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง

ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแสก็ ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งเร้าให้เกิดความยึดอยาก รุนแรงยิ่งขึ้น ความดิ้นรนหวังให้มีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้น เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ให้คงที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ดี ก็ ยิ่งรุนแรงขึ้น

เมื่อไม่เป็นไปตามที่อยากยึดไว้ ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็น ความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน พร้อมกันนั้น ความตระหนักรู้ในความจริงอย่างมัวๆ ว่าความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่อาจไม่มีหรืออาจสูญสลาย ไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรั่นพรึง ก็เข้าแฝงตัวร่วมอยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและซับซ้อน

ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ **อวิชชา** (ความรู้ตามเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน เทียงแท้) **ตัณหา** (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่านั่นได้ เป็น หรือไม่เป็นต่างๆ) **อุปาทาน** (ความยึดถือผูกตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่างๆ)

กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อนอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชา พฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพและมีบทบาทสำคัญ ในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์ปุถุชนทุกคน

โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกัน ระหว่าง กระบวนการ ๒ ฝ่าย คือ

๑. **ความเป็นจริง** ของกระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอน คือ อนิจตา ทุกขตา และอนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็น ชาติ ชรา มรณะ ทั้งในความหมายแบบตื่นหยาบ และละเอียดลึกซึ้ง

๒. **ความรู้ตามเป็นจริง** ซึ่งกระบวนการแห่งชีวิตนั้น โดยหลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดติดถือมั่นเอาไว้ แฝงพร้อมด้วยความหวงกลัว และความกระวนกระวาย

พูดให้สั้นลงไปอีกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติ กับ ความยึดถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาติไว้

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดติดถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งฝืนต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนี้ ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสัจจะ ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการมีตัวตนขึ้น ๒ ตน คือ ตัวกระแสแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหาก จากกระแสหรือกระบวนการอื่นๆ เรียกโดยสมมติสัจจะว่าเป็นตน และใช้

ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้าง ขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชา ตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวแล้ว อย่างหนึ่ง

ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในขั้นสมมติสัจจะ โดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดติดถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวตนแห่งความยึดติดถือมั่น คอยรับความกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึงเป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างที่ถูกกล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแฝงเอาความกลัว และความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชา พฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการแห่งชีวิตไม่เป็นตัวของตัวเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้ว ยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ

- ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแสหาสิ่งต่างๆ ที่จะสนองความต้องการของตนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และยึดอยากหวงแหนไว้กับตน โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ของผู้ได้อื่น^๑
- ทำให้เกาะเหนี่ยวเอาความคิดเห็น ทฤษฎี หรือทัศนะอย่างใดอย่างหนึ่งมาตีค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของตน แล้วกดรัดยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทฤษฎีหรือทัศนะนั้นๆ ไว้ เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมากั้นบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริง หรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างที่อูๆ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนเกิดความถือมั่น การทนไม่ได้ที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น^๒
- ทำให้เกิดความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติบังมายไว้เหตุผลต่างๆ ที่หวังว่าจะบังดาลผลให้ และยึดมั่นในความเชื่อความประพฤติและวิธี

^๑ กามุปาทาน

^๒ ทิฎฐุปาทาน

ปฏิบัติเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลของสิ่งเหล่านั้น อย่างกลางๆ มั่วๆ แม้จะไม่มีคำแนะนำ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีความห่วงใยในตัวคนที่สร้างขึ้นยึดถือมันไว้ กลัวจะเกิดความสูญเสียแก่ตัวคนนั้นได้ จึงรีบไขว่คว้ายึดฉวยเอาอะไรๆ ที่พอจะหวังได้ไว้มาก่อน แม้จะอยู่ในรูปที่ต่างๆ มีดมั่วก็ตาม^๑

- ทำให้เกิดมีตัวตนลอยๆ อันหนึ่ง ที่จะต้องคอยยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษาทะนุถนอมป้องกันไม่ให้ถูกกระทบกระเทือนหรือสูญหาย พร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบ ให้ไม่เป็นอิสระ แบ่งแยกและพลอยถูกกระทบกระเทือนไปกับตัวตนที่สร้างขึ้นยึดถือแบกไว้นั้นด้วย^๒

โดยนัยนี้ ความขัดแย้ง บีบคั้นและความทุกข์จึงมิได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายตัวออกไปเป็นความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่นๆ และระหว่างกันในสังคมด้วย กล่าวได้ว่าภาวะเช่นนี้ เป็นที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของสังคมในฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

มีปัญญารู้เท่าทัน จะได้ประโยชน์จากกฎธรรมชาติ คุณเป็นนายเหนือมัน

หลักปฏิจจสมุปบาทแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นแห่งการ(มีชีวิตอยู่อย่าง)มีตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน

เมื่อทำลายวงจรในปฏิจจสมุปบาทลง ก็เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ(มีชีวิตอยู่อย่าง)มีตัวตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่างไม่มีความหลงยึดถือติดมั่นในตัวตน อยู่อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับความจริงของธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

^๑ สลัปปตูปาทาน

^๒ อัสดมฺวตูปาทาน

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะ และ รู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็น อิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่ อย่างไม่ยึดติดถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดติดถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วย ปัญญา หรือการรู้และเข้าใจเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่ง เหตุปัจจัย

มีข้อควรย้ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีก เล็กน้อย ตามหลักพุทธธรรม ย่อมไม่มีสิ่งที่อยู่นอกธรรมชาติ หรือ นอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามียุทธวิธีบันดาลความเป็นไปในธรรมชาติ ได้ หรือแม้ในแง่ที่ว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไป ในธรรมชาติ สิ่งใดอยู่นอกเหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องกับ ธรรมชาติ คือย่อมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง สิ่งใดเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ สิ่ง นั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

อนึ่ง กระบวนการความเป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติย่อมเป็นไปตาม เหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอยๆ และไม่มีการบันดาลให้เกิดขึ้นได้โดย ปราศจากเหตุปัจจัย ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็น อิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์ใดๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไป ตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลับซับซ้อนและยัง ไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความ ประหลาดอัศจรรย์จะหมดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่า ทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือธรรมชาติ ตามที่กล่าว มาแล้ว จึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำ ต่างหากกัน ว่ามนุษย์กับธรรมชาติก็ดี ว่ามนุษย์สามารถบังคับควบคุม ธรรมชาติได้ก็ดี เป็นเพียงสำนวนภาษา

แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ และการที่มนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่นๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไปจนบังเกิดผลอย่างนั้นๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์นี้ มีปัจจัยฝ่ายจิตอันประกอบด้วยเจตนา เข้าร่วมในกระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำอย่างที่เรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วนๆ ทั้งสิ้น มนุษย์ไม่สามารถสร้างในความหมายที่ว่าให้มีให้เป็นขึ้นลอยๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน

ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์มีปัญญารู้เหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะสัมพันธ์ส่งทอดเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่างๆ เหล่านั้นให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ต้องการ

ขั้นตอนในเรื่องนี้มี ๒ อย่าง อย่างที่ ๑ คือรู้ จากนั้น จึงมีอย่างหรือขั้นที่ ๒ คือ เป็นปัจจัยให้แก่ปัจจัยอื่นๆ ต่อๆ กันไป

ใน ๒ อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึงปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญญาแล้ว ก็เข้าร่วม ด้วยเจตนาในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อย่างที่เรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้

การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้น จึงจะถือว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาก็น่าจะ สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกัน ทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ

ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดานี้เอง ทั้งนี้รวมถึงธรรมชาติด้านนามธรรมด้วย ซึ่งจะพูดเป็นสำนวนภาษาว่า สามารถ

บังคับควบคุมธรรมชาติฝ่ายนามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น

ดังนั้นการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรม และนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ ทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ ๒ ด้าน คือ *ด้านภายใน* มีลักษณะสงบเย็น ปลอดโปร่ง ผ่องใสด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุขก็ไม่สยบมัวเมาหลงระเรีงลุ่มตัว เมื่อขาด พลาด หรือพรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรนเปรอต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดโปร่งอยู่ได้ ไม่หวั่นไหว ไม่หดหู่ ซึมเศร้าสิ้นหวังหมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากความสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอามิสภายนอกที่จะตัดสินใจให้เป็นไป *ด้านภายนอก* มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้าเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไขปม หรือความยึดติดภายในที่จะมาเป็นนิรันดร์ เข้าขัดขวาง กั้นบัง ถ่วง ทำให้เขว หรือทำให้พรั่มัว

ชีวิตที่แตกต่าง ระหว่างผู้มีวิถีมั่น กับท่านที่อยู่ด้วยปัญญา

มีพุทธพจน์บางตอนที่แสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกันระหว่างชีวิตแห่งความยึดติดถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณณฺโณได้เรียนรู้ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง ขทุกขมฺสุขเวทนา (เฉยๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง ขทุกขมฺสุขเวทนาบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุณฺณณฺโณได้เรียนรู้ ?

ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณณฺโณได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมเศร้าโศกคร่ำครวญ ร่ำไห้ ร่ำพัน ตีอกร้องไห้ หลงใหลพันเพี้ยนไป เขาย่อมเสวยเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ

เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ อีก เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรทั้ง ๒ ดอก คือ ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ฉะนั้น ปุณฺณผู้มีได้เรียนรู้ ก็ฉันนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งทางกาย และทางใจ

อนึ่ง เพราะถูกทุกขเวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความขัดใจ เมื่อเขามีความขัดใจเพราะทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนาย่อมนอนเนื่อง เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ก็หันเข้ากระเวิงกับกามสุข^๑ เพราะอะไร? เพราะปุณฺณผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมไม่รู้ทางออกจากทุกขเวทนา นอกไปจากกามสุข และเมื่อเขากระเวิงอยู่กับกามสุข ราคานุสัยเพราะสุขเวทนานั้นย่อมนอนเนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสลายไป ข้อดีข้อเสีย และทางออก ของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเขาไม่รู้ตามที่มันเป็น ขวิชชาานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา (= อทุกขเวทนา) ย่อมนอนเนื่อง

ถ้าได้เสวยสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี่แล เรียกว่าปุณฺณผู้มีได้เรียนรู้ ผู้ประกอบ^๒ ด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ บริเวระ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่รำไร ไม่รำพัน ไม่ติอกร้องไห้ ไม่หลงใหลพัวพัน เขาย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ

เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ ผิดไป เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้น ย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉะนั้น อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ก็ฉันนั้น...ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ

^๑ กามสุข = สุขในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕; ตัวอย่างในทางจริยธรรมขั้นต้น เช่น หันเข้าหาการพนัน การดื่มสุรา และสิ่งเร้าต่างๆ

^๒ สลฺยตฺต = ผูกมัด พัวพัน ประกอบ (ประกอบด้วยกิเลส-ส.๓/๑๕๐)

อนึ่ง เธอย่อมไม่มีความขัดใจเพราะทุกข์เวทนานั้น เมื่อไม่มีความขัดใจ เพราะทุกข์เวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกข์เวทนานั้น ก็ไม่ทนเอง เธอถูกทุกข์เวทนากระทบ ก็ไม่หันเข้าระเหิงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้ เรียนรู้แล้ว ย่อมรู้ทางออกจากทุกข์เวทนา นอกจากกามสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเหิงกับกามสุข ราคานุสัยเพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่ทนเอง เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสลายไป ข้อดี ข้อเสีย และทางออกของเวทนาเหล่านั้น ตามที่มันเป็น เมื่อเธอรู้ตามที่มันเป็น อวิชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่ทนเอง

ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกข์เวทนาเธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ภิคุชทั้งหลาย นี่เรียกว่าอริยสาวก ผู้ได้เรียนรู้ ผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ บริเหะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์

ภิคุชทั้งหลาย นี่แลเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้^๑

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรทำลาย เมื่อทำลายแล้วจะได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร ส่วนที่ว่า ในการทำลายและทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของ จริยธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

๕. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็นเรื่องทางวิชาการโดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางพุทธธรรมและศัพทวิทยาการภาษาบาลีมาก และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่แล้ว^๒ จึงควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุปพอเป็นหลักเท่านั้น

^๑ ส.สพ. ๑๘/๓๖๙-๓๗๒/๒๕๗-๒๖๐

^๒ ดู ปัจจยการวิภังค์ ยภ.วิ. ๓๕/๒๕๕-๕๓๐/๑๘๑-๒๕๗; วิสุทฺธิ. ๓/๑๐๗-๒๐๖; วิภังค. ๒. ๑๖๘-๒๗๘; สกท. ๕๕-๕๙

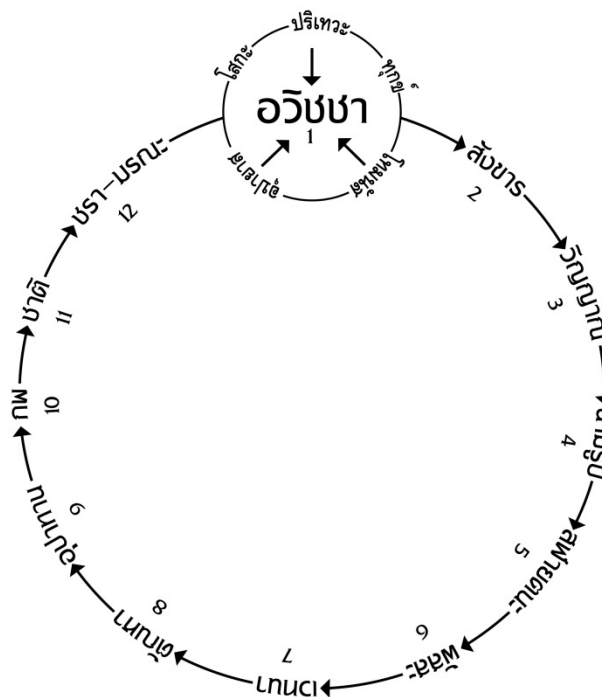
ก. หัวข้อและโครงรูป

หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้แบบรวบรัด ให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ →
 เวทนา → ตัณหา → อุปาทาน → ภพ →ชาติ →ชรา มรณะ + โสกะ ปรีทวะ
 ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ทุกขสมุทัย

ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

อนึ่ง โดยที่กระบวนการของปฏิจสมุปบาท หมุนเวียนเป็นวัฏฏะหรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึงควรเขียนใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ^๑

ก่อนแสดงคำจำกัดความและความหมายตามแบบ จะให้คำแปลและความหมายง่ายๆ ตามรูปศัพท์ เป็นพื้นฐานความเข้าใจไว้ชั้นหนึ่งก่อน ดังนี้

๑. อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ตามเป็นจริง
๒. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้
๓. วิญญาณ ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน- ฯลฯ -รู้เรื่องในใจ
๔. นามรูป นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ
๕. สฬายตนะ อายตนะ คือช่องทางรับรู้ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. ผัสสะ การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์(สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาณ
๗. เวทนา ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ
๘. ตัณหา ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น
๙. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว
๑๐. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล
- ๑๑.ชาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นที่ทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน
๑๒. ชรามรณะ ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้นที่

ต่อไปนี้เป็น คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อทั้ง ๑๒ ตามแบบ

๑. อวิชชา = ความไม่รู้ทุกข-สมุทัย-นิโรธ-มรรค (อริยสัจ ๔) และ (ตามฝ่ายอภิธรรม)
ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-ทั้งหนก่อนหนหน้า^๒-ปฏิจลสมุปบาท
๒. สังขาร = กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร^๓ และ (ตามฝ่ายอภิธรรม)
ปุณณณาสังขาร อปุณณณาสังขาร อาเนญยาสังขาร^๔

^๑ คำจำกัดความเหล่านี้ ดู ส.นิ.๑๖/๖-๑๘/๓-๕; อภิ.วิ.๓๕/๒๕๖-๒๗๒/๑๘๑-๑๘๕; เป็นต้น ส่วนคำอธิบายขยายความให้ดู วิสุทธิ และ วิภังค.ข. ตามที่อ้างข้างต้น

^๒ ปุพฺพันต-อปฺปันต-ปุพฺพันตอปฺปันต (= อดีต-อนาคต-ทั้งอดีตอนาคต) ดู อภิ.ส.๓๔/๗๑๒/๒๘๓

^๓ กายสังขาร = กายสัญญาเจตนา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา ๒๐ ทางกายหาว (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒)

วจิตสังขาร = วจิตสัญญาเจตนา (ความจงใจทางวาจา) = เจตนา ๒๐ ทางวจีหาว (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒)

จิตตสังขาร = มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ) = เจตนา ๒๔ ในมโนหาว ที่ยังมีได้แสดงออกเป็นกาย-วจีวิญญูติ

^๔ ปุณณณาสังขาร (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร ๑๓ (กามาวจรกุศล ๘ รูปาวจรกุศล ๕)

อปุณณณาสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต) = อกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง ๑๒

อาเนญยาสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายอรุปาวจรทั้ง ๔

๓. **วิญญาณ** = จักขุวิญญาณ โสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนวิญญาณ (วิญญาณ ๖)^๑
๔. **นามรูป** = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ; หรือ ตามแบบอักษรว่า เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์) + รูป (มหาภูต ๔ และ รูปที่อาศัยมหาภูต ๔)^๒
๕. **สฬายตนะ** = จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ
๖. **ผัสสะ** = จักขุสัมผัส โสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนสัมผัส (สัมผัส ๖)^๓
๗. **เวทนา** = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)^๔
๘. **ตัณหา** = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัทตตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โภจภูตตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) อัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา ๖)^๕
๙. **อุปาทาน** = กามุปาทาน (ความถ้อยมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสต่างๆ)
 วิทยุอุปาทาน (ความถ้อยมั่นในวิทยุ คือ ความเห็น ลัทธิ ทฤษฎีต่างๆ)
 สิลัพพตูปาทาน (ความถ้อยมั่นในศีลและพรต ว่าจะทำให้คน บริสุทธิ์ได้)
 ชัตตวาทุอุปาทาน (ความถ้อยมั่นในการถืออัตตา สร้างตัวตน ขึ้นมายึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)

^๑ กระจายออก = โลเกียวิญญาณ ๓๒ (วิญญาณ ๕ ฝ่ายกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก = ๑๐ + มโนวิญญาณ ๒๒) หรือเป็นไปในปวัตติกาล (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับวิญญาณ ๑๙ ที่เหลือเป็นไปในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล

^๒ ดูเชิงอรรถในตอนว่าด้วยขันธ์ ๕

^๓ **ผัสสะ** = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญาณทางอายตนะนั้นๆ

^๔ **เวทนา** ถ้าแบ่งโดยลักษณะเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ และอทุกขมสุข หรือ ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา

^๕ **ตัณหา** ถ้าแบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕) ภวตัณหา (ความอยากให้คงอยู่นิรันดร์) วิภวตัณหา (ความอยากให้ดับสูญ); หรือ กามตัณหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวตัณหา (อยากอย่างมีสัสสตทิฎฐิ) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิฎฐิ); ตัณหา ๓ นี้ x ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ x ภายในภายนอก = ๓๖ x กาล ๓ = ตัณหา ๑๐๘

๑๐. **ภพ** = *กามภพ รูปภพ อรูปภพ* อีกนัยหนึ่ง
 = *กรรมภพ* (บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับ *อุปปัตติภพ* (กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ)
๑๑. **ชาติ** = ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่างๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้น ของธรรมต่างๆ เหล่านั้น^๑
๑๒. **ขรามรณะ** = *ขรา* (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมอินทรีย์) กับ *มรณะ* (ความสลายแห่งขั้น ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อม กับ ความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านั้น^๑

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้

(*อาสวะ*→) **อวิชชา** เข้าใจว่าการเกิดในสวัตรค์เป็นยอดความสุข เข้าใจว่าฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวฬุแล้วจะไปสวัตรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

→ **สังขาร** นึกคิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อบุญ หรือบาป) บ้าง เป็นอาเนญชาบ้าง จึง

→ **วิญญาน** เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันง่ายๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญานถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใด

^๑ ความหมายนี้หลังใช้สำหรับปฏิจลสมุปบาท ที่เป็นไปในขณะจิตเดียว (อภ.วิ.๓๕/๓๐๒-๓/๑๙๕)

อย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้ จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติเหมาะสมกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้น แล้ว

→ **นามรูป** กระบวนการแห่งการเกิด ก็ดำเนินการก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำการกรรมต่างๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขารคือกรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะเกิดเป็นมนุษย์ ตีรจฉาน เทวดา เป็นต้น

→ **สฬายตนะ** แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่างๆ ได้ตอบต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้น เกิดอายตนะทั้ง ๖ คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

→ **ผัสสะ** กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์ประกอบสามฝ่าย คือ **อายตนะภายใน** (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับ **อารมณ์** หรือ **อายตนะภายนอก** (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และ **วิญญาน** (จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ชานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

→ **เวทนา** ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุขเวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งปุถุชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

→ **ตัณหา** ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้น ขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยากและแสหาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่

สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้นให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายดิ้นรนอยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้ความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกเพลินๆ อย่างละเอียด จัดเข้าในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ จากนั้น

→ **อุปาทาน** ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้นก็กลายเป็นยึด คือยึดติดถือมั่นสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือ เมื่อยังไม่ได้ ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดถวญไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อถือมั่นไว้ ก็มียึดแต่อารมณ์ที่อยากได้ (*กามอุปาทาน*) เท่านั้น แต่ยังพ่วงเอาความถือมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทัศนะต่างๆ (*ทิฏฐิอุปาทาน*) ความถือมั่นในแบบแผนความประพฤติ และข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (*สีลัพพตอุปาทาน*) และความยึดติดถือมั่นในตัวตน (*อัตตวาตอุปาทาน*) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดติดถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

→ **ภพ** เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้เป็นไปตามความยึดติดถือมั่นนั้น และทำให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (*กรรมภพ*) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรืออาเนญชา สอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเห็นที่ยึดมั่นไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กระทำการอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับการกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขั้น ๕ ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (*อุปปัตติภพ*) เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (*กรรมภพ*) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไป ในวงจรอีก คือ

→ **ชาติ** เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญูณที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขั้น ๕ ขึ้นพร้อม เริ่ม

กระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาขึ้น หมุนเวียนวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมี

→ **ขรามรณะ** ความเสื่อมโทรม และแตกดับ แห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปุถุชน ขรามรณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้น ทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ขรามรณะจึงพ่วงมาพร้อมด้วย

.....**โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส** ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิจจสมุปบาทจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี เนื่องจากเป็นวัฏฏะ หรือวงจร จึงมิใช่ความสิ้นสุดที่จุดนี้ แท้จริงองค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนสำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่งที่จะทำให้งจรหมุนเวียนต่อไป กล่าวคือ **โสกะ** (ความแค้นใจ) **ปริเทวะ** (ความรำไร) **ทุกข์ โทมนัส** (ความเสียใจ) **อุปายาส** (ความผิตหวังคับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักต้องอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า “อาสวะ” อันได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ (*กามาสวะ*) ความเห็นความยึดถือต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (*ทิฐฐาสวะ*) ความขึ้นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข เช่น คิดภูมิใจหมายมั่นอยู่ว่าเกิดเป็นเทวดามีความสุขแสนพรรณนา เป็นต้น (*ภวาสวะ*) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (*อวิชชาสวะ*)

ขรามรณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่นในด้าน*กามาสวะ* ขรามรณะทำให้ปุถุชนเกิดความรู้สึกลัวว่า ตนกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ขึ้นชอบที่ปรารถนา ในด้าน*ทิฐฐาสวะ* เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกายแปรปรวนไป ก็ผิตหวังแค้นใจ ในด้าน*ภวาสวะ* ทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาด พลาด พราก

ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวขึ้นชอบอย่างนั้นๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐาน ตั้งต้นแต่ว่าชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไรต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าเกี่ยวข้องกับชรา มรณะ ก็บังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกมาย หวาดกลัว และเกิดความซึมเศร้าหดหู่ต่างๆ ดังนั้น อาสวะจึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ชรา มรณะ เข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมืดมัวของจิตใจ เวลาใด ความทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพรวดพราดร้อนอับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพวงอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมรรค

ว่า: โสกะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และธรรมตาปริเทวะก็ย่อมมีแก่คนหลง เหตุฉะนั้น เมื่อโสกะ เป็นต้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว^๑

ว่า: ในเรื่องอวิชชา พึงทราบว่าย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะ เป็นต้น^๒ และ ว่า: อวิชชา ย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ยังเป็นไปอยู่^๓

โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด”^๔ และสรุปสรุปได้ว่า ชรามรณะของปุถุชน ซึ่งพ่วงด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อเนื่องไปอีกไม่ขาดสาย

จากคำอธิบายตามแบบ ที่ได้แสดงมา มีข้อสังเกตและสิ่งที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ดังนี้

๑. วงจรแห่งปฏิจลสมุปบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า “ภวัจกร” ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อ

^๑ วิสุทธิ.๓/๑๙๒

^๒ วิสุทธิ.๓/๑๙๓

^๓ วิสุทธิ.๓/๑๒๔

^๔ ม.ม.๑๒/๑๒๘/๑๐๐

แห่ง**สังสารวัฏ** และจะเห็นได้ว่า คำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต คือ **อวิชชา** กับ **สังขาร** ช่วงหนึ่ง **วิญญาน** ถึง **ภพ** ช่วงหนึ่ง และ **ชาติ** กับ **ชรา มรณะ** (พ่วงด้วย **โสกะ** เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง

ถ้ากำหนดเอาช่วงกลาง คือ **วิญญาน** ถึง **ภพ** เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง ๓ ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) ๑๒ ก็แบ่งเป็น **กาล ๓** ดังนี้

๑) **อดีต** = อวิชชา สังขาร

๒) **ปัจจุบัน** = วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
ตัณหา อุปาทาน ภพ

๓) **อนาคต** = ชาติ ชรา มรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๒. เมื่อแยกออกเป็น ๓ ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ เป็นหลัก และเมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ→ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผล คือสืบสาวจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่าจะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ→อนาคตผล) โดยนัยนี้ เฉพาะช่วงกลาง คือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผล และ เหตุ เมื่อมองตลอดสาย ก็แสดงได้เป็น ๔ ช่วง (เรียกว่า **สังคหะ ๔** หรือ **สังเขป ๔**) ดังนี้

๑) **อดีตเหตุ** = อวิชชา สังขาร

๒) **ปัจจุบันผล** = วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

๓) **ปัจจุบันเหตุ** = ตัณหา อุปาทาน ภพ

๔) **อนาคตผล** = ชาติ ชรา มรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๓. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่คาบเกี่ยวเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑) อวิชชา กับ ตัณหา อุปาทาน

- จากคำอธิบายของ **อวิชชา** จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (**ตัณหา**) และความถือมั่น (**อุปาทาน**) โดยเฉพาะความถือมั่นในเรื่องตัวตน เข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิด

ว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตน และความยึดถือเพื่อตัวตนต่างๆ และในคำที่ว่า “ชาติจะเกิด อวิชชาจึงเกิด” นั้น กามาสวะ ภวาสวะ และ ภิณฐาสวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง ดังนั้นเมื่อพูดถึงอวิชชา จึงมีความหมายพวงหรือเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ

- ในคำอธิบาย **ตัณหา** และ **อุปาทาน** ก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มี **อวิชชา** แผงหรือพวงอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่า เพราะหลงผิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเราเป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเรา เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และในเวลาที่ยากและยึดถือเช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดแรงเท่าใด ก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญาตามเหตุตามผล มากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้ เมื่อพูดถึง ตัณหา อุปาทาน จึงเป็นอันพวงเอาอวิชชาเข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ **อวิชชา** ในอดีตเหตุ กับ **ตัณหา อุปาทาน** ในปัจจุบันเหตุ จึงให้ความหมายที่ต้องการได้เป็นอย่างเดียวกัน แต่การที่ยกอวิชชาขึ้นในฝ่ายอดีต และยกตัณหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบัน ก็เพื่อแสดงตัวประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณีที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่นๆ ในภวจักร

๒) **สังขาร** กับ **ภพ**

สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรคล้ายกันมาก **สังขาร**อยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และ**ภพ**อยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่างๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความจริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่ขอบเขตของการเน้น

สังขาร มุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนงผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็นตัวนำในการทำกรรม

ส่วน **ภพ** มีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็น**กรรมภพ** กับ **อุปบัติภพ** **กรรมภพ**แม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือนสังขาร แต่ให้

ความรู้สึกครอบคลุมมากกว่า โดยเพ่งเอากระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด
ทีเดียว ส่วน **อุปบัติภาพ** หมายถึงขั้น ๕ ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น
โดยนัยนี้ สังขาร กับกรรมภพ จึงพุดพ่วงไปด้วยกันได้

๓) วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

- **วิญญาณ ถึง เวทนา** เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต มุ่งกระจายกระบวนการออกให้เห็นอาการที่องค์ประกอบส่วนต่างๆ ของชีวิต ซึ่งเป็นฝ่ายผลในปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิดองค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นเหตุปัจจุบัน ที่จะให้เกิดผลในอนาคตต่อไปอีก

- ส่วน **ชาติ ชรามรณะ** แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่ ผลในอนาคตก็จะมีต่อไป จึงใช้เพียงคำว่า ชาติ และชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของ วิญญาณ ถึงเวทนา นั้นเอง แต่เป็นคำพูดแบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ เชื่อมโยงกลับเข้าสู่จรรอย่างเดิมได้อีก

ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ชาติ ชรามรณะ เป็นอันเดียวกัน พุดแทนกันได้

เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่อง เหตุ-ผล ๔ ช่วง ในข้อ ๒. จึงแยกองค์ประกอบเป็นช่วงละ ๕ ได้ทุกตอน คือ

๑) อดีตเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

๒) ปัจจุบันผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ

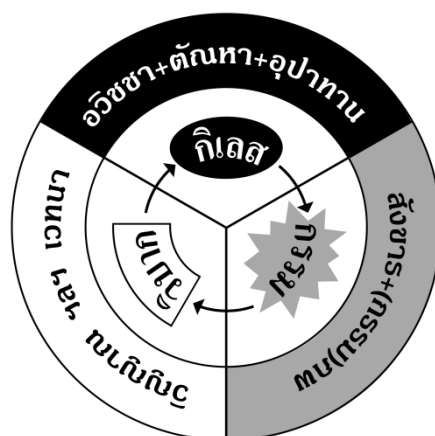
๔) อนาคตผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
(= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ ๒๐ เรียกกันว่า **อาการ ๒๐**

๔. จากคำอธิบายในข้อ ๓. จึงนำองค์ ๑๒ ของปฏิจจนสมุปบาท มาจัดประเภทตามหน้าที่ของมันในวงจร เป็น ๓ พวก เรียกว่า **วัฏฏะ ๓** คือ

- ๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็น กิเลส คือตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่ง ะทำการต่างๆ เรียกว่า **กิเลสวัฏ**
- ๒) สังขาร (กรรม)ภพ เป็น กรรม คือกระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ เรียกว่า **กรรมวัฏ**
- ๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น วิบาก คือสภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยแห่งการก่อตัวของกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า **วิปากวัฏ**

วัฏฏะ ๓ นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน ทำให้วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

- ๕.** ในฐานะที่กิเลสเป็นตัวมูลเหตุของการกระทำกรรมต่างๆ ที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจร เมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น ๒ แห่งในวงจรนี้ เรียกว่า **มูล ๒** ของ **ภวัฏจักร** คือ
- ๑) **อวิชชา** เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมายังปัจจุบัน ถึงเวทนาเป็นที่สุด
 - ๒) **ตัณหา** เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ต่อจากเวทนา ส่งผลไปยังอนาคต ถึงชรามรณะเป็นที่สุด

เหตุผลที่แสดงอวิชาในช่วงแรก และค้นหาในช่วงหลังนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วอย่างที่กล่าวในข้อ ๓. คือ **อวิชา** ต่อเนื่องจาก **โสกะ ปรีทวะ** ฯลฯ ส่วน**ค้นหา** ต่อเนื่องจาก**เวทนา** ดังนั้น อวิชา และ ค้นหา จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนั้นๆ^๑

อนึ่ง ในแง่ของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่าง **กรณีที่อวิชาเป็นกิเลสตัวเด่น** กับ **กรณีที่ค้นหาเป็นกิเลสตัวเด่น** ไว้ด้วย คือ

- **อวิชา** เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดใน**ทุคติ** เพราะผู้ถูกอวิชาครอบงำ ไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลง มีดมัว ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก

- **ภวตัณหา** เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดใน**สุคติ** ในกรณีที่ภวตัณหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึงและใส่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดีๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อมีความอยากเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำการต่างๆ ที่จะเส้นทางให้บรรลุจุดหมายนั้นๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหม ก็บำเพ็ญฌาน อยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความดี ฯลฯ ทำให้รู้จักยั้งคิด และไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชา

เรื่องที่ยก**อวิชา** และ **ภวตัณหา** เป็นหัวข้อต้น (มูล) ของ**วิญญะ** แต่ก็มีใช้เป็น**มูลการณ์**นั้น มีพุทธพจน์แสดงไว้อีก เช่น

^๑ คัมภีร์รุ่นอรธกถากล่าวว่า การตรัส**อวิชา**และ**ค้นหา**เป็นมูลไว้ ๒ อย่างนี้ มีความมุ่งหมายต่างกัน อวิชาหมายถึงคนที่มีกิเลสจิต ค้นหาสำหรับคนค้นหาจิต *อีกนัยหนึ่ง* ท่อนอวิชาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ ท่อนค้นหาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนสัสสตทิฏฐิ *อีกนัยหนึ่ง* ท่อนอวิชาเป็นมูล หมายถึงบุคคลวิสัยกสัตร ท่อนค้นหาเป็นมูล มุ่งสำหรับอุปปากกสัตร ดู วิสุทธิตี.๓/๑๙๕

ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า “ก่อนแต่นี้ อวิชชามิได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น” เรื่องนี้ เรากล่าวตั้งนี้ว่า “ก็แล เพราะนี้เป็นปัจจัย อวิชชาจึงปรากฏ”^๑

ส่วน ภาวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ มีความอย่างเดียวกัน ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของภาวตัณหาจะปรากฏก็หาไม่ว่า “ก่อนแต่นี้ ภาวตัณหามิได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น” เรื่องนี้ เรากล่าวตั้งนี้ว่า “ก็แล เพราะนี้เป็นปัจจัย ภาวตัณหาจึงปรากฏ”^๒

ข้อที่อวิชชาและตัณหาเป็นมูลเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ เช่น

ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล แก่บัณฑิต ผู้ถูกอวิชชาปิดกั้น ผู้ถูกตัณหาผูกมัด ก็แล กายนี้นั่นเอง กับนามรูปภายนอก จึงมีเป็น ๒ อย่าง ชาติ ๒ อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง ๖ ขยายตะเท่านี้ คนพาล...บัณฑิต ได้ผัสสะโดยทางขยายตะเหล่านี้ หรือเพียงชั้นใดชั้นหนึ่ง จึงได้เสวยความสุขและความทุกข์^๓

๖. อาการที่องค์ประกอบต่างๆ ในปฏิจจนสมุปปาท สัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันนั้น ย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่า **ปัจจัย ๒๔** อย่าง ตามคำอธิบายแบบที่เรียกว่า **ปฏิฐานนัย**

อนึ่ง องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมายกว้างขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่องวิญญูณหรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า วิญญูณหรือจิต ที่ดีหรือชั่ว มีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีกี่ระดับ จิตอย่างใดจะเกิดได้ ณ ภพใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก เช่น รูปมีกี่ประเภท แต่ละอย่างมีคุณสมบัติอย่างไร ในภาวะเช่นใดจะมีรูปอะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

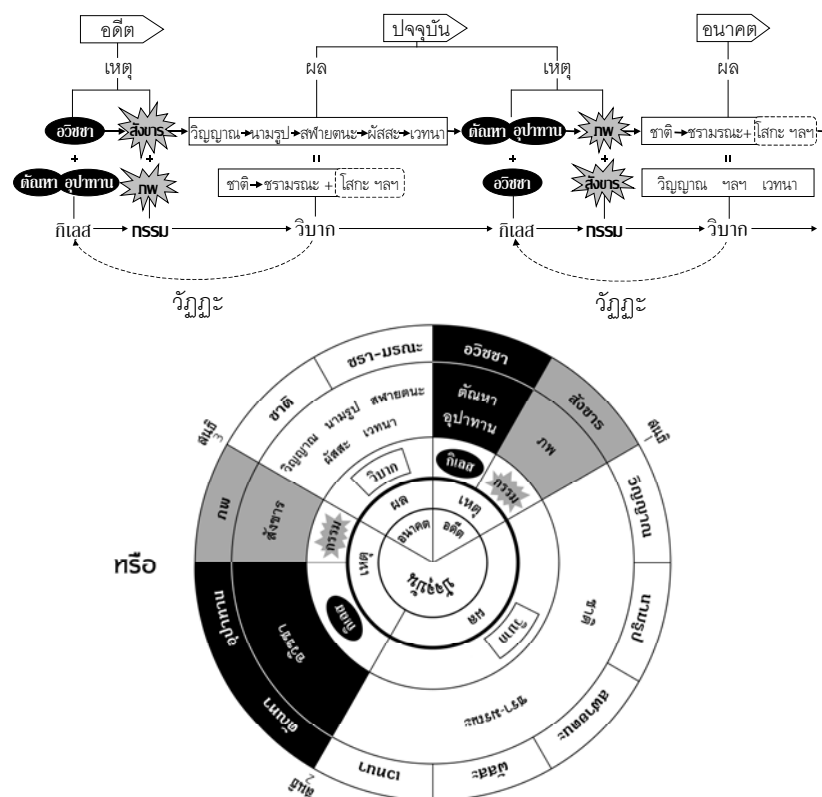
^๑ พ.ทศก.๒๔/๖๑/๑๒๐; วิสุทฺธิ.๓/๑๑๘

^๒ พ.ทศก.๒๔/๖๒/๑๒๔; วิสุทฺธิ.๓/๑๑๘

^๓ ถ.น. ๑๖/๕๗/๒๘

เรื่อง **ปัจจัย ๒๔** นั้นก็ดี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่ละข้อๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นจะต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจพิเศษพึงศึกษาโดยเฉพาะจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ดังนี้

หมายเหตุ: เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกช่วงเหตุว่า “สมุทัย” เพราะเป็น
ตัวการก่อทุกข์ เรียกช่วงผลว่า “ทุกข์”

อีกอย่างหนึ่ง เรียกช่วงเหตุว่า “กรรมภาพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายก่อเหตุ
เรียกช่วงผลว่า “อุปบัติภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล

- จุดเชื่อมต่อระหว่าง เหตุ กับ ผล และ ผล กับ เหตุ เรียกว่า “สนธิ” มี ๓ คือ
สนธิที่ ๑ = เหตุผลสนธิ สนธิที่ ๒ = ผลเหตุสนธิ สนธิที่ ๓ = เหตุผลสนธิ

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็นคำอธิบายที่มีในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่า คำอธิบายแบบนี้มุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ ๓ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวางรูปคำอธิบายจนดูเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนี้ และต้องการอธิบายตามความหมายที่เป็นไปอยู่ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ที่แสดงปฏิเสธสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความพุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างอิงนั่นเอง ให้เห็นความหมายอย่างที่เราเข้าใจ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่นๆ เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย คำอธิบายแบบนี้ มีความหมายที่น่าสนใจพิเศษเฉพาะตัวมัน จึงแยกมาตั้งเป็นอีกหัวข้อหนึ่งต่างหาก

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อนจึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีขรามรณะแล้วจึงไม่มี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ แต่โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปัจจุสมุปบาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เองครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

นอกจากนั้น เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดีแล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีตและวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เช่น

ดูกรอุททปิ ผู้ใดระลึกขึ้นหวนที่เคยอยู่มาก่อนได้ต่างๆ มากมาย ผู้นั้น จึงควรถามปัญหาเราในเรื่องหนหลัง (ชาติก่อน)^๑ หรือเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหลังแก่ผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง หรือ เราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหลัง

ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่จุติอยู่ ทั้งที่อุปบัติอยู่ ด้วยทิพยจักขุ...ผู้นั้น จึงควรถามปัญหาเราในเรื่องหนหน้า (ชาติหน้า)^๒ หรือว่า เราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหน้าแก่ผู้นั้น ผู้นั้นจึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า หรือเราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหาในเรื่องหนหน้า

ก็แล อุททปิ เรื่องหนก่อน ถึงได้เกิด เรื่องหนหน้า ถึงได้เกิด เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^๓

นายบ้าน ชื่อ คันธกั ก็นั่งลง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงความถูกต้องและความอัสตงแห่งทุกซ์ แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า:- แะท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสตงแห่งทุกซ์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอดีตว่า “ในอดีตกาล ได้มีแล้วอย่างนี้” ความสงสัยเคลือบแคลงในข้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านได้ ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอัสตงแห่งทุกซ์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอนาคตว่า “ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้” ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่ท่านแม้ในข้อนั้นได้อีก

ก็แล ท่านนายบ้าน เรายังอยู่ที่นี้แหละ จักแสดงความเกิดขึ้นและความอัสตงแห่งทุกซ์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้เหมือนกัน^๔

^๑ ปุพฺพนต

^๒ อปรนต

^๓ ม.ม. ๑๓/๓๗๑/๓๕๕

^๔ ส.ส.พ. ๑๘/๖๒๗/๔๐๓

ดูกรลิวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็มี...มีลมเป็นสมุฏฐานก็มี...มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งธาตุก็มี...เกิดจากบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกระทบก็มี ข้อที่เวทนา...เกิดขึ้นโดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องที่เราได้ช่วยตนเอง ทั้งชาวโลกก็รู้กันทั่วว่าเป็นความจริงอย่างนั้น

ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาตะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลได้เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เวทนาทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน”^๑ สมณพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าเล่นไปไกลลวงเลยสิ่งที่รู้กันได้ด้วยตนเอง เล่นไปไกลลวงเลยสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้น เรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง^๒

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจำ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณก็มีที่อาศัย เมื่อวิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ชาติ ชรามรณะ โสกะ บริเวระ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้ดังนี้^๓

ความหมายของปฏิจจนุปบาทตามแนวนี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ทิ้งความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อนด้วย เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจและเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

^๑ ปุพเพกตเหตุ

^๒ ส.สพ. ๑๘/ ๔๒๗/๒๘๕

^๓ ส.น. ๑๖/ ๑๔๕/ ๗๘

ก. ความหมายอย่างง่าย

๑. **อวิชชา** (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ความไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ความหลงไปตามสมมุติบัญญัติ ความไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามที่เป็นจริง ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่หยั่งรู้เหตุปัจจัย การไม่ใช่ปัญญาหรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น
๒. **สังขาร** (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ กระบวนความคิดที่เป็นไปตามความโน้มเอียง ความเคยชิน และคุณสมบัติต่างๆ ของจิตซึ่งได้สั่งสมไว้
๓. **วิญญาน** (consciousness) = การรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสกาย รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ
๔. **นามรูป** (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญานที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต
๕. **สฬายตนะ** (the six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ
๖. **ผัสสะ** (contact) = การเชื่อมต่อความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ หรือประสบการณ์ต่างๆ
๗. **เวทนา** (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ถูกใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์
๘. **ตัณหา** (craving) = ความอยาก ทะยานร่ำรอนหาสิ่งอันวยสุขเวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา แยกโดยอาการเป็น อยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากคงอยู่ในภาวนานั้นๆ ยังยืนตลอดไป อยากเลิกลังพัน อยากให้ดับสูญ หรืออยากทำลาย

๙. **อุปาทาน** (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อำนวยความสะดวกนั้นเข้ามาผูกพันกับตัว, การเพิกเฉยถือความสำคัญของภาวะและสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน
๑๐. **ภพ** (process of becoming) = กระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหาอุปาทานนั้น (*กรรมภพ*—the active process) และ ภาวะแห่งชีวิตสำหรับตัวตนหรือตัวตนที่จะมีจะเป็นในรูปใดรูปหนึ่ง (*อุปปัตติภพ*—the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้น
๑๑. **ชาติ** (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ มีหรือไม่ได้มี เป็นหรือไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ
๑๒. **ชรา มรณะ** (decay and death) = ความสำนึกในความขาด พลาด หรือ พრაการแห่งตัวตน จากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้น สลาย หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึกคับแค้น ขัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา หวาด กังวล ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่างๆ

ข. ตัวอย่างแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย^๑

๑. **อวิชชา→สังขาร:**^๒ เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เข้าใจชัดเจน จึงคิดปรุงแต่ง เคา คิดวาดภาพไปต่างๆ

เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนบนผนังตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผิอยู่แล้ว เลยคิดเห็นเป็นรูปหน้าหรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี

^๑ ขอให้ดูความหมายลึกซึ้งในตอนต่อไปด้วย

^๒ ตัวอย่างในข้อนี้ เป็นความหมายแบบเทียบเคียง มุ่งให้เข้าใจง่ายไว้ก่อน

หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาทลาย
เดา และถกเถียงต่างๆ ฯลฯ

ยิ้มให้เขา เขาไม่ยิ้มตอบ ไม่ได้สอบสวนหรือพิจารณาว่า เขาอาจไม่
ทันมอง เขาสายตาสั้นมองไม่เห็น หรือเขามีอารมณ์ค้าง เป็นต้น จึง
โกรธ น้อยใจ คิดฟุ้งซ่านไปต่างๆ

หรือเห็นเขายิ้ม ไม่รู้ยิ้มอะไร ตัวมีปมในใจ คิดวาดภาพไปว่าเขา
เยาะ และผูกอาฆาต

คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อน
วอน พิธีบวงสรวงสังเวยต่างๆขึ้น กระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่างๆ

๒. สังขาร→วิญญาน: เมื่อมีเจตนา คือตั้งใจมุ่งหมาย ตกลงจะเกี่ยวข้องกับ
วิญญานที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่ใส่ใจ ถึง
จะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญานก็ไม่เกิดขึ้น (= ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ฯลฯ)
เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง
เช่น

อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่อ่าน มีเสียงดัง
ควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุ้งกั๊กก็รับรู้ตัว เป็นต้น

กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่
ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็น

มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้ง ด้วยเจตนาคนละอย่าง เห็นไปตามแง่
ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่งด้วยความคิดของเด็กที่
จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วย
ความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง
มองไปอีกครั้งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมาย
อย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความ
หมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิด
นึกคนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน

เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ติงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ติงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ติงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น

ในกลุ่มของหลายอย่างที่ว่าอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจ ติดใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ ก็น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว เป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างไร ฯลฯ

๓. วิญญาณ→นามรูป: วิญญาณกับนามรูป อาศัยซึ่งกันและกัน อย่างที่พระสารีบุตรกล่าวว่า “ไม้ข้อ ๒ กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกัน ฉันทไต่ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉันทนั้น ไม้ข้อ ๒ กำ นั้น ถ้าเขาออกเสียกำหนึ่ง อีกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันทไต่ เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉันทนั้น”^๑

โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณ ในฐานะที่เป็นคุณสมบัติเป็นต้นของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิด

^๑ ถ.นิ.๑๖/๒๖๖/๑๓๘

วิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่
วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

๑) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง
ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้
หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ
นั่นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของ
เขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น
เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ ก็คือดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุ
ประสาท หรือทางมนโทวารในขณะนั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอก
กุหลาบ ที่มีอยู่ และที่เป็นดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็ได้มีอยู่ต่างหาก
จากบัญญัติ (concept) ในมนโทวาร และได้ผิดแปลกไปจากเวทนา
สัญญา และสังขารของผู้ที่รับรู้ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อ
วิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกันนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำ
จุนซึ่งกันและกัน

๒) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณสมบัติสอดคล้องกับ
วิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง
เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงตาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้
อารมณ์ที่ดึงดูดและในแง่ที่ดึงดูด ในขณะนั้น จิตใจก็พลอดโปร่งผ่องใส
ไปตาม อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออก
หรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงดูดสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่
ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่น
มัวหม่นหมอง อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็
แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมอง
ไปตาม

ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจ และร่างกาย อยู่
ในภาวะที่พร้อม หรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้อง
กับสังขารและวิญญาณที่เกิดขึ้น

เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ตึงาม (วิญญาณ) จิตใจก็แหล่ขึ้นเบิกบาน (นาม) สีสหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มแจ่มใส ตลอดจนกิริยาอาการต่างๆก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ตึงามต่อไป

เมื่อโกรธเคือง ก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีสหน้ากิริยาอาการก็บึ้งบุดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป

นักกีฬาที่อยู่ในสนาม เมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิด เจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน

ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญูะหมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชชา:กิเลส → สังขาร:กรรม → วิญญาณ+นามรูป:วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญ และบุคลิกภาพ

๔. นามรูป→สหายตนะ: การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกว่า จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไป ในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ คืออายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้อก่อนๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะเดียวกัน อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่ง

หมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุดง่าย ๆ ว่า ผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรสอาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

๕. สฬายตนะ→ผัสสะ: เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ ๓ อย่างเข้าบรรจบกัน คือ *อายตนะภายใน* (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ *อารมณ์ภายนอก* (รูป เสียง กลิ่น รส โสณฺณูปพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และ *วิญญาณ* (ทางจักขุ โสตะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

๖. ผัสสะ→เวทนา: เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (*สุขเวทนา*) หรือไม่ก็ บิບค်น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (*ทุกขเวทนา*) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ (*อุเบกขา* หรือ *อทุกขมสุขเวทนา*)

ปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่หัวข้อที่ ๓ ถึง ๗ คือ *วิญญาณ-ถึง-เวทนา* นี้ เป็นกระบวนการในช่วง *วิบาก* คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ ๕-๖-๗ ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่วโดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดีความชั่วได้ต่อไป

๗. เวทนา→ตัณหา: เมื่อได้รับ *สุขเวทนา* ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจอยากได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับ *ทุกขเวทนา* ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกขเวทนานั้น และอยากได้แสร้ง ดิ้นรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับ *อุเบกขาเวทนา* คือรู้สึกเฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึมๆ เพลิน อย่างมีโมหะ และเป็นสุข เวทนาอย่างอ่อนๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหา นั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการ ก็มี ๓ อย่าง คือ

- ๑) กามตัณหา (craving for sense-pleasure) ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕
- ๒) ภวตัณหา (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่งต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้นๆ ได้ ในความหมายที่ลึกลงไป คือ ความอยากในความมีอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง
- ๓) วิภวตัณหา (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งหรือภาวะชีวิตที่ไม่ปรารถนานั้นๆ ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว ความเบื่อตัวเอง ความชังตัวเอง ความสมเพชตนเอง เป็นต้น^๑

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยสิ่งที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณีที่แสดงออกภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกิริยา ความขัดใจ ขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

๘. ตัณหา→อุปาทาน: เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผู้ก่อดำรงตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้น ก็มีความยึดมั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะ

^๑ การแปลความหมายตัณหา ๓ อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่างทั้ง ๒ และ ๓ (ภวตัณหา และ วิภวตัณหา) ยังมีแปลกกันอยู่เป็น ๒-๓ แบบ (ดู ขภ.วิ.๓.๕/๙๓๓/๔๙๔; วิสุทธ.๓/๑๗๙ เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวตัณหาว่า = life-instinct หรือ life-wish และ วิภวตัณหาว่า = death-instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ Sigmund Freud (ดู M.O.C. Walshe, *Buddhism for Today*, George Allen and Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายของ ภวตัณหา และ วิภวตัณหา ที่ขัดแย้งกันนี้คือ พุ.จิต.๒.๕/๒๒๗/๒๖๓

ดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

๙. อุปาทาน→ภพ: ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือเป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นอันเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกันเมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้ เรียกว่า **อุปปัตติภพ**

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือกระทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงสว่างวิธีการต่างๆ และดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือเป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิด มุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่า ถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรม ที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง

หรือตัวอย่างใกล้เคียงเข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยอมยัดมันเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้นั้น พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปแบบสอดคล้องกัน

อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมาไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป

โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือ ความยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้นๆ

กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปแบบลักษณะอาการสอดคล้องกับอุปาทานนั้นเป็น **กรรมภาพ**

ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็น **อุปปัตติภาพ** อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจสุมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัย และการสร้างบุคลิกภาพ

- ๑๐. ภพ→ชาติ:** ชีวิตที่เป็นไปในภาวะต่างๆ ทั้งหมดนั้น ว่าตามความหมายที่แท้ ก็คือขั้น ๕ ที่เกิด-ดับ เปลี่ยนแปลงไป โดยมีคุณสมบัติที่สะสมเพิ่ม-ลดในด้านต่างๆ ตามเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีเจตจำนงคือเจตนาเป็นตัวนำ ทำให้กระแสโดยรวมหรือกระบวนธรรมนั้นๆ มีลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง

ขั้น ๕ ที่รวมเป็นชีวิตนั้น เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะ ตลอดเวลา เมื่อกล่าวถึงความจริงนั้นด้วยภาษาตามสมมติ จึงพูดว่า คนเรานี้เกิด-แก่-ตายอยู่ทุกขณะ อย่างที่อรรถกถาแห่งหนึ่งกล่าวว่า

โดยปรมาตม์ เมื่อขั้นทั้งหลาย เกิดอยู่ แก่อยู่ ตายอยู่ การที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ตูก่อนภิกษุ เธอเกิด แก่ และตายอยู่ ทุกขณะ” ดังนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอันได้ทรงแสดงให้เห็นแล้วว่า ในสัตว์ทั้งหลายนั้น การถึงขั้นนี้ เสร็จอยู่แล้วในตัว”^๑

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน ย่อมมิใช่มีเพียงการเกิด-ดับของขั้น ๕ ตามธรรมดาของธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อมีภพขึ้นตามอุปาทานแล้ว ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมาว่า “เรา” ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ พูดสั้นๆ ว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ชนะ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน การเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็เกิดตัวตนที่เป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาขัดว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับ เขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลง พร่องลง หรือจะสูญสลายไป ชาติจึงยิ่งขัด เมื่อปรากฏขรามณะ แต่เพราะมีชาติจึงมีขรามณะได้

๑๑. ชาติ→ขรามณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรากไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง

^๑ ฐทพท.ป.๘๕

ถูกขัดขวาง ขัดแย้ง ให้กระแสความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลด ด้อยลง พร่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่

เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ที่ต้องการ หรืออยากให้ภาวะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ พองโตใหญ่ขึ้นได้ ตัวตนก็ยอมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่อง ความด้อย และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกห้วนไหว กระทบกระแทก และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรนไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับทุกขเวทนา และทำให้แสวงสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย พร้อมด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก ทั้งนี้โดยไม่ตระหนักรู้ว่า ที่แท้นั้น ชีวิตคือขั้นที่ ๕ เกิด-ตายอยู่แล้วตลอดเวลา

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพราກไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาดพลาด และพราจากภาวะชีวิตที่ต้องการก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ จิตใจก็ขุ่นมัวเศร้าหมอง ไม่รู้ไม่เข้าใจหรือไม่มองสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความคับข้องขัดใจ ความหลงไหลและความมืดบอด อันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับปุถุชนจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะเกิดความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัว ต้องพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้น ไว้ด้วยความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเรา จึงเกิดพร้อมกับการที่จะต้องเป็นผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง

จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะ พร้อมทั้งความหมายต่างๆ ที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กลัวว่า ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างที่หวัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่ มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกระทบกระแทก หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พราดไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือกำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆ ที่ยึดไว้ (ภพ)

เมื่อภาวะการณดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุนมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมิได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ สภาพชีวิตจิตใจ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้งัดข้อสงสัยได้ง่ายๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขต หรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก ก็มีการแบ่งว่าตัวเราและมีใช่ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออก พร้อมด้วยความอยากได้อะไรเด่นอยากแสดงต่อตัวตนอื่นๆ พลุ่อกออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระไม่มีที่สิ้นสุด ต้องถูกฝืนกดหรือข่มไว้โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เขามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กดหรือข่มไว้ ปลอ่ยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้นๆ ในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่งบีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งที่ความเข้าใจง่าย บางตอนจึงยังผิวเผิน โดยเฉพาะหัวข้อที่ยากๆ เช่น *อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร* และ *โสกะ ปริเทวะ* ทำให้วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้ออวิชชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นไปว่า มนุษย์ปุถุชนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิจจสมุปบาทไม่แสดงความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนขึ้นอีก

๗. ความหมายลึกซึ้งขององค์ธรรมบางข้อ

ก. อาสวะหล่อเลี้ยงอวิชชา ที่เปิดช่องแก่สังขาร

ตามปกติ มนุษย์ปุถุชนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมาย ตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

๑. ความเฝือในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ (กาม)
๒. ความเฝือหรือห่วงในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน การที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่ตนจะดำรงคงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้น ยั่งยืนตลอดไป (ภพ)
๓. ความเคยชิน ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิฏฐิ)
๔. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้และไม่กำหนดรู้ความเป็นมาเป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ หรือเหตุการณ์ทั้งหลายตามสภาวะโดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำและถูกกระทำกับสิ่งต่างๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลาย ในรูปของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย พุดสั้นๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือคิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ ๓ และ ๔ นั้น จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือเมื่อไม่ได้กำหนดรู้ หลงเพลนไป ก็ย่อมทำไปตามความเคยชิน ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน

อนึ่ง ข้อ ๓-๔ นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึง นิสัย ความเคยชิน ทักษณคติ แบบแผน ความประพฤติต่างๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรม ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ ๑ และ ๒ นั้น กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึคนึกคิดและพฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล ตั้ง

ตั้งแต่จะให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคลและคอยบัญชาพฤติกรรมของเขา โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย

ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าเขากำลังกระทำกำลังประพฤติอย่างนั้นๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่างเต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่เช่นนั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่เขากระทำอยู่เช่นนั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่เขาประพฤติอยู่เช่นนั้น ก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย แต่เป็นแบบแผนความประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดมาในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความเชื่อถือทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือกและกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียงเท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขานั้น จึงไม่มีอะไรนอกไปจากสิ่งที่อยู่ในข้อ ๑ ถึง ๔ เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านี้นอกจากไม่มีตัวมีตนแล้ว ยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พ้นอำนาจควบคุมของเขาด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่นี้ว่า **आสวะ ๔** (inflowing impulses หรือ influxes หรือ biases)

อย่างที ๑ เรียก **กามาสวะ** (sense-gratification)

อย่างที ๒ เรียก **ภवासวะ** (existence หรือ self-centered pursuits)

อย่างที ๓ เรียก **ทิฐฐาสวะ** (views)

อย่างที ๔ เรียก **อวิชชาสวะ** (ignorance)

บางแห่งตัดข้อ ๓ ออก เหลือเพียง**आสวะ ๓**^๑

^๑ **आสวะ ๓** = กามาสวะ ภवासวะ อวิชชาสวะ. ดู ที.ม.๑๐/๗๑/๙๖; ถ.สพ.๑๘/๕๐๔/๓๑๕, ฯลฯ

आสวะ ๔ = กามาสวะ ภवासวะ ทิฐฐาสวะ อวิชชาสวะ ดู ขภ.วิ.๓๕/๙๖๑/๕๐๔ ฯลฯ

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่างๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ ปุถุชนทุกคน เป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด ยึดถือในความเป็นตัวตนที่พร่ามัว อันเป็นอวิชชาชั้นพื้นฐาน แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจของมันโดยไม่รู้ตัวของตัวเอง เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิเสธสมุปปาต คือ เมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนี้ กล่าวได้ด้วยคำย้อนแย้งว่า มนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไร้สำนึกทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิเสธสมุปปาต คือ ไม่รู้ตระหนักว่า สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลายๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา

พูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียง ทศนคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึกในคุณค่าต่างๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้นๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิกิริยาต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่งๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตน ก็คือถูกสิ่งเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอา ให้เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่างๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ข. ตัณหา อาศัยอวิชชา โดยสัมพันธ์กับภิกขุ

ตัณหาทั้ง ๓ อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมัวๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญ คือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมัวๆ นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป^๑

แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉยๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อแสวงสิ่งที่จะทำให้สุข เวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น

เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ ๑ คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทันอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ ภาพ หรือความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้ อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่ตนเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมาอีก จึงกลัวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้ไม่ได้เสวยสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมาอีก

^๑ ในที่นี้ แปล *กามตัณหา* ว่า อยากได้ *ภวตัณหา* ว่า อยากเป็นอยู่ *วิภวตัณหา* ว่า อยากให้ดับสูญ

ในกรณีที่ ๒ ไม่ได้ที่อยาก หรือกรณีที่ ๓ ได้ไม่เต็มชดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือกรณีที่ ๔ ได้แล้วอยากได้อีกต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่นับว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่นๆ ทั้งหมด ก็คืออยากยิ่งๆ ขึ้นไป

เมื่อกำหนดจิตลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่ามนุษย์กำลังแสหาภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป ปุณฺณจึงปิดหรือผละทิ้งจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ปุณฺณ แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตน ก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ต้นหาเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากอวิชานั่นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใดรูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตนเป็นขึ้นเป็นอัน ที่แน่นอนตายตัว ซึ่งจะยั่งยืนอยู่ได้^๑ หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นสิ่งๆ เป็นขึ้นๆ เป็นอันๆ^๒

มนุษย์ปุณฺณทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีต้นหา ๓ อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดว่ามีอยู่ในจิตส่วนลึกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยั่งยืนแน่นอนเป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยากในความเป็นอยู่คงอยู่ หรือภาวนาได้ และอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ ไม่แนใจ ก็

^๑ สัสสตทิฏฐิ = ความเห็นว่าเที่ยง วายั่งยืนตายตัวตลอดไป

^๒ อุกจกทิฏฐิ = ความเห็นว่าขาดสูญ ตัดขาดดับหาย ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกชัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้นๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวมีตน เป็นขึ้นเป็นอันเป็นส่วนๆ จึงเห็นไปได้ว่าสิ่งเหล่านี้ หรือตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดตอนหมดไป; ดู ตอนว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทในฐานะมีฆเณนธรรมเทศนา ข้างหน้า

เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยากในความไม่เป็นอยู่ หรือวิภวตัณหา ได้ ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับตัณหาในรูปของการเปิดโอกาสหรือเปิดช่องทางให้

ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเป็นกระแส เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะยังยืนตายตัวเป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะหายจะขาดสูญไปได้ ตัณหา (ภวตัณหา และวิภวตัณหา) ก็ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้

ส่วนกามตัณหา ก็สืบเนื่องจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะกลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาก็ตามจะขาดสูญสิ้นหายไปเสีย จึงเร้าร้อนแสหาสุขเวทนาแก้ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้นเป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้ จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำย่ำให้หนักแน่นให้มันคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ตัณหาแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่งสนองความต้องการต่างๆ การแสหาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตายอยาก ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป

ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อหน่ายว่าเหว่ ทนไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนองความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง ชีวิตหมดความหมาย เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุข ความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอกอย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษ เป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว้าเหว่ ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทางประสาทสัมผัสต่างๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น

การติดสิ่งเสพติดต่างๆ ก็ดี การใช้เวลาวางทำความผิดความชั่วของเด็กวัยรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นลงไปจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม ได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา มีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้อง หรือยึดถือในอุดมคติที่ดงามต่างๆ แล้ว (อวิชาไม่มีติดบอดเสียทีเดียว) เกิดความไฝจะเป็นในทางที่ดี ตัณหาก็กุณฺหมมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรตินคุณ หรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาวางให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาก็ก็น่า

ค. อุปาทาน เป็นเงื่อนไขสำคัญ ที่ป่วนวงจรชีวิต

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ อุปาทาน (ความยึดติดถือมั่น) ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ

๑. กามุปาทาน *ความยึดมั่นในกาม*^๑ (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดินรน แสหา ก็ยึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้น เมื่อได้แล้วก็ยึดมั่นเพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่งๆ ขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพรากไปเสีย ถึงแม้ผิดหวังหรือพรากไป ก็ยังปักใจมั่นด้วยความผูกใจอาลัยพร้อมกันนั้น ความยึดมั่นก็ยิ่งแน่นแฟ้นขึ้น เพราะสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริงๆ ในคราวหนึ่งๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอีกๆ และเพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกงูจิตรใจตนเองว่าเป็นของของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของปุถุชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

^๑ กาม = สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น

๒. **ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทฤษฎีต่างๆ** (clinging to views): ความอยากให้เป็น หรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงยึดมั่นในทฤษฎี ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวความคิด ความเห็น ลัทธิ หลักคำสอนที่สนอง หรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็น หรือหลักความคิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็น หรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่นๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วย เป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อมด้อยลง พร่องลง หรือสลายไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์แท้ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้ และรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น^๑

๓. **ลัทธิพทุปปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต** (clinging to mere rule and ritual): ความอยากได้ อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ทำการต่างๆ ไปตามวิธีปฏิบัติที่สักว่ายึดถือมา เป็นแบบแผน หรือประเพณีปฏิบัติไปตามๆ กัน อย่างงมงายในสิ่งที่นิยมว่าขลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล

ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมามีภายนอกหรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผน

^๑ ทฤษฎีที่สนองตนหาขั้นพื้นฐานที่สุดก็คือ สัสสตทฤษฎี กับ อุกฺเขตทฤษฎี และทฤษฎีที่อยู่ในเครือเดียวกัน

ความประพจน์ต่างๆ การกระทำสืบๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียม ประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่าจะต้องเป็น อย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์โดยเหตุผล กลายเป็นว่ามนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมา เพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัว และการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสี่ลัทธิพศุพาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอน หนึ่ง ที่เห็นว่าจะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

เมื่อมาประพจน์ศีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่ง หมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คน เหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพจน์ธรรมะ แต่เพียงตามแบบฉบับ ตาม ตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรัมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึง เหตุผลของสิ่งนั้นๆ แต่เพราะอาศัยการประพจน์กระทำมาจนชิน การ ยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจากอุปาทานข้อที่ สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวทิวา หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก^๑

๔. ขัดตวาพาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน (clinging to the ego-belief): ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มี เป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้ขึ้นอีก เช่น ภาษา อันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติด บัญญัติมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้ กลายเป็นความยึดมั่นเพราะค้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือ เมื่ออยากได้ก็ยึด มั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่ง ที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ คงอยู่

^๑ พระอรุณนันทมุนี, *หลักพระพุทธศาสนา*, สุวีขนาน พ.ศ. ๒๕๔๙, หน้า ๖๐

เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายย้ำความรู้สึกในตัวตนให้แน่นแฟ้นหนักขึ้นไปอีก

ที่สำคัญคือ ความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือมีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏคล้ายกับว่ามีการบังคับบัญชาได้สมปรารถนาบ้างเหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่งเหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชานั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่นๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่ยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอากจริงๆ การที่รู้สึกตัวเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริงๆ เช่นนี้ กลับเป็นการย้ำความหมายมั่นและตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นไปอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธ์ผิดยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความพร่อง เสื่อมด้อย และความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนี้นับว่าเป็นข้อสำคัญ เป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด^๑

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์ปุถุชนมีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปล

^๑ อุปาทาน ๔ มาใน ที.ปา.๑๑/๒๖๒/๒๔๒; อภิ.วิ.๓๕/๙๖๓/๕๐๖; โดยเฉพาะอรรถาธิบายอุปาทานนั้น เมื่อวิเคราะห์ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า “ปุถุชน...ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตาอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร (ทำนองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญาณเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณ”

ความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย ตามที่มันควรจะเป็นโดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเรา ของเราก็ต้องเป็นอย่างที่เราอยากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น

เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับของความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบกระแทกบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแพ้ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราที่ถูกกระทบ ขอบเขตที่ถูกกระทบ และความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มิใช่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจความยึดอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย จึงเป็นเหตุให้การทำงานที่ไม่สำเร็จผลดี หรืออยากที่จะได้ผลดี กับทั้งยังพ่วงเอาปัญหาจากจิกจุ่นวายนอกเรื่องตามมาอีกมากมายโดยไม่สมควร

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรณะ จนเกิด โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น ตามแนวที่อธิบายมาแล้ว เมื่อเกิด โสกะ ปริเทวะ เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่างๆ ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสมไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสบในขณะนั้นๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ วงจรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

๑. การผ่อนเบาปัญหา เมื่อยังมีอวิชชาและตัณหา

แม้อวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่นๆ แต่ในขั้นแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่างๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการและแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติเช่นในอริยสัจ ๔ จึงถือว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชาเป็นไปอย่างมืดบอดเลื่อนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูกควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนองความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิดกรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรุงแปลงด้วยความเชื่อถือในทางที่ดีงาม ได้รับอิทธิพลจากความคิดที่ถูกต้อง หรือจากความเชื่อที่มีเหตุผล ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ดีงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ได้อย่างมาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้อง ก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับกำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย

วิธีอย่างแรกเป็นวิธีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็นวิธีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่วต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบของตนๆ แต่วิธีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น และความเป็นอิสระได้

ตัณหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้นมีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุดเช่น :-

ดูกรน้องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้ยินว่า ภิกษุชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่า เมื่อไรหนอ เราจักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง สมัยต่อมา เธออาศัยตัณหาแล้วละตัณหาเสียได้ ข้อที่เรากล่าวว่า กายนี้เกิดจากตัณหา พิงอาศัยตัณหา ละตัณหาเสีย เราอาศัยความช้อนนี้เองกล่าว^๑

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างตัณหาด้วยกัน พึงเลือกเอาตัณหาในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำได้ พึงเว้นตัณหาทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิธีแห่งปัญญา อันเป็นวิธีที่บริสุทธิ์ อิสระ และไร้ทุกข์

^๑ อภ.จตุกก.๒๑/๑๕๘/๑๘๕

๘. ปฏิจ্ঞสมุปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิจ্ঞสมุปบาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิจ্ঞสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา”

ความเป็นกลางของหลักความจริงนี้ เห็นได้โดยการเทียบกับลัทธิหรือทฤษฎีเอียงสุดต่างๆ และความเข้าใจปฏิจ্ঞสมุปบาทโดยถูกต้องจะต้องแยกออกจากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้มาแสดงไว้เปรียบเทียบเป็นคู่ๆ โดยการใช้วิธีอ้างพุทธพจน์เป็นหลัก และอธิบายให้น้อยที่สุด

คู่ที่ ๑: ๑. อัตถิกวาท^๑ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (extreme realism)

๒. นัตถิกวาท ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (nihilism)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า “สัมมาทิฐิ สัมมาทิฐิ” ดังนี้
แค่ไหน จึงจะชื่อว่าสัมมาทิฐิ?

แน่ะ ท่านกัจจามะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของตน) ไว้กับภาวะ ๒ อย่าง คือ อัตถิกวาท (ความมี) และ นัตถิกวาท (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา นัตถิกวาทในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา อัตถิกวาทในโลกนี้ก็ไม่มี

โลกนี้โดยมากยึดติดถือมั่นในอุปาย (systems) และถูกคล้องขังไว้ด้วย อภินิเวส (dogmas) ส่วนขริยสาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดติดถือมั่นในอุปาย ความปักใจ อภินิเวส และอนุสัยว่า “อัตตารของเรา” ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า “ทุกข์นั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์ เมื่อดับ ก็ย่อมดับ” ขริยสาวกย่อมมีญาณในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องอาศัยผู้ขึ้นเลย เพียงเท่านั้นแล ชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ

^๑ ในกรณีของลัทธิ หรือทฤษฎีต่างๆ คำว่า “วาทะ” หรือ “วาท” เปลี่ยนเรียกว่า “ทิฐิ” ได้ทุกแห่ง ดังนั้น วาทะทั้งสองนี้ และต่อจากนี้ไป จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อัตถิกทิฐิ นัตถิกทิฐิ สัสสตทิฐิ อุจเฉททิฐิ ฯลฯ เฉพาะ อัตถิกวาทะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัพพัตถิกวาทะ

ดูก่อนจักจانه ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมีอยู่’ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองนั้นว่า “เพราะอริชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชานั้นแหละสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไป วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”^๑

พราหมณ์นักโลกายัตคนหนึ่งมาเฝ้าพูลถามปัญหาว่า:

ท่านพระโคตมะผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ?

พระพุทเจ้าตรัสตอบว่า:

ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมี’ เป็นโลกายัตหลักใหญ่ที่สุด

ถาม: สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ?

ตอบ: ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ เป็นโลกายัตที่สอง

ถาม: สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว (เอกัตตะ-unity) หรือ?

ตอบ: ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว’ เป็นโลกายัตที่สาม

ถาม: สิ่งทั้งปวง เป็นภาวะหลากหลาย (พหุตตะ-plurality) หรือ?

ตอบ: ข้อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลากหลาย’ เป็นโลกายัตที่สี่

ดูก่อนพราหมณ์ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างเหล่านี้ ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอริชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะ สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”^๒

คู่ที่ ๒: ๑. สัสตวาท ลัทธิถือว่าเที่ยง (eternalism)

๒. อุนเนทวาท ลัทธิถือว่าขาดสูญ (annihilationism)

คู่ที่ ๒ นี้ มีกล่าวถึงบ่อยๆ ในที่ทั่วไปอยู่แล้ว จึงไม่แสดงไว้ที่นี่อีก

^๑ ถ.นิ.๑๖/๔๒-๔๔/๒๐-๒๑; ๑๗๓/๙๑; ถ.ข.๑๗/๒๓๔/๑๖๕

^๒ ถ.นิ.๑๖/๑๗๖/๙๒

คู่ที่ ๓: ๑. อัตตการวาท หรือ สยงการวาท ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น ตนทำเอง (self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)

๒. ปรการวาท ลัทธิถือว่าสุขทุกข์เป็นต้น เกิดจากตัวการภายนอก (other-generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คู่ที่ ๓ นี้ และคู่ที่ ๔ ที่จะกล่าวต่อไป มีความสำคัญมากในแง่ของหลักการ เมื่อศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างมาก จึงควรสังเกตตามแนวพุทธพจน์ ดังนี้ :-

ถาม: ทุกข์ ตนทำเองหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวนั้น

ถาม: ทุกข์ตัวการอย่างอื่นกระทำให้หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวนั้น

ถาม: ทุกข์ตนทำเองด้วย ตัวการอย่างอื่นทำให้ด้วยหรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวนั้น

ถาม: ทุกข์มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอย่างอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอธิจจสมุปัน) หรือ?

ตอบ: อย่างกล่าวนั้น

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ?

ตอบ: ทุกข์มีใช่ไม่มี ทุกข์มีอยู่

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ ไม่เห็นทุกข์หรือ?

ตอบ: เรายังไม่รู้ ไม่เห็นทุกข์ เรายัง เห็นทุกข์แท้ทีเดียว

ถาม: ...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดบอก โปรดแสดงทุกข์ แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ตอบ: เมื่อว่า 'ทุกข์ตนทำเอง' อย่างที่ว่าที่แรก ก็เท่ากับบอกว่า 'ผู้ นั้น ทำ ผู้ นั้น เสวย(ทุกข์)' กลายเป็นสัสตติฏฐิไป เมื่อว่า 'ทุกข์ตัวการอย่างอื่น ทำให้' อย่างที่ผู้ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ก็เท่ากับบอกว่า 'คนหนึ่งทำ คนหนึ่ง เสวย(ทุกข์)' กลายเป็นอุจเฉททิฏฐิไป ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ลู่ทั้งสองข้าง นั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาล้ารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”^๑

ถาม: สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ?

ตอบ: อย่ากล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ ตัวการอย่างอื่นทำให้หรือ?

ตอบ: อย่ากล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?

ตอบ: อย่ากล่าวอย่างนั้น

ถาม: สุขทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอย่างอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอธิจจมุขบับ) หรือ?

ตอบ: อย่ากล่าวอย่างนั้น

ถาม: (ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ไม่มีหรือ?

ตอบ: สุขทุกข์มีใช่ไม่มี สุขทุกข์มีอยู่

ถาม: ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ ไม่เห็นสุขทุกข์หรือ?

ตอบ: เรามีใช่ไม่รู้ ไม่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ทีเดียว

ถาม: ...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์ แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด

ตอบ: เพราะเข้าใจเขาแต่แรกว่า เวทนาก็นั้น ผู้ส่วยเวทนาก็นั้น จึงเกิดยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนทำเอง เราหากกล่าว(ว่าเป็น)อย่างนั้นไม่ เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็อย่าง ผู้ส่วยเวทนาก็อย่าง จึงเกิดความยึดถืออย่างที่ผู้ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ว่า สุขทุกข์ตัวการอย่างอื่นทำให้ เราหากกล่าว(ว่าเป็น)อย่างนั้นไม่ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาล้ารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”^๒

^๑ ถ.น. ๑๖/๔๘-๕๐/๒๓-๒๕

^๒ ถ.น. ๑๖/๕๔-๕๕/๒๖-๒๘

ถูกอนานนท์ เภาลว่าทุกข์เป็นปัจจุสมุปันธรรม (สิ่งที่ยึดติดเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) ยึดติดอะไร? ยึดติดอะไร

เมื่อกายมีอยู่ ยึดติดความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวาจามีอยู่ ยึดติดความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อมโนมีอยู่ ยึดติดมโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้

เพราะวิชานี้แหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่น ๆ กระตุ้นหรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งกายสังขารนั้น เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่งวจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ วิชาเข้าแทรกอยู่แล้ว (ทั้งนั้น)^๑

คู่ที่ ๔: ๑. การกเวทกาทิเอกัตตวาท^๒ การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นตัวการเดียวกัน (the extremist view of a self-identical soul หรือ the monistic view of subject-object unity)

๒. การกเวทกาทินันตัตตวาท^๒ การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้นเป็นคนละอย่างขาดจากกัน (the extremist view of individual discontinuity หรือ the dualistic view of subject-object distinction)

ถาม: ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย(ผล) ก็อันนั้นหรือ?

ตอบ: ใช่ว่า ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย(ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุดข้างหนึ่ง

ถาม: ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย(ผล) ก็อย่างหรือ?

^๑ ถิ่น.๑๖/๘๒-๘๓/๔๖-๔๘, ฯลฯ; ผู้ต้องการความกระจ่างนอกจากนี้พึงดู ที่.ถ.๙/๙๕/๖๙; ถิ่น.๑๕/๕๕๑/๑๙๗; ที่.ปา.๑๑/๑๒๓/๑๕๑; พ.ญ.๒๕/๑๓๙/๑๘๖; พ.ญ.๒๒/๓๐๙/๓๗๖; ๓๖๖/๕๙๐; อภิ.วิ.๓๕/๙๗๕/๕๐๙

^๒ ศัพท์ทั้งสองผูกขึ้นใช้ใหม่ ทั้งสองอย่างเป็นรูปหนึ่งๆ ของสัสสตทฤษฎี และอุจเฉททฤษฎีตามลำดับ

ตอบ: ขั้วที่ทำก็อย่าง ตัวที่สวดย(ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุดข้างที่สอง
ตาคดไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็น
กลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะ
อวิชชาล้ารดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ฯลฯ”^๑

ถาม: พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะ คืออะไร? ชรามรณะนี้ของ
ใคร?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวว่า ‘ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้
ของใคร?’ หรือผู้ใดกล่าวว่า ‘ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะ
ก็อย่าง’ คำพูดทั้งสองแบบนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกัน
แต่พยัญชนะเท่านั้น

เมื่อมีความเห็นว่า ‘ชีวะก็ฉันนั้น สรีระก็ฉันนั้น’ การครอง
ชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็ไม่ได้ เมื่อมีความเห็นว่า ‘ชีวะก็
อย่าง สรีระก็อย่าง’ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็
ไม่ได้ ตาคดไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็น
กลางๆ ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

ถาม: พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ตัณหา...เวทนา...
ผัสสะ...สฬายตนะ...นามรูป...วิญญาณ...สังขาร คือ
อะไร? ของใคร?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนบเดียวกับข้อชรามรณะ)
เพราะอวิชชาล้ารดับไปไม่เหลือ ความเห็นที่บิดเบือน ส่ายพัว
ขัดกัน อย่างใดๆ ก็ตามว่า ‘ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของ
ใคร?’ ก็ดี ‘ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง’ ก็ดี ‘ชีวะ
ฉันนั้น สรีระก็ฉันนั้น’ ก็ดี ‘ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง’ ก็ดี
ความเห็นเหล่านั้น ทั้งหมด เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้
สิ้นซาก ถึงความไม่มี หมดทางเกิดขึ้นได้ต่อไป^๒

^๑ ถ.น. ๑๖/๑๗๐/๘๐

^๒ ถ.น. ๑๖/๑๒๙-๑๓๓/๗๒-๗๔

ถาม: ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ)?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีได้กล่าวว่า ‘ย่อมผัสสะ’ ถ้าเรากล่าวว่า ‘ย่อมผัสสะ’ ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า ‘ใครหนอย่อมผัสสะ?’ แต่เรามีได้กล่าวอย่างนั้น เมื่อเราไม่กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี?’ นี่จึงจะชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

ถาม: ใครหนอเสวยเวทนา? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา)? ใครหนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน)?

ตอบ: ตั้งปัญหายังไม่ถูก... ผู้ใดถามว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ เวทนาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ อุปาทานจึงมี?’ นี่ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้นๆ ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ฯลฯ”^๑

ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มิใช่ของพวกเธอ แล้วก็มีใช้ของใครอื่น พึงเห็นว่า กรรมเก้านี้ เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ถูกจงใจจำนงขึ้นมา (เกิดจากเจตนา หรือมีเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ตั้งของเวทนา

ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น ขริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว (โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างดีถึงการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกัน จึงเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปบาท) ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ กล่าวคือ เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”^๒

^๑ ถ.นิ.๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗

^๒ ถ.นิ.๑๖/๑๔๓/๗๗-๗๘

หลักปฏิจจสมุปบาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่มีจริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปฏิจจสมุปบาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า *อนัตตา* หมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็น *นัตถิกวาท* อันเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่างๆ ที่แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่า สิ่งทั้งหลายมีมูลการณ์ หรือเหตุต้นเดิม เริ่มแรกสุด (the First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น :-

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยสาวกเห็นปฏิจจสมุปบาทนี้ และปฏิจจสมุปบันธรรม (สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามปฏิจจสมุปบาท) เหล่านี้ ชัดเจนตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะแล่นเข้าหาที่สุดข้างต้นว่า 'ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ? ในอดีตเราได้เป็นอะไรหนอ? ในอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ? ในอดีต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้มาเป็นอะไรหนอ?' หรือจะแล่นเข้าหาที่สุดข้างปลายว่า 'ในอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจักได้เป็นอะไรหนอ?' หรือแม้แต่จะเป็นผู้มีความสงสัยกาลปัจจุบัน เป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า 'เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?' ดังนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เพราะอะไร ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปฏิจจสมุปบาทนี้ และปฏิจจสมุปบันธรรมเหล่านี้ ชัดเจนแล้วตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา^๑

^๑ ส.น. ๑๖/๖๓/๓๑

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปฏิจสมุปบาท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปรายต่าง ๆ ที่เรียกว่า **อันตคาหิกทฤษฎี** และจึงเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่าเป็น **อัปยาคตปัญหา** หรือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปฏิจสมุปบาท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น :-

ถาม: ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชกผู้ลืบลัทธิอื่นทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า

๑. โลกเที่ยง (ยังยืนนิรันดร์) หรือ?
๒. โลกไม่เที่ยงหรือ?
๓. โลกมีที่สุดหรือ?
๔. โลกไม่มีที่สุดหรือ?
๕. ชีวะอันนั้น สรรพก็อันนั้นหรือ?
๖. ชีวะก็อย่าง สรรพก็อย่างหรือ?
๗. สัตว์หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ?^๑
๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ?
๙. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้งไม่มีหรือ?
๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า ‘โลกเที่ยง’ บ้าง ‘โลกไม่เที่ยง’ บ้าง ฯลฯ ‘สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่’ บ้าง? (แต่) อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ท่านพระโคตมะผู้เจริญ เมื่อถูกทูลถามอย่างนั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ว่า ‘โลกเที่ยง’ หรือ ‘โลกไม่เที่ยง’ ฯลฯ?

^๑ คำว่า “สัตว์” ในที่นี้ บาลีเป็น **ตถาคโต** แปลอย่างนี้ตามอรรถกถา คือ ม.ช.๓/๑๓๕, แต่ ส.ช. ๓/๑๙๒ ว่าหมายถึง พระพุทธเจ้า ส่วน ชุ.ช.๔๓๐ ว่าหมายถึง อิตถาหรืออาตมัน

ตอบ: แนะท่านวิจจะ เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่าเป็น
 ชัฏตาบ้าง ว่าชัฏตามีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในชัฏตาบ้าง ว่าชัฏตาอยู่ในรูปบ้าง
 เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นชัฏตา บ้าง ๆลฯ เข้าใจว่า วิญญาณ
 เป็นชัฏตาบ้าง ว่าชัฏตามีวิญญาณบ้าง ว่าวิญญาณอยู่ในชัฏตาบ้าง ว่าชัฏตา
 อยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อ
 ถูกถามอย่างนั้น จึงพยากรณ์ไปว่า 'โลกเที่ยง' บ้าง ๆลฯ

ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเขาว่าเป็นชัฏตา
 หรือว่าชัฏตามีรูป หรือว่ารูปอยู่ในชัฏตา หรือว่าชัฏตาอยู่ในรูป ๆลฯ ว่า
 วิญญาณเป็นชัฏตา หรือว่าชัฏตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในชัฏตา หรือ
 ว่าชัฏตาอยู่ในวิญญาณ เพราะฉะนั้น ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อ
 ถูกถามอย่างนี้ จึงไม่พยากรณ์ว่า 'โลกเที่ยง' หรือว่า 'โลกไม่เที่ยง' ๆลฯ^๑

^๑ ส.สพ.๑๘/๗๙๔/๔๘๐; ๆลฯ การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาที่เรียกว่าอุปริชฺฌา (สมัยก่อน
 เรียก อัยยาคมวิทยา) เหล่านี้ มีเหตุผลหลายประการ ที่สำคัญก็คือ ปัญหาเหล่านี้ตั้งขึ้นโดยเอาความ
 เข้าใจผิดเป็นมูลฐาน ผู้ตั้งปัญหา คิดปัญหาขึ้นจากความเห็นผิดของตนเอง เช่นเข้าใจว่ามีชัฏตา เป็น
 ต้น ปัญหาที่ถามจึงไม่มีภาวะที่ตรงกับความจริง เป็นอย่างพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ตั้งปัญหาไม่
 ถูก อย่างพุทธพจน์ข้างต้นนี้

อีกประการหนึ่ง ความจริงที่ปัญหาเหล่านี้ถึงไปถึง มิใช่สิ่งที่เข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การอธิบายด้วย
 เหตุผลย่อมไม่มีทางให้ผู้ฟังมองเห็นความจริงได้ เป็นอย่างที่เราเรียกว่า สิ่งที่ต้องดูด้วยตา จะเอามา
 มองให้เห็นด้วยหู ย่อมเป็นการสลับเปลี่ยนเวลาเปล่า

นอกจากนั้น สิ่งที่สืบเนื่องจากเหตุผลข้อที่แล้วมา ก็คือ ในเมื่อไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การ
 ยังมามัววิวาทะแสดงเหตุผลกันอยู่ ย่อมไม่ช่วยให้เกิดผลทางปฏิบัติในชีวิตจริง พระพุทธเจ้าทรงสน
 พระทัยถึงที่เป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงในทางปฏิบัติ นำมาใช้เป็นประโยชน์ได้ จึงทรงปัดปัญหา
 เหล่านั้นเสียทีเดียว ทรงชักผู้ถามมาหาปัญหาที่เกี่ยวกับชีวิตจริงในทันที เพื่อไม่ให้เสียเวลาใดๆ และ
 ถ้าหากความจริงเหล่านี้ บุคคลสามารถเข้าถึงได้จริง พระองค์ทรงบอกให้ผู้นั้นลงมือทำ หรือปฏิบัติ
 ตามวิธีการที่จะให้เข้าถึงความจริงนั้นเสียทีเดียว ไม่ให้มัวมาถกเถียงเป็นตาบอดคลำช้างอยู่

ประการสุดท้าย พระพุทธเจ้าทรงอุบัติในสมัยที่คนกำลังสนใจกันนักหนา ในปัญหาเหล่านี้ เจ้า
 ลัทธิที่สนใจคิดถกเถียงตอบปัญหาเหล่านี้กัน ก็มีทั่วไป คนถามก็นิยมถามปัญหาเหล่านี้ จนกล่าวได้
 ว่าเป็นลักษณะความคิดของคนยุคนั้น ซึ่งหลงวนวายในเรื่องนี้กันจนเห็นห่างจากความจริงของชีวิต
 การที่จะไปวุ่นวายตอบกับเขาก็คงไม่ทำให้เกิดอะไรดีขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงนิ่งไม่ตอบเสียเลย ซึ่ง
 นอกจากเป็นการไม่ส่งเสริมการถกเถียงในเรื่องนี้แล้ว ยังเป็นการกระตุกอย่างแรง ให้หันมาหาสิ่งที่
 พระองค์ทรงมุ่งสั่งสอน คือความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตจริง อันเป็นวิธีการที่ได้ผลทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง

สำหรับเหตุผลทางปฏิบัติในการไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วยอริยสัจ ส่วนในด้าน
 คัมภีร์ พึงดูประกอบใน ม.ม.๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓; ๒๔๕-๒๔๗/๒๔๐-๒๔๔; ส.น.๑๖/
 ๕๒๙/๒๖๒; ส.สพ.๑๘/๗๕๒-๘๐๓/๕๕๕-๕๘๙; พ.สคต.๒๓/๕๑/๖๙; พ.ทก.๒๔/๙๕-
 ๙๖/๒๐๖-๒๑๒; ๆลฯ

ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ยังมีอีก
บางข้อที่เกี่ยวข้องเป็นพิเศษในแง่ของกรรม แต่จะงดไว้ไม่พูดถึง ณ ที่นี้
ก่อน เพราะได้ยกเรื่องกรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้
นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น

หลักธรรมที่สืบเนื่องจากปฏิจจสมุปบาท

ความจริง หลักธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะมียี่ห้อใดๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน แต่นำมาแสดงในชื่อต่างๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนกันบ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง

ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมายจำเพาะในการแสดงต่างกัน

ปฏิจจสมุปบาทนั้น ถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมได้ทั้งหมด เมื่ออธิบายปฏิจจสมุปบาทแล้ว เห็นว่าควรกล่าวถึงหลักธรรมสำคัญข้ออื่นๆ อันเป็นที่รู้จักทั่วไปไว้ด้วย เพื่อให้เห็นว่าสัมพันธ์กันอย่างไร และเพื่อเสริมความเข้าใจทั้งในหลักธรรมเหล่านั้น และในปฏิจจสมุปบาทเองด้วย

หลักธรรมที่ควรกล่าวไว้ในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ กรรม และอริยสัจ ๔

๑. กรรม

ก. ตัวกฎ หรือตัวสภาวะ

กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อแยกส่วนในกระบวนการนั้นออกเป็น **วัฏฏะ ๓** คือ กิเลส กรรม และวิบาก หลักปฏิจจสมุปบาทแสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งต้นแต่กิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ เมื่อเข้าใจ **ปฏิจจสมุปบาท** ดีแล้ว ก็เป็นอันเข้าใจหลัก **กรรม** ชัดเจนไปด้วย ดังนั้น ว่าโดยตัวกฎหรือสภาวะ จึงไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องชี้แจงเรื่องกรรมไว้ต่างหาก ณ ที่นี้อีก

อย่างไรก็ดี มีจุดหรือแง่สำคัญบางประการที่ควรย้ำไว้ เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดที่ร้ายแรงในเรื่องกรรม ดังต่อไปนี้ :-

๑) กรรมในแง่กฎแห่งสภาวะธรรม กับกรรมในแง่จริยธรรม

ตามหลักพุทธพจน์ว่า

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขาร^๑ ...วจีสังขาร^๒ ... มโนสังขาร^๓ ขึ้นเองบ้าง... เนื่องจากตัวการขึ้นบ้าง... โดยรู้ตัวบ้าง... ไม่รู้ตัวบ้าง^๔”

และพุทธพจน์ซึ่งปฏิเสธทฤษฎีที่ว่า สุขทุกข์ตนทำเอง ของพวกข้าัตตการวาท และทฤษฎีว่า สุขทุกข์ตัวการอื่นทำ ของพวกปรการวาท^๕

หลักตามพุทธพจน์นี้ เป็นการย้ำให้มองเห็นกรรมในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ตนเองก็ดี ผู้อื่นก็ดี จะมีส่วนเกี่ยวข้องแค่ไหนเพียงใด ย่อมต้องพิจารณาความเป็นเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องและเป็นไปในกระบวนการ มิใช่พูดขาดลงไปง่ายๆ ในทันที

ที่กล่าวมานี้ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดสุดโต่ง ที่มักเกิดขึ้นในเรื่องกรรมว่า อะไรๆ เป็นเพราะตนเองทำทั้งสิ้น ทำให้ไม่คำนึงถึงองค์ประกอบและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ที่เป็นปัจจัยเกี่ยวข้อง

อย่างไรก็ดี ต้องแยกความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง ระหว่างหลักกรรมในแง่ตัวกฎหรือสภาวะ กับในแง่ของจริยธรรม

ที่กล่าวมาแล้วนั้น เป็นการแสดงในแง่ตัวกฎหรือตัวสภาวะ ซึ่งเป็นเรื่องของกระบวนการตามธรรมชาติที่ครอบคลุมเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องทั้งหมด

^๑ การปรุงแต่งการกระทำทางกาย (volitional acts of the body)

^๒ การปรุงแต่งคำพูด (volitional acts of speech)

^๓ การนึกคิดปรุงแต่งในใจ (volitional acts of mind)

^๔ ส.น. ๑๖/๘๓/๔๘

^๕ ดู ตอนว่าด้วย อัตตการวาท และปรการวาท ใน “ปฏิจazzสมุปาทในฐานะมัชฌนธรรมเทศนา” ข้างต้น

แต่ในแง่ของจริยธรรม อันเป็นคำสอนให้ปฏิบัติ ผู้ที่ถูกต้องการให้ปฏิบัติ ก็คือผู้ที่ถูกสอน ในกรณีนี้ คำสอนจึงมุ่งไปที่ตัวผู้รับคำสอน

เมื่อพูดในแง่นี้ คือเจาะจงเอาเฉพาะตัวบุคคลนั่นเองเป็นหลัก ย่อมกล่าวได้ทีเดียวว่า เขาต้องเป็นผู้รับผิดชอบอย่างเต็มที่ ในการกระทำต่างๆ ที่เขาคิดหมายกระทำลงไป และที่จะให้ผลเกิดขึ้นตามที่มุ่งหมาย เช่น พุทธพจน์ว่า “ตนเป็นที่พึ่งของตน” นี้ เป็นการเพ่งความรับผิดชอบของบุคคล โดยมองจากตัวเองออกไป

ในกรณีนี้ นอกจากจะมีความหมายว่าต้องช่วยเหลือตัวเอง ลงมือทำเองแล้ว ในแง่ที่สัมพันธ์กับการกระทำของผู้อื่น ยังหมายกว้างไปถึงการที่ความช่วยเหลือจากผู้อื่นจะเกิดขึ้น จะคงมีอยู่ และจะสำเร็จผล ต้องอาศัยการพึ่งตนของบุคคลนั่นเอง ในการที่จะชักจูง เร้าให้เกิดการกระทำจากผู้อื่น ในการที่จะรักษาการกระทำของผู้อื่นนั้นให้คงอยู่ต่อไป และในการที่จะยอมรับหรือสนองต่อการกระทำของผู้อื่นนั้นหรือไม่เพียงใดด้วย ดังนี้ เป็นต้น

โดยเหตุนี้ หลักกรรมในแง่ตัวสภาวะก็ดี ในแง่ของจริยธรรมก็ดี จึงไม่ขัดแย้งกัน แต่สนับสนุนซึ่งกันและกัน แต่ต้องทำความเข้าใจให้ถูก

๒) ลัทธิหรือความเห็นผิด ที่ต้องแยกจากหลักกรรม

มีลัทธิมิชฌาทิฏฐิ เกี่ยวกับสุขทุกข์และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์อยู่ ๓ ลัทธิ ซึ่งต้องระวังไม่ให้เข้าใจสับสนกับหลักกรรม คือ

๑. ปุพเพกตเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะกรรมเก่า (past-action determinism) เรียกสั้นๆ ว่า **ปุพเพกตวาท**
๒. อิศตรนิมมานเหตุวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่ (theistic determinism) เรียกสั้นๆ ว่า **อิศวรกรรมวาท** **อิศวรกรรมวาท** หรือ **อิศวรนิมิตวาท**
๓. อเหตุปัจจัยวาท การถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวง เป็นไปสุดแต่โชคชะตาลอยๆ ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย (indeterminism หรือ accidentalism) เรียกสั้นๆ ว่า **อเหตุวาท**

ทั้งนี้ตามพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิเดียรฉัตร ๓ ลัทธิเหล่านี้ ถูกบัณฑิตได้ถาม ชักใช้ไล่เลียงเข้า ย่อมอ้างการถือสืบๆ กันมา ดำรงอยู่ในอกิริยา (การไม่กระทำ) คือ

๑. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน (บุพเพกตเหตุ)

๒. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเพราะการบังตาของพระผู้เป็นเจ้า (อิศฺสวณฺนิมมานเหตุ)

๓. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิวฐิอย่างนี้ว่า สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ที่คนเราได้เสวย ทั้งหมดนั้นล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ (อเหตุอุปจฺจย)

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๑) แล้วถามว่า ‘ทราบวาทะท่านทั้งหลายมีวาทะ มีทิวฐิอย่างนี้ จริงหรือ?’ ถ้าสมณพราหมณ์เหล่านั้น ถูกเราถามอย่างนี้แล้ว รับว่าจริง เราก็กล่าวกะเขาว่า ‘ถ้าเช่นนั้น ท่านก็จักต้องเป็นผู้ทำปาณาติบาตเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน เป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ทำอกุศลนาทานเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุ จะต้องเป็นผู้ประพฤติดพรหมจรรย์ เป็นผู้กล่าวมุสาว่าท ๗๗๗ เป็นผู้มิมีจนาทิวฐิ เพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน เป็นเหตุนะสิ’

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมียึดเอากรรมที่กระทำไว้ในปางก่อนเป็นสาระ จันตะกิติ ความพยายามกิติ ว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มีเมื่อไม่กำหนดถือเอาสิ่งที่ควรทำและสิ่งที่ไม่ควรทำ โดยจริงจึงมั่นคงตั้งนี้ สมณพราหมณ์พวกนี้ ก็เท่ากับอยู่อย่างหลงสติ ไร้เครื่องรักษา จะมีสมณวาทะที่ชอบธรรมเฉพาะตนไม่ได้ นี้แล เป็นนิคหะอันชอบธรรมอย่างแรกของเรา ต่อสมณพราหมณ์ผู้มิวาทะ มีทิวฐิอย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๒) กล่าวกะเขาว่า ‘ท่านจักเป็นผู้ทำปาณาติบาต ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุ จักเป็นผู้ทำอทินนาทาน.. ประพฤติ อพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้ไม่มีจนาทิฏฐิ ก็เพราะการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้าเป็นเหตุนะสี’

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาการบันดาลของพระผู้เป็นเจ้า เป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดี ว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มี ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสมณพราหมณ์ ๓ พวกนั้น เราเข้าไปหา (พวกที่ ๓) กล่าวกะเขาว่า ‘ท่านก็จักเป็นผู้ทำปาณาติบาต โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จักเป็นผู้ทำอทินนาทาน... ประพฤติอพรหมจรรย์... กล่าวมุสาวาท... ฯลฯ เป็นผู้ไม่มีจนาทิฏฐิ โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยนะสี’

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลมายึดเอาความไม่มีเหตุเป็นสาระ ฉันทะก็ดี ความพยายามก็ดี ว่า ‘สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ’ ก็ย่อมไม่มี ฯลฯ^๑

โดยเฉพาะลัทธิที่ ๑ คือ **บุพเพกตเหตุวาท** นั้น เป็นลัทธิของ **นิครนถ์** ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี อย่างหนึ่งอย่างใดที่บุคคลได้เสวย ทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่ตัวทำไว้ในปางก่อน โดยนัยดังนี้ เพราะกรรมเก่าหมดสิ้นไปด้วยตะบะ ไม่ทำกรรมใหม่ ก็จะไม่ถูกบังคับต่อไป เพราะไม่ถูกบังคับต่อไป ก็สิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรม ก็สิ้นทุกข์ เพราะสิ้นทุกข์ ก็สิ้นเวทนา เพราะสิ้นเวทนา ก็จักเป็นอันสลัดทุกข์ได้หมดสิ้น ภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์มีวาทะอย่างนี้’^๒

นอกจากนี้ พุทธพจน์ที่เคยยกมาอ้างข้างต้น ซึ่งย้ำความอันเดียวกัน ก็มีว่า

^๑ ขง.ติก.๒๐/๕๐๑/๒๒๒; และดูประกอบใน ขภ.วิ.๓๕/๙๕๐/๔๙๖; ม.ญ.๑๔/๒-๑๑/๑-๑๓

^๒ ม.ญ.๑๔/๒/๑

ดูกรลิวกะ เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี ฯลฯ เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกัก็มี...เกิดจากการบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ฯลฯ สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาตะ มีความเห็นอย่างนี้ว่า ‘บุคคลได้ส่วยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เวทนานั้นเป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ปางก่อน’ ฯลฯ เรากล่าวว่า เป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง^๑

พุทธพจน์เหล่านี้ ป้องกันความเห็นที่แล่นไปไกลเกินไป จนมองเห็นความหมายของกรรมแต่ในแง่กรรมเก่า กลายเป็นคนนั่งนอนรอคอยผลกรรมเก่า สุดแต่จะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง กลายเป็นความเห็นผิดอย่างร้ายแรง ตามนัยพุทธพจน์ที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น จะเห็นได้ชัดด้วยว่า ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงถือ **ความเพียรพยายาม** เป็นเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยธรรมของหลักกรรมและคำสอนเหล่านี้ทั้งหมด

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อปัจจุบัน สมกับชื่อที่ว่าเป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึดไปหมายมันฝากโชคชะตาไว้ ผู้เข้าใจปฏิจลสมุปบาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาในเรื่องนี้

เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก ๓ ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่า การขึ้นมาถึงของเขาคืออาศัยการกระทำคือการเดินที่ผ่านมามาแล้วนั้น จะปฏิเสธมิได้ และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแก่งว้างไปมาบนตึกชั้นสามเล็กๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็เป็นเพราะการที่เขาขึ้นมามาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้

^๑ ถ.สพ. ๑๘/๔๒๗/๒๘๔

การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับคนอื่นๆ ท่ามกลางสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ ณ ที่นั่นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากการที่ได้เดินมาด้วยนั้นแน่นอน แต่การที่เราจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่ต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแค่ไหน เพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากที่นั่น ย่อมเป็นเรื่องที่เราจะคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้นๆ แม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขาอาจจะน้อยไป ทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนั้น เป็นต้น ถึงอย่างนี้ ก็เป็นเรื่องของเขาอีก ที่ว่าจะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อย หรือว่าจะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน

ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจปฏิจาสมุปบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่ เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผนทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงต่อไป

๓) แง่ละเอียดอ่อนที่ต้องเข้าใจ เกี่ยวกับการให้ผลของกรรม

มีพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘บุรุษนี้ทำกรรมไว้อย่างไรๆ เขาย่อมได้ส่วยกรรมนั้นอย่างนั้นๆ’ เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ (คือไม่มีประโยชน์อะไร) เป็นอันมองไม่เห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้เลย

แต่ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘บุรุษนี้ทำกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาอย่างไรๆ เขาย่อมได้ส่วยวิบากของกรรมนั้นอย่างนั้นๆ’ เมื่อเป็นอย่างที่กล่าวนี้ การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) จึงมิได้ (คือสำเร็จประโยชน์) เป็นอันเห็นช่องทางที่จะทำความสิ้นทุกข์ให้สำเร็จได้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็นำเขาไปนรกได้ ส่วนบุคคลบางคน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น

คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมนั้นก็นำเขาไปนรกได้? คือ บุคคลบางคน เป็นผู้ไม่ได้พัฒนากาย ไม่ได้พัฒนาศีล ไม่ได้พัฒนาจิต ไม่ได้พัฒนาปัญญา มีคุณน้อย มีอรรถภาพเล็ก มีปรกติอยู่เป็นทุกข์เพราะวิบากเล็กๆ น้อยๆ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเพียงเล็กน้อย กรรมชื่อนั้นก็นำเขาไปนรกได้ (เหมือนใส่ก้อนเกลือในขันนํ้าน้อย)

คนประเภทไหน ทำกรรมชั่วเล็กน้อยอย่างเดียวกันนั้นแหละ กรรมนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น? คือ บุคคลบางคนเป็นผู้ได้พัฒนากาย พัฒนาศีล พัฒนาจิต พัฒนาปัญญา มีคุณไม่น้อย เป็นมหาตมะ มีกรรมเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคลประเภทนี้ ทำกรรมชั่วเช่นเดียวกันนั้นแหละ กรรมชื่อนั้นเขาเสวยผลเสร็จไปเสียแต่ในปัจจุบัน ทั้งส่วนที่เล็กน้อยก็ไม่ปรากฏด้วย ปรากฏแต่ที่มากมาย เท่านั้น (เหมือนใส่ก้อนเกลือในแม่น้ำ)

ดูกรนายคามาณี ศาสดาบางท่าน มีวาทะ มีทิวฐิอย่างนี้ว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่ลักทรัพย์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ประพฤติกาเมสุมิจนจาร ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด ผู้ที่พูดเท็จ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด

สาวกที่เลื่อมใสในศาสดานั้นคิดว่า 'ศาสดาของเรามีวาทะ มีทิวฐิว่า ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ต้องไปอบายตกนรกทั้งหมด' เขาก็ได้ทิวฐิขึ้นมากว่า 'สัตว์ที่เราฆ่าไปแล้วก็มี เราก็ต้องไปอบายตกนรกด้วย' เขาไม่ละวาทะนั้น ไม่ละทิวฐินั้นเสีย ก็ยอมอยู่ในนรกเหมือนถูกจับมาใส่ไว้...

ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก...พระองค์ทรงดำหนิติเตียนปาณาติบาต...อทินนาทาน...กาเมสุมิจนจาร...มุสาวาท โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า "ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต...อทินนาทาน...กาเมสุมิจนจาร...มุสาวาท"

สาวกมีความเลื่อมใสในพระศาสดานั้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงดำหนิติเตียนปาณาติบาต ฯลฯ โดยอเนกปริยาย และตรัสว่า ‘ท่านทั้งหลายจงงดเว้นเสียเถิด จากปาณาติบาต ฯลฯ’ ก็สัตว์ที่เราฆ่าเสียแล้วมีมากถึงขนาดนั้นๆ การที่เราฆ่าสัตว์ไปเสียมากๆ ถึงขนาดนั้นๆ ไม่ดีไม่งามเลย เราจะกลายเป็นผู้เดือดร้อนใจในเพราะการกระทำนั้นเป็นปัจจัยแท้ และเราก็จักไม่ชื่อว่าไม่ได้กระทำความชั่ว”

เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว จึงละปาณาติบาตนั้นเสีย และเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาตต่อไปด้วย เป็นอันว่าเขาละกรรมชั่วนั้นได้ด้วย การกระทำอย่างนี้...

เขาละปาณาติบาต งดเว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ ละมุสาวาท...ปิสุณาวาจา...ผรุสวาจา...สัมผัสปปลาปะ...อภิชฌา...พยาบาท...มิจฉาทิฏฐิ แล้ว เป็นผู้ผู้มีสัมมาทิฏฐิ เขาผู้เป็นอริยสาวก มีใจปราศจากอภิชฌา (ความละโมภ) ปราศจากพยาบาท (ความคิดเบียดเบียน) ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่น อยู่ด้วยใจที่ประกอบด้วยเมตตาปกแผ่ไปทิศ ๑...ทิศ ๒...ทิศ ๓...ทิศ ๔ ครอบถ้วน ทั้ง สูง ต่ำ กว้างขวาง ทัวทั้งโลก ทัวสัตว์ทุกเหล่า ในที่ทุกสถาน ด้วยใจประกอบด้วยเมตตา อันไพญฺลย์ ยิ่งใหญ่ ไม่มีประมาณ ไร้เรว ไร้พยาบาท ฯลฯ เมื่อเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ทำให้มากอย่างนี้ กรรมใดที่ทำได้พอประมาณ กรรมนั้นจักไม่เหลือ จะไม่คงอยู่ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น...^๑

พุทธพจน์ในข้อ ๓) นี้ นำมาแสดงไว้เพื่อประกอบการพิจารณาในเรื่องการให้ผลของกรรม ให้มีการศึกษาโดยละเอียด เป็นการป้องกันไม่หลงความเห็นตัดสินความหมายและเนื้อหาของหลักกรรมง่ายเกินไป แต่ก็ยังเป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถนำมารวมไว้ได้ทั้งหมด เพราะจะกินเนื้อที่มากเกินไป

^๑ บจ.ติก.๒๐/๕๔๐/๓๒๐

ข. คุณค่าทางจริยธรรม

กล่าวโดยสรุป คุณค่าที่ต้องการในทางจริยธรรมของหลักกรรม มีดังนี้:

- ๑) ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล และมองเห็นการกระทำและผลการกระทำตามแนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมกมาย ตีนขาว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น
- ๒) ให้เห็นว่า ผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนา จะเข้าถึงหรือสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำ
 - จึงต้องพึ่งตน และทำความเพียรพยายาม
 - ไม่มัวคอยโชคชะตา ไม่หวังผลดลบันดาลหรือรอผลการเช่นสรวงอ้อนวอน
- ๓) ให้มีความรับผิดชอบต่อนตนเอง ที่จะดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลทำความดีต่อเขา
- ๔) ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิและหน้าที่โดยธรรมชาติ ที่จะทำการต่างๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุงสร้างเสริมตนเองให้ดีขึ้นไป โดยเท่าเทียมกันสามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้น ให้ประเสริฐจนถึงยิ่งกว่าเทวดาและพรหม ได้ทุกๆ คน
- ๕) ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความดีความชั่วที่ทำ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของมนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ
- ๖) ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียน และให้รู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานทุนเดิมของตนที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้จักที่จะแก้ไขปรับปรุงและวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อไปได้ถูกต้อง
- ๗) ให้ความหวังในอนาคตสำหรับสามัญชนทั่วไป

คุณค่าที่กล่าวนั้น พึงพิจารณาตามพุทธพจน์ ดังต่อไปนี้

ก) ความหมายทั่วไป เช่น :-

ภิกษุทั้งหลาย เจตนา (นั่นเอง) เราเรียกว่ากรรม บุคคลลงใจแล้ว จึง
กระทำการกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ^๑

สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรม เป็น
กำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์
ให้พวกรวมและประณีต^๒

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำดี ย่อมได้ดี
ผู้ทำชั่ว ย่อมได้ชั่ว^๓

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่
ดี บุคคลมีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องไห้อยู่ ย่อมเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้น
ทำแล้วไม่ดี บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแล
ทำแล้วเป็นดี^๔

คนพาลมีปัญญาทึบ ย่อมทำกับตนเองเหมือนเป็นศัตรู ย่อมทำ
กรรมชั่วอื่นให้ผลเดือดร้อน บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมเดือดร้อนภายหลัง มี
หนานองน้ำตา ร้องไห้อยู่ เสวยผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วไม่ดีเลย

บุคคลทำกรรมใดแล้ว ไม่เดือดร้อนในภายหลัง เสวยผลแห่งกรรมใด
ด้วยหัวใจแช่มชื่นเบิกบาน กรรมนั้นทำแล้วเป็นการดี บุคคลรู้กรรมใดว่า
เป็นประโยชน์ก็ขู่กลแค้นตน ควรระวังมิกระทำการนั้นทีเดียว^๕

ข) ความเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อถือองอาจ เช่น :-

คนพาลมีกรรมดำ ถึงจะแล่นไปยัง (แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ คือ) แม่น้ำ
พาหุภา ทำน้ำชกีกักกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสวดี

^๑ พ.จ.น.ก.๒๒/๓๓๔/๔๖๓

^๒ ม.ญ.๑๔/๕๗๙/๓๗๖

^๓ ส.ส.๑๕/๙๐๓/๓๓๓

^๔ พ.ญ.๒๕/๑๕/๒๓

^๕ ส.ส.๑๕/๒๘๑/๘๑

แม่น้ำปายคะ และแม่น้ำพาหุมติ เป็นนิตย ก็บริสุทธิ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทรภะ
ทำน้ำ ปายคะ หรือแม่น้ำพาหุกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวร ผู้ทำ
กรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย

(แต่) ฝัควัณณกษ (ฤๅษตีเยียม) ย่อมสำเร็จทุกเมื่อ แก่บุคคลผู้บริสุทธิ์
อุโบสถก็สำเร็จทุกเมื่อแก่ผู้บริสุทธิ์ วัตรของบุคคลผู้หมดจดแล้ว มีกรรม
สะอาด ย่อมสำเร็จผลทุกเมื่อ

ดูกรพราหมณ์ ท่านจงอาบตนในธรรมนี้เถิด จงสร้างความเกษมแก่
สัตว์ทั้งปวงเถิด ถ้าท่านไม่กล่าวเท็จ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำอกุศลนาทาน
เป็นผู้มีศรัทธา หากความตระหนี่มิได้ไ้ไร ท่านจะต้องไปทำนาคยาทำไม แม่น้ำ
ติมขของท่านก็เป็นแม่น้ำคยาแล้ว^๑

ถ้าแม่น้ำบุคคลจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบน้ำ (ชำระบาป) กบ
เต่า นาค จะเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เที่ยวไปในแม่น้ำ ก็จักพากันไปสู่สวรรค์
แน่นอน...ถ้าแม่น้ำเหล่านี้พึงนำบาปที่ท่านทำไว้แล้วในกาลก่อนไปได้ไ้ไร
แม่น้ำเหล่านี้ก็พึงนำบุญของท่านไปได้ด้วย^๒

ความสะอาดจะมีเพราะน้ำ(ศักดิ์สิทธิ์) ที่คนจำนวนมากพากันไปอาบ ก็
หาไม่ ผู้ใดมีศีลจะมีธรรม ผู้นั้นจึงจะเป็นผู้สะอาด เป็นพราหมณ์^๓

ผู้ใดไม่ถือมงคลตื่นเช้า ไม่ถืออุกกาบาต ไม่ถือความฝัน ไม่ถือลักษณะ
ดีหรือชั่ว ผู้นั้นชื่อว่าล่วงพ้นโทษแห่งการถือมงคลตื่นเช้า ข้ามพ้นกิเลส
เทียมแอกที่ผูกสัตว์ไว้ในภพไปเสียได้ ย่อมไม่กลับมาเกิดอีก^๔

ประโยชน์ได้ล่วงเลยคนเขลาผู้มัวค่านอนนับฤกษ์อยู่ ประโยชน์นี้เป็นตัว
ฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวจักทำอะไรได้^๕

บุคคลประพฤติชอบเวลาใด เวลานั้น ได้ชื่อว่า เป็นฤกษ์ดี มงคลดี เป็น
เข้าดี อรุณดี เป็นขณะดี ยามดี และเป็นอันได้ทำบุญชาติแล้วในท่านผู้

^๑ ม.ม. ๑๒/๘๘/๗๐

^๒ พ.ญ. ๒๖/๔๖๖/๔๗๓

^๓ พ.ญ. ๒๕/๔๖/๘๑

^๔ พ.ฐ. ๒๗/๘๗/๒๘

^๕ พ.ฐ. ๒๗/๔๘/๑๖

ประเพณีพรหมจรรย์ทั้งหลาย แม้กายกรรมของเขา ก็เป็นลัทธิโซค วจีกรรม ก็เป็นลัทธิโซค มโนกรรม ก็เป็นลัทธิโซค ประณิธานของเขา ก็เป็นลัทธิโซค ครั้นกระทำกรรมทั้งหลายที่เป็นลัทธิโซคแล้ว เขาย่อมได้ประสบแต่ผลที่มุ่งหมายอันเป็นลัทธิโซค^๑

ค) การลงมือทำ ไม่รอคอยความหวังจากการอ้อนวอนปรารภนา เช่น :-

ไม่ควรหวนพะย่อนถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่พึงเพ้อฝันถึงสิ่งที่อยู่ภายหน้า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ผ่านไปแล้ว สิ่งใดเป็นอนาคต สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง ส่วนผู้ใดเห็นประจักษ์ชัดถึงที่เป็นปัจจุบัน อันเป็นของแน่นอนไม่คลอนแคลน ขอให้ผู้นั้นครั้นเข้าใจชัดแล้ว พึงเร่งชวนชวายุปฏิบัติให้ลุล่วงไป ในที่นั้นๆ

เร่งทำความเพียรเสียแต่วันนี้ ใครเล่าพึงรู้ว่าตายในวันพรุ่ง เพราะสำหรับพระบรมมหาราชเจ้าทัพใหญ่ นั้น เราทั้งหลายไม่มีทางผิดเพี้ยนเลย

ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างนี้ มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้นั้นแท้ พระสันตมุนิตรัสว่า เป็นผู้มิแต่ละราตรีนำโชค (ภัทเทกัรต์)^๒

ดูกรคฤหบดี ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นสิ่งที่น่าปรารภนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นของได้ยากในโลก คือ อายุ...วรรณะ...สุข...ยศ...สรวรค์ ธรรม ๕ ประการนี้ ...เราไม่กล่าวว่าพึงได้มาเพราะการอ้อนวอน หรือเพราะความปรารภนา ถ้าการได้ธรรมทั้ง ๕ นี้ จะมีได้เพราะการอ้อนวอน หรือเพราะความปรารภนา แล้วไซ้ ใครในโลกนี้ จะพึงเลื่อมจากอะไร

ดูกรคฤหบดี ขริยสาวกผู้ปรารภนาอายุ (ยีน) ไม่พึงอ้อนวอนหรือมัวเพเลิดเพลนกับอายุ เพราะการอยากได้อายุนั้นเลย ขริยสาวกผู้ปรารภนาอายุ พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไปเพื่ออายุ เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นไปเพื่ออายุ ที่ปฏิบัติแล้วนั้นแหละ จึงจะเป็นไปเพื่อการได้อายุ ขริยสาวกนั้นย่อมเป็นผู้ได้อายุ ไม่ว่าจะเป็นของทิพย์ หรือของมนุษย์...

^๑ พง.ติ.ก.๒๐/๕๙๕/๓๗๙

^๒ ม.ญ.๑๔/๕๒๗/๓๔๘; ๗๓๗

ผู้ปรารถนาธรรมะ...สุข...ยศ...สรวรค์ ก็พึงปฏิบัติข้อปฏิบัติที่จะเป็นไป
เพื่อธรรมะ...สุข...ยศ...สรวรค์...^๑

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่หมั่นประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิต ถึง
จะมีความปรารถนาว่า “ขอให้จิตของเราหลุดพ้นจากอาสวะเถิด” ดังนี้ จิต
ของเราจะหลุดพ้นไปจากอาสวะได้ก็หาไม่... เหมือนไขไก่ ๘ ฟองก็ตาม ๑๐
ฟองก็ตาม ๑๒ ฟองก็ตาม ที่แม่ไก่ไม่นอนทับ ไม่กก ไม่ฟัก ถึงแม่แม่ไก่จะมี
ความปรารถนาว่า “ขอให้ลูกของเราใช้ปลายเลียบหรือจะทยอยปาก ทำลาย
เปลือกไข่ออกมาโดยสวัสดิ์เถิด” ดังนี้ ลูกไก่จะใช้ปลายเลียบ หรือจะทยอยปาก
ทำลายเปลือกไข่ออกมาได้ ก็หาไม่^๒

ง) การไม่ถือชาติชั้นวรรณะ ถือความประพฤติเป็นประมาณ เช่น :-

ดูกรวเสฐฐะ ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยโครักขกรรม
เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นชาวนา มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยศิลปะต่าง ๆ ผู้นั้น
เป็นศิลปิน มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า
มิใช่พราหมณ์ ผู้ใดเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้ผู้อื่น ผู้นั้นเป็นคนรับใช้ มิใช่
พราหมณ์ ผู้ใดอาศัยการลักทรัพย์เลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นโจร มิใช่พราหมณ์ ฯลฯ
ผู้ใดปกครองบ้านเมือง ผู้นั้นเป็นราชา มิใช่พราหมณ์

เรามีได้เรียกคนเป็นพราหมณ์(แค่)ตามกำเนิดจากกรรมมารดา ผู้
นั้นยังมีกิเลส เขาเป็นเพียงโกวาทิ (คือพราหมณ์ตามธรรมเนียม ที่
หักทลายคนอื่นว่า “โง”) เท่านั้น เราเรียกคนที่ไม่มียกเลส ไม่มีความ
ยึดมั่นต่างหาก ว่าเป็นพราหมณ์

อันนามและโคตรที่กำหนดตั้งกันไว้ เป็นแต่สักว่าโวหารในโลก เพราะ
เกิดมีขึ้นมาตามคำเรียกขานที่กำหนดตั้งกันไว้ในคราวนั้นๆ ตามทิวฐิอัน
นอนเนื่องอยู่ในหทัยสันกาลนาน ของสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่รู้ สัตว์ทั้งหลาย ผู้
ไม่รู้ ก็พรั่นกลัวว่าคนเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด

^๑ พ.ป.พ.พ.๒๒/๔๓/๕๑

^๒ ส.พ.๑๗/๒๖๑/๑๘๖

แต่บุคคลจะเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด ก็หาไม่ จะมีใช้พราหมณ์เพราะชาติกำเนิด ก็หาไม่ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม (อาชีพ-การทำงานที่-ความประพฤติ-การที่คิดพูดและทำ^๑) ไม่ใช่พราหมณ์ก็เพราะกรรม เป็นชาวนาก็เพราะกรรม เป็นศิลปินก็เพราะกรรม เป็นพ่อค้าก็เพราะกรรม เป็นคนรับใช้ก็เพราะกรรม เป็นโจรก็เพราะกรรม ฯลฯ เป็นราชาก็เพราะกรรม

บัณฑิตทั้งหลาย ผู้เห็นปัจจุสมุปบาท ฉลาดในกรรมและวิบาก ย่อมเห็นกรรมนั้นแจ่มชัดตามเป็นจริงว่า โลกย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัตว์ทั้งหลายถูกผูกมัดไว้ด้วยกรรม เหมือนลิ่มสลักของรถที่กำลังแล่นไป ฉะนั้น^๒

ดูกรพราหมณ์ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐ เพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้เกิดในตระกูลสูงก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีวรรณะใหญ่โตก็หาไม่ เราจะเรียกคนว่าประเสริฐเพราะความเป็นผู้มีโศกะมากก็หาไม่ได้ เราจะเรียกคนว่าต่ำทรามเพราะความเป็นผู้มีโศกะมากก็หาไม่ได้

แท้จริง บุคคลบางคน แม้เกิดในตระกูลสูง ก็ยังเป็นผู้ชอบเช่นฆ่า ลักขฬะ ลักขฬะ ประพฤติผิดในกาม พุตเท็จ พุตส่อเสียด พุตคำหยาบ พุตคำเพ้อเจ้อ เป็นคนละโมภ คิดเบียดเบียน เป็นมิฉนาคิฏฐิ^๓

บุคคลไม่เป็นคนถ้อยเพราะชาติกำเนิด ไม่เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นคนถ้อยเพราะกรรม (คือการกระทำ ความประพฤติ) เป็นพราหมณ์เพราะกรรม^๔

วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ออกบวช ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละนามและโคตรเดิมเสีย นับว่าเป็นสมณศากยบุตรทั้งสิ้น^๕

^๑ กรรม แปลว่าการกระทำ แต่บางแห่งมีความหมายแคบลง หมายถึงการงานที่อาศัยเลี้ยงชีพ

^๒ ม.ม.๑๓/๗๐๗/๖๔๔; พ.ุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๓

^๓ ม.ม.๑๓/๖๖๔/๖๑๒

^๔ พ.ุ.๒๕/๓๐๖/๓๕๒

บรรดาบรรณทั้งสี่นี้ ผู้ใดเป็นภิกษุ ล้นกิเลสสาละแล้ว ย่อมจบ
พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ต้องทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุ
ประโยชน์ตนแล้ว หมตเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้
ชอบ ผู้นั้นแลเรียกว่า เป็นผู้เลิศจนกว่าบรรณทั้งหมดนั้น^๑

จ) การพึ่งตนเอง เช่น :-

การเพียรพยายามเป็นหน้าที่ที่ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคต
เป็นแต่ผู้บอกทาง^๒

ตนนั้นแล เป็นที่พึ่งของตน จริ่งแท้แล้ว ใครอื่นจะเป็นที่พึ่งได้
ด้วยตนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ บุคคลจะได้ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก^๓

ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นทำคนอื่นให้
บริสุทธิ์ไม่ได้^๔

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่
พึ่งเลย จงมีธรรมเป็นที่พึ่งเถิด อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย^๕

ฉ) ข้อเตือนใจเพื่ออนาคต

หญิง ชาย คฤหัสถ์ บรรพชิต ควรพิจารณาเนืองๆ ว่า เรามีกรรม
เป็นของตนเอง เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็น
เผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย เราทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เราจัก
เป็นทายาทของกรรมนั้น^๖

^๑ พง.อญจก.๒๓/๑๐๘/๒๐๕

^๒ ที.ปา.๑๑/๗๑/๑๐๗

^๓ อ.ป.๒๕/๓๐/๕๑

^๔ อ.ป.๒๕/๒๒/๓๖

^๕ อ.ป.๒๕/๒๒/๓๗

^๖ ที.ม.๑๐/๘๔/๑๑๘; ที.ปา.๑๑/๔๘/๘๔; ส.ป.๑๗/๘๗/๕๓

^๗ พง.ปญจก.๒๒/๕๗/๘๒

ถ้าท่านกลัวทุกข์ ก็อย่าทำกรรมชั่วทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ถ้าท่านจักทำ หรือทำอยู่ ซึ่งกรรมชั่ว ถึงแม้จะเหาะหนีไป ก็จะไม่พ้นจากความทุกข์ไปได้เลย^๑

ฉันทิชาติ ทรัพย์สิน เงินทอง หรือสิ่งของที่หวงแหนอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีอยู่ พาโส กรรมกร คนงาน คนอาศัย ล้วนพาเขาไปไม่ได้ทั้งสิ้น จะต้องถูกละทิ้งไว้ทั้งหมด

แต่บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ กรรมนั้นแหละ เป็นของของเขา และเขาจะพาเขากรรมนั้นไป อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตน ฉะนั้น

ฉะนั้น บุคคลควรทำความดี สิ่งสมสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ภายหน้า ความดีทั้งหลายย่อมเป็นที่พึงของสัตว์ในปรโลก^๒

^๑ พุ.อ. ๒๕/๑๑๕/๑๕๐
^๒ อ.ส. ๑๕/๓๙๒/๑๓๔

๒. อริยสัจ

ก. ความเข้าใจเบื้องต้น

อริยสัจ เป็นหลักธรรมที่สำคัญและรู้จักกันมากที่สุดอีกข้อหนึ่ง อริยสัจไม่ใช่เป็นหลักส่วนย่อยของปฏิจจสมุปบาท แต่เป็นทั้งหมดของปฏิจจสมุปบาท พูดง่ายๆ ว่า มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาททั้งหมด

๑) ตรัสรู้หรืออริยสัจ=ตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน

เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร?”

จะตอบว่า ตรัสรู้หรืออริยสัจ ๔ หรือ

ตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาท ก็ได้

คำตอบที่ว่านี้ จะไม่พิจารณาโดยเนื้อหาของหลักธรรมเลย ยกแต่คัมภีร์มาอ้างก็ได้

คัมภีร์วินัยปิฎก เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ หลังจากเสวยวิมุตติสุข ๑ สัปดาห์ ได้เสด็จออกจากสมาธิ แล้วทรงพิจารณา **ปฏิจจสมุปบาท** ที่ได้ตรัสรู้นั้น ตลอดเวลา ๓ ยาม แห่งราตรี **โดยอนุโลม โดยปฏิโลม และทั้งอนุโลม-ปฏิโลม** ตามลำดับ

ต่อมา เมื่อสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไป ทรงพระดำริว่า

ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชาผู้เร่ร่อนเร่ร่อนอยู่ในชาติย ฐานะนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ อิทปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท; แม้ฐานะนี้ก็เห็นได้ยาก กล่าวคือ...นิพพาน^๑

ส่วนในพระสูตร เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็เล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธดำริที่เป็นเหตุให้เสด็จออกผนวช การ

^๑ ดู วินย. ๔/๑-๗/๑-๘

เสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบสและอุทกดาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทุกกริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุมาน และตรัสรู้วิชา ๓ ในตอนตรัสรู้มีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

ครั้นเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว สังกตจากกม สังกตจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน...ทุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข...มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่

เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้นำจิตไปเพื่ออุปเพณีสถาบันุตตติยฌาน ก็ระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก (วิชาที่ ๑)...ได้นำจิตไปเพื่ออุปเพณีสถาบันุตตติยฌาน ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จุติอุบัติอยู่ (วิชาที่ ๒)...ได้นำจิตไปเพื่ออาสวักขยฌาน ก็รู้ชัดตามเป็นจริงว่า 'นี้ทุกข์ นี้ทุกข์ สมุทัย นี้ทุกข์ นิโรธ นี้ทุกข์ นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้ อาสวะ นี้ อาสวสมุทัย นี้ อาสวนิโรธ นี้ อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา' เมื่อเรารู้เห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้วจาก กามาสวะ ราคาสวะ และอวิชชาสวะ (วิชาที่ ๓)...^๑

ต่อจากนี้ ก็มีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎก เล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ ระยะเวลาวิมุติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า ๗ สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปัจจุสมุปปาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปัจจุสมุปปาทและนิพพาน ที่ได้ตรัสรู้

ส่วน พระสูตร เล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมา จนถึงตรัสรู้วิชา ๓ แล้วข้ามระยะเวลาวิมุติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริจะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปัจจุสมุปปาท และนิพพาน เช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความในวินัยปิฎกตอนทรงพิจารณาทบทวนปัจจุสมุปปาท และพุทธดำริปรารภการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร

^๑ ดู ม.ม. ๑๒/๓๑๗-๓๒๖/๓๑๗-๓๓๓, ๔๑๑-๔๒๙/๔๔๒-๔๖๐; ม.ม. ๑๓/๔๘๙-๕๐๙/๔๔๓-๔๖๒; ๗๓๘-๗๕๗/๖๖๙-๖๘๗

ย่อมกล่าวได้ว่าพระพุทธเจ้า **ตรัสรู้ปัจจุสมุปบาท** (กับทั้งนิพพาน)

ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา ๓ และจับเฉพาะวิชาที่ ๓ ซึ่งเป็นตัวการตรัสรู้แท้ๆ (วิชา ๒ อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความหมายว่า **ตรัสรู้อรียสัจ ๔** จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มีควมหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากัน และขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจ เพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแสดงเป็นคนละหลัก

๒) เรียนอรียสัจ ต้องรู้หน้าที่ต่ออรียสัจ

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลัก**อรียสัจ** พร้อมทั้งความหมายตามแบบ และหน้าที่ของคน ต่ออรียสัจข้อนั้นๆ

๑. ทุกข์ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากของรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า **อุปาทานขันธ ๕** (ขันธ ๕ ที่ยึดไว้ด้วยอุปาทาน) เป็นทุกข์

พูดอีกนัยหนึ่ง คือ ชีวิตและทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ ที่จะต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย จึงแฝงไว้ด้วยความกดดัน บีบคั้น ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัว พร้อมทั้งจะทำให้เกิดทุกข์เป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่งในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ถือมั่นด้วยอุปาทาน

หน้าที่ต่อทุกข์ คือ การกำหนดรู้ เข้าใจมัน รู้เท่าทันความเป็นจริง เรียกว่า**ปริญญา**

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่า **สมุทัย** (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ได้แก่ **ตัณหา** คือ ความร่ำรอนทะยานอยาก ที่ทำให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความเพิลิตเพลินและความติดใจ คอยไฝหาความยินดีใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป มี ๓ คือ **กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา**

พูดอีกนัยหนึ่ง คือ ความอยากที่ยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการ ซึ่งมีตัวเรา ที่จะได้ จะเป็น จะไม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความหวาดกังวล ความติดข้องในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่โปร่งโล่งเป็นอิสระ

หน้าที่ต่อสมุทัย คือ ละเสีย ทำให้หมดไป เรียกว่า **ปหานะ**

๓. ทุกขนิโรธ เรียกสั้นว่า **นิโรธ** (ความดับทุกข์) ได้แก่การที่ตัณหาดับไปไม่เหลือ ด้วยการคลายออก สละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่พัวพัน

พูดอีกนัยหนึ่ง คือ ภาวะแห่ง **นิพพาน** ที่ไม่มีความทุกข์ เป็นสุข โดยไม่ขึ้นต่อตัณหา ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย หวาดกังวล เป็นต้น มีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งบริสุทธิ์ เป็นอิสระ สงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน

หน้าที่ต่อนิโรธ คือ ทำให้แจ้ง ประจักษ์แจ้ง ทำให้สำเร็จ ทำให้เกิดมีเป็นจริงขึ้นมา หรือบรรลุถึง เรียกว่า **สังฉิกิริยา**

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์) เรียกสั้นๆ ว่า **มรรค** ได้แก่ทางประเสริฐมีองค์ประกอบ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

หน้าที่ต่อมรรค คือ เจริญ ฝึก หรือปฏิบัติ เรียกว่า **ภาวนา**^๑

^๑ คำจำกัดความของอริยสังขามีมากมาย เช่น ใน **อัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, วินย.๔/๑๔/๑๘; และ ส.ม. ๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; ปกิ.วิ.๓๕/๑๔๕-๑๖๒/๑๒๗-๑๓๖; เป็นต้น สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในอริยสังข คือการรู้และทำหน้าที่ต่ออริยสังขแต่ละข้อให้ถูกต้อง มิฉะนั้น จะทำให้เกิดความผิดพลาด ทั้งในความเข้าใจและการประพฤติปฏิบัติ หน้าที่ต่ออริยสังขเหล่านี้ เรียกทางธรรมว่า **กิจในอริยสังข** ได้แก่ :-

๑. กิจในทุกข์ = **ปริญญะ** คือ การกำหนดรู้ (ทำความเข้าใจทุกข์/ปัญหา และกำหนดรู้ขอบเขตของมัน)

๒. กิจในสมุทัย = **ปหานะ** คือ การละ (กำจัดแก้ไขต้นตอหรือสาเหตุของทุกข์/ปัญหา)

๓. กิจในนิโรธ = **สังฉิกิริยา** คือ การทำให้แจ้ง (เข้าถึงภาวะที่ปราศจากทุกข์/ปัญหา หรือบรรลุจุดหมาย)

๔. กิจในมรรค = **ภาวนา** คือ การเจริญ (ฝึกอบรมดำเนินการลงมือปฏิบัติตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย)

ความเข้าใจผิดที่สำคัญบางอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น การเห็นว่าพระพุทธศาสนามองโลกในแง่ร้าย เป็นต้น เกิดจากการไม่เข้าใจ **กิจในอริยสังข** นี้

๓) อริยสัจ กับ ปฏิจจสมุปบาท ครอบคลุมกันอย่างไร

ขอให้เทียบหลัก อริยสัจ นั้น กับหลัก ปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

๑. สมุทัยวาร: อวิชชาเกิด→สังขารเกิด→ ฯลฯ ชาติเกิด→ชรา มรณะ+โสกะ ฯลฯ
 อุปายาสเกิด = กระบวนเกิดมีเหตุปัจจัยให้ - เกิดทุกข์
๒. นิโรธวาร: อวิชชาดับ→สังขารดับ→ ฯลฯ ชาติดับ→ชรา มรณะ+โสกะ ฯลฯ
 อุปายาสดับ = กระบวนดับเหตุปัจจัยให้ - ดับ/ไม่เกิดทุกข์

ข้อ ๑. ปฏิจจสมุปบาท สมุทัยวาร (อนุโลমনัย) แสดงกระบวนการ-เกิดทุกข์
 เท่ากับรวมอริยสัจ ข้อ ๑.ทุกข์ และ ๒.สมุทัย ไว้ในข้อเดียวกัน

- ในอริยสัจ แยกเป็น ๒ ข้อ เพราะยกเอาท่อนท้าย (ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏออกมาตั้งต่างหากเป็น อริยสัจ ข้อ ๑.ทุกข์ ให้เป็นข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบเป็นจุดเริ่มเผชิญ อันจะต้องหาทางแก้ไข
- แล้วจึงย้อนกลับมาท่อนที่เป็นกระบวนการก่อกำเนิดเกิดเรื่องทั้งหมด ตั้งเป็น อริยสัจ ข้อ ๒.สมุทัย ในฐานะเป็นการสืบสาวสาเหตุของปัญหา

ข้อ ๒. ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร (ปฏิโลমনัย) แสดงกระบวนการ-ดับทุกข์
 ให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหายุ่งยากต้องตรงต้นเหตุแล้ว ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไร
 ตามกระบวนการของการดับเหตุปัจจัย อันนำไปสู่ผลที่หมายคือการดับทุกข์
 เท่ากับรวมอริยสัจ ข้อ ๓.นิโรธ และสารของ ๔.มรรค ไว้ในข้อเดียวกัน

- ในอริยสัจ จัดเป็น ๒ ข้อ โดยยกเอาท่อนท้าย (ดับชรา มรณะ ดับโสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลสำเร็จ ออกไปตั้งเป็น อริยสัจ ข้อ ๓.นิโรธ ในฐานะเป็นจุดหมายที่จะไปให้ถึง
- แล้วย้อนกลับมาเอาท่อนที่เป็นกระบวนการธรรมชาติในการดับทุกข์สลายปัญหา ยกขึ้นมาจัดตั้งเป็นข้อต่างหาก โดยเอากระบวนการของธรรมชาตินั้นเป็นหลัก แล้วจัดวางเป็นระบบวิธีปฏิบัติจัดการดำเนินการของมนุษย์ ที่จะให้เกิดผลเป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น ตั้งเป็น อริยสัจ ข้อ ๔.มรรค ในฐานะเป็นระบบปฏิบัติจัดการของมนุษย์ในการดับทุกข์สลายปัญหา

เมื่อสรุปอริยสัจให้เหลือน้อยลง ก็ได้ ๒ คู่ คือ **ฝ่ายมีทุกข์** (ข้อ ๑ และ ๒) กับ **ฝ่ายหมดทุกข์** (ข้อ ๓ และ ๔) ก็ลงใน**ปฏิจาสมุปบาท**นั่นเอง

ปฏิจาสมุปบาท ๒ นั้น ในที่บางแห่งจึงปรากฏในฐานะเป็นคำจำกัดความของ อริยสัจข้อที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ คือ **แบบสมุทยวาร** ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสัจ ข้อที่ ๒ (สมุทัย) และ **แบบนิโรธวาร** เป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ ๓ (นิโรธ)^๑

(พึงสังเกตว่า ในคำจำกัดความของอริยสัจโดยทั่วไป ข้อ ๒ แสดงเฉพาะ**ต้น**หาอย่างเดียวยว่าเป็นสมุทัย และข้อ ๓ แสดงการดับ**ต้น**หาว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะ**ต้น**หาเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด พุดง่ายๆ ว่าเป็นตัวแสดงหน้าโรง หรือเป็นขึ้นออกโรงแสดงบทบาท เมื่อพุดแบบรวบรัด ก็จับเอาแค่ตัวการที่ออกโรงแสดงแค่นี้

อย่างไรก็ดี กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจาสมุปบาท ซึ่งแสดงสมุทัยตั้งแต่จุดเริ่ม ที่**อวิชชา**)

ในเรื่อง**ปฏิจาสมุปบาท** กับ **อริยสัจ** นี้ ควรสังเกตความพิเศษหรือแปลกจากกัน ซึ่งสรุปได้ดังนี้

๑. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่าง

- **ปฏิจาสมุปบาท** แสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วนๆ ส่วน

- **อริยสัจ** เป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและลงมือทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

โดยนัยนี้ **อริยสัจ** จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสวนหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ ไม่หมดหวัง จึงกำหนด

^๑ ดู ถ. น. ๑๖/๒๕๑-๒๕๒/๑๒๖-๑๒๘; เป็นต้น

รายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และ

โดยนัยเดียวกันนี้ อริยสัจจึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอน เพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างเป็นระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน

ส่วน **ปฏิจจนุปบาท** เป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาของสภาวะธรรม ที่จะต้องศึกษาเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังตรัสรู้ใหม่ๆ

๒. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากัน อยู่ที่การจัดวางรูปแบบหรือระบบในการตรัสแสดง สั่งสอน หรือนำเสนอ ซึ่งเด่นชัดในปฏิจจนุปบาท ฝ่ายนิโรธวาร ที่ตรงกับอริยสัจข้อที่ ๓ และ ๔ (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก) เมื่อเทียบกับอริยสัจข้อ ๓ (นิโรธ) จะเห็นว่า

ปฏิจจนุปบาทนิโรธวาร (ปฏิโลม নয়) กล่าวถึงนิโรธไว้ก็จริง แต่กล่าวแค่จะไปตามกระบวนการซึ่งไปจบที่นิโรธ เป็นอันถึงจุดหมายแล้ว ซึ่งผู้ถึงก็ประจักษ์กับตัว จึงแค่ระบุบอกนิโรธนั้นไว้ โดยไม่ได้บรรยายอธิบาย บอกลักษณะความพิเศษประเสริฐของนิโรธ หรือของนิพพานให้เลย ดังนั้นถ้าจะแจ้งจะบอกให้คนอื่นทั่วไปเข้าใจหรือสนใจ ก็ต้องยกเอานิโรธนั้นมาตั้งให้เด่นชัดขึ้น

ด้วยเหตุนี้ ในพุทธดำริเมื่อจะทรงประกาศธรรม จึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น ๒ ตอน คือ ตอนแรกกล่าวถึงปฏิจจนุปบาทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นต้นหาวิราคะ นิโรธ นิพพาน” นี่แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกให้มองธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง คือ **ปฏิจจนุปบาท** กับ **นิโรธ** (นิพพาน)

นี่คือ อริยสัจ ข้อ ๓ นิโรธ นั้น **มุ่งแสดงสภาวะของนิโรธ** คือนิพพาน ให้เด่นขึ้นมา โดยเป็นจุดหมายที่ชี้กลับมายังกระบวนการเข้าถึงนิโรธนั้นด้วย

ข) แม้ว่า **ปฏิจจสมุปบาท** ฝ่าย**นิโรธวาร** จะกินความคลุมอริยสัจข้อ ๔ คือ มรรค ด้วย แต่ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจจสมุปบาทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วนๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้แจ่มแจ้งออกไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่มีมนุษย์จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะทำอย่างไร มีลำดับขั้นตอนและกลวิธีในการปฏิบัติอย่างไร คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติให้ได้ผล เหมือนแพทย์รู้กระบวนการบำบัดโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้

ส่วนใน**อริยสัจ** มีหลักข้อที่ ๔ คือ **มรรค** ซึ่งจัดตั้งขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะเป็นระบบวิธีปฏิบัติจัดการของมนุษย์ ที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาติ และได้ปฏิบัติเป็นการพิสูจน์แล้ว ยืนยันได้นำไปสู่จุดหมายแน่นอน

เพื่อให้เข้าใจง่าย เทียบการดับทุกข์ เหมือนการดับไฟ ตามกระบวนการของธรรมชาติ (**นิโรธวาร**) กับตามระบบวิธีปฏิบัติจัดการของมนุษย์ เพื่อให้เกิดผลตามกระบวนการของธรรมชาตินั้น (**มรรค**) ดังนี้

(โดยรู้สมุทัยของธรรมชาติว่า: เชื้อไฟ + ออกซิเจน + อุณหภูมิถึงขีด → ไฟ)

นิโรธวาร: กำจัดเชื้อไฟ – ไล่ออกซิเจนหมด – ลดอุณหภูมิ → ไฟดับ-ไฟไม่มี

มรรค: รักษาความสะอาดเรียบร้อย มีน้ำ ใช้อุปกรณ์ ถังน้ำ สายฉีดน้ำ รถขนน้ำ ถังฉีดคาร์บอนไดออกไซด์ ถังพ่นโซเดียมไฮคาร์บอเนต ฯลฯ มีพนักงานดับเพลิง ให้นักดับเพลิงทำงาน → ไฟดับ-ไฟไม่เกิดไม่มี

อริยสัจข้อ ๔ คือ **มรรค** นี้ แสดงหลักความประพฤติและระบบการปฏิบัติไว้อย่างละเอียดพิสดาร ถือเป็นคำสอนภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** คือ ทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางๆ ดำเนินตามความเป็นจริงของธรรมชาติ

เมื่อเทียบหลัก**อริยสัจ** กับ **ปฏิจจสมุปบาท** ถือว่า

ปฏิจจสมุปบาท เป็น **มัชฌิมาธรรมเทศนา** คือ หลักธรรมที่แสดงเป็นกลางๆ ตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย หรือหลักธรรมสายกลาง

ส่วน**มรรค** คืออริยสัจ ข้อ ๔ เป็น **มัชฌิมาปฏิปทา** คือทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติซึ่งจัดวางไว้โดยสอดคล้องตามหลักความจริงนั้น มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงแยกพูดเป็นเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

๔) พระพุทธเจ้าตรัสรู้อรียสัจ และตรัสสอนอรียสัจ

ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องอื่นๆ ต่อไป เห็นว่าควรทราบฐานะของอรียสัจ ในระบบคำสอนของพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก ดังนี้

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เหยียบไปบนผืนแผ่นดินทั้งสี่ทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมในบรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉะนั้นใด กุศลธรรมทั้งสี่ทั้งปวง ก็สงเคราะห์ลงในอรียสัจ ๔ ฉะนั้น^๑

ภิกษุทั้งหลาย การรู้การเห็นของเราตามความเป็นจริง ครบบริบูรณ์ ๓ ขาการ ๑๒ ในอรียสัจ ๔ เหล่านี้ ยังไม่บริสุทธิแจ่มชัดตราบดี ตรานั้น เราก็ยังปัญญาณไม่ได้ว่าได้บรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ...^๒

ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่ตรัสรู้ ไม่เข้าใจอรียสัจ ๔ ทั้งเราและเธอ จึงได้วิ่งเล่นเร่ร่อนไป (ในสังสารวัฏ) สิ้นกาลนานอย่างนี้^๓

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ตรัสอนุปุพพิกถาแก่อุบาลีคฤหบดี กล่าวคือ เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสวัตรค์ เรื่องโทษความบกพร่อง ความเศร้าหมองแห่งกาม และเรื่องอาณิสสในเนกขัมมะ ครั้นพระองค์ทรงทราบว่า อุบาลีคฤหบดี มีจิตพร้อม มีจิตนุ่มนวล มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตปลาบปลื้ม มีจิตเลื่อมใสแล้ว จึงทรงประกาศสามุกังสีการธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กล่าวคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^๔

^๑ ม.ม. ๑๒/๓๔๐/๓๔๙

^๒ ขัมมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย. ๔/๑๖/๒๑ และ ถ.ม. ๑๙/๑๖๗๐/๕๓๐

^๓ ที.ม. ๑๐/๘๖/๑๐๗

^๔ ม.ม. ๑๓/๗๔/๖๗; และดู ข.ข. ๒๓/๑๑๑/๒๑๓ เป็นต้น; สามุกังสีการธรรมเทศนา แปลกันว่าพระธรรมเทศนาที่สูงส่ง หรือที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเชิดชู หรือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง ไม่เหมือนเรื่องอื่นๆ ที่มีกตรัสต่อเมื่อมีผู้ทูลถามหรือสนทนาเกี่ยวข้องไปถึง

บุคคลครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) อยู่กับพระผู้มีพระภาค ก็เพื่อ
การรู้ การเห็น การบรรลุ การทำให้แจ้ง การเข้าถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยัง
ไม่บรรลุ ยังไม่ทำให้แจ้ง ยังไม่เข้าถึง (กล่าวคือข้อที่ว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย
นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^๑

มีสิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นลักษณะของคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ
การสอนความจริงที่เป็นประโยชน์ กล่าวคือ ความจริงที่นำมาใช้ให้เป็น
ประโยชน์แก่ชีวิตได้ ส่วนสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ แม้เป็นความจริง ก็ไม่สอน
และอริยสัจนี้ถือว่าเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ในที่นี้

โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงสนพระทัยและไม่ยอมทรงเสียเวลา
ในการถกเถียงปัญหาทางอภิปราย มีพุทธพจน์ที่รู้จักกันมากแห่งหนึ่งว่า
ดังนี้

ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบ
ปัญหา) แก่เราว่า “โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่ที่สุด หรือโลกไม่มีที่ที่สุด
ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง ถัดวีหลังจากตายมี
อยู่ หรือไม่มีอยู่ ถัดวีหลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่า
ถัดวีหลังจากตาย จะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่” ดังนี้ ตราบใด เราจะไม่
ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาค ตรานั้น ตถาคตก็จะไม่
พยากรณ์ความซัดนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่

เปรียบเหมือนบุรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา
มีตรสหาย ญาติสาโลหิตของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า บุรุษผู้ต้อง
ศรนั้นจึงกล่าวว่า “ตราบใดที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้าว่าเป็น
กษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อว่าอย่างนี้ มีโคตรว่า
อย่างนี้ ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือ
นครโน้น ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออกตรานั้น

^๑ อัง.นวก.๒๓/๒๑๗/๓๙๙

ตราใบข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่า หนูที่ใช้ยังข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแฉ่ง หรือ ชนิดเกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยิ่งนั้นทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกหนูที่ใช้ยิ่งนั้น ทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม้ปลูก ทาง เกาทัณฑ์ เสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือ นกสีลิทหนู เกาทัณฑ์นั้นพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกหนูที่ใช้ยิ่งนั้นเป็นชนิดใด ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรออกตรวนนั้น”

บุรุษนั้นยังไม่ทันได้รู้ความที่ว่านั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ นั้นใด...บุคคลนั้น ก็ฉันนั้น

แนะนำลูกกบฏบุตร เมื่อมีทิวฐิว่า โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิต ประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิวฐิว่า โลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิต ประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิวฐิว่า โลกเที่ยง หรือว่าโลกไม่เที่ยง ก็ตาม ชาติก็ยังคงมีอยู่ ชราก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เรา บัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันทีเดียว ฯลฯ

ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่ พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เกิด

อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิวฐิว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะข้อนั้น ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือข้อว่า) นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะ ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่อ นิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัส รู้ เพื่อนิพพาน^๑

^๑ ม.ม. ๑๓/๑๕๐-๑๕๒/๑๔๗-๑๕๓

ข. คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกตอีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ :-

๑. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหามาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใดๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผล จะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้

๒. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอิงตำราลัทธิลัทธิของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ

๓. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเติบโตออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป

๔. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ศิลปวิทยาการ หรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่าศิลปวิทยาการ หรือกิจการต่างๆ นั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สูญสลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรก็ตาม หลักความจริงนี้ก็จะคงยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

บทเพิ่มเติม^๑

เรื่องเหตุปัจจัย ในปฏิจลสมุปบาท และกรรม

๑) บางส่วนของปฏิจลสมุปบาท ที่ควรสังเกตเป็นพิเศษ

ปฏิจลสมุปบาท เป็นเรื่องของกฎธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องใหญ่ มีความกว้างขวางลึกซึ้ง และมีแง่มุมต่างๆ มากมาย ละเอียดซับซ้อนอย่างยิ่ง ไม่ต้องพูดถึงว่าจะยากต่อการที่จะเข้าใจให้ทั่วถึง แม้แต่จะพูดให้ครบถ้วนก็ยากที่จะทำได้

ด้วยเหตุนี้ ในการศึกษาทุกๆ ไป เมื่อเรียนรู้หลักพื้นฐานแล้ว ก็อาจจะศึกษาบางแง่บางจุดที่น่าสนใจเป็นพิเศษ โดยเฉพาะส่วนที่เกื้อหนุนความเข้าใจทั่วไป และส่วนที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตแก้ปัญหา และทำการสร้างสรรค์ต่างๆ

ในที่นี้ จะขอย้อนกลับไปยกข้อควรทราบสำคัญ ที่กล่าวถึงข้างต้นขึ้นมาขยายความอีกเล็กน้อย พอให้เข้าใจชัดเจนมากขึ้น และเห็นทางนำไปใช้ประโยชน์ได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะในแง่ของหลัก**กรรม** ที่เป็นธรรมสืบเนื่องออกไป

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากหัวข้อนี้เป็นเพียงคำอธิบายเสริม การขยายความจึงทำได้เพียงโดยย่อ

ใน หน้า ๘๕ ได้เขียนข้อความสั้นๆ แทรกไว้พอเป็นที่สังเกตดังต่อไปนี้

“ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

- ความเป็น**ปัจจัย**แก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และ

^๑ หัวข้อนี้ เขียนเพิ่มเติม ในการพิมพ์ ครั้งที่ ๑๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๔

• การเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาละหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น”

ข้อความนี้บอกให้ทราบว่า *ปฏิจจสมุปบาท* เป็นหลักความจริงของธรรมชาติ ที่แสดงถึงความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลาย

๒) ความหมายของ เหตุ และ ปัจจัย

เบื้องต้นควรเข้าใจความหมายของถ้อยคำเป็นพื้นไว้ก่อน

ในที่ทั่วไป หรือเมื่อใช้ตามปกติ คำว่า “เหตุ” กับ “ปัจจัย” ถือว่าใช้แทนกันได้

แต่ในความหมายที่เคร่งครัด ท่านใช้ “ปัจจัย” ในความหมายที่กว้าง แยกเป็นปัจจัยต่างๆ ได้หลายประเภท ส่วนคำว่า “เหตุ” เป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความหมายจำกัดเฉพาะ กล่าวคือ

“ปัจจัย” หมายถึง สภาวะที่เอื้อ เกื้อหนุน ค้ำจุน เปิดโอกาส เป็นที่อาศัย เป็นองค์ประกอบรวม หรือเป็นเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะให้สิ่งนั้นๆ เกิดมีขึ้น ดำเนินต่อไป หรือเจริญงอกงาม

ส่วน “เหตุ” หมายถึง ปัจจัยจำเพาะ ที่เป็นตัวก่อให้เกิดผลนั้นๆ

“เหตุ” มีลักษณะที่พึงสังเกต นอกจากเป็นปัจจัยจำเพาะ และเป็นตัวก่อให้เกิดผลแล้ว ก็มีภาวะตรงกับผล (*สภาวะ*) และเกิดสืบทอดลำดับคือตามลำดับก่อนหลังด้วย

ส่วน “ปัจจัย” มีลักษณะเป็นสาธารณะ เป็นตัวเกื้อหนุนหรือเป็นเงื่อนไข เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้ว อีกทั้งมีภาวะต่าง (*ปรภาวะ*) และไม่เกี่ยวกับลำดับ (อาจเกิดก่อน หลัง พร้อมกัน ร่วมกัน หรือต้องแยกกันไม่ร่วมกัน ก็ได้)

ตัวอย่าง: เม็ดมะม่วงเป็น “เหตุ” ให้เกิดต้นมะม่วง และพร้อมกันนั้นดิน น้ำ อุณหภูมิ โอชา (ปุ๋ย) เป็นต้น ก็เป็น “ปัจจัย” ให้ต้นมะม่วงนั้นเกิดขึ้นมา

มีเฉพาะเหตุคือเม็ดมะม่วง แต่ปัจจัยที่เกี่ยวข้องไม่พร้อม หรือไม่อำนวย ผลคือต้นมะม่วงก็ไม่เกิดขึ้น

ในเวลาอธิบายเรื่องเหตุปัจจัย มีอีกคำหนึ่งที่ท่านนิยมใช้แทนคำว่า เหตุปัจจัย คือคำว่า “การณะ” หรือ “การณ” ซึ่งก็แปลกันว่าเหตุ^๑

ในพระอภิธรรม ท่านจำแนกความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่เป็น เหตุปัจจัยแก่กันนี้ไว้ถึง ๒๔ แบบ เรียกว่า **ปัจจัย ๒๔**

เหตุ เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งใน ๒๔ นั้น ท่านจัดไว้เป็นปัจจัยข้อแรก เรียกว่า “เหตุปัจจัย”

ปัจจัยอื่นอีก ๒๓ อย่างจะไม่กล่าวไว้ทั้งหมดที่นี่ เพราะจะทำให้พ่น เปื้อนแก่ผู้เริ่มศึกษา เพียงขอยกตัวอย่างไว้ เช่น ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย (นิสสยปัจจัย) ปัจจัยโดยเป็นตัวหนุนหรือกระตุ้น (อุปนนิสสยปัจจัย) ปัจจัย โดยประกอบพร้อม (สัมปยุตตปัจจัย) ปัจจัยโดยมีอยู่ คือต้องมีสภาวะนั้น สิ่ง นี้จึงเกิดมีได้ (อัตติปัจจัย) ปัจจัยโดยไม่มีอยู่ คือต้องไม่มีสภาวะนั้น สิ่งนี้จึง เกิดขึ้นได้ (นัตติปัจจัย) ปัจจัยโดยเกิดก่อน (ปุเรชาติปัจจัย) ปัจจัยโดยเกิด ที่หลัง (ปัจฉาชาติปัจจัย) ฯลฯ

ที่ว่านี้รวมทั้งหลักปลีกย่อยที่ว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล (ชั่วเป็นปัจจัย ให้เกิดดี) ก็ได้ กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล (ดีเป็นปัจจัยให้เกิดชั่ว) ก็ได้ด้วย

ปัจจัยข้ออื่น เมื่อแปลความหมายเพียงสั้นๆ ผู้อ่านก็คงพอเข้าใจได้ ไม่ยาก แต่**ปัจฉาชาติปัจจัย** คือปัจจัยเกิดทีหลัง คนทั่วไปจะรู้สึกแปลก และคิดไม่ออก จึงขอยกตัวอย่างง่ายๆ ด้านรูปธรรม เช่น การสร้างตึกที่จะ ดำเนินการภายหลัง เป็นปัจฉาชาติปัจจัยแก่การสร้างนั่งร้านที่เกิดขึ้นก่อน ส่วนในทางสภาวะธรรมด้านนาม ท่านยกตัวอย่างว่า จิตและเจตสิกซึ่งเกิดที่ หลัง เป็นปัจจัยแก่ร่างกายนี้ที่เกิดขึ้นก่อน

ขอสรุปความตอนนี้ว่า

ตามหลักธรรม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือ ปรากฏการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะเกิดมีขึ้นได้ ต้องอาศัยเหตุปัจจัย ต่างๆ หลากหลายประชุมกันพร้อม (ปัจจัยสามัคคี)

^๑ คำบาลีที่แปลว่าเหตุปัจจัย ยังมีอีกหลายคำ เช่น มูล นิทาน สมุฏฐาน สมุทัย ปภาวะ สัมภาวะ/สมภพ

๓) ผลหลากหลาย จากปัจจัยอนก

ตามหลักแห่งความเป็นไปในระบบสัมพันธ์นี้ ยังมีข้อควรทราบแฝงอยู่อีก โดยเฉพาะ

- ขณะที่เราเพ่งดูเฉพาะผลอย่างหนึ่ง ว่าเกิดจากปัจจัยหลากหลายพร้อมกันนั้น ต้องทราบด้วยว่า ที่แท้นั้น ต้องมองให้ครบทั้งสองด้าน คือ

๑. ผลแต่ละอย่าง เกิดโดยอาศัยปัจจัยหลายอย่าง
๒. ปัจจัย (ที่ร่วมกันให้เกิดผลอย่างหนึ่งนั้น) แต่ละอย่าง หนุนให้เกิดผลหลายอย่าง

ในธรรมชาติที่เป็นจริงนั้น ความสัมพันธ์และประสานส่งผลต่อกันระหว่างปัจจัยทั้งหลาย มีความละเอียดซับซ้อนมาก จนต้องพูดรวมๆ ว่า “ผลหลากหลาย เกิดจากเหตุ(ปัจจัย)หลากหลาย” หรือ “ผลอนก เกิดจากเหตุอนก” เช่น จากปัจจัยหลากหลาย มีเมล็ดพืช ดิน น้ำ อุณหภูมิ เป็นต้น ปรากฏผลอนก มีต้นไม้ พร้อมทั้งรูป สี กลิ่น เป็นต้น

- ย้ำว่า ความเป็นเหตุปัจจัยนั้น มิใช่มีเพียงการเกิดก่อน-หลังตามลำดับกาละหรือเทศะเท่านั้น แต่มีหลายแบบ รวมทั้งเกิดพร้อมกันหรือต้องไม่เกิดด้วยกัน ดังกล่าวแล้ว

เมื่อเห็นสิ่งหรือปรากฏการณ์อย่างหนึ่ง เช่น ตัวหนังสือบนกระดานป้ายแล้ว มองดูโดยพินิจ ก็จะเห็นว่าที่ตัวหนังสือตัวเดียวนั้น มีเหตุปัจจัยแบบต่างๆ ประชุมกันอยู่มากมาย เช่น คนเขียน (เจตนา+การเขียน) ซอล์ก แผ่นป้าย สีที่ติดกัน ความชื้น เป็นต้น แล้วหัดจำแนกว่าเป็นปัจจัยแบบไหนๆ

- นอกจากเรื่องปัจจัย ๒๔ แบบ ที่เพียงให้ตัวอย่างไว้แล้ว ขอให้ดูตัวอย่างคำอธิบายของท่านสักตอนหนึ่งว่า

แท้จริงนั้น จากเหตุเดียว ในกรณีนี้ จะมีผลหนึ่งเดียว ก็หาไม่ (หรือ) จะมีผลอนก ก็หาไม่ (หรือ) จะมีผลเดียวจากเหตุอนก ก็หาไม่; แต่ย่อมมีผลอนก จากเหตุอันอนก^๑

^๑ วิกงค.๑.๕๗; เทียบ วิสุทฺธิ.๓/๑๔๑

ตามหลักการนี้ ท่านสอนไว้ด้วยว่า ในปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เพราะอวิชชา(อย่างนั้น)เป็นปัจจัย สังขาร(อย่างนั้น)จึงมี, เพราะสังขาร(อย่างนั้น)เป็นปัจจัย วิญญาณ(อย่างนั้น)จึงมี, ฯลฯ” ดังนี้

- จะต้องไม่เข้าใจผิดไปว่าพระองค์ตรัสเหตุเดียว → ผลเดียว หรือปัจจัยอย่างหนึ่ง → ผลอย่างหนึ่งเท่านั้น
- ที่จริงนั้น ในทุกคู่ทุกตอน แต่ละเหตุ แต่ละผล มีปัจจัยอื่นและผลอื่นเกิดด้วย

ถ้าอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสช่วงละปัจจัย ช่วงละผล ทีละคู่? ตอบว่า การที่ตรัสเหตุ/ปัจจัย และผล เพียงอย่างเดียวนั้น มีหลัก คือ

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล **ตัวเอกตัวประธาน**

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล **ตัวเด่น**

บางแห่งตรัส เพราะเป็นปัจจัยหรือเป็นผล **จำเพาะ (อสาธารณะ)**

บางแห่งตรัส ตามความเหมาะสมกับทำนองเทศนา (เช่นคราวนั้น กรณีนั้น จะเน้น หรือมุ่งให้ผู้ฟังเข้าใจแง่ไหนจุดใด) หรือให้ **เหมาะกับเวไนย** คือผู้รับคำสอน (เช่นยกจุดไหน ประเด็นใดขึ้นมาแสดง บุคคลนั้นจึงจะสนใจและเข้าใจได้ดี)

ในที่นี้ ตรัสอย่างนั้น เพราะจะทรงแสดงปัจจัยและผล ที่เป็นตัวเอกตัวประธาน เช่นในช่วง “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี” ตรัสอย่างนี้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยตัวประธานของเวทนา (กำหนดเวทนาตามผัสสะ) และเพราะเวทนาเป็นผลตัวประธานของผัสสะ (กำหนดผัสสะตามเวทนา)

หลักความจริงนี้ปฏิเสธลัทธิเหตุเดียว ที่เรียกว่า “**เอกการณวาท**” ซึ่งถือว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากต้นเหตุอย่างเดียว โดยเฉพาะลัทธิที่ถือว่า **มูลกการณ** เช่น มีพระผู้สร้าง อย่าง **อิสสรวาท** (=อิศวรวาท คือลัทธิพระผู้เป็นเจ้าบันดาล) **ปชาบดีวาท** (ลัทธิถือว่าเทพพระชาติเป็นผู้สร้างสรรพสัตว์) **ปกติวาท** (ลัทธิสางขยะ ที่ถือว่าสิ่งทั้งปวงมีกำเนิดจากประกฤติ) เป็นต้น

แม้แต่ในสมัยปัจจุบัน คนก็ยังติดอยู่กับลัทธิเหตุเดียวผลเดียว ตลอดจนลัทธิผลเดียว และประสบปัญหาจากความยึดติดนี้ ดังปรากฏ

ชัดในวงการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่มุ่งผลเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วศึกษาและนำความรู้ความเข้าใจในเหตุปัจจัยมาประยุกต์ให้เกิดผลที่ต้องการ แต่เพราะมองอยู่แค่ผลเป้าหมาย ไม่ได้มองผลหลากหลายที่เกิดจากปัจจัยอเนกให้ทั่วถึง (และยังไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะมองเห็นอย่างนั้นด้วย) จึงปรากฏบ่อยๆ ว่า หลังจากทำผลเป้าหมายสำเร็จผ่านไป บางที ๒๐-๓๐ ปี จึงรู้ตัวว่า ผลร้ายที่พ่วงมากระทบหมู่มนุษย์อย่างรุนแรง จนกลายเป็นได้ไม่เท่าเสีย

วงการแพทย์สมัยใหม่ แม้จะถูกบังคับจากงานเชิงปฏิบัติการ ให้เอาใจใส่ต่อผลข้างเคียงต่างๆ มากสักหน่อย แต่ความรู้เข้าใจต่อความสัมพันธ์เชิงเหตุผลของปรากฏการณ์ต่างๆ โดยส่วนใหญ่ ก็ยังเป็นเพียงการสังเกตแบบคลุมๆ ไม่สามารถแยกปัจจัยแต่ละอย่างที่มีสัมพันธ์ต่อไปยังผลแต่ละด้านให้เห็นชัดได้

พูดโดยรวม แม้ว่ามนุษย์จะพัฒนาความรู้ในธรรมชาติได้ก้าวหน้ามามาก แต่ความรู้นั้นก็ยังห่างไกลจากการเข้าถึงธรรมชาติอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ในด้านนามธรรม มนุษย์ควรใช้ประโยชน์จากความรู้ในความจริงของระบบปัจจัยสัมพันธ์ ที่เรียกว่าปฏิจลสมุปบาทนี้ได้มาก

โดยเฉพาะในการดำเนินชีวิตของตน คือในระดับ *กฎแห่งกรรม* ความเข้าใจหลัก “ผลหลากหลาย จากปัจจัยอเนก” จะช่วยให้จัดการกับชีวิตของตน ให้พัฒนาทั้งภายใน และดำเนินไปในโลกอย่างสำเร็จผลดี

๔) วิธีปฏิบัติต่อกรรม

เมื่อพูดถึงหลักกรรม ปัญหาที่พูดกันมากที่สุดก็คือ

ทำดีได้ดี จริงหรือไม่? ทำไมฉันทำดีแล้ว ไม่เห็นได้ดี?

ถ้าเข้าใจปฏิจลสมุปบาท ในเรื่องเหตุปัจจัยอย่างที่พูดไปแล้ว ปัญหาอย่างนั้นจะหมดไป แต่จะก้าวขึ้นไปสู่คำถามใหม่ที่เป็นประโยชน์และควรจะถามมากกว่าว่า ทำกรรมอย่างไรจึงจะได้ผลดี และได้ผลดียิ่งขึ้นไป?

อีกปัญหาหนึ่งคือ

กรรมเก่ามีผลต่อชีวิตของเราแค่ไหน? และ

เราควรปฏิบัติต่อกรรมเก่าอย่างไร?

แม้ว่าเรื่องกรรมจะละเอียดซับซ้อนมาก แต่ก็พอจะให้หลักในการพิจารณาที่สำคัญได้ (ขอให้บทวนตามหลักใหญ่ที่ได้พูดไปแล้ว) ดังนี้

๑. **รู้หลักความตรงกันของเหตุกับผล** ต้องถามตัวเอง หรือจับให้ชัดก่อนว่า กรรมคือความดีที่เราทำนี้ เป็นปัจจัยตัวเหตุ ที่จะให้เกิดผลอะไร ที่เป็นผลโดยตรงของมัน (ผลโดยตรงของเหตุ) เช่น การปลูกเมล็ดมะม่วง ทำให้เกิดต้นมะม่วง (ไม่ใช่ได้ต้นมะปราง ไม่ใช่ได้เงิน เป็นต้น) การศึกษา ทำให้ได้ปัญญาและเป็นอยู่หรือจัดการกับชีวิตของตนและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ดีขึ้น (ไม่ใช่ได้เงิน ไม่ใช่ได้งาน เป็นต้น) การเรียนแพทย์ ทำให้สามารถบำบัดโรครักษาคนไข้ (ไม่ใช่ได้ตำแหน่ง ไม่ใช่ร่ำรวย เป็นต้น)

๒. **กำหนดผลดีที่ต้องการให้ชัด** จะเห็นว่า เพียงแค่ตามหลักความจริงของธรรมชาติว่า “ผลหลากหลาย จากปัจจัยเอนก” การแยกปัจจัยแยกผลก็ซับซ้อนอยู่แล้ว เมื่อพูดถึงสังคมมนุษย์ ความซับซ้อนก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น เพราะมี**กฏมนุษย์**และปัจจัยทางสังคมซ้อนขึ้นมาบน**กฏธรรมชาติ** อีกชั้นหนึ่ง ขอยกตัวอย่างง่ายๆ

กฏธรรมชาติ: การทำสวนเป็นเหตุ ต้นไม้เจริญงอกงามเป็นผล

กฏมนุษย์: การทำสวนเป็นเหตุ ได้เงินเดือน ๗,๐๐๐ บาทเป็นผล

หรือ การทำสวนเป็นเหตุ ขาดผลไม้ได้เงินมากเป็นผล

ผลโดยตรงของเหตุ เป็นผลตามกฏธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยที่เที่ยงตรง

อย่างไรก็ดี ผลที่คนพูดถึงกันมาก มักไม่ใช่ผลโดยตรงของเหตุที่เป็นไปตามกฏธรรมชาตินั้น แต่คนมักพูดถึงถึงผลตามกฏมนุษย์

กฏมนุษย์เป็นกฏสมมติ ซึ่งขึ้นต่อเงื่อนไขคือสมมติ (= **มีส่วนร่วม + มติ**-การยอมรับ, ข้อตกลง → **สมมติ**=การตกลงหรือยอมรับร่วมกัน) ซึ่งผันแปรได้ และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่นอกเหนือกฏมนุษย์นั้นอีก เช่น ค่านิยมของสังคม และความถูกต้องใจของบุคคล เป็นต้น โดยมีความต้องการเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ

จะเห็นว่า ความหมายของคำไทยว่า “ดี” หรือ “ไม่ดี” นี้ มักจะกำกวม “ดี” นี้ เรามักใช้ในความหมายว่าน่าปรารถนา ตรงกับความพอใจ ชอบใจ หรือแม้กระทั่งเป็นไปตามค่านิยม ดังนั้นจึงต้องมีการแยกแยะ เช่นว่า ดี ตรงไปตรงมาตามความจริงของธรรมชาติ ดีต่อชีวิต ดีในเชิงสังคม เป็นต้น

ยกตัวอย่างที่แสนจะง่าย ใกล้ตัว เช่น เรากินอาหารอย่างหนึ่ง ที่มีผลดีต่อชีวิต ทำให้มีสุขภาพดี แต่อาจจะไม่ดีในเชิงสังคม ไม่สนองค่านิยมให้รู้สึกโก้เก๋ บางคนอาจจะดูถูกว่าเราต่ำต้อย หรือว่าไม่ทันสมัย แต่ชีวิตเราก็ดี

ในทางตรงข้าม มีคนอื่นมาให้ของกินอย่างหนึ่งแก่เรา อาจจะเป็นขนมก็ได้ ราคาแพง มีกล่องใส่ ห่ออย่างสวยหรู โก้เก๋มาก ดีเหลือเกินในเชิงสังคม เราอาจจะลืงโลดดีใจที่ได้รับ แต่ถ้ากินเข้าไป ของนั้นกลับไม่ดีต่อชีวิตของเรา จะบั่นทอนสุขภาพ หรือก่อให้เกิดโรค

นี่เป็นตัวอย่าง ซึ่งคงนึกขยายเองได้

เพราะฉะนั้น คำว่า “ผลดี” ที่พูดถึงหรือนึกถึงนั้น จะต้องวิเคราะห์ หรือกำหนดให้ชัดกับตัวเองว่า ผลดีที่เราต้องการนั้น “ดี” ในแง่ไหน เช่น เป็น *นักกีฬาเตะตะกร้อ*

๑. ผลดีตามกฎหมายธรรมชาติ (=ร่างกายแข็งแรงเคลื่อนไหวแคล่วคล่อง)

→ ได้ผลแน่นอน เท่ากับผลรวมหักลบแล้วของเหตุปัจจัย

๒. ผลดีตามนิยามและนิยมของมนุษย์

✧ ในแง่กระแสสังคม (=ผู้คนชื่นชมนิยมยกย่อง)

ปัจจัยภายนอก: ไม่เอื้อ → คนสนใจน้อย ได้รับการยกย่องในวงแคบ

✧ ในแง่อาชีพ (=เป็นทางหารายได้มีเงินเลี้ยงชีวิตและร่ำรวย)

ปัจจัยภายนอก: ไม่เอื้อ → แม้เป็นสัมนาชีพ แต่หาเงินยาก อาจฝืดเคือง

✧ ในแง่วัฒนธรรม (=ช่วยรักษาสমบัติทางวัฒนธรรมของชาติ)

ปัจจัยภายใน: ถ้าทำใจถูกต้อง → รู้สึกว่าได้ทำประโยชน์ ภูมิใจ สุขใจ แต่

ปัจจัยภายนอก: เสี่ยงไกลทะเลาะ → คนอาจไม่เห็นคุณค่า ขึ้นต่อสภาพสังคม-การเมือง

นี่เป็นเพียงตัวอย่างของการที่จะต้องวิเคราะห์หรือกำหนดให้ชัดกับตัวเองว่า ผลดีที่เราต้องการนั้น “ดี” ตามสภาวะของมัน ดีที่เป็นความดีตามหลักการแท้ๆ (เช่น ดีเพื่อความดี) หรือดีต่อชีวิตของเรา หรือดีในแง่สังคมโดยการยอมรับ โดยระบบ โดยค่านิยม ฯลฯ

เมื่อชัดกับตัวเองแล้วว่า เราต้องการผลดีในความหมายใด ก็วิเคราะห์ต่อไปว่า ผลดีแบบที่เราต้องการนั้น จะเกิดขึ้นได้ นอกจากตัวการกระทำดีที่เป็นเหตุตรงแล้ว จะต้องมียปัจจัยอะไรอีกบ้าง ปัจจัยเหล่านั้นมีอยู่หรือเอื้ออำนวยหรือไม่ มีปัจจัยประกอบอะไรอีกที่เราจะต้องทำให้ครบถ้วนที่จะออกผลที่เราต้องการ ถ้าต้องการผลดีที่ปัจจัยไม่เอื้อ ผลยากที่จะมา จะยอมรับหรือไม่ ฯลฯ

ขออย่าว่า ผลดีตามสภาวะ หรือตามกฎธรรมชาติ นั้น เป็นของแน่นอนตามเหตุปัจจัยของธรรมชาติเอง แต่ผลดีตามนิยามและนิยมของมนุษย์ขึ้นต่อเจตจำนง เกี่ยวเนื่องกับความต้องการของมนุษย์ตามกาลและเทศะเป็นต้น ซึ่งจะต้องใช้ปัญญาวิเคราะห์สืบค้นออกมา

หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็คือ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม พึงมุ่งผลดีตามสภาวะเป็นแกนหรือเป็นหลักไว้ก่อน ซึ่งเมื่อทำก็ย่อมได้ ส่วนผลดีเชิงสังคมเป็นต้น พึงถือเป็นเรื่องรองหรือเป็นส่วนประกอบ จะได้หรือไม่ ก็แล้วแต่ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้ก็ดี ไม่ได้ก็แล้วไป เช่นทำดีเพื่อให้เกิดความดี ใครจะยกย่องสรรเสริญหรือไม่ ก็ไม่มัวติดข้อง หรือทำดีเพื่อฝึกตน เพื่อให้ชีวิตและสังคมเจริญงอกงาม โดยไม่ต้องคิดจะเอาหรือจะได้อะไรจากสังคม^๑

แต่ถ้ามุ่งเอาผลดีด้านสังคมเป็นต้น โดยไม่ทำให้เกิดผลดีตามสภาวะ ถึงจะได้ผลที่ต้องการ แต่จะกลายเป็นการหลอกลวง ซึ่งมีแต่จะทำให้ชีวิตและสังคมเสื่อมทรามลงไป ไม่เร็วกี่ช้า

^๑ ในพระอภิธรรมปิฎก (ขก.วิ.๓๕/๘๕๐/๔๘-๙) แสดงหลักพิจารณาว่า กรรมดี กรรมชั่ว ที่ทำแล้วจะให้ผลปรากฏออกมา ยังต้องขึ้นต่อองค์ประกอบอีก ๔ อย่าง คือ **คติ** (ภพ-ถิ่น ที่เกิด ที่อยู่ทางชีวิต) **อุปธิ** (สภาพกาย, รูปร่าง) **กาละ** (เวลา, ยุคสมัย, จังหวะ) **ปโยคะ** (การที่ท่า ซึ่งเหมาะสมเรื่อง ครบถ้วน ทำเป็น ชำนาญ หรือไม่) ที่เอื้อต่อกรรมดีของกรรมชั่ว เรียกว่า **สมบัติ** และที่ขวางกรรมดีเอื้อต่อกรรมชั่ว เรียกว่า **วิบัติ** อีกฝ่ายละ ๔

๓. **ทำเหตุปัจจัยให้ครบที่จะให้เกิดผลที่ต้องการ** ตามหลักความพร้อมของปัจจัย อะไรจะปรากฏเป็นผลขึ้น ต้องมีปัจจัยพร้อม ครบนี้ จะช่วยให้ไม่ไปติดในลัทธิเหตุเดียวผลเดียว

หลักหรือกฎไม่ได้บอกว่า เมื่อเอาเมล็ดมะม่วงไปปลูกแล้ว ต้นมะม่วง จะต้องงอกขึ้นมา ท่านพูดแต่เพียงว่า จากเมล็ดมะม่วง ต้นไม้ที่จะงอกขึ้นมา ก็เป็นมะม่วง นี่คือ เหตุ→ผล หรือ ปัจจัยตัวตรงสภาวะ→ผล

การที่เมล็ดมะม่วงจะงอกขึ้นมาเป็นต้นมะม่วงนั้น ไม่ใช่มีแต่เมล็ดมะม่วงอย่างเดียวแล้วจะได้ต้นมะม่วง ต้องมีดิน มีปุ๋ยในดิน มีน้ำ มีแก๊ส (เช่น ออกซิเจน คาร์บอนไดออกไซด์) มีอุณหภูมิพอเหมาะ เป็นต้น พูดสั้นๆ ว่า เมื่อปัจจัยพร้อมแล้ว ต้นมะม่วงจึงจะงอกขึ้นมาได้

นอกจากผลที่เรามองจะเกิดจากปัจจัยหลายอย่างพร้อมแล้ว ปัจจัยแต่ละอย่างที่มาพร้อมนั้น ก็สัมพันธ์ไปสู่ผลอย่างอื่นที่เราไม่ได้มองเห็นด้วย ดังได้พูดแล้วข้างต้น

ได้บอกแล้วว่า ให้มุ่งผลดีตามสภาวะเป็นหลักหรือเป็นแกนไว้ก่อน ตอนนี้ก็มองดูว่ามีปัจจัยตัวไหนบ้างที่จะต้องทำให้ครบที่จะเกิดผลนี้ ต่อจากนั้น เมื่อยังต้องการผลดีด้านไหนอีก เช่น ในทางสังคม เป็นต้น ก็พิจารณาให้ครบ แล้วทำกรรมดีให้ได้เหตุปัจจัยพร้อมที่จะเกิดผลดีตามที่ต้องการนั้น

๔. **ฝึกฝนปรับปรุงตนให้ทำกรรม(ได้ผล)ดียิ่งขึ้นไป** ตามหลักความไม่ประมาท โดยเฉพาะความไม่ประมาทในการศึกษา เราจะต้องฝึกกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้สามารถทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นๆ เช่น จากกรรมชั่ว เปลี่ยนมาทำกรรมดี จากกรรมดี ก็ก้าวไปสู่กรรมดีที่ประณีตหรือสูงยิ่งขึ้นๆ

(ถ้าใช้คำศัพท์ ก็คือ ก้าวจากอกุศลมากุศลน้อย ไปสู่อุศลน้อยกุศลมาก จากกามาวจรกุศล ไปสู่รูปาวจรกุศล ไปสู่รูปาวจรกุศล และไปสู่โลกุตตรกุศล)

ถ้าใช้สำนวนพูดให้เหมาะกับคนสมัยนี้ ก็คือ **พัฒนากรรมให้ดียิ่งขึ้น**

เพราะฉะนั้น เมื่อทำกรรมดีตามหลักในข้อก่อนไปแล้ว ถ้าผลดีในความหมายหรือในแง่ที่เราต้องการไม่ออกมา ก็วิเคราะห์สืบสาวว่า ทำกรรมนั้นแล้ว แต่สำหรับผลดีแง่อื่นๆ ปัจจัยอะไรบ้างขาดไป หรือยังบกพร่องส่วนไหน จะได้แก้ไขปรับปรุง เพื่อว่าคราวต่อไปจะได้ทำให้ตรงให้ถูกแง่ ให้ครบ นี่คือความไม่ประมาทในการศึกษา ที่จะใช้ปัญญาพิจารณาแก้ปัญหา และพัฒนากรรมให้ดีและให้ได้ผลยิ่งขึ้น

ยกตัวอย่าง เช่น นายชูกิจได้ยืมข่าวสารจากวิทยุ เป็นต้น พูดถึงปัญหาของบ้านเมือง ที่ว่าป่าลดน้อยลงจนน่ากลัว จะต้องช่วยกันปลูกต้นไม้ให้มากๆ และมีข่าวด้วยว่า บางแห่งคนมากมายช่วยกันปลูกต้นไม้ มีการนำมายกย่อง บางทีมีการให้รางวัลด้วย

นายชูกิจได้ยืมได้ฟังข่าวแล้ว ก็เกิดศรัทธา เพื่อดูสถานที่เหมาะๆ ใกล้หมู่บ้านของเขา แล้วหาต้นไม้เหมาะๆ มาปลูก ต้นไม้ก็ขึ้นงอกงามดี เขาปลูกไปได้หลายต้น

เวลาผ่านไประยะหนึ่ง เขามานึกดูว่า เขาทำความดีนี้มานานแล้ว ไม่เห็นมีใครสนใจ ก็เลยชักจะท้อ และน้อยใจว่า “เราอุตส่าห์ทำดี เหนื่อยไปมากมาย ไม่เห็นได้ดีอะไร”

พอมองลึกลงไปในใจของคุณชูกิจ ปรากฏว่าเขาอยากได้ความนิมยกย่อง และหวังจะได้รางวัลด้วย

เมื่อวิเคราะห์ตามหลักความสัมพันธ์สืบทอดเหตุปัจจัยสู่ผลต่างๆ ที่ตรงกัน ก็เห็นได้ว่า

✧ ผลตามกฏธรรมชาติ หรือผลตามธรรมชาติ ก็เกิดขึ้นแล้ว คือ เขาปลูกต้นไม้ เมื่อทำเหตุปัจจัยของมันครบ ต้นไม้ก็ขึ้นมา

✧ ผลตามธรรมชาติแก่ตัวเขาเอง ที่เป็นผู้ทำการนั้น เขาก็ได้แล้ว เช่น เกิดและเพิ่มความรู้ความเข้าใจความชำนาญที่เรียกกันว่าทักษะ ในเรื่องต้นไม้ และการปลูกต้นไม้ ตลอดจนผลพวง เช่น ร่างกายแข็งแรง เสริมสุขภาพ

✧ ผลตามธรรมชาติแก่สังคม คือ ท้องถิ่นของเขา ตลอดถึงโลกมนุษย์ทั้งหมด ได้สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่ดีงามเพิ่มขึ้น

แต่ผลที่ตัวเขาว่า “ดี” ที่เขาไม่ได้ คือผลทางสังคม (=ผลที่จะได้แก่ตัวเขา จากสังคม) ได้แก่ เสียงยกย่อง และรางวัล หรือเงินทองของตอบแทน ซึ่งมีใช่เป็นผลที่ตรงตามเหตุปัจจัยของการปลูกต้นไม้

ถ้าคุณชูกิจต้องการผลทางสังคมที่ว่ำนี ก็ต้องดูแลและทำปัจจัยเหล่านั้นด้วย เริ่มตั้งแต่ดูว่า การทำความดีด้วยการปลูกต้นไม้นี้ เข้ากับกระแสนิยมของท้องถิ่นของตนเองหรือไม่ (พิจารณาโดยกาลเทศะ หรือโดยคติ และกาละ) ถ้าจะให้ได้รับคำยกย่องและรางวัล จะต้องทำปัจจัยอะไรประกอบเพิ่มเข้ามากับการทำความดีคือการปลูกต้นไม้ นั้น แล้วทำให้ครบ

ที่จริง ถ้าคุณชูกิจมุ่งหวังผลดีที่แท้ คือผลตามธรรมที่ว่าข้างต้น ไม่มัวหวังผลทางสังคม(แก่ตัวตน) เขาจะได้ผลตามธรรมเพิ่มอีกอย่างหนึ่งด้วย คือปีติความเอิบอิ่มใจและความสุข ในการทำความดี และในการที่ได้เห็นผลดีตามธรรมด้านต่างๆ เพิ่มขยายคลี่คลายขึ้นมาเรื่อยๆ ตลอดเวลา แต่ความหวังผล ‘ดี’ แก่ตัวตน ได้ปิดกั้นปีติสุขนี้เสีย และหน้าซำ ทำให้เขาได้รับความผิดหวังและความซ้ำใจเข้ามาแทน

ยิ่งกว่านั้น ถ้าเขาฉลาดในความดีและฉลาดในการทำประโยชน์ เมื่อเขาจะเริ่มหรือกำลังทำการนั้นอยู่ เขาอาจจะชักชวนคนอื่นๆ ให้รู้เข้าใจมองเห็นประโยชน์ของการปลูกต้นไม้ แล้วมาร่วมกับเขาบ้าง หรือต่างคนก็ไปทำของตนบ้าง แพร่ขยายการปลูกต้นไม้ให้กว้างออกไป นอกจากผลตามธรรมทุกด้านจะเพิ่มพูนแล้ว ผลทางสังคมแก่ตัวเขาก็อาจจะพลอยตามมาด้วย

จะต้องขัดกับตนเองว่า ผลดีตามธรรมของกรรมดีนั้นๆ คืออะไร และควรฝึกตนให้ต้องการผลตามธรรมนั้นก่อนผลอย่างอื่น แล้วนอกจากนั้นเราต้องการผลดีอย่างไรอีก และเพื่อให้เกิดผลดีนั้นๆ จะต้องทำปัจจัยอะไรเพิ่มอีกบ้าง เมื่อจะทำ ก็ทำเหตุปัจจัยให้ครบ เมื่อทำไปแล้ว ก็ตรวจสอบให้รู้ปัจจัยที่ยังและหย่อนสำหรับผลดีแต่ละด้านนั้นๆ เพื่อทำให้ครบและดียิ่งขึ้นในครั้งต่อไป

อนึ่ง ผลดีทางสังคม หรือผลดีจากสังคมแก่ตัวตนนั้น อาจจะไม่สอดคล้องกับผลดีตามธรรมก็ได้ บางครั้ง บางเรื่องอาจจะถึงกับตรงกันข้ามเลยก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นต่อปัจจัยทางสังคมเป็นต้น ที่เนื่องด้วยกาลเทศะ เช่น ในกาละและเทศะที่ธรรมวาทีอ่อนกำลัง และอธรรมวาทีมีกำลัง ดังนั้น จึงต้องพิจารณาด้วยว่าผลที่ว่าดีนั้น เป็นของสมควรหรือไม่ เราจะเอาธรรมไว้ หรือจะไปกับตัวตน

จะต้องไม่ประมาทในการศึกษาและพัฒนากรรมกันอย่างนี้ จึงจะถูกตอง นี่ก็คือการพัฒนาตัวเราเอง และพัฒนาสังคมไปด้วย ไม่ใช่ทำอะไรไปแล้ว ก็มองแง่เดียวชั้นเดียว ว่าได้ผลที่ตนต้องการ หรือไม่ได้ พอไม่ได้ก็เอาแต่โวยวายโอ้อวดครวญว่าทำดีไม่ได้ดี เลยไม่ไปไหน

แต่ต้องขอเตือนไว้ด้วยว่า คนที่ต้องการผลดีต่อบุคคล (คือแค่ที่ถูกใจตนหรือตัวเองชอบใจ) และผลดีตามกระแสหรือค่านิยมของสังคมนั้น ถ้าไม่มองให้ถึงผลดีตามสภาวะ คือผลดีตามธรรม ซึ่งเป็นผลที่ดีอย่างแท้จริงต่อชีวิต ต่อหลักการ และต่อความดีงามที่แท้ของสังคมแล้ว แม้จะทำการมเพื่อผลดีที่ตนต้องการนั้นได้เก่ง แต่ก็คือทำการไม่ดีหรืออกุศลซ่อนไว้ ซึ่งตัวเองอาจจะมีปัญญาไม่รู้ทันผลแง่อื่น เพราะมัวแต่มองเพียงผลดีแบบที่ตัวเองต้องการอย่างเดียวด้านเดียว แล้วในไม่ช้า หรือในที่สุด อกุศลที่แฝงไว้นั้นก็จะออกผลให้โทษต่อไป

จึงได้ย้ำไว้ข้างต้นว่า ไม่ว่าจะต้องการผลดีข้างเคียงอะไรก็ตาม ขอให้ทำการมดีเพื่อผลดีที่ตรงตามสภาวะ หรือผลดีตามธรรม เป็นหลักเป็นแกนไว้ก่อน ถ้าปฏิบัติตามนี้ จะได้ผลดีที่แท้ และปลอดภัยในระยะยาว ดีทั้งแก่ชีวิต แก่สังคม แก่ตน และแก่ผู้อื่น

เราคงจะมุ่งเอาผลดีต่อตัวตนของบุคคล ผลดีตามกระแสสังคม หรือผลดีเชิงค่านิยมกันมากไป จึงมองไม่เห็นผลดีที่ตรงไปตรงมาตามธรรม ถ้าอย่างนี้ก็ต้องบ่นเรื่อง “ทำดีไม่เห็นได้ดี แต่ทำชั่วได้ดีมีถมไป” กันอยู่อย่างนี้เรื่อย ๆ และคงจะแก้ปัญหาของสังคมได้ยาก เพราะความคิดของเราเองก็เป็นกรรมไม่ดี ที่เป็นปัจจัยร่วมให้เกิดผลอย่างนั้นด้วย

ถ้ามองกันอยู่แค่นี้ ก็จะไม่มีคนอย่างพระโพธิสัตว์ที่ถึงแม้จะถูกเขาทำร้ายหรือฆ่า ก็ยังเข้มแข็งอยู่ในการทำความดี เพราะมุ่งผลดีที่ตรงไปตรงมาตามความจริงของมัน

ถ้าจะช่วยแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมนี้ แต่ยั้งหวงผลดีต่อตัวตน ผลดีเชิงบุคคลและผลดีเชิงค่านิยมทางสังคมอยู่ ก็ขอแค่อย่าถึงกับละทิ้งหรือละเลยความต้องการผลดีที่ตรงตามธรรม ผลดีต่อชีวิตและผลดีที่แท้ต่อสังคม เอาพอประนีประนอมกัน

แค่นี้ก็จะประคับประคองโลกมนุษย์ให้พออยู่กันไปได้ แต่จะเอาดีจริงคงยาก เพราะมนุษย์นี้เองไม่ได้ต้องการผลดีแท้จริงที่ตรงตามธรรมของกรรมดี

๕) ทำกรรมเก่าให้เกิดประโยชน์

คนไทยสมัยนี้ได้ยินคำว่า “กรรม” มักจะนึกไปในแง่ว่ากรรมจะตามมาให้เคราะห์ให้โทษอย่างไร พูดถึงกรรมก็จะนึกถึงอะไรอย่างหนึ่งที่คอยตามจะลงโทษ หรือทำให้เราเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ โดยเฉพาะคิดไปถึงชาติก่อน คือมองกรรมในแง่กรรมเก่า และมองเป็นเรื่องไม่ดี

คำว่า “กรรมเก่า” ก็บอกอยู่ในตัวเองแล้วว่า มันถูกจำกัดให้หัดแคบเข้ามาเหลือเพียงส่วนหนึ่ง เพราะเดิมคำว่า “เก่า” เข้าไป กรรมก็เหลือแคบเข้ามา ยิงนึกในแง่ว่ากรรมไม่ดีอีก ก็ยิ่งแคบหนักเข้า รวมแล้วก็คือเป็นกรรมที่ไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ ไปๆ มาๆ ก็เลยอะไรๆ ก็แล้วแต่กรรม (เก่าที่ไม่ดี) บางทีถึงกับมีการหาทางตัดกรรม เลยพลัดออกไปจากพระพุทธานุสาสนา

ความจริง กรรมก็เป็นเรื่องธรรมดาธรรมชาติ คือเป็นเรื่องความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของชีวิตมนุษย์ ที่มีเจตนา มีการคิด การพูด และการกระทำ แสดงออก มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย แล้วก็เกิดผลต่อเนื่องกันไปในความสัมพันธ์นั้น

ถ้ามัวไปยึดถือว่า แล้วแต่กรรมเก่าปางก่อนอย่างเดียว ก็จะทำกรรมใหม่ที่เป็นบาปอกุศลโดยไม่รู้ตัว

หมายความว่า ใครก็ตามที่ปลงว่า “แล้วแต่กรรม (เก่า)” นั้น ก็คือ เขากำลังทำความประมาท ที่ปล่อยปละละเลย ไม่ทำกรรมใหม่ที่ควรทำ ความประมาทนั้นก็เลยเป็นกรรมใหม่ของเขา ซึ่งเป็นผลจากโมหะ แล้ว กรรมใหม่ที่ประมาทเพราะโมหะหลงมกายนั่น ก็จะก่อผลร้ายแก่เขาต่อไป

ความเชื่อว่าชีวิตจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่กรรมเก่า กรรมปางก่อน หรือ กรรมในชาติก่อน คือลัทธิกรรมเก่า นั้น เป็นมิจฉาทิฎฐิ ที่เรียกว่าปุพเพกตเหตุ วาท หรือเรียกสั้นๆ ว่า **ปุพเพกตวาท** ดังพุทธพจน์ที่แสดงแล้วข้างต้น

ท่านไม่ได้สอนว่าไม่ให้เชื่อกรรมเก่า แต่ท่านสอนไม่ให้เชื่อว่าอะไรๆ จะเป็นอย่างไรก็เพราะกรรมเก่า

- ✧ การเชื่อแต่กรรมเก่า ก็สุดโต่งไปข้างหนึ่ง
- ✧ การไม่เชื่อกรรมเก่า ก็สุดโต่งไปอีกข้างหนึ่ง

ได้กล่าวแล้วว่า “กรรม” พอเติม “เก่า” เข้าไป คำเต็มที่กว้าง ครบถ้วนสมบูรณ์ ก็หดแคบเข้ามาเหลืออยู่ส่วนเดียว อย่างมองกรรมที่กว้าง สมบูรณ์ให้เหลือส่วนเดียวแค่กรรมเก่า

เรื่องกรรมที่เชื่อกันในแง่กรรมเก่านี้ มีจุดพลาดอยู่ ๒ แ่ง คือ

๑. ไปจับเอาส่วนเดียวเฉพาะอดีต ทั้งที่กรรมนั้นก็เป็นอย่างอื่น ไม่จำกัด ถ้าแยกโดยกาลเวลาก็ต้องมี ๓ คือ กรรมเก่า (ในอดีต) กรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) กรรมข้างหน้า (ในอนาคต) ต้องมองให้ครบ

๒. มองแบบแยกขาดตัดตอน ไม่มองให้เห็นความเป็นไปของเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกันมาโดยตลอด คือ ไม่มองเป็นกระแสหรือกระบวนการที่ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา แต่มองเหมือนกับว่ากรรมเก่าเป็นอะไรก่อนหนึ่งที่ลอยตามเรามาจากชาติก่อน แล้วมารอทำอะไรกับเราอยู่เรื่อยๆ

ถ้ามองกรรมให้ถูกต้องทั้ง ๓ กาล และมองอย่างเป็นกระบวนการของเหตุปัจจัย ในด้านเจตจำนง และการทำ-คิด-พูด ของมนุษย์ ที่ต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ก็จะมองเห็นกรรมถูกต้อง ชัดเจนและง่ายขึ้น

ในที่นี้ แม้จะไม่อธิบายรายละเอียด แต่จะขอให้จุดสังเกตในการทำ ความเข้าใจ ๒-๓ อย่าง

๑. ไม่มองกรรมแบบแยกขาดตัดตอน คือ มองให้เห็นเป็นกระแสที่ต่อเนื่องตลอดมาจนถึงขณะนี้ และกำลังดำเนินสืบต่อไป

ถ้ามองกรรมให้ครบ ๓ กาล และมองเป็นกระบวนการต่อเนื่อง จากอดีต มาถึงบัดนี้ และจะสืบไปข้างหน้า ก็จะทำให้เห็นว่า กรรมเก่า (ส่วนอดีต) ก็คือ เอาขณะปัจจุบันเดี๋ยวนี้เป็นจุดกำหนด นับถอยจากขณะนี้ ย้อนหลังไปนานเท่าไรก็ตาม ก็ร้อยก็พันชาติก็ตาม มาจนกระทั่งขณะหนึ่งหรือวินาทีหนึ่งก่อนนี้ ก็เป็นกรรมเก่า (ส่วนอดีต) ทั้งหมด

กรรมเก่าทั้งหมดนี้ คือกรรมที่ได้ทำไปแล้ว ส่วนกรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) ก็คือที่กำลังทำๆ ซึ่งขณะต่อไปหรือวินาทีต่อไป ก็จะกลายเป็นกรรมเก่า (ส่วนอดีต) และอีกอย่างหนึ่งคือ กรรมข้างหน้า ซึ่งยังไม่ถึง แต่จะทำในอนาคต

กรรมเก่านี้ยาวนานและมากนักหนา สำหรับคนสามัญ กรรมเก่าที่จะพอมองเห็นได้ ก็คือกรรมเก่าในชาตินี้ ส่วนกรรมเก่าในชาติก่อนๆ ก็อาจจะลึกล้ำเกินไป เราเป็นนักศึกษาก็ค่อยๆ เริ่มจากมองใกล้หน่อยก่อน แล้วจึงค่อยๆ ขยายไกลออกไป

อย่างเช่นเราจะวัดหรือตัดสินคนด้วยการกระทำของเขา กรรมใหม่ในปัจจุบันเรายังไม่รู้ว่าเขากำลังจะทำอะไร เราก็ดูจากกรรมเก่า คือความประพฤติและการกระทำต่างๆ ของเขาย้อนหลังไปในชีวิตนี้ ตั้งแต่วินาทีนี้ไป นี่ก็กรรมเก่า ซึ่งใช้ประโยชน์ได้เลย

๒. รู้จักตัวเอง ทั้งทุนที่มีและข้อจำกัดของตน พร้อมทั้งเห็นตระหนักรู้ถึงผลสะท้อนที่ตนจะประสบ ซึ่งเกิดจากกรรมที่ตนได้ประกอบไว้

กรรมเก่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเราทุกคน เพราะแต่ละคนที่เป็นอยู่ขณะนี้ ก็คือผลรวมของกรรมเก่าของตนที่ได้สะสมมา ด้วยการทำ-พูด-คิด การศึกษาพัฒนาตน และความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ในอดีตทั้งหมด ตลอดมาจนถึงขณะหรือวินาทีสุดท้ายก่อนขณะนี้

กรรมเก่านี้ให้ผลแก่เรา หรือเราได้รับผลของกรรมเก่านี้เต็มที เพราะตัวเราที่เป็นอยู่ขณะนี้ เป็นผลรวมที่ปรากฏของกรรมเก่าทั้งหมดที่ผ่านมา

กรรมเก่านั้นเท่ากับเป็นทุนเดิมของเราที่ได้สะสมไว้ ซึ่งกำหนดว่า เรามีความพร้อม มีวิสัยขีดความสามารถทางกาย วาจา ทางจิตใจ และทางปัญญาเท่าไร และเป็นตัวบ่งชี้ว่าเราจะทำอะไรได้ดีหรือไม่ อะไรเหมาะกับตัวเรา เราจะได้แค่ไหน และควรจะทำอะไรต่อไป

ประโยชน์ที่สำคัญของกรรมเก่า ก็คือการรู้จักตัวเองดังที่ว่ำนั่น ซึ่งเกิดขึ้นได้ ด้วยการรู้จักวิเคราะห์และตรวจสอบตนเอง โดยไม่มัวแต่ซัดทอดปัจจัยภายนอก

การรู้จักตัวเองนี้ นอกจากช่วยให้ทำการที่เหมาะสมกับตนอย่างได้ผลดีแล้ว ก็ทำให้รู้จุดที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไปด้วย

๓. แก้ไขปรับปรุงเพื่อก้าวสู่การทำความดียิ่งขึ้น แน่นอนว่า ในที่สุด การปฏิบัติถูกต้องที่จะได้ประโยชน์จากกรรมเก่ามากที่สุด ก็คือ การทำความใหม่ ที่ดีกว่ากรรมเก่า

ทั้งนี้ เพราะหลักปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนารวมอยู่ในไตรสิกขา อันได้แก่การฝึกศึกษาพัฒนาตน ในการที่จะทำความดีที่ได้ยิ่งขึ้นไป ทั้ง

✧ ในขั้น**อริศีล** คือการฝึกกาย วาจา สัมมาอาชีวะ รวมทั้งการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้วยอินทรีย์ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)

✧ ในขั้น**อริจิต** คือฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ที่เรียกว่าจิตภาวนาทั้งหมด

✧ ในขั้น**อริปัญญา** คือความรู้คิดเข้าใจถูกต้อง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และสามารถใช้ความรู้นั้นแก้ไขปรับปรุงกรรม ตลอดจนแก้ปัญหาดับทุกข์หมดไป มิให้มีทุกข์ใหม่ได้

พูดสั้นๆ ก็คือ แม้ว่ากรรมเก่าจะสำคัญมาก ก็ไม่ใช่เรื่องที่เราจะไปสยบยอมต่อมัน แต่ตรงข้าม เรามีหน้าที่พัฒนาชีวิตของเราที่เป็นผลรวมของกรรมเก่านั้นให้ดีขึ้น

ถ้าจะใช้คำที่ง่ายแก่คนสมัยนี้ ก็คือ เรามีหน้าที่พัฒนากรรม กรรมที่ไม่ดีเป็นอกุศล ผิดพลาดต่างๆ เราศึกษาเรียนรู้แล้ว ก็ต้องแก้ไข การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือการพัฒนากรรม ให้เป็นกุศล หรือดียิ่งขึ้นๆ

ดังนั้น เมื่อทำกรรมอย่างหนึ่งแล้ว ก็รู้จักพิจารณาวิเคราะห์ ตรวจสอบคุณภาพและผลของกรรมนั้น ให้เห็นข้อยิ่ง ข้อหย่อน ส่วนที่ขาด ที่พร่อง เป็นต้น ตามหลักเหตุปัจจัยที่กล่าวแล้วในหัวข้อก่อน แล้วแก้ไขปรับปรุงเพื่อจะได้ทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นไป

จะพูดว่า รู้กรรมเก่า เพื่อวางแผนทำกรรมใหม่ให้ดียิ่งขึ้นไป ก็ได้

๖) อยู่เพื่อพัฒนากรรม ไม่ใช่อยู่เพื่อใช้กรรม

ที่พูดมานี้ เท่ากับบอกให้รู้ว่า เราจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องต่อกรรมที่แยกเป็น ๓ ส่วน คือ กรรมเก่า-กรรมใหม่-กรรมข้างหน้า

ขอสรุปวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องต่อกรรมทั้ง ๓ ส่วนว่า

กรรมเก่า (ในอดีต) เป็นอันผ่านไปแล้ว เราทำไม่ได้ แต่เราควรรู้เพื่อเอาความรู้จำกัมนั้นมาใช้ประโยชน์ในการแก้ไขปรับปรุงกรรมใหม่ให้ดียิ่งขึ้น

กรรมใหม่ (ในปัจจุบัน) คือกรรมที่เราทำได้ และจะต้องตั้งใจทำให้ดีที่สุด ตรงนี้เป็นจุดสำคัญ

กรรมข้างหน้า (ในอนาคต) เรายังทำไม่ได้ แต่เราสามารถเตรียมหรือวางแผนเพื่อจะไปทำกรรมที่ดีที่สุด ด้วยการทำกรรมปัจจุบันที่จะพัฒนาเราให้ดีงามและงอกงามยิ่งขึ้น จนกระทั่งเมื่อถึงเวลานั้นเราก็จะสามารถทำกรรมที่ดีสูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงขั้นเป็นกุศลอย่างเยี่ยมยอด

นี่แหละคือคำอธิบายที่จะทำให้มองเห็นได้ว่า ทำไมจึงว่า คนที่วางใจว่าจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่กรรม(เก่า) นั้นแล กำลังทำกรรมใหม่(ปัจจุบัน) ที่ผิด เป็นบาป คือความประมาท ได้แก่การปล่อยปละละเลย อันเกิดจากโมหะ และก็จะมองเห็นเหตุผลด้วยว่า ทำไมพุทธศาสนาจึงสอนให้หวังผลจากการกระทำ (ให้หวังผลจากการจะทำความดี จากการตั้งใจจะทำให้ดีที่สุด)

ขอย้ำอีกครั้งว่า กรรมใหม่สำหรับทำ กรรมเก่าสำหรับรู้ อย่ามัวรอกรรมเก่าที่เราทำอะไรมันไม่ได้แล้ว แต่หาความรู้จากกรรมเก่า นั้น เพื่อเอามาปรับปรุงการทำกรรมปัจจุบัน จะได้พัฒนาตัวเราให้สามารถทำกรรมอย่างเลิศประเสริฐได้ในอนาคต

มีคำเก่าได้ยินมานานแล้วประโยคหนึ่ง คือที่พูดว่า “คนเราเกิดมาเพื่อใช้กรรมเก่า” ความเชื่ออย่างนั้นไม่ใช่พุทธศาสนา และต้องระวังจะเป็นลัทธินิครนถ์

ที่พูดกันมาอย่างนั้น ความจริงก็คงประสงค์ดี คือมุ่งว่าถ้าเจอเรื่องร้าย ก็อย่าไปชดทอนคนอื่น และอย่าไปทำอะไรที่ชั่วร้ายให้เพิ่มมากขึ้น ด้วยความโกรธแค้นเป็นต้น แต่ยังไม่ถูกหลักพระพุทธศาสนา และจะมีผลเสียมาก

ลัทธินิครนถ์ ซึ่งก็มีผู้นับถือในสมัยพุทธกาลจนกระทั่งในอินเดียทุกวันนี้ เป็นลัทธิกรรมเก่าโดยตรง เขาสอนว่า คนเราจะได้สุขได้ทุกข์อย่างไร ก็เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ในชาติปางก่อน และสอนต่อไปว่า ไม่ให้ทำกรรมใหม่ แต่ต้องทำกรรมเก่าให้หมดสิ้นไปด้วยการบำเพ็ญตบะ จึงจะสิ้นกรรมสิ้นทุกข์ นักบวชลัทธินี้จึงบำเพ็ญตบะทรมานร่างกายด้วยวิธีต่างๆ^๑

คนที่พูดว่า เราอยู่ไปเพื่อใช้กรรมเก่า นั้น ก็คล้ายกับพวกนิครนถ์นี้แหละ คิดว่าเมื่อไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไปๆ กรรมเก่าก็คงจะหมด ต่างแต่ว่า พวกนิครนถ์ไม่รอให้กรรมเก่าหมดไปเอง แต่เขาบำเพ็ญตบะเพื่อทำกรรมเก่าให้หมดไปด้วยความเพียรพยายามของเขาด้วย

มีคำถามที่น่าสังเกตว่า “ถ้าไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไปๆ กรรมเก่าจะหมดไปเองไหม?”

เมื่อไม่ทำกรรมใหม่ อยู่ไป กรรมเก่าก็น่าจะหมดไปเอง แต่ไม่หมดหรอก ไม่ต้องอยู่เฉยๆ แม้แต่จะชดใช้กรรมเก่าไปเท่าไรๆ ก็ไม่มีทางหมดไปได้

เหตุผลง่ายๆ คือ

๑. คนเรายังมีชีวิต ก็คือเป็นอยู่ ต้องกินอยู่ เคลื่อนไหวอริยาบถ ทำโน่นทำนี่ เมื่อยังไม่ตาย ก็ไม่ได้อยู่นิ่งๆ

๒. คนเหล่านี้เป็นมนุษย์ปุถุชน ก็มีโลภ โกรธ หลง โดยเฉพาะความหลง หรือโมหะนี้มีอยู่ประจำใจตลอดเวลา เพราะยังไม่ได้รู้เข้าใจความจริงถึงสัจธรรม

^๑ ดู เทวทศสูตร, ม.อ. ๑๔/๑/๑ (เคยอ้างแล้วข้างต้น)

เมื่อรวมทั้งสองข้อนี้ก็คือ คนที่อยู่เพื่อใช้กรรมนั้น เขาก็ทำกรรมใหม่ อยู่ตลอดเวลา แม้แต่โดยไม่รู้ตัว แม้จะไม่ใช่บาปกรรมที่ร้ายแรง แต่ก็เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยโมหะ เช่นกรรมในรูปต่างๆ ของความประมาทปล่อยชีวิตเรื่อยเปื่อย

ถ้ามองลึกเข้าไปในใจ โลภะ โทสะ โมหะ ก็ผุดโผล่ขึ้นมาในใจของ เขาอยู่เรื่อยๆ ในลักษณะต่างๆ เช่น เศร้า ขุ่นมัว กังวล อยากโน้นอยากนี้ หงุดหงิด เหนงา เบื่อหน่าย กังวล คับข้อง ฯลฯ นี่ก็คือทำกรรมอยู่ตลอดเวลาตั้งแต่กรรมในใจ แถมเป็นอกุศลกรรมเสียด้วย เพราะฉะนั้น อย่างนี้จึงไม่มีทางสิ้นกรรม ชดใช้ไปเท่าไรก็ไม่รู้จักสิ้นสุด มีแต่เพิ่มกรรม

“แล้วทำอย่างไรจะหมดกรรม?” การที่จะหมดกรรม ก็คือ ไม่ทำกรรมชั่ว ทำกรรมดี และทำกรรมที่ดียิ่งขึ้น คือ แม้แต่กรรมดี ก็เปลี่ยนให้ดีขึ้น จากระดับหนึ่ง ขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง

พูดเป็นภาษาพระว่า เปลี่ยนจากทำอกุศลกรรม เป็นทำกุศลกรรม และทำกุศลระดับสูงขึ้นไป จนถึงขั้นเป็นโลกุตตรกุศล

ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ ก็พูดว่า พัฒนาการให้ดียิ่งขึ้น เราก็จะมีศีล มีจิตใจ มีปัญญา ดีขึ้นๆ ในที่สุดก็จะพ้นกรรม

พูดสั้นๆ ว่า กรรมไม่หมดไปด้วยการชดใช้กรรม แต่หมดกรรมด้วยการ พัฒนาการ คือปรับปรุงตัวให้ทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นๆ จนพ้นขั้นของกรรม ไป ถึงขั้นที่ทำ แต่ไม่เป็นกรรม คือทำด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่ถูกครอบงำ หรือชักจูงด้วยโลภะ โทสะ โมหะ จึงจะเรียกว่า พ้นกรรม

๗) กรรมระดับบุคคล-กรรมระดับสังคม

หลักกรรมอีกแง่หนึ่งที่สำคัญและน่าสนใจมาก คือ กรรมที่แยกได้ เป็น ๒ ระดับ ได้แก่

๑. **กรรมระดับปัจเจกบุคคล** ตามนัยพุทธพจน์เช่นว่า “กัมมัสสุเต วิภชตี ยทิท หีนปณิตตยา”^๑ เป็นต้น ซึ่งแปลความว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ ไปต่างๆ คือ ให้ทราวม และประณิต

^๑ ม.ญ.๑/๕๘๑/๓๗๖

กรรมระดับปัจเจกบุคคลเป็นเรื่องของส่วนย่อย จึงเป็นส่วนฐานและเป็นแกนของหลักกรรมทั้งหมด เรื่องกรรมที่ได้อธิบายมาแล้วเน้นในระดับนี้

๒. กรรมในระดับสังคม ตามนัยพุทธพจน์ เช่นว่า “กมฺมฺนา วตฺตตี โลโก กมฺมฺนา วตฺตตี ปชฺา”^๑ แปลความว่า โลก (คือสังคมมนุษย์) เป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์เป็นไปตามกรรม

กรรมในระดับนี้ ซึ่งเป็นกระแสร่วมกัน ที่มองเห็นง่าย ๆ ก็คืออาชีพ การงาน ซึ่งทำให้หมู่มนุษย์มีวิถีชีวิตเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งกำหนดสภาวะ และวิถีของสังคมนั้นๆ ด้วย

แต่กรรมที่ลึกซึ้งและมีกำลังนำสังคมมากที่สุด ก็คือมโนกรรม เริ่มด้วยค่านิยมต่างๆ ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวทางการดำเนินชีวิตของ มนุษย์ ตลอดจนกิจกรรมและวิธีการในการแสวงหาความสุขของเขา

แต่มโนกรรมที่มีกำลังอำนาจยิ่งใหญ่ที่สุด ก็คือ ทัศนคติต่างๆ ซึ่งรวมถึงทฤษฎี ลัทธินิยม อุดมการณ์ต่างๆ อันประณีตลึกลงไปและฝังแน่น แล้วกำหนดนำชะตาของสังคมหรือของโลก สร้างประวัติศาสตร์ ตลอดจน วิถีแห่งอารยธรรม เช่น ทัศนคติที่เชื่อและเห็นว่ามนุษยชาติจะบรรลุ ความสำเร็จมีความสุขสมบูรณ์ด้วยการเอาชนะธรรมชาติ ซึ่งได้เป็นแกนนำ ขั้วดันอารยธรรมตะวันตกมาสู่สภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

กรรมระดับสังคมนี้นี้เป็นเรื่องใหญ่มากอีกแง่หนึ่ง ขอบเขตไว้เป็นแนว เพียงเท่านี้

^๑ พุ.สุ.๒๕/๓๘๒/๔๕๗

ภาค ๒

มัชฌิมาปฎิปปทา

ข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ

หรือ

ทางสายกลาง

“เอเต เต ภิกขเว อุโภ อนฺเต อนฺปคम्म
มชฺฌิมา ปฏีปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา...
อยเมว อริโย อฏฺฐจฺจฺกโก มคฺโค;
เสยฺยถิทํ: สมฺมาทิฏฺฐิ ํเปฯ สมฺมาสมาธิ”

“ภิกษุทั้งหลาย
ตถาคตไม่เอียงเข้าหาที่สุด ๒ อย่างนั้น
ได้ตรัสรู้ข้อปฏิบัติอันมีในท่ามกลาง...
กล่าวคือ มรรคามีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐนี้
ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”

(ถ.ม.๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘)

ภาพรวม

~ ◎ ~

มัชฌิมาปฎิปปทา

(ว่าตามสมมติของมนุษย์)

มัชฌิมาปฎิปปทา คือ การดำเนินชีวิตสายกลางอย่างถูกต้องพอดี สอดคล้องกับความเป็นจริงของกฎธรรมชาติ ที่จะทำให้การปฏิบัติจัด ดำเนินการต่างๆ ของมนุษย์ เกิดผลดีที่พึงมุ่งหมายได้สูงสุดเต็มสภาวะของ ธรรมชาติ โดยไม่กลายเป็นสุดโต่งที่พลาดไป ทั้งทางตั้งเครียดบีบคั้นตัว และทางย่อหย่อนมุ่งแต่เอามาบำเรอตัว

พระพุทธเจ้า ตรัสรู้อะไร?

(ว่าตามคน)

บนฐานแห่งมัชฌิเมตสนา วางปฏิบัติการที่เป็นมัชฌิมา

ตั้งได้เล่าแล้วเมื่อเริ่มภาคแรกว่า ภายใต้ร่มมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำ เนรัญชรา พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสรู้แล้ว หลังจากเสวยวิมุตติสุข ๑ สัปดาห์ ได้เสด็จออกจากสมาธิ แล้วทรงพิจารณา**ปัจจุสมุปบาท** ที่ได้ตรัสรู้นั้น ตลอดเวลา ๓ ยามแห่งราตรี

ต่อมา เมื่อสิ้นระยะเสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมสั่งสอนประชาชนต่อไป ทรงพระดำริว่า

ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก...
ฐานนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ **อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท**;
แม้ฐานนี้ก็เห็นได้ยาก กล่าวคือ...**นิพพาน**^๑

^๑ ดู วินย. ๔/๑-๗/๑-๘

เมื่อทรงพระดำรินี้แล้ว ก็น้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่เสด็จไปสั่งสอนธรรม แต่หลังจากนั้น ทรงมองเห็นว่า ในหมู่สัตว์คือประชาชนเหล่านั้น พวกที่ในดวงตามีธุลีน้อย ก็มีอยู่ คนพวกนี้จะเข้าใจได้ ถ้าไม่ได้สดับธรรมก็จะเสื่อมเสียประโยชน์ไป และทรงมองดูหมู่สัตว์คือมวลมนุษย์ซึ่งมีอินทรีย์อ่อนแก่ต่างๆ กัน เหมือนในกอบัวซึ่งมีดอกบัวในระยะต่างๆ บางส่วนขึ้นพ้นน้ำ รอสัมผัสแสงอาทิตย์ ก็จะบานในวันนี้ บางส่วนอยู่เสมอน้ำ จักบานในวันพรุ่งนี้ ส่วนดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ก็จักบานในวันต่อๆ ไป (พระพุทธเจ้าตรัสบัวไว้ ๓ เหล่านี้ แต่ในอรรถกถามีเหล่าที่ ๔ เพิ่มเข้ามา คือดอกบัวจมอยู่ใต้น้ำที่กลายเป็นภักษาของปลาและเต่า)

จากนั้นพุทธกิจในการประกาศธรรมก็เริ่มต้น โดยทรงพิจารณาว่าจะทรงแสดงธรรมแก่ใครเป็นปฐม แล้วก็เสด็จไปยังอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงแสดงปฐมเทศนา คือเทศน์ครั้งแรก ที่มีชื่อว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เรียกกันง่ายๆ ว่า พระธรรมจักร แก่พระเบญจวัคคีย์

ในการเทศน์ครั้งแรกนั้น ทรงเริ่มด้วยการให้พระเบญจวัคคีย์รู้จักแยกวิธีใหม่ของพระพุทธศาสนา เรียกว่าทางสายกลาง คือมัชฌิมาปฏิปทา ออกจากวิถีสุดโต่ง ๒ ฝ่ายที่แพร่หลายอยู่และพระเบญจวัคคีย์ก็ได้คุ้นมากับตัวแล้วในเวลานั้น คือ การหมกมุ่นสยบอยู่ในกามสุข (กามสุขัลลิกานุโยค) กับการทรมานบีบคั้นตัวเองให้ยากลำบาก (อตตกิลมถานุโยค) เมื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นพอให้มองเห็นวิถีมัชฌิมาอย่างใหม่แล้ว ก็ทรงแสดงเนื้อตัวของพุทธธรรม คืออริยสัจ ๔

ปฐมเทศนา ประกาศพระธรรมจักรนี้ ทำให้พระเบญจวัคคีย์ ซึ่งล้วนเป็นพราหมณ์มาก่อน และออกบวชเป็นฤาษีดาบสมาจนแก่ ล้วนเข้าใจของในวิถีของสังคมและลัทธิต่างๆ ของยุคสมัย เมื่อฟังธรรมแล้ว ก็ได้ความรู้และเปลี่ยนความคิดใหม่ โดยเฉพาะหัวหน้าคือท่านโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบวชเป็นปฐมสาวก เป็นเหตุการณ์แห่งความเปลี่ยนแปลงและแปลกใหม่ทางปัญญาความรู้ความคิดครั้งยิ่งใหญ่ ที่ถึงขั้นเป็นแผ่นดินไหว

ในปฐมเทศานี้ ไม่ปรากฏคำว่า อธิปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท หรือ ปัจจยการ ไม่มีคำว่าปัจจยักขัย (คำเรียกชื่อนิพพานในความหมายที่เป็นภาวะสุดสิ้นปัจจยการ) อย่างที่ตรัสเมื่ออยู่กับพระองค์เองว่าเป็นธรรมที่ตรัสรู้ แต่มีคำใหม่ว่า **อริยสัจ ๔** ซึ่งไม่ได้ตรัสถึงมาก่อนนั้น แต่ตรัสให้พระเบญจวัคคีย์รู้ในคราวนั้นว่าเป็นธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ (ในปฐมเทศานั้น ตรัสถึงนิพพานในฐานะเป็นจุดหมาย ของมัชฌิมาปฏิปทาที่ทรงค้นพบ ซึ่งผู้สดับพึงโยงไปเข้ากับนิโรธ อันเป็นข้อที่ ๓ ของอริยสัจ ที่ตรัสว่าเป็นธรรมที่ตรัสรู้)

แล้วก็จะสังเกตได้ด้วยว่า อริยสัจ ๔ ที่ตรัสในปฐมเทศานี้ ไม่มีรายละเอียดมากอย่างที่ตรัสในหลายโอกาสหลังจากนี้ เช่นว่า อริยสัจข้อที่ ๒ ก็ตรัสแค่ ว่า ตัณหาเป็นทุกข์สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ อริยสัจข้อที่ ๓ ก็ตรัสแค่ ว่า ความดับไปของตัณหา เป็นทุกข์นิโรธ คือความดับไปแห่งทุกข์^๑

แต่ต่อมา ในบางโอกาส ได้ตรัสหลักอริยสัจ โดยนำปฏิจจสมุปบาท มาอธิบายอริยสัจ ให้เห็นกระบวนการปัจจยการตลอดสาย คือในอริยสัจข้อที่ ๒ เริ่มตั้งแต่ “อวิชชาปัจจยา...” ว่า **อวิชชา** เป็นปัจจัย เรื่อยมาจนเกิดเป็นความทุกข์ มิใช่ตรัสแค่ท่อนกลางว่า ตัณหาเป็นทุกข์สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ และในอริยสัจข้อที่ ๓ ก็ตรัสมาตั้งแต่ “อวิชชา...นิโรธา” ว่า **อวิชชา** ได้ เรื่อยมาตลอดกระบวนการจนทุกข์ดับหายไป มิใช่ตรัสแค่ท่อนกลางว่า ความดับไปของตัณหา เป็นทุกข์นิโรธ^๒ บางครั้งก็ตรัสให้เห็นว่า การปฏิบัติมรรค (ข้อ ๔ ในอริยสัจ) เป็นทางนำไปสู่การรู้เข้าใจปัจจยการ^๓ แต่ที่ตรัสอธิบายโยงอริยสัจกับปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ ตามปกติพบแต่ที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย นี่คือตรัสแก่ผู้มีพื้นความรู้เข้าใจธรรมมาพอสมควรแล้ว

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปแสดงธรรมในถิ่นแดนต่างๆ บางทีก็ทรงพบกับบุคคลใหม่ๆ เช่นพราหมณ์ที่ยังไม่รู้จักพระองค์ เป็นเหตุให้ตรัสเล่าเรื่องราวและคำสอนพอให้เขารู้จักพระองค์ให้ถูกต้อง จึงมีหลายครั้งที่ได้ตรัสเล่า

^๑ ปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, วินย. ๔/๑๓/๑๗; ส.ม. ๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘

^๒ ดู พง.ดิก. ๒๐/๕๐๑/๒๒๗; ในที่ทั่วไปก็ตรัสแสดงธรรมที่พึงปหาน (คือเป็นทุกข์สมุทัย ที่จะต้องลดละทำให้หายหมดไป) ไว้ ๒ อย่าง คู่กัน คือ **อวิชชา** และ **ภวตัณหา** (เช่น ที.ปา. ๑๑/๓๘๑/๒๙๐; ม.ญ. ๑๔/๘๒๙/๕๒๔; ๘๓๑/๕๒๖; ส.ม. ๑๙/๒๙๒/๗๘; พง.จตุกก. ๒๑/๒๕๔/๓๓๓; ขุ.ปฎิ. ๓๑/๖๔/๓๘)

^๓ ส.น. ๑๖/๒๕๒/๑๒๘

เรื่องการตรัสรู้และคำสอนของพระองค์ ที่จะให้บุคคลเหล่านี้เข้าใจได้ เช่น ที่ตรัสแก่เวรธพราหมณ์ และแก่โพธิราชกุมาร ในกรณีอย่างนี้ มักพบแต่ที่ตรัสว่า ใน ๓ ยามของราตรีที่ตรัสรู้นั้น ทรงบรรลุวิชา ๓^๑ ในแต่ละยามตามลำดับ โดยที่อัสวกขยญาณ (ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ) ในยามสุดท้ายนั้นแหละเป็นการตรัสรู้ และญาณความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ก็คืออริยสัจ ๔

ที่ว่านี่ก็คือ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า พระองค์ตรัสรู้อริยสัจ ๔ โดยไม่ตรัสถึงปัจจุสมุปบาทหรือปัจจุอาการเลย แต่ก็ตรัสกำกับคุมท้ายว่า “ขจัดอวิชชาแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว”

ที่พูดมานี้ก็เพื่อสรุปว่า ปฏิจจุสมุปบาทหรือปัจจุอาการ และไตรลักษณ์ เป็นกฎธรรมชาติ คือความจริงที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน ซึ่งสำคัญอย่างยิ่ง เพราะสิ่งทั้งหลายทั้งปวงต้องขึ้นต่อมัน ต้องเป็นไปตามความจริงของมัน และพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสรู้ ทรงค้นพบกฎธรรมชาติทั้งสองนี้

เมื่อตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงมีพระมหากรุณาปรารภนาดีจะทรงนำมาตรัสเล่าบอกกล่าวให้มนุษย์รู้เข้าใจ จะได้เอาความรู้นั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิตแก่สังคมและแก่โลกทั้งหมด แต่กฎธรรมชาติที่ว่านั้นเป็นเรื่องแสนยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ จึงตกลงพระทัยจะไม่ทรงสอน

แต่แล้วทรงมองอีกครั้งหนึ่งในแง่ว่า ในหมู่คนที่แตกต่างกันนี้ มีบางส่วนที่มีอินทรีย์แก่กล้า เมื่อได้ฟัง จะรู้เข้าใจ ส่วนคนอื่นๆ ผู้สอนต้องใช้วิธีสอนยกเยื้องไปในการที่จะช่วยให้เขาค่อยๆ รู้เข้าใจตามๆ ต่อๆ กันไป

ในที่สุด พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปประกาศธรรม คือตรัสบอกเล่าสอนความจริงที่ได้ตรัสรู้นั้น แต่ปรากฏว่า โดยทั่วไป มิได้ทรงสอนกฎธรรมชาตินั้นเต็มหลักตามสภาวะของมันโดยตรง แต่ได้ทรงนำความจริงของปัจจุสมุปบาท/ปัจจุอาการมาประยุกต์สั่งสอนในรูปลักษณะหรือระบบการนำเสนอที่ทรงเรียกชื่อว่า อริยสัจ ๔

^๑ วิชา ๓ ที่เรียกว่าไตรวิชา หรือไตรวิชชา คือ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอัสวกขยญาณนี้ มองได้ว่าเป็นการเทียบในเชิงให้หันออกไปจากไตรเพทเดิม ที่สำคัญสูงสุดของพราหมณ์ (หลักการนับอกว่า ๒ อย่างแรก คือระลึกชาติได้ และรู้การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ที่ในยุคนั้นถือกันว่ายิ่งใหญ่นักนั้น ยังไม่เป็นการตรัสรู้); เช่น วินย.๑/๓/๖; ม.ม.๑๒/๔๘/๓๘, ๒๕๓/๒๓๖; ม.ม.๑๓/๕๐๖/๔๖๐; ฯลฯ

อริยสัจ ๔ ก็คือหลักความจริงตามกฎธรรมชาติแห่งปัจจัยการ ที่ พระพุทธเจ้าทรงประยุกต์นำมาสั่งสอนในรูปลักษณะที่จะสื่อสารสู่ ปฏิบัติการเพื่อการใช้ประโยชน์ของประชาชนในโลกแห่งสมมติ (ที่มีการ บัญญัติจัดตั้งเป็นบุคคล เป็นสถาบัน เป็นต้น)

กฎแห่งปัจจัยการในที่นี้ มีความหมายโยงไปถึงและครอบคลุมกฎ แห่งไตรลักษณ์ด้วย และไตรลักษณ์นั้นมนุษย์ทั่วไปพอจะเข้าถึงในการ สื่อสารสามัญได้ในระดับหนึ่ง ดังที่ปรากฏในคำสอนทั่วไปไม่น้อย

จากความจริงของธรรมชาติ

สู่ปฏิบัติที่ได้ผลจริงของมนุษย์

- จากปัจจัยการของธรรมชาติ สู่อริยสัจสำหรับมนุษย์

มาดูกันสักนิดว่า จากความจริงตามธรรมชาติของปฏิจสุมุปปาท มาเป็นความจริงของมนุษย์ที่เรียกว่าอริยสัจ อย่างไร

กระบวนการปัจจัยการของปฏิจสุมุปปาท วางพอเห็นภาพดังนี้

สมุทฺทวาร: อวิชชา → สังขาร → จลฺ → เวทนา → ตัณหา → จลฺ → ทุกข์

นิโรธวาร: อวิชชาดับ → สังขารดับ → จลฺ → เวทนาดับ → ตัณหาดับ → จลฺ → นิโรธ

ว่าตามกฎธรรมชาติ ปัจจัยการมี ๒ กระบวน หรือ ๒ สายเท่านั้น เมื่อจะสื่อสารกับคนในโลก พระพุทธเจ้าทรงนำมาตรัสแสดงสั่งสอนเป็น ระบบนำเสนอที่มี ๔ ข้อ เรียกว่า อริยสัจ ๔ ดังนี้

๑. ปัจจัยการแรก เป็นกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์ โดยมีปัจจัย ต่อเนื่องกันมาเป็นสายจนมีผลเกิดขึ้นคือ ทุกข์ เมื่อว่าตามธรรมชาติ ตลอด ทั้งสายนั้นเป็นกระบวนการอันเดียวจากเหตุไปสู่ผล มองเห็นเหมือนเป็น เส้นเป็นแท่งอะไรอันหนึ่ง ไม่มีจุดสนใจ และรอการชี้แจง ยากที่จะเข้าใจ

เพื่อจะสื่อกับมนุษย์ พระพุทธเจ้าทรงจับเอาทุกข์ตัวเดียว ที่เป็นผล สุดท้ายอยู่ปลายกระบวน แต่เป็นเรื่องที่ใกล้ชิดติดตัวคนซึ่งเขาประสบพบ วุ่นวายอยู่กับมัน ทรงยกขึ้นมาตั้งให้เด่นเป็นตัวปัญหา ที่จะดึงความสนใจ

ให้คนสะดุดแล้วหยุดมอง เป็นจุดเริ่มต้นให้คนเข้ามาหา มาพบ มาถาม มาถกกัน ในการที่จะพิจารณาเพื่อหาทางแก้ไข จัดวางเป็นหลักความจริงข้อแรก เป็นจุดตั้งต้น เรียกว่า **อริยสัจ ข้อที่ ๑ คือ ทุกข์**

ในการที่จะแก้ปัญหา ดับทุกข์นั้น ก็ต้องรู้จักทุกข์ ทำความเข้าใจปัญหา กลายเป็นเรื่องใหญ่ เป็นข้อที่สำคัญเริ่มแรก

๒. เมื่อมีทุกข์ประสบปัญหา จะแก้ไข ก็ต้องสืบสาวค้นหาสาเหตุให้รู้ บรรดาปัจจัยที่จะต้องจัดการสลาย และเมื่อว่าตามปัจจัยการแรก ที่เป็นกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์นั้น บรรดาปัจจัยที่ต่อเนื่องกันเป็นสายตั้งแต่ อวิชชา มาตลอดกระบวนการ ถึงจุดที่จะมีทุกข์เป็นผลเกิดขึ้น รวมเรียกเป็นคำเดียวว่าการก่อกำเนิด ประกอบด้วยบรรดาเหตุปัจจัยที่จะต้องรู้เข้าใจและแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป (มักจับจุดเน้นที่ต้นเหตุ) จัดวางเป็นหลักความจริงข้อต่อมา เรียกว่า **อริยสัจ ข้อที่ ๒ คือ สมุทัย** แปลกันว่าเหตุเกิดแห่งทุกข์

๓. ปัจจัยการกระบวนการที่สอง เป็นกระบวนการดับสลายหายไปของทุกข์ ด้วยการขจัดปัจจัยต่อเนื่องกันมาเป็นสายจนให้เกิดผลเป็น **นิโรธ** คือ การที่ทุกข์ดับหายไป แก้ปัญหาได้ ไม่มีทุกข์ เป็นภาวะไร้ทุกข์

ในการสื่อสารกับมนุษย์ พระพุทธเจ้าทรงจับเอานิโรธตัวเดียว คือ ภาวะหายทุกข์หมดปัญหา ที่เป็นผลสุดท้ายปลายกระบวนการ ซึ่งเป็นความสำเร็จที่ต้องการ ทรงยกขึ้นตั้งให้เด่นเป็นจุดหมาย เป็นสัจจะหนึ่งต่างหาก

นิโรธนี้ตั้งเป็นข้อขึ้นมาพร้อมด้วยการแสดงความหมายตั้งแต่ให้เห็นว่าการดับทุกข์แก้ปัญหานั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เป็นงานที่จำเป็นต้องทำ และมีความสำคัญมาก ยิ่งกว่านั้น นิโรธมิใช่เป็นเพียงการดับทุกข์ได้หมดปัญหาไปเท่านั้น แต่เป็นภาวะปลอดภัยไร้ทุกข์ ซึ่งดงาม สมบูรณ์ เป็นภาวะแห่งอิสรภาพ อันสะอาดผ่องใส สว่าง ปลอดโปร่งโล่งเบา เป็นความเกษม สันติ สงบซึ่ง เป็นสุขเลิศล้ำเหนือจะรำพรรณนา พาให้คนสนใจ ใฝ่ใจ พร้อมใจ มีกำลังที่จะเพียรพยายามก้าวไปในมรรคา เป็นจุดตั้งต้นให้คนลงมือทำเริ่มปฏิบัติโดยไม่กลัวความยาก จัดวางเป็นหลักความจริงอย่างหนึ่ง เรียกว่า **อริยสัจ ข้อที่ ๓ คือ นิโรธ**

๔. เมื่อมองไปถึงจุดหมาย ที่พอจะรู้เข้าใจว่าสำคัญ จำเป็น และดีอย่างไร พร้อมใจและมีกำลังที่จะเริ่มการแล้ว ก็มาเข้าสู่มรรคาที่จะปฏิบัติ

มรรคาที่จะปฏิบัตินั้นชัดอยู่แล้ว ก็คือกระบวนการดับทุกข์ ในช่วงตอนของปัจจยาการย้อนทาง คือการดับของบรรดาปัจจัย ที่ต่อเนื่องกันมาเป็นสายจนถึงจุดที่จะให้เกิดผลเป็นนิโรธคือความดับทุกข์นั้น ตลอดช่วงของกระบวนการที่เป็นการดับสลายปัจจัยของทุกข์นั้น ก็เป็นสังขะอย่างหนึ่ง จัดเป็น **อริยสังข** ข้อที่ ๔ คือ **มรรค**^{*}

อย่างไรก็ดี “มรรค” เป็นคำเรียกสิ่งที่มีมนุษย์ทำได้ปฏิบัติได้ คือเดินทาง หรือก้าวไปในการปฏิบัติ (ปฏิบัติในภาษาบาลีแปลว่า ดำเนิน, เดินทาง) แต่การดับปัจจัยต่างๆ ในปัจจยาการนี้ เป็นความเป็นไปของธรรมชาติ ตามความจริงที่เราเรียกว่ากฎของมัน

ในทางปฏิบัติ เมื่อกฎหรือความจริงของธรรมชาติเป็นอย่างนี้ๆ คนต้องการผลหรือจะให้เกิดความเป็นไปตามกฎธรรมชาตินั้น ก็ต้องทำการของตนเองให้เป็นไปตามกฎธรรมชาตินั้น ดังเช่นในกรณีนี้ กฎปัจจยาการว่า “เพราะอวิชชาดับ สังขารก็ดับ” นี่คือความจริงของธรรมชาติ แต่สำหรับมนุษย์ก็มีคำถามในทางปฏิบัติว่า ทำอย่างไรจะให้อวิชชาดับ แล้วก็มีความตอบว่ามนุษย์ก็ต้องไปพัฒนาปัญญา ไปหาความรู้สิ นี่คือ จากความรู้เข้าใจความจริงหรือกฎของธรรมชาติ ก็วางวิธีปฏิบัติของมนุษย์ขึ้นมา ที่จะให้มีความเป็นไปและเกิดเป็นผลตามกฎธรรมชาตินั้น วิธีปฏิบัติของมนุษย์อย่างนี้ ก็คือที่เรียกว่า “มรรค”

นี่คือ เพื่อให้มีปฏิบัติการของมนุษย์ ที่จะให้เกิดความเป็นไปของธรรมชาติ ที่นำไปสู่ผลเป็นนิโรธ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงจัดตั้งวางระบบวิธีและกระบวนการปฏิบัติขึ้นมาสำหรับมนุษย์ เป็นรายละเอียดมากมายในการพัฒนามนุษย์นั้น ด้านวินัย ด้านจิตใจ ด้านปัญญา เป็นต้น รวมเรียกเป็นสังขะอีกอย่างหนึ่ง ดังได้บอกแล้วว่าจัดเป็น **อริยสังข** ข้อที่ ๔ คือ **มรรค**

* เรียกชื่อเต็มว่า นิโรธคามินีปฏิปทา แปลว่า ข้อปฏิบัติ หรือทางดำเนิน ที่นำไปสู่นิโรธ

เป็นอันว่า จากความรู้เข้าใจเข้าถึงธรรมอันเป็นความจริงของธรรมชาติ ที่เรียกว่าปฏิจาสมุปบาทหรือปัจจัยการ พวงด้วยไตรลักษณ์ พระพุทธเจ้า ได้ทรงประยुคต์แสดงธรรมนั้นเป็นระบบคำสอนที่จะสื่อสารสู่ประชาชน ให้เขารู้เข้าใจนำไปปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้จริง เรียกว่าอริยสัจ ๔

ในอริยสัจ ๔ ประการนั้น ข้อที่มนุษย์ต้องทำต้องปฏิบัติ เป็นเรื่องของมนุษย์ ก็คือข้อที่ ๔ ได้แก่มรรค ส่วนข้ออื่นทั้ง ๓ คือ ทุกข์ สมุทัย และ นิโรธ มนุษย์เพียงแต่ตระหนักรู้สภาวะและความเป็นไปของมัน ตามที่เป็นความจริงในธรรมชาติ มนุษย์ทำอะไรต่อมันโดยตรงไม่ได้ เมื่อต้องการจะ ให้มันเป็นอย่างไร (เช่น ในข้อ ๒ จะให้กิเลสอะไรลดหาย, ในข้อ ๓ จะให้ บรรลุผลอะไร) ก็ต้องไปทำในข้อ ๔ คือมรรคนี้ โดยปฏิบัติการให้ตรงเหตุ ปัจจัย ที่จะให้มีความเป็นไปตามปัจจัยการของธรรมชาติที่จะเกิดเป็นผล ตรงตามที่ต้องการนั้น (แม้แต่จะรู้จักเข้าใจมัน การรู้จักนั้นก็เป็นการปฏิบัติใน มรรค คือเป็นสัมมาทิฐิ) ข้อที่ ๔ คือมรรคนี้จึงเป็นเรื่องประจำตัวของมนุษย์ เป็นชีวิตของเขา ดังที่เรียกว่ามรรค ก็คือทางดำเนินชีวิต หรือทางชีวิต

การรู้ความจริงของธรรมชาติ แล้วนำความรู้นั้นมาใช้ประโยชน์ใน ปฏิบัติการของมนุษย์ อย่างมรรค ในอริยสัจ ๔ นี้ มีตัวอย่างเทียบได้ในชีวิต ประจำวัน เช่น เมื่อเกิดไฟไหม้ คนรู้เข้าใจธรรมชาติของไฟว่าเกิดขึ้นอย่างไร และจะดับไปอย่างไร จึงนำความรู้นั้นมาปฏิบัติในการดับไฟ เทียบดังนี้

อริยสัจ ๔	หลักการดับไฟ
ทุกข์ สมุทัย: - อวิชชา→สังขาร...ตัณหา→อุปาทาน... นิโรธ: - อวิชชาดับ...ตัณหาดับ→อุปาทานดับ... มรรค: - ประพฤติศีล พัฒนาจิตใจ พัฒนาปัญญา	ไฟไหม้ สาเหตุ: - เชื้อไฟ + ออกซิเจน + อุณหภูมิถึงขีด ไฟดับ: - ไม่มีเชื้อไฟ ♦ ขาด O ₂ ♦ อุณหภูมิต่ำ วิธีปฏิบัติในการดับไฟ: - รักษาภาวะปลอดเชื้อไฟ สาดน้ำ ฉีดน้ำใส่ ฉีดคาร์บอนไดออกไซด์ ฯลฯ

(คู่เทียบนี้ที่จริงไม่ตรงกันนัก อย่างหนึ่งเป็นกระบวนการแบบ → อีกอย่างหนึ่งเป็นแบบ + แต่ในที่นี้ มุ่งให้เห็นการนำความรู้ในความจริงของธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ซึ่งตัวอย่างเรื่องการดับไฟนี้ เข้าใจได้ง่าย)

ในคัมภีร์ ท่านนิยมให้เปรียบเทียบกับการมีโรคแล้วเจ็บป่วย ซึ่งน่าจะเทียบกันได้ดีมาก จะได้เห็นทั้งกระบวนการเกิดเป็นโรคพร้อมด้วยอาการของความเจ็บไข้ และกระบวนการบำบัดรักษาของแพทย์ แต่ในที่นี้เห็นว่าจะซับซ้อนไม่น้อย ท่านที่มีความรู้ทางแพทย์ดี ก็จะเทียบให้เอง

- ทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อ ให้ถูกต้อง

การรู้เข้าใจและทำหน้าที่ต่ออริยสัจแต่ละข้อให้ถูกต้อง เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง จะพูดไว้สั้นๆ พอป้องกันความเข้าใจและการปฏิบัติ ไม่ให้ผิดพลาด

หน้าที่ต่ออริยสัจ ๔ นั้น เรียกตามถ้อยคำเดิมว่า **กิจในอริยสัจ** ได้แก่

๑. กิจในทุกข์ = **ปริณญา** (กำหนดรู้)^๑ คือ รู้จักเข้าใจเท่าทันทุกข์, รู้เข้าใจปัญหาและกำหนดรู้ขอบเขตของมัน เหมือนแพทย์วินิจฉัยโรค
๒. กิจในสมุทัย = **ปหานะ** (ละ) คือ กำจัดต้นตอหรือสาเหตุของทุกข์ของปัญหา ทำให้หมดสิ้นไป
๓. กิจในนิโรธ = **สัจฉิกิริยา** (ทำให้แจ้ง) คือ ประจักษ์แจ้ง เข้าถึงภาวะที่ปลอดทุกข์ ปราศจากปัญหา บรรลู่จุดหมาย
๔. กิจในมรรค = **ภาวนา** (เจริญ) คือ ดำเนินหรือปฏิบัติตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ลงมือทำ

ที่ว่าป้องกันมิให้เข้าใจและประพฤติปฏิบัติผิดพลาด ก็เช่นว่า

- ในข้อแรก คือทุกข์ เรามีหน้าที่ปริณญา รู้จักเข้าใจเท่าทันมัน เพื่อจะได้พร้อมที่จะแก้ไขสลายทุกข์ให้ตรงเรื่อง ถูกจุดถูกที่ และหมดจดเต็มที่ เราไม่มีหน้าที่ไปเป็นทุกข์มีทุกข์หรือแบกทุกข์เอาไว้แต่อย่างใดเลย ในข้ออื่นๆต่อไป เราก็ต้องทำหน้าที่ต่อมันให้ตรงตามกิจในแต่ละข้อนั้นๆ

- ถ้าเข้าใจหลักเท่าที่ได้พูดมา จะมองเห็นว่า ๓ ข้อต้น คือ ทุกข์ สมุทัย และนิโรธนั้น เป็นเรื่องของสภาวะธรรม ที่เป็นไปตามปัจจัยการหรือ

^๑ ใน (...) ทั้ง ๔ ข้อ คือคำแปลที่นิยมสืบๆ กันมา

พ้นจากปัจจัยการ ตามธรรมดาของธรรมชาติ ดังได้บอกแล้วว่ามนุษย์จะทำอะไรแก่มันโดยตรงไม่ได้ (จึงอยู่ในภาคมัชฌิมนธรรมเทศนา) มีเพียงข้อที่ ๔ คือมรรคอย่างเดียวที่เป็นเรื่องของมนุษย์ที่จะทำอะไรปฏิบัติได้ ส่วนใน ๓ ข้อแรก เราได้แคร์เข้าใจมัน เช่นรู้จักหรือหน้าที่ต่อมันว่าอย่างนั้นๆ แล้ว เมื่อจะให้กิจนั้นๆ เป็นไปจนสำเร็จ ก็ต้องมาทำมาปฏิบัติในข้อมรรค

ย้าว่า สามข้อแรก คือ ทุกข์ สมุทัย และนิโรธ อยู่ในภาคแห่งธรรมดาของธรรมชาติ คือภาคมัชฌิมนธรรมเทศนา จึงมีข้อที่ ๔ คือมรรคอย่างเดียวที่เป็นเรื่องปฏิบัติการของมนุษย์ ซึ่งจัดเป็นภาคมัชฌิมาปฏิบัติ

- คำว่า “อริยสัจ” มีแนวความหมายที่ควรรู้เข้าใจไว้บ้าง

ในแง่ของภาษาหรือถ้อยคำ มีข้อควรรู้เข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “อริยสัจ” พอเป็นความรู้ประกอบไว้เล็กน้อย

อริยสัจ ถ้าเขียนตามคำเดิมในภาษาบาลี ก็เป็น อริยสัจจ (อริยสจฺจ) ซึ่งแยกได้เป็น ๒ คำ คือ อริย + สัจจ

อริย แปลกันมาว่า ประเสริฐ และสัจจ คือสัจจะ ก็แปลว่าความจริง รวมกันแล้วจึงแปลตามตัวว่า ความจริงอันประเสริฐ

แต่มีเรื่องราวที่เป็นภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเมื่อได้รู้แล้ว ก็จะช่วยให้องเรื่องราวมทั้งความหมายของคำว่าอริยสัจนี้ลึกลงไปอีก

คำบาลี “อริย” ที่เขียนอย่างไทยเป็น อริยะ และแปลกันว่าประเสริฐ นี้ มีรูปในภาษาสันสกฤตว่า “อารย” ซึ่งเขียนอย่างไทยเป็น อารยะ เมื่อว่าตามความเป็นมาดั้งเดิม คำว่า อริยะ หรืออารยะนั้น เป็นคำเรียกชื่อเผ่าพันธุ์ของชนโบราณพวกหนึ่ง (ชาวตะวันตกเขียนเป็น Aryans ซึ่งไทยเราเรียกตามว่า “อารยัน”) เดิมอยู่ในเอเชียกลาง พวกอริยะ/อริยกะ/อารยะ/อารยันนี้ถนัดในการสู้รบ ได้อพยพลงมาเข้าครองอิหร่าน (Iran มีความหมายว่า ‘Land of the Aryans’, *MS Encarta, 2009*) แล้วจากอิหร่านได้ยกมาบุกรุกชมพูทวีป

เมื่อเข้าครองชมพูทวีปมั่นคงแล้ว ได้มีการจัดระบบสังคมโดยอ้างว่าพระพรหมสร้างโลก และทรงจัดแบ่งคนเป็น ๔ วรรณะ คือ กษัตริย์ (เจ้านาย) พราหมณ์ (นักบวช, เจ้าตำรา) แพศย์ (พ่อค้า) และศูทร (คนชั้นต่ำ ทาสและ

กรรมกร) พวกอริยะ/อริยกะ/อารยะ/อารยันนี้เป็น ๓ วรรณะต้น กตคนพื้นถิ่นเดิมลงเป็นศูทร แล้ววรรณะทั้ง ๔ นั้นก็สืบกันมาตามชาติกำเนิด คำว่าอริยะ/อารยะที่เป็นชื่อของเผ่าชนผู้ชนะ ได้กลายเป็นคำแสดงสถานะที่สูงล้ำเลิศอะไรๆ ที่ดีงาม ก็ต้องเป็นอริยะ ดังความหมายที่ไทยเราแปลอริยะ ว่าประเสริฐ

เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้ค้นพบธรรมตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว แม้ว่าโดยพระชาติ จะทรงเป็นชนชาวอริยะ/อารยัน ในวรรณะกษัตริย์ (ขัตติยชาติยา, ที.ม.๑๐/๕๕/๕๙) แต่ได้ทรงตั้งสังฆะขึ้น ให้เป็นชุมชนปราศจากวรรณะ และทรงสอนคนให้ไม่ถือวรรณะ ไม่ถือสูงต่ำดูถูกกันโดยชาติกำเนิด แต่ให้นับถือกันด้วยกรรมคือการที่ทำกรรมที่ประพฤติ และทรงสอนให้คนเข้าใจความหมายของอริยะที่ว่าประเสริฐเลิศล้ำนั้นใหม่ ว่าคนเป็นอริยะ/อารยะมิใช่โดยชาติกำเนิด แต่เป็นโดยศีล (ความประพฤติ) โดยธรรม (คุณภาพจิตใจ) โดยปัญญา มิใช่ด้วยความเป็นนักรบเก่งกล้าแต่ไปเบียดเบียนเขา ดังที่ตรัสเป็นคาถาว่า คนจะเป็นอริยะด้วยการเบียดเบียนทำร้ายชีวิตทั้งหลาย ก็หาไม่ แต่ด้วยอหิงสาต่อชีวิตทั้งปวง จึงเรียกว่าเป็นอริยะ/อารยะ (พ.ท.๒๕/๒๙/๕๐)

พระพุทธเจ้าทรงนำประชาชนให้เปลี่ยนความคิดความเข้าใจใหม่มา มองความเป็นอริยะ/อารยะว่าอยู่ที่ความจริงความดีงามที่ธรรมที่ปัญญา ดังเห็นได้ชัดในการที่ทรงใช้คำเรียกใหม่ๆ มากมายที่มี “อริย” นำหน้า เช่น อริยสาวก อริยสาวิกา (ต่อมามีอริยบุคคล) อริยธรรม (อารยธรรม) อริยวินัย อริยวงศ์ ตลอดมาถึงคำว่าอริยสัจจ์นี้

จากภูมิหลังที่เล่ามานี้ จึงเห็นได้ว่า ผู้รู้ชาวตะวันตกในยุคแรกๆ ที่ศึกษาพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความรู้ทางประวัติศาสตร์ รู้จักเรื่องชนชาติอารยันมาก่อน เมื่อมาพบคำว่า อริยสัจจ์/อารยสัจยะ จึงแปลว่า Aryan Truth ก่อนมานิยมใช้ Noble Truth ในบัดนี้

ว่าตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ “อริยสัจจ์” แปลความหมายได้หลายอย่าง คือ ความจริงของชนผู้อริยะ, ความจริงที่เป็นอริยะ, ความจริงที่พระอริยะทั้งหลาย (ชนผู้อารยะ) รู้เข้าใจ, ความจริงที่ทำให้ผู้ตรัสรู้ เป็นอริยะ, ความจริงที่เป็นอย่างนั้น (คงอยู่อย่างนั้น ไม่ผันแปร ไม่เป็นอย่างอื่น)

พูดได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงนำความคิดความเข้าใจของคนไปในทิศทางใหม่สู่ความจริงแห่งสัจจะของกฎธรรมชาติที่เป็นสากล การประกาศสัจจะที่ประจักษ์ด้วยปัญญามนุษย์นี้ ท่านใช้คำว่าเป็นการหมุนธรรมจักรคือวงล้อแห่งธรรม ที่ใครๆ ไม่ว่าสมณะ พราหมณ์ เทวะ มาร พรหม ต้านไว้ให้หมุนกลับไม่ได้ เป็นปรากฏการณ์ที่โลกธาตุสั่นไหว ปรากฏแสงสว่างยิ่งล้ำเหนือทิวาานุภาพ

ความรู้กระบวนการของธรรมชาติ ประยุกต์ สู่ ปฏิบัติการในการพัฒนามนุษย์

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

- อริยสัจ ๔ ออกแสดงทางมรรคชีวิต ที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา

จากปฏิจสมุปบาท และไตรลักษณ์ ที่เป็นความจริงตามธรรมดาของธรรมชาติ มาเป็นอริยสัจ อันเป็นความจริงเพื่อความรู้เข้าใจภายใน ปัญญาวิสัยของมนุษย์ และในอริยสัจ ๔ นั้น ก็มีมรรค ซึ่งเป็นการนำความรู้ในความจริงของธรรมชาติ ที่เปิดเผยออกมาเป็นมัชฌิมาธรรมเทศนานั้น มาจัดวางเป็นระบบปฏิบัติการในการพัฒนาความเป็นอยู่การดำเนินชีวิต โดยมนุษย์สามารถใช้ความรู้ในความจริงของธรรมชาตินั้นมาใช้มาปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่มนุษย์และแก่โลกทั้งหมดได้อย่างดีที่สุด

ทั้งหมดที่ว่ามานี้ ในความหมายหนึ่งก็คือ การที่มนุษย์หลุดพ้นเป็นอิสระจากอำนาจของ(ความเชื่อต่อ)พระพรหมเทพผู้เป็นใหญ่ ที่สร้างและจัดสรรบันดาลชีวิตและสังคมของมนุษย์ โดยที่มนุษย์สามารถจัดการกับชีวิตกับสังคมกับโลกเอง ด้วยปัญญาที่เข้าถึงความจริงสากลของธรรมชาตินั้น

ดังว่าแล้ว อริยสัจ ๓ ข้อแรก เป็นเรื่องของความจริงตามธรรมดาของธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ ที่นำเสนอต่อปัญญามนุษย์ โดยจัดวางตั้งไว้เป็นฐานเป็นที่อ้างอิง ซึ่งปฏิบัติการของมนุษย์ในอริยสัจที่ ๔ จะต้องเป็นไปและให้เกิดผลสมตามหรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติในอริยสัจ ๓ ข้อแรกนั้น

เมื่อการปฏิบัติหรือดำเนินมรรคสอดคล้องสมตามความจริงของกฎธรรมชาติ ดังที่แสดงในอริยสัจทั้ง ๓ ข้อต้นนั้น ก็เป็นการปฏิบัติ เป็นวิถีชีวิตที่ตรงกลางพอดีที่จะทำให้บรรลุจุดหมาย เรียกว่าเป็น**มัชฌิมาปฏิปทา** ดังที่แปลกันว่าเป็นทางสายกลาง ซึ่งมีลักษณะที่บอกกำกับไว้คร่าวๆ ว่า ไม่กลายเป็นสุดโต่งที่พลาดไป ทั้งทางตั้งเครียดบีบคั้นตัวให้ยากลำบาก และทางย่อหย่อนที่สยบอยู่กับการบำเรอตัว

- กระบวนการดำเนินชีวิตที่ดี เริ่มต้นด้วยมีปัญญานำหน้ากระบวนการ

มรรคที่เป็นการพัฒนาชีวิตบนฐานแห่งความจริงของกฎธรรมชาตินั้น ดำเนินไปตามกระบวนการปัจจัยการฝายนิโรธ ที่ตั้งต้นว่า “อวิชชา...นิโรธาสังขารนิโรธ” คือดับ**อวิชชา** นี่คือการกระบวนการดับทุกข์ปลดปล่อยปัญหา ดำเนินไปด้วยการพัฒนาปัญญายิ่งขึ้นไป จนอวิชชาดับหาย กลายเป็นมีวิชา เข้าถึงภาวะที่ทุกข์สลายปัญหาหายหมดไป ดังนั้น มรรคจึงเริ่มด้วยปัญญา และปัญญาเริ่มแรกนั้นก็ต้องการให้มีพอเป็นทุนตั้งต้น

ปัญญาที่เป็นทุนของแต่ละคนนั้น เรียกว่า “**ทัญญู**” (แปลว่า การมองเห็น, ปัญญาเท่าที่มีอยู่รู้เข้าใจมองเห็นอะไรๆ) คือ บุคคลนั้นมีความรู้ความเข้าใจอะไรอย่างไรแค่ไหน ความรู้ความเข้าใจเท่าที่เขามีนั้น ก็ลงตัวเป็นความเห็น ความเชื่อ เป็นความยึดถือ เป็นหลักการที่ยึดถือไว้ เรียกได้ว่าเป็นข้อสรุปหรือเป็นผลรวมแห่งความรู้ความเข้าใจของเขา หรือปัญญาเท่าที่มีที่ถึงในเวลานั้น เรียกสั้นๆ ว่า**ทัญญู** ซึ่งเชื่อถือยึดถือมองเห็นอย่างนั้นได้แค่นั้น แล้ว**ทัญญู**นั้นก็จะเป็นตัวนำในกระบวนการดำเนินชีวิตของเขา

เมื่อบุคคลมีปัญญารู้เข้าใจเป็น**ทัญญู**ที่มองเห็นแค่ไหนอย่างไร เขาก็คิดการ ดำริเรื่องราวต่างๆ เรียกว่า “**สังกัป**” ไปตาม**ทัญญู** ในแนวทางของความเชื่อความยึดถือเข้าใจมองเห็นอย่างนั้น และได้แค่นั้น จะเรียกว่าคิดสนอง**ทัญญู** ก็ได้ แต่ในทางกลับกัน ก็สามารถทำให้สังกัปคิดแผกผันในทางที่ย้อนกลับมาปรับแก้แปรเปลี่ยน**ทัญญู**ได้ (ตัวทำงานหรือวิธีการจัดการกับความคิดที่ควรใช้ให้มาก ได้แก่ โยนิโสมนสิการ)

๒ อย่าง คือ **ทัญญู** และ **สังกัป** (“สังกัป” ก็ได้) นี้ เป็นพวก **ปัญญา**

เมื่อคนสั่งกับป์ คำนึง คิดการอะไร อย่างไร เขาก็จะแสดงออกมาสู่ การปฏิบัติเป็นพฤติกรรม ด้วย “วาจา” เป็นการพูดจาปราศรัยบอกกล่าว เจริญ ด้วย “กัมมันตะ” เป็นการกระทำและทำการต่างๆ ทางกาย เช่น ไข่มื้อ เท้า ศีรษะ และด้วย “อาชีวะ” เป็นงานการหาเลี้ยงชีพ โดยเป็นไป ตามสั่งกับป์ ที่ออกมาจากทิวฏฐิของเขา คือปัญญาวิสัยที่เขาเป็นอย่างนั้นๆ

๓ อย่าง คือ วาจา กัมมันตะ และ อาชีวะ นี้ เป็นจำพวก *ศีล*

การทำงานของปัญญาที่ดี การที่คิดแล้วจะแสดงออกทำการทางกาย วาจาอาชีวะที่ดี ต้องอาศัยจิตใจเป็นแดนเป็นแหล่งดำเนินให้เป็นไป

ก็แลในจิตใจนี้ นอกจากตัวแกนนำในการคิดในการที่จะทำอะไรๆ คือเจตนาที่ตั้งใจจำนงแล้ว ตัวที่เป็นแรงขับเคลื่อนขับเคลื่อนหรือบางที เรียกว่าแรงจูงใจ ก็คือความอยากความปรารถนาหรือความต้องการ ที่ เรียกว่า “ฉันทะ” เมื่อคนสั่งกับป์นั้น ความคิดการอะไรๆ ต่างๆ ก็ จะ ดำเนินไปกับฉันทะที่ต้องการใคร่ใฝ่ปรารถนาอย่างนั้นๆ

ฉันทะนั้น มี ๒ อย่าง คือ

๑. ตัณหาฉันทะ เรียกสั้นๆ ว่า *ตัณหา* คือความอยากให้ตัวตนได้ เสพเสวยสนองรับการปรนเปรอ หรือได้เสริมขยายความยิ่งใหญ่ เช่นอวด โอ้โก้เก๋ เป็นข้อที่ไม่ควรให้เกิดให้มีขึ้น

๒. กุศลฉันทะ เรียกสั้นๆ ว่า *ฉันทะ* คือความอยากความพอใจให้ คนนั้นๆ ให้สิ่งหรือสัตว์นั้นๆ อยู่ในภาวะที่ดั่งงามหมดจดสดใสเต็มเปี่ยม สมบูรณ์ของเขาของมัน และอยากทำให้เขาให้มันดั่งงามสมบูรณ์อย่างนั้น มี ชื่อเต็มว่า “กัตตุกัมยตาฉันทะ” เป็นคุณธรรมที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง

ฉันทะที่อยู่ใจดำเนินไปกับความคิดนี้ ดังที่บอกแล้วว่าเป็นแรงขับเคลื่อนหรือขับเคลื่อนต้นทางของความพยายาม คือ “วายามะ” ที่จะเดินหน้า ก้าวไปในการคิดค้นพิจารณาไตร่ตรองมองเหตุผลพูดจาชี้แจงแถลงความ ทำกิจการทั้งหลาย ซึ่งเป็นความแก่งแย่งล้ารุดหน้าบุกฝ่าไปไม่ระย่อ ท้อถอย จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิริยะ (ที่ท่านหนุนมากคือพยายามในการละ มิจฉาทิฏฐิ และทำปัญญาที่เป็นสัมมาทิฏฐิให้เต็ม)

ในการพยายามก้าวไปกับสิ่งกีดขวางในการคิดค้นพูดจาทำกรณนั้น ก็ต้องมีภาวะที่ใจตื่นพร้อม อยู่กับกิจอยู่กับการ ไม่เผลอไม่พลาด ไม่พลาด ไม่หลงลืม จับได้ตามทันอยู่กับการที่ทำ อยู่กับเรื่องที่เกี่ยวข้องนั้นๆ อันใดผิด-ร้าย ก็เลิก-ละ-กัน-ทันยังได้ อันใดถูก-ใช่ ก็จับทันมันไว้ การเพียรพยายามจึงจะสำเร็จผล นี่คือมี “สติ”

เมื่อมีสติ ใจตื่นพร้อม ทันต่อความเป็นไป ไม่เผลอไม่พลาด จับเรื่องจับงานไว้ให้แล้ว ก็ต้องมี “สมาธิ” คือภาวะที่ใจเป็นหนึ่งเดียว ตั้งมั่น มุ่งแน่ว อยู่ตัว ได้ที่ ซึ่งเอาคุณสมบัติเกี่ยวข้องที่เป็นกำลังพลทำงานของจิตมารวมกันมั่นแน่มุ่งแน่วไปที่เรื่องงานนั้น กิจกรรมทุกอย่างของชีวิตจึงจะดำเนินไปได้อย่างดีที่สุด เฉพาะอย่างยิ่งคือสร้างโอกาสให้ปัญญาทำงานจัดการกับสิ่งทั้งหลาย และพัฒนาไปได้อย่างดีที่สุด

๓ อย่าง คือ วายามะ (รวมทั้งหน้าที่เป็นตัวเริ่มนำหน้าวายามะนั้น) สติ และ สมาธิ นี้ เป็นพวก จิต (แต่นิยมเรียกด้วยชื่อว่า *สมาธิ* ที่ถือเป็นตัวแทน)

เป็นอันว่า มรรค (หรือ ปฏิปทา) คือทางดำเนินชีวิต หรือกระบวนการของชีวิต ของคนนี้ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ คือ ทัศนคติ สังกัปป์ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ และ สมาธิ จัดรวมเป็น ๓ พวกหรือ ๓ หมวด คือ **ปัญญา ศีล และ จิต/สมาธิ**

มรรคา ทางชีวิตนี้ ที่ดำเนินไปผิด ก็เป็นมรรคซึ่งมีองค์ประกอบ ๘ ที่เป็นมิจฉา เริ่มด้วย**ทัศนคติ-ผิด** เรียกว่ามีมิจฉาทัศนคติ แล้วก็มี มิจฉาสังกัปป์ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ และมิจฉาสมาธิ ถ้าดำเนินไปผิดอย่างนี้ มรรคก็เป็น **มิจฉามรรค** (นิยมเรียกว่า มิจฉาปฏิปทา)

ที่นี่ ถ้ามรรคา ทางชีวิตนั้น จะดำเนินไปถูกต้อง ก็ต้องเป็นมรรคซึ่งมีองค์ ๘ ที่ถูกต้อง เป็นสัมมา เริ่มด้วยมี**ทัศนคติ-ถูกต้อง** เรียกว่าสัมมาทัศนคติ แล้วก็มี สัมมาสังกัปป์ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ถ้าดำเนินไปถูกต้องอย่างนี้ มรรคก็เป็น **สัมมามรรค** ที่นิยมเรียกว่า สัมมาปฏิปทา เรียกให้งามว่า ขริย-ชฎฐังคิกมรรค (หรือ ขริยชฎฐางคิกมรรค)

แน่นอนว่า เราต้องการมรรคที่เป็นสัมมาปฏิบัติ เป็นทางชีวิตที่ถูกต้อง เป็นกระบวนการสัมมาบรรคของคน ที่ทำให้กระบวนการปัจจัยการนิโรธวารของธรรมชาติดำเนินไป

ดังได้บอกแล้วข้างต้น มรรคเริ่มด้วยปัญญา และปัญญาเริ่มแรกนั้นก็ต้องให้มีพละเป็นทุนตั้งต้น ที่นี้ปัญญาที่เป็นทุนของแต่ละคนนั้น เรียกว่า “**ทิวญญ**” และได้บอกแล้วด้วยว่า กระบวนการมรรคที่ถูกต้อง เป็นสัมมาบรรค นั้น เริ่มต้นด้วยทิวญญที่ถูกต้อง ที่เป็นสัมมา คือเริ่มต้นด้วย **สัมมาทิวญญ**

นี่คือจุดสำคัญ เพราะถ้าจุดเริ่มต้นถูกต้อง เป็นสัมมาทิวญญ ก็จะตามมาด้วยสัมมาทั้งหลาย ตั้งแต่สัมมาสังกัปป เป็นต้นไป รวมกันเป็นสัมมาบรรค หรือสัมมาปฏิบัติ ที่จะนำไปถึงจุดหมาย จึงต้องรู้ไว้เป็นบทนำว่า สัมมาทิวญญ ปัญญาเห็นชอบ ที่เป็นทุนเริ่มต้นนั้น คือทิวญญ ที่รู้เข้าใจ ยึดถือเชื่อถือมองเห็นตามหลักการว่าอย่างไร

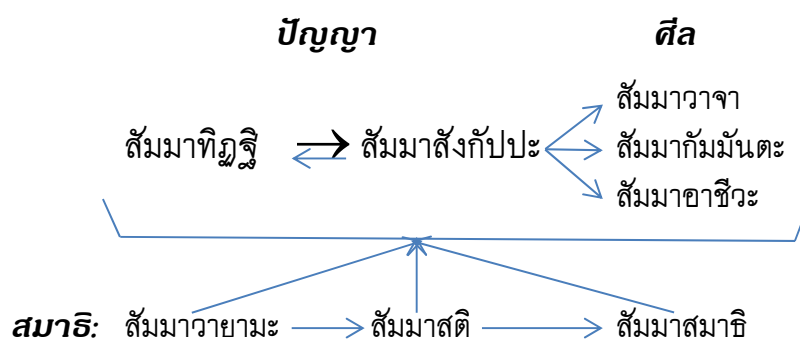
พูดอย่างกว้างๆ **สัมมาทิวญญ** ปัญญาเห็นชอบ เห็นถูกต้อง ก็คือความรู้เข้าใจมองเห็นตลอดจนเชื่อถือตามหลักการของความเป็นเหตุเป็นผล ที่อ้างอิงความจริงของธรรมชาติแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของปัจจัยการ และธรรมชาติของไตรลักษณ์

จะพูดง่ายๆ รวมๆ ก็ได้ว่า **สัมมาทิวญญ** นั้น คือปัญญาเข้าใจเชื่อในหลักอริยสัจ ๔ (เพราะอริยสัจ ๔ ก็คือระบบเหตุผล ที่นำเสนอกฎธรรมชาติแห่งปัจจัยการ ดังที่ได้พูดมาแล้ว)

อย่างไรก็ตาม ในตอนเริ่มเข้าสู่มรรคานี้ ความรู้เข้าใจเชื่อถือ ชนิดที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม จำพวกความรู้ที่รู้ชั่ว เชื่อว่าบุญ-บาปมี เชื่อว่ากรรมดี-ชั่ว มีผลมีวิบาก เชื่อว่าทานมีผล เป็นต้น ก็เป็นทิวญญต้นทุน ที่จะช่วยให้ก้าวหน้าไปในมรรคได้ ท่านเรียกว่าเป็นสัมมาทิวญญที่ยังมีอาสวะ เป็นสัมมาทิวญญชั้นโลกีย์ เป็นความรู้ความเข้าใจที่ทำให้มองเห็นถูกต้อง (อยู่ในแนวทางของความเป็นเหตุเป็นผล ที่จะไปต่อเชื่อมกับความเข้าใจสภาวะและความเป็นไปตามเหตุปัจจัยได้) เข้าทางได้

เมื่อมีสัมมาทิวญญดังว่านี้แล้ว ก็นับว่ามีปัญญาต้นทุนที่จะเริ่มดำเนินก้าวหน้าได้ในมรรคชีวิต ที่เป็นสัมมาปฏิบัติ

จึงสรุปแสดงระบบของมรรคมงคล ๘ ที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา พอเห็นรูปเค้า ดังนี้

ศึกษา ๓ ด้าน

ให้คนพัฒนาอย่างบูรณาการครบ ๔

พัฒนามรรคาชีวิต ด้วยการศึกษาที่สอดคล้อง

- เอาการฝึกจากข้างนอกเข้าไปขับเคลื่อนกระบวนการชีวิตข้างใน

ได้บอกแล้วว่าต้องรู้หลักกิจในอริยสัจ และปฏิบัติต่ออริยสัจแต่ละอย่างนั้นๆ ให้ถูกต้อง ทุกข์บอกว่าต้องจับให้ได้ว่าเป็นทุกข์อะไรอย่างไร สมุทัยบอกว่าต้องทำให้หมดเหตุสิ้นปัจจัย นิโรธบอกว่าต้องทำให้สำเร็จ โดยหักปัจจัยการให้ได้ แล้วมรรคก็ปฏิบัติตั้งแต่วินิจฉัยจับทุกข์ให้ได้ และเมื่อรู้เหตุปัจจัยของมัน รู้จุดที่ต้องแก้ไขแล้ว ก็ลงมือทำให้สำเร็จผลไปตามนั้น

ท่านเปรียบไว้เหมือนแพทย์จะบำบัดโรครักษาคน เริ่มต้นต้องวินิจฉัยจับให้ได้ว่าเป็นโรคอะไร แล้วสืบค้นให้ได้ว่าเชื้อหรือตัวการก่อโรคคืออะไร แล้วการบำบัดจะสำเร็จหายโรคได้อย่างไร เช่นด้วยการให้ยาพวกไหน ผ่าตัดที่จุดใด จากนั้นถึงมรรคคือดำเนินปฏิบัติในการบำบัดรักษาจะสั่งยาอะไรๆ เท่าไร จะผ่าตัด จะทำกายภาพบำบัด ฯลฯ ก็ดำเนินกันไป

บอกแล้วว่า อริยสัจ ๓ ข้อแรกเป็นเรื่องของหลักของกระบวนการของธรรมชาติ เราจะให้มันเป็นไปตามนั้น มนุษย์ก็ต้องลงมือทำลงมือปฏิบัติตามมรรค มรรคจึงเป็นเรื่องของมนุษย์ โดยที่ถ้าเมื่อเรารู้หลักรู้กระบวนการใน ๓ ข้อแรกนั้นแล้ว เราก็สามารถมาจัดวางเป็นระบบปฏิบัติการในการทำให้สำเร็จได้อย่างดีที่สุด พระพุทธเจ้าก็คือทรงรู้หลักรู้กระบวนการของธรรมชาติที่นำมาเรียกว่าอริยสัจ ๓ ข้อนั้นชัดแจ้งแล้ว จึงทรงจัดวางระบบกระบวนการวิธีปฏิบัติเรียกว่ามรรค เป็นอริยสัจข้อที่ ๔ ขึ้นมา

ตามหลักกิจในอริยสัจนั้น หน้าที่ของเราต่อมรรค คือ “ภาวนา” ที่แปลว่าพัฒนา คือลงมือทำ ปฏิบัติ ทำให้เจริญเพิ่มพูนก้าวหน้าไป โดยมุ่งเป้าใหญ่ไปที่ทุนปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ ตัวนำกระบวนการชีวิต ที่พูดไปแล้ว

ที่นี้มีมรรคนั้น เป็นกระบวนการชีวิต เป็นเรื่องการเจริญพัฒนาภายในชีวิตของแต่ละคน ตั้งต้นแต่พัฒนาสัมมาทิฐิอย่างที่ว่าแล้ว

แต่มนุษย์นี้ ด้วยปัญญานี้แหละ ก็รู้จักที่จะจัดการจากภายนอกมาช่วยให้คนพัฒนากระบวนการชีวิตข้างในด้วย

ตัวอย่างง่ายๆ ก็คือ ในการที่คนจะพัฒนาปัญญาของเขานั้น คนอื่นก็มาช่วยให้เขาพัฒนาตัวของเขาได้ เป็นการจัดการจากภายนอก เหมือนกับมาป้อนอาหารให้ แต่ที่จริงก็คือเขาต้องเคี้ยวต้องกลืนอย่างน้อยต้องย่อยเอง และแม้แต่ที่มาป้อนให้มัน ก็เป็นการมาช่วยให้ฝึกตัวให้หัดตกกินเองได้ต่อไป

อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ** มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปัจจัยภายนอก: **ปรโตโฆสะ** เสียงจากผู้อื่น เช่น ครูอาจารย์ สื่อที่ดี กัลยาณมิตร มาบอกเล่า แนะนำ บรรยาย อธิบาย ให้ฟังข่าวสาร

๒. ปัจจัยภายใน: **โยนิโสมนสิการ** “ทำในใจโดยแยบคาย” รู้จักคิด รู้จักพิจารณา เช่น คิดวิเคราะห์แยกแยะ คิดค้นสืบสาวเหตุปัจจัย

ปัจจัยภายนอกก็มาเชื่อมโยงกับปัจจัยภายในได้ด้วย อย่างใน ๒ ข้อนี้ ครูอาจารย์ **กัลยาณมิตร** ก็มาแนะนำสอนบอกวิธีให้คนนั้นๆ ฝึกตัวให้รู้จักคิดรู้จัก**โยนิโสมนสิการ** นี่คือปัจจัยภายนอกมาช่วยชักนำเป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยภายใน

การประสานปัจจัยภายในกับปัจจัยภายนอก การที่คนอาศัยปัจจัยภายนอก เช่น คำสอนคำบอกเล่าชักนำ หรือรู้จักใช้ปัจจัยภายนอกเป็นเครื่องนำในการฝึกตนของเขา ที่จะทำให้กระบวนการชีวิตของตนพัฒนาขึ้นไปนี้ เรียกว่าเป็น “สิกขา” คือการศึกษา การเรียนรู้ การฝึกการหัด

พระพุทธเจ้าทรงใช้ความรู้ในการพัฒนามรรค มาจัดตั้งวางระบบสิกขา คือการศึกษานั้นขึ้น โดยสอดคล้องกับกระบวนการพัฒนาชีวิตของคน ที่มี ๓ แดน คือ ปัญญา พฤติกรรมแห่งศีล และจิตใจหรือสมาธิ แต่ในสิกขานี้ ทรงลำดับใหม่ เป็นพฤติกรรมแห่งศีล จิตใจหรือสมาธิ และปัญญา เรียกว่า ไตรสิกขา คือการศึกษา ๓ ด้าน

เป็นอันว่า กระบวนมรรค มี ๓ คือ **ปัญญา ศีล สมาธิ/จิตใจ**

ระบบสิกขา มี ๓ คือ **อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา**

ทำไมจึงลำดับใหม่ แทนที่จะเริ่มที่ปัญญา กลายเป็นเริ่มที่ศีลคือด้านพฤติกรรม นี่คือการว่า มรรคซึ่งเป็นกระบวนการชีวิตในตัวคนก็เป็นของมันอย่างนั้น ดังได้บอกแล้วว่ามรรคคือกระบวนการชีวิตเริ่มด้วยปัญญาสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ แล้วกระบวนการก็ดำเนินไปตามธรรมดาแห่งธรรมชาติของมัน

แต่การศึกษานี้เป็นการจัดการของคน ที่ทำจากข้างนอกเข้าไป ซึ่งต้องดูให้เหมาะว่าทำอะไรอย่างไรที่จะไปขับเคลื่อน ไปหนุนไปดันไปดันให้กระบวนการชีวิตนั้นพัฒนาไปอย่างได้ผลดี บางทีก็ไปเสริมไปซ่อมเป็นจุดเป็นตอน มันเหมาะสมหรือต้องการตรงไหน ก็ไปจัดการตรงนั้น

เรื่องระบบสิกขา/การศึกษานี้ จะพูดอีกยาวข้างหน้า ในที่นี้จะพูดแค่พอเห็นลักษณะทั่วไปของไตรสิกขา ที่ต่างออกไปจากมรรค แต่มาจัดแต่งเสริมเต็มมรรคนั้นให้สมบูรณ์ โดยจัดให้คนศึกษาเพื่อพัฒนามรรคของเขา

- สิกขาเป็นการจัดการจากข้างนอก:

เอา **วินัย** ที่เป็นข้อสิกขาบทเป็นกฎกติกา ให้คนฝึกเพื่อพัฒนา**ศีล**

เอา**กรรมฐาน** ให้คนฝึกเพื่อพัฒนา**สมาธิจิต**

เอา**อุเทศนิเทศปริจูจนาสากัจฉาปัญหาวิจัย** ให้คนฝึกเพื่อพัฒนา**ปัญญา**

- ลึกขำเริ่มต้นที่ศีล คือเรื่องพฤติกรรมทางกายวาจา ที่แสดงออกภายนอก เป็นส่วนที่ปรากฏในการดำเนินชีวิต และไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับคนอื่น สิ่งอื่น ที่นอกตัว ที่แวดล้อม คือทางสังคม และทางกายภาพ ซึ่งจำเป็นสำหรับการที่จะมีชีวิตอยู่ให้รอดให้ดี จึงจำเป็นต้องบริหารจัดการให้เป็นไปด้วยดี ให้เร็วไว ทันการแต่เริ่มต้น

- ในเรื่องพฤติกรรมนี้แหละ เมื่อคนมีชีวิตเป็นอยู่ ก็จำเป็นต้องมีพฤติกรรม พอแสดงพฤติกรรมตอบสนองอะไรอย่างไร โดยเร็วไว ก็จะเกิดเป็นพฤติกรรมเคยชิน ซึ่งติดตัวไปเรียกว่าตลอดชีวิต การศึกษาจึงรีบเข้ามามีบทบาทในการฝึกหัดหรือชวนให้ทำในทางที่จะมีพฤติกรรมเคยชินที่ดีไปแต่ต้น เฉพาะอย่างยิ่งด้วยการฝึกวินัย ซึ่งจะทำให้ได้เป็นศีลคือเป็นปกติประจำตัวอย่างนั้น และเมื่อออกไปแพร่ในสังคม ก็เป็นวัฒนธรรมที่เป็นลักษณะความเจริญหรือไม่ของสังคมนั้น

- เรื่องของศีลที่ปรากฏตามพฤติกรรมทางกายวาจาการหาเลี้ยงชีพนี้ เทียบกับเรื่องจิตใจ และปัญญา ก็เป็นของหยาบ ปรากฏ มองเห็นง่าย และจัดการได้สะดวกกว่า และในเวลาที่เราจัดการกับพฤติกรรมนี้ ก็เป็นธรรมดาตามกระบวนการของชีวิต ที่องค์ฝ่ายจิตใจ และองค์ฝ่ายปัญญา ก็ย่อมทำงานหรือดำเนินไปด้วย เราก็จึงใช้การฝึกพฤติกรรมนี้แหละ เป็นสื่อให้ได้ฝึกจิตใจ และฝึกปัญญาไปด้วยกัน เฉพาะอย่างยิ่ง ปัญญาที่จะต้องให้รู้เข้าใจพฤติกรรมหรือเรื่องที่ฝึกนั้น และถ้าจะฝึกศึกษาให้ได้ผลดี ก็เน้นโดยตระหนักไว้ด้วยให้ฝึกศึกษาด้วยความรู้เข้าใจไม่เพียงเรื่องที่พูดที่ทำ แต่รู้เข้าใจเหตุผล ความมุ่งหมาย เป็นต้น ของกรณีนั้นๆ ให้ได้อย่างดี ก็จะเป็นการพัฒนาสัมมาทิฐิ ที่เป็นตัวนำกระบวนการชีวิต ตรงจุดหัวใจของการพัฒนา ก็จะเป็นการศึกษาที่สมชื่อแท้จริง

- พฤติกรรมที่เป็นเรื่องของศีลนี้ ดังว่าแล้ว เป็นเรื่องออกมาข้างนอก เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม เมื่อมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมดี อยู่ร่วมสังคมได้ดี ก็อู่ออกัน ตั้งแต่ไม่มีความหวาดระแวงภัยและความเดือดร้อนใจมารบกวนเป็นต้นไป ก็เป็นพื้นฐานให้แก่การพัฒนาจิตใจและพัฒนาปัญญา และให้โอกาสแก่การพัฒนาจิตใจและพัฒนาปัญญานั้น เช่นจิตใจนุ่มไปสู่ความสงบ ประณีตขึ้น พร้อมที่จะมีความสุข มีเวลามีโอกาสมีความสุขพร้อมมากขึ้นที่จะคิดค้นคว้า

ไตรตรองเรื่องราวและทำการที่จะให้ปัญญาได้พัฒนา

- เมื่อเป็นเรื่องที่คนจัดการได้ ไม่ใช่ต้องไปในกระบวนการตามลำดับอย่างในมรรค ลึกซึ้งคือการศึกษาดูว่า ตรงไหน ส่วนไหนหย่อน อ่อนไป บกพร่อง หรือควรจะให้เข้มคมพิเศษ ก็ไปจัดการซ่อมเสริม เติมแต่ง เน้นการฝึกการทำให้เข้มแข็งมั่นคงเป็นจุดเป็นส่วนเป็นแห่งๆ ไป ก็ได้

- ในแดนของจิตใจและปัญญา เอาเป็นว่ายังไม่ต้องพูดถึง แต่แง่หนึ่งที่ต้องการเน้นไว้ คือ ที่จัดแดนจิตใจไว้ก่อนปัญญานั้น เพราะจิตใจเป็นที่ทำงานของปัญญา จึงเน้นการฝึกเตรียมจิตใจให้พร้อมดีที่สุดสำหรับการทำงานของปัญญา เช่น ให้เป็นสมาธิมีจิตที่สงบใส ปัญญาจะได้มองเห็นชัดเจน ไม่มีอะไรบดบัง ไม่มีอะไรบัง ให้เป็นจิตที่มีตรมชัดตุมกษา คือใจลงตัวกับทุกสิ่งมองดูหนึ่ง ให้ปัญญาเห็นชัดเต็มที่ตรงตามที่มันเป็นไมเอนเอียง ไม่ขาดไม่เกิน

เรื่องลึกซึ้งคือการศึกษ ขอฟักไว้แค่นี้ก่อน

- **เมื่อบอกการศึกษา คนก็พัฒนาเป็น “ภาวิต”**

ตั้งที่ว่าแล้ว หน้าที่ต่อมรรค ได้แก่ ภาวนา แปลว่า พัฒนา หรือเจริญ คือ ลงมือทำ ปฏิบัติ จึงมีคำที่เรียกรวมว่า “มรรคภาวนา”

เพื่อช่วยให้มรรคภาวนา คือการพัฒนากระบวนการชีวิตนี้ก้าวหน้าไปอย่างดีที่สุด ก็จึงจัดตั้งระบบการศึกษาที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” ขึ้นมา

เมื่อการศึกษาได้ผลดี มรรคภาวนาดำเนินไปสำเร็จสมบูรณ์ ก็ทำให้บุคคลนั้นๆ เป็น “ภาวิต” คือเป็นคนพัฒนาแล้ว แยกเป็น ๔ ด้าน คือ

๑. ภาวิตกาย มีกายที่พัฒนาแล้ว คือมีความสัมพันธ์ดีต่อสิ่งแวดล้อมด้านธรรมชาติและวัฒนธรรม รู้จักชื่นชมรมณีย์ ดูเป็นฟังเป็น กินเป็น ใช้เป็น

๒. ภาวิตศีล มีศีลที่พัฒนาแล้ว คือมีความสัมพันธ์ที่ดีงามเกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม อยู่กันด้วยไมตรี ไม่เบียดเบียน ช่วยเหลือกัน

๓. ภาวิตจิต มีจิตใจที่พัฒนาแล้ว คือมีคุณภาพจิตดี มีคุณธรรม จิตใจเข้มแข็ง เช่น พากเพียร อดทน มีสติ มีปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ

๔. ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือมีความรู้เข้าใจเข้าถึงสัจธรรม ที่ทำจิตใจให้เป็นอิสระ รู้จักใช้ปัญญาแก้ปัญหา และทำการให้สำเร็จ

พัฒนาคบได้ ความสุขก็พัฒนาด้วย

มรรคาแห่งความสุข: ด้วยความสุข สู่ความเกษม

เจ้าชายโพธิราชกุมาร ราชโอรสของพระเจ้าอุเทนแห่งพระนครโกสัมพี กราบทูลพระพุทเจ้าว่า พระองค์มีความเห็นว่า คนจะถึงความสุขด้วยความสุขหาได้ไม่ ความสุขต้องลุลึงได้ด้วยความสุขยาก^๑

พระพุทเจ้าตรัสตอบว่า ครึ่งก่อนโน้น เมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้ พระองค์ก็เคยคิดอย่างนั้น ต่อมาพระองค์เสด็จออกผนวชเที่ยวค้นคว้าว่าอะไรดี ทรงแสวงหาสันติวิธีพบ ได้ทดลองวิธีการต่างๆ จนกระทั่งได้ทรงบำเพ็ญตบะ ทรมาณร่างกายมากมายมีความสุขยากแสนสาหัส รวมแล้วยาวนานถึง ๖ ปี ในที่สุดทรงสรุปได้ว่า นั้นมิใช่ทาง จึงทรงละเลิก แล้วเข้าสู่ทางสายกลาง ดำเนินมัชฌิมาปฏิปทา ที่มีความสุขอย่างบริสุทธิ์ตั้งแต่เริ่มแรก จนในที่สุดก็ได้ตรัสรู้โดยทรงค้นพบอริยสัจ ๔ ที่เป็นความจริงแห่งธรรมชาติของธรรมชาติ

ในจุฬโคปาลสูตร พระพุทเจ้าทรงอธิบายการทำหน้าที่พระศาสดาของพระองค์ แล้วตรัสสรุปความเป็นคาถาลงท้ายพระดำรัสสอนของพระศาสดาว่า “ปาโมชฺชพหุตา โทถ, เขมํ ปตฺถเถ ภิกฺขโว”^๒ แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ พึงปรารถนาความเกษมเถิด”

คำตรัสนี้ถือได้ว่าเป็นพระดำรัสสั่งด้วยพระทัยปรารถนาดีมีพระมหากรุณา แก่บรรดาผู้ดำเนินมรรคาที่พระองค์ทรงสอนไว้ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา จะเรียกว่าปฏิบัติธรรมหรืออะไรก็ตาม ก็คือมรรคาชีวิต หรือการดำเนินชีวิต อย่างที่มีการแนะนำกันว่าให้ทำงานด้วยความสุข เรียนอย่างมีความสุข ฯลฯ ก็รวมอยู่ในการดำเนินมรรคา เพียงแต่อาจต้องถามแทรกเล็กน้อย ที่ว่าสุขนั้น เป็นความสุขที่เป็นไปเองด้วยปัจจัยภายใน หรือเป็นความสุขแบบพึ่งพา ต้องอาศัยขึ้นต่อปัจจัยล่อเร้าจากข้างนอก

^๑ โพธิราชกุมารสูตร, ม.ม.๑๓/๔๔๘/๔๔๓

^๒ ม.ม.๑๒/๓๙๑/๔๒๑; “ปาโมชฺชพหุตา” นี้ถือตามพระไตรปิฎกฉบับโบราณ และฉบับอักษรพม่า แต่ของฉบับสยามรัฐ เป็น “ปาโมชฺชพหุตา”

ความสุขที่จริงแท้ เป็นอิสระของตัวเอง เริ่มต้นก็เกิดมีเป็นไปตามเหตุปัจจัยภายในที่ตนเองสร้างขึ้นมาให้คงอยู่มีอยู่เป็นไปได้ตามปรารถนา มรรคาที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทานั้น เป็นทางชีวิตของความสุขที่เป็นอิสระและยั่งยืนไม่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก ตั้งแต่ความสุขอิสระโดยสัมพัทธ์ จนเป็นความสุขล้วนที่ไร้ทุกข์ เป็นสุขที่เป็นอิสระสมบูรณ์สิ้นเชิง

ในพุทธตำราตรัสสอนให้เป็นผู้มากด้วยปราโมทย์ พึงปรารถนาความเกษม นั้น ก็คือภาวะจิตประจำตัว ที่มีตั้งแต่เริ่มต้นดำเนินเดินทาง ไปจนตลอดถึงจุดหมายคือสมบูรณ์

ปราโมทย์นั้นท่านให้มีไว้ประจำตัวเป็นสภาพพื้นจิต ไม่แต่ที่นี้ ในที่อื่น พระพุทธเจ้าก็ตรัสเน้นไว้ เช่นว่า “ผู้มากด้วยปราโมทย์ จักทำทุกขให้หมดสิ้นไป”^๑ “ภิกษุผู้มากด้วยปราโมทย์...พึงลุถึงสันตบถอันเป็นสุขซึ่งสงบสังขาร”^๒

“ปราโมทย์” คือความร่าเริงแจ่มใส สดชื่นเบิกบานใจ เป็นภาวะจิตที่ปลอดโปร่งโล่งคล่องเบาสบาย ไม่มีความขุ่นข้องหมองใจ ไร้ความขุ่นมัว เศร้าหมอง ไม่มีความขัดเคืองขุ่นใจ ไม่ติดข้องอยู่กับความอยากได้นั่นจะเอาเนี่ย ไม่ซึมเศร้าเหงาหงอย ไม่หดหู่ท้อแท้ ไม่ฟุ้งซ่านหรือร่อนรนกระวนกระวาย ไม่กลุ้มไม่กังวล ไม่มัวล้งเล เป็นสภาพจิตที่ไม่กินพลังงาน ไม่เผาผลาญตัว เปิดกว้าง มีพลังมาเอง

ปราโมทย์เป็นภาวะจิตต้นทางสู่สมาธิ หรือทำให้จิตพร้อมที่จะเป็นสมาธิ และทำให้ใจมีกำลัง ทำให้จิตปลอดโปร่งโล่งคล่องเหมาะหรือสะดวกแก่การทำงานของปัญญา^๓

พร้อมกับการมีจิตปราโมทย์ ก็ตรัสบอกให้ปรารถนาความเกษม นี่คือบนพื้นจิตที่โล่งคล่อง ก็มองไปถึงจุดหมาย

^๑ ขุ.ธ.๒๕/๓๕/๖๖; มีอีกหลายแห่ง แต่ในพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เป็น ปาโมชฺสพฺพโล บ้าง ปาโมชฺสพฺพโล บ้าง
^๒ “ปราโมทย์” เป็นชื่อแรกในธรรมชุด ๕ (ปราโมทย์-ปิติ-ปัสสัทธิ-สุข-สมาธิ) ซึ่งเป็นปัจจัยส่งต่อกัน อันแสดงถึงความก้าวหน้าในธรรมหรือความได้ผลของการปฏิบัติ พระพุทธเจ้าตรัสบ่อยมาก (เช่น สัม.๑๙/๑๖๐๒/๕๐๑) เป็นสภาพจิตที่ดีที่เจริญยิ่ง ควรเอาใจใส่ทำให้ได้; อย่างไรก็ตาม ปราโมทย์มิใช่เป็นความดีในตัวของมันเอง แต่เป็นสภาวะที่เอื้อที่เกื้อหนุนส่งเสริม จึงพึงระวังกว้างด้วย เพราะอาจเกิดกับพวกอกุศลได้ เช่น ร่าเริงยินดีที่ได้ยินได้เห็นความวิบัติของศัตรู แม้จะเป็นภาวะจิตที่ดีต่อชีวิตจิตใจ แต่ไปหนุนสถานการณ์ที่ไม่ดีได้ด้วย

ความ “เกษม” คืออย่างไร พึงเข้าใจด้วยอุปมา ท่านเปรียบเหมือนคนว่ายน้ำ จะข้ามฝั่ง หรือเรือแตก จะว่ายน้ำไปหาฝั่งให้พ้นภัย ถึงจะดีใจว่าตนว่ายน้ำเก่งและมีกำลังแข็งแรง ก็ยังพะวงถึงการรักษาตัวให้อยู่รอด โดยคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมรอบตัวและระยะของกาลเวลา トラบไต่ยังว่ายอยู่ในน้ำ ก็ไม่โล่งใจไม่ปลอดภัยจริง อีกทั้งเมื่อยังว่ายน้ำอยู่ ก็ยากที่จะทำอะไรจะได้อีก

แต่พอขึ้นฝั่งได้ ก็โล่งใจ ขึ้นไปยืนบนฝั่งแม่น้ำ ทอดสายตามองดูพื้นน้ำและกระแสน้ำ แล้วมองออกไปกว้างไกลรอบตัว เห็นทุ่งโล่ง ดงไม้ ทิวเขา มองขึ้นไปเห็นท้องฟ้าโล่งแจ่มใส สูดหายใจได้อากาศอึมครึมชื่นใจ จะทำอะไร ก็เป็นไทแก่ตัว ที่จะทำได้ผลดีเต็มที่ตามปรารถนา ภาวะที่ขึ้นจากน้ำได้ขึ้นยืนบนฝั่งอย่างปลอดภัย ใจโล่งสดชื่นเป็นอิสระไร้กังวลอย่างนี้ เรียกว่าความเกษม ท่านให้ปรารถนาภาวะชีวิตจิตใจที่เป็นความเกษมอย่างนี้ ที่ขยายออกไป ก็เป็นความเกษมของสังคม และของโลกนี้

ความเกษมที่พูดมานี้ เป็นชื่อที่แสดงลักษณะอย่างหนึ่งของนิพพานนั่นเอง ภาวะแห่งความเกษมนี้จึงช่วยให้เข้าใจความหมายของนิพพานด้วย

ที่นี่ ที่ตรัสบอกให้ปรารถนานั้น ความปรารถนาในกรณีอย่างนี้ เป็นความปรารถนาต่อสภาวะที่หมดจดดีงามเป็นกุศล เรียกว่าเป็น “ฉันทะ” (เรียกว่าก็ได้ว่ากุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ) เป็นความอยากความปรารถนาที่จะทำให้สำเร็จให้ถึงสภาวะดีงามที่เรียกว่าความเกษมนั้น เป็นความอยากที่เป็นแรงขับเคลื่อนเริ่มต้นในการที่จะเพียรพยายามทำการให้ก้าวไปสู่ความสำเร็จถึงจุดหมาย (เรียกอีกชื่อหนึ่งว่ากัตตุกัมมตาฉันทะ) ท่านจึงย้ำนักให้มีฉันทะ คือความอยากความพอใจใฝ่ปรารถนาอันนี้ ที่จะนำใจให้เริ่มทำการ และเดินหน้าก้าวไปในความเพียรพยายามตลอดมรรคา

ความอยากที่เรียกว่าฉันทะนี้ เป็นเรี่ยวแรงกำลังของจิตใจเอง ตรงข้ามกับตัณหาซึ่งเป็นเรี่ยวแรงแบบเงื่อนไข ที่ใช้พลังงานของชีวิตให้สิ้นเปลือง คนที่ทำงานทำการด้วยฉันทะ จะมีเรี่ยวแรงกำลังในตัวเอง ไม่เหน็ดไม่เหนื่อย จะทำงานทำการอะไร ก็เป็นการสร้างสรรค์ทั้งนั้น ทำให้เป็นเรื่องง่ายดายที่จะทำงานด้วยความสุข จะเรียนก็เรียนอย่างมีความสุข และก็คืออยู่ในวิถีแห่งความเกษมนั่นเอง

เมื่อทำกิจการทำอะไรๆ ที่ดี ๆ โดยมีฉันทะ ใจก็มีกำลัง และทำด้วยความสุขดังที่ว่า พอทำก้าวหน้าไป ใจก็เกิดมีปราโมทย์ พอปราโมทย์มา ก็ยิ่งมีกำลัง แล้วก็ยิ่งทำกิจการนั้นด้วยความสุข

ท่านจึงให้มีปราโมทย์เป็นภาวะพื่อนจิต และพร้อมกันนั้นก็ยังมีฉันทะเป็นแรงเริ่มทำการ ที่จะขับเคลื่อนความเพียรพยายาม โดยมีปัญญา อันเป็นสัมมาทิฐิ ตระหนักรู้ถึงความเกษมที่เป็นจุดหมาย คนก็ก้าวไปในมรรคาตลอดถึงจุดหมาย ด้วยปราโมทย์ พร้อมด้วยฉันทะ โดยมีปัญญามองเห็นภาวะแห่งความเกษมของชีวิต ของสังคม และของทั้งโลกนี้ ดังที่ได้กล่าวมานั้น

ชีวิตที่ดี มีจุดหมายให้พัฒนาถึงได้ตลอดทาง

คนที่ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้องเป็นประโยชน์ แม้ไม่รู้ตัวไม่ทันได้นึก ก็ได้ฝึกตนคือศึกษา มีสิกขาอยู่ตลอดเวลา จึงพัฒนาก้าวหน้าไปในมรรคาชีวิต ในการนี้ เพื่อให้การศึกษาพัฒนาชีวิตนั้นเกิดมีผลดีจริงจังชัดเจน เขาควรตระหนักรู้ถึงประโยชน์ที่ชีวิตควรได้ควรถึง ซึ่งก็คือเป็นจุดหมายของการพัฒนาชีวิตนั้น ขอให้ดูพุทธพจน์นี้

“ผู้ไม่ประมาท เป็นบัณฑิต จะยึดเอาได้ซึ่งอรรถะ
(ประโยชน์อันเป็นเป้าหมาย) ทั้ง ๒ อย่าง คือ อรรถะชั้นทิฐฐัมม^๑
(ประโยชน์ที่ตามองเห็น) และอรรถะชั้นสัมปราย^๒ (ประโยชน์ที่ล้าเลยตาเห็น),
คนที่เรียกว่าเป็นปราชญ์ เป็นบัณฑิต ก็เพราะรู้ถึงอรรถะ”^๓

อรรถะคือประโยชน์ที่หมาย ขันตาเห็นเป็นทิฐฐัมม ก็คือชีวิตที่เป็นอยู่ดีด้านวัตถุธรรมและสังคม ที่สำคัญคือ มีสุขภาพ (บาลินิยมใช้ว่าอายุ) มีทรัพย์ มียศเกียรติไมตรี มีครอบครัวที่สุขสมาน

^๑ ขัปปมาทสูตร, ส.ส.๑๕/๓๘๑-๕/๑๒๖-๑๒๗; อรรถะชั้นทิฐฐัมม = ทิฐฐัมมมิกัตถะ และอรรถะชั้นสัมปราย = สัมปรายิกัตถะ

คำสอนแก่คฤหัสถ์สำหรับประชาชนทั่วไป ว่าด้วยการสร้างเสริมและปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ที่หมายขึ้นตาเห็นเป็นทิฏฐธัมม คือชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้านวัตถุรูปธรรมและสังคมเหล่านี้ มีมาก ตั้งแต่ว่าจะให้สุขภาพดีมีอายุยืน ก็ให้บริโภคด้วยปัญญา รู้คุณค่าแท้ มีมัตตัญญูตา รู้จักกินเสพให้พอดี สอน การคบหา อยู่รวมร่วมสร้างสรรคในสังคม ฯลฯ เป็นการปฏิบัติธรรมที่ไม่ ควรละเลยหรือมองข้าม แต่ควรเน้นย้ำบ่อยๆ แก่ชาวบ้านหมู่ชนคนทั่วไป^๑

ต่อไป อรรถะชั้นเลขาเห็นเป็นสัมปราย ว่าให้สั้นก็คือความเจริญ อกงามของชีวิตนั้น ที่พัฒนาดียิ่งขึ้นไปทั้งกายวาจา (ศีล) จิตใจ และ ปัญญา ว่าในขั้นพื้นฐาน สำหรับทุกคนตั้งแต่ชาวบ้าน คือ

๑. ศรัทธา มีความเชื่อความมั่นใจที่ทำให้มุ่งไปในการทำกรรมดี และก้าวไปในมรรคาของการพัฒนาชีวิต
๒. ศีล มีพฤติกรรม แสดงออก ทำการทางกายวาจา ที่สุจริต เกื้อกูล ไม่ทำร้าย ไม่เบียดเบียน ไม่ทำเสียหาย
๓. จาคะ มีน้ำใจเสียสละ ไม่คับแคบเห็นแก่ตัวเอาแต่ใจ ใจกว้าง พร้อมที่จะรับรู้รับฟัง ร่วมมือ เพื่อแผ่ช่วยเหลือ
(เพื่อธรรม เพื่ออรรถะ - ข้างนอก สละเงินทอง กิ๋นง่าย
- ข้างใน สละกิเลส เช่น มัจฉริยะ มานะ ทิฐิ ก็ได้)
๔. ปัญญา มีความรู้เข้าใจทั่วถึงเท่าทัน ที่จะดับทุกข์ภัยแก้ไขปัญหา และคิดการทำให้สัมฤทธิ์ผลอย่างดี

บนพื้นฐานนี้ มีอรรถะชั้นสัมปรายที่จะให้ก้าวไปสู่ถึงได้มากมาย ตามแต่ มรรคภาวนาจะก้าวไปด้วยการศึกษาแห่งไตรสิกขาได้แค่ไหน เฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับภิกษุซึ่งได้เข้าสู่สังฆะโดยมีชีวิตที่มุ่งจะก้าวไปในไตรสิกขาอย่างอุทิศตัว ท่านเห็นระดับสูงสุดของอรรถะชั้นสัมปราย ถึงกับแยกออกมาเป็นอรรถะอีกชั้น หนึ่ง เป็นระดับที่ ๓ เรียกว่าปรมัตถ์ หรืออรรถะชั้นบรม ซึ่งมุ่งจำเพาะให้ถึง ประโยชน์สูงสุด ซึ่งมีความหมายที่จะเรียกว่า วิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ สุข เกษม นิพพาน ก็ได้ทั้งนั้น (ทุกคนมีศักยภาพที่จะลูถึงได้)

^๑ ตัวอย่างพุทธศาสนนียานี้ ได้แก่ ถึงกาลกฐิน ที่ถือว่าเป็นวินัยของคฤหัสถ์ เป็นบาลี ๑๔ หน้า (ที.ปา.๑๑/๑๗๒-๒๐๖/๑๙๔-๒๐๗)

อรรถคือประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย มีเป็นขั้นเป็นระดับดังที่ว่านั้น และอรรถเหล่านั้น ทุกคนควรได้ควรถึง โดยที่แต่ละคนควรช่วยเหลือ เกื้อหนุนให้คนอื่นลุล่วงด้วย ดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้อีกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมองเห็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ) ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท, หรือเมื่อมองเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ) ก็ควรแท้ที่จะทำให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”^๑

ตามหลักนี้ ทุกคนจึงควรทำเพื่ออรรถ ๒-๓ ขั้นนั้น ทั้งแก่ตน แก่คนอื่น แก่กันและกัน และแก่ส่วนรวมร่วมกัน ทั้งนี้ เมื่อคนพัฒนาอรรถของตน ก็ทำให้เขาเก่งยิ่งขึ้นในการทำเพื่ออรรถของคนอื่นและของส่วนรวม

ข้อสำคัญก็คือ เมื่อคนทำเพื่ออรรถของผู้อื่น เขาจะได้พัฒนาอรรถของตนเองอย่างมาก เช่นในการแก้ปัญหาทำประโยชน์สำคัญให้แก่ผู้อื่น แก่ส่วนรวม แก่ชุมชน แก่สังคม คนจะได้พัฒนาความดีและปรีชาสามารถของตนอย่างยอดเยี่ยม ดังที่ว่า บุคคลผู้ทำการเพื่อคนทั้งโลก เพื่ออรรถสูงสุดของมวลมนุษย์ จะได้พัฒนาตนจนมีชื่อว่าเป็นมหาบุรุษ จนถึงเป็นพระโพธิสัตว์

เพื่ออรรถทั้ง ๒-๓ ขั้น ในแดนอรรถทั้ง ๓ จึงมีภาคปฏิบัติการทั้งหมด แห่งพุทธธรรม ฉะนี้

^๑ ส.น. ๑๖/๖๗/๓๕

ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?

มัชฌิมาปฏิปทา

ทางสายกลาง

มัชฌิมาปฏิปทาต่อเนื่องจากมัชฌิมนิโรธมรรค

ตามแนวปฏิบัติสมุทสาสน์ มีพุทธพจน์แสดงปฏิบัติไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ผิด หรือ ทางที่ผิด คือทางให้เกิดทุกข์
๒. สัมมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ถูก หรือ ทางที่ถูก คือทางให้ดับทุกข์

ตามพุทธพจน์นั้น สรุปได้ดังนี้

มัชฌิมาปฏิปทา: อวิชชา→สังขาร→วิญญาณ→ ฯลฯ →ชาติ→ชรา มรณะ
โสกะ ฯลฯ อุปายาส

สัมมาปฏิปทา: ดับอวิชชา→ดับสังขาร→ดับวิญญาณ ฯลฯ →ดับชาติ→ดับ
ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส^๑

ตามแนวนี้นี้ **มัชฌิมาปฏิปทา** ก็คือ ปฏิบัติสมุทสาสน์สมุทวาร หรือ
กระบวนการเกิดทุกข์

ส่วน **สัมมาปฏิปทา** ก็คือ ปฏิบัติสมุทสาสน์นิโรธวาร หรือ
กระบวนการดับทุกข์

มัชฌิมาปฏิปทา คือทางดำเนินที่ผิดนั้น ไม่ต้องพูดถึง เพราะเป็นฝ่าย
ก่อเกิดทุกข์ ซึ่งได้บรรยายมาแล้ว

แต่สัมมาปฏิปทา คือทางดำเนินที่ถูกในที่นี่ เป็นเพียงปฏิบัติสมุทสาสน์
นิโรธวาร ซึ่งแสดงเฉพาะตัวกระบวนการธรรมชาติดีๆ ดังกล่าวมาแล้ว
ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด คือ บอกเพียงว่า

^๑ ถิ่น.๑๖/๑๙-๒๑/๕

ในการเข้าถึงจุดหมาย ทางดำเนินจะต้องเป็นไปตามกระบวนการอย่างนี้ ยังไม่ได้บอกด้วยว่าทำอะไรจึงจะให้กระบวนการเป็นอย่างนั้นขึ้นมา เหมือนกับบอกว่าคุณจะดับไฟ ก็ทำให้ไม่มีเชื้อไฟ ไม่ให้มีออกซิเจน ทำให้อุณหภูมิลดลงสิ ยังไม่ได้บอกว่า คุณไปเอาน้ำมารดมาฉีดยะ ไปเอาอะไร มาปิดมาครอบ ข้าวของอะไรที่จะติดไฟได้ก็เอาออกไปให้หมด ฯลฯ

เป็นอันว่า สัมมาปฏิปทาแผนนี้ เป็นการนำหลักการตามธรรมชาติ มาตั้งให้เห็นเป็นฐานไว้เท่านั้น ยังไม่ให้ความกระจ่างอะไรในทางปฏิบัติ เพิ่มขึ้น แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงสัมมาปฏิปทา คือทางดำเนินที่ถูกไว้ หลายแผนหรือหลายแบบ ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นทางดำเนินที่บุคคลผู้แตกต่างกันสามารถเข้าใจและนำมาใช้ในทางปฏิบัติได้สะดวก คล่อง ง่าย หรือให้เหมาะกับตน

ในที่นี้จะยกแผนหลักๆ มาให้ดูเป็นตัวอย่าง เช่น มีพุทธพจน์ แสดงปฏิจกสมุพบาทในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งแปลกไปจากแผนที่เรียกว่าสัมมาปฏิปทาข้างบนนั้น คือ เป็นกระบวนการที่มีใช้ นิโรธวาร และไม่กล่าวถึงการดับ แต่แสดงกระบวนการต่อออกไปจาก กระบวนการเกิดทุกข์ที่เป็นสมุทวารนั่นเอง ดังนี้

อวิชชา→สังขาร→วิญญาน→นามรูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→
ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→**ทุกข์**→**ศรัทธา**→ปราโมทย์→ปีติ→
ปัสสัทธิ→สุข→สมาธิ→ยถาภูตญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→
→วิมุตติ→ขยญาณ^๑

พึงสังเกตว่า กระบวนการนี้ เริ่มแต่อวิชชา จนถึงทุกข์ ก็คือ ปฏิจกสมุพบาทสมุทวาร ที่เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ตามปรกตินั่นเอง (ทุกข์ในที่นี้ แทนคำว่า ชรามรรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ทั้งหมด) แต่เมื่อถึงทุกข์แล้ว

^๑ ส.น.๑๖/๖๙/๓๗; คัมภีร์ยากที่ควรอธิบาย คือ ปัสสัทธิ=ความสงบเรียบร้อยกายใจ, ความผ่อนคลาย (tranquillity, relaxation), ยถาภูตญาณทัสสนะ=การรู้เห็นตามที่เป็น (knowing and seeing things as they are), นิพพิทา=ความหน่าย (disenchantment), วิราคะ=ความคลายหาย ติด ปลีกตัวออกได้ (detachment), วิมุตติ=ความหลุดพ้น (freedom), ขยญาณ=ความหยั่งรู้ ว่า ลินาสวะกิเลส=บรรลอรุหัตตผล

แทนที่วงจรจะบรรจบเพื่อเริ่มต้นที่วิชาอีกตามปกติ กลับดำเนินต่อไป โดยมี ศรัทธามารับช่วงแทนวิชา จากนั้นกระบวนการก็ดำเนินต่อไป ในทางดี จนถึงจุดหมายคือขยญาณในที่สุด และไม่กลับมาบรรจบเริ่มต้นที่วิชาอีกเลย

ข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อนับ **ทุกข์** เป็นจุดศูนย์กลาง จำนวนหัวข้อนับย้อนไปข้างหน้า และต่อไปข้างหลัง จะมีจำนวนเท่ากัน

สำหรับผู้เข้าใจเรื่องอริยชาติแล้ว อ่านดูกระบวนการนี้ ก็จะไม่แปลกใจอะไร เพราะถ้าตัดตอนออก กระบวนการนี้ก็มี ๒ ตอน คือ

- อริยชาติ ถึง ทุกข์ ตอนหนึ่ง กับ
- ศรัทธา ถึง ขยญาณ อีกตอนหนึ่ง

ในช่วงหลัง (ดับทุกข์/นิโรธ) ศรัทธา มาเป็นจุดเริ่มต้นแทนวิชา ผู้ศึกษาปฏิบัติจนอุปบาทในบทก่อนแล้ว ย่อมเข้าใจความหมายว่า ศรัทธา ในที่นี้พูดง่าย ๆ ก็คือ อริยชาติที่ถูกกำกับ ควบคุม ถูกกลั่นกรอง หรือลดน้อยลงนั่นเอง กล่าวคือ ขณะนี้ไม่เป็นอริยชาติที่มีติดบอดต่อไปแล้ว แต่มีเชื้อแห่งความรู้ความเข้าใจเข้ามาแทนที่ และทำหน้าที่เป็นสื่อชักจูงให้เกิดการมุ่งหน้าไปสู่จุดหมายที่ดี จนเกิดความรู้จริง และหลุดพ้นในที่สุด

ถ้าจะอธิบายง่าย ๆ ก็ว่า เมื่อกระบวนการเกิดทุกข์ดำเนินมาตามปกติ จากอริยชาติถึงทุกข์แล้ว ครั้นเกิดทุกข์ ก็คิดหาทางออก ในกรณีนี้เกิดได้รับคำแนะนำสั่งสอนที่ถูกต้อง หรือเกิดความสำนึกในเหตุผลขึ้นมา จึงรู้สึกมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมความดีงามต่างๆ แล้วเกิดปราโมทย์ เอิบอิ่มใจ ชักนำให้มุ่งมั่นก้าวหน้าในคุณความดีต่อไปตามลำดับ จนถึงที่สุด

ความจริง กระบวนการท่อนหลังนี้ ก็ตรงกับปฏิจจนุปบาทนิโรธวาร แบบ อริยชาติดับ→สังขารดับ→วิญญานดับ ฯลฯ อย่างข้างต้นนั่นเอง แต่ในที่นี้ แสดงให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อเด่นในกระบวนการชัดเจนขึ้น และมุ่งให้เห็นการเชื่อมต่อระหว่างกระบวนการเกิดทุกข์ กับกระบวนการดับทุกข์ ว่าเกี่ยวเนื่องกัน และสามารถมาต่อกันได้อย่างไร

ในคัมภีร์*เนตติปกรณ*^๑ อ่างพุทธพจน์ต่อไปนี้เป็นปัจจุสมุพบาทแนวดับทุกข์เช่นกัน คือ

ดูกรอานนที โดยนัยนี้แล คีลทีเป็นกุศล มีความไม่วิปปฏิสาร (เดือดร้อนใจ) เป็นอรรถ (ที่หมายหรือผล) เป็นอานิสงส์, ความไม่วิปปฏิสาร มีปราโมทย์เป็นอรรถเป็นอานิสงส์, ปราโมทย์ มีปิติเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, ปิติ มีปัสสัทธิเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, ปัสสัทธิ มีสุขเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, สุข มีสมาธิเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, ยถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทาเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, นิพพิทา มีวิราคะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, วิราคะ มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอรรถเป็นอานิสงส์, คีลทีเป็นกุศलय่อมทำกรรมช้ออื่น ๆ ให้บริบูรณ์เพื่ออรรถที่ตผลตามลำดับ โดยนัยนี้แล^๒

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้

กุศลคีล^๓ → อวิปปฏิสาร → ปราโมทย์ → ปิติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ
→ ยถาภูตญาณทัสสนะ → นิพพิทา → วิราคะ → วิมุตติญาณทัสสนะ

จะเห็นว่ากระบวนการธรรมนี้ ก็เป็นอย่างเดียวกับกระบวนการดับทุกข์อย่างเดียวกัน ไม่ได้กล่าวถึงช่วงเกิดทุกข์ไว้ด้วย ขอให้ดูกระบวนการธรรมแนวก่อนอีกครั้งหนึ่ง

อวิชชา → สังขาร → จลฺล → ชาติ → **ทุกข์** → ศรัทธา → ปราโมทย์ → ปิติ →
ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ → ยถาภูตญาณทัสสนะ → นิพพิทา → วิราคะ →
→ วิมุตติ → ขยญาณ

กระบวนการทั้งสองนี้ แม้จะเหมือนกัน แต่ก็ไม่ตรงกันทุกตัวอักษร คือ กระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยศรัทธา อีกกระบวนการหนึ่งเริ่มด้วยกุศลคีล ต่อด้วย

^๑ Nanamoli, *The Guide* (London: Pali Text Society, 1962), p. 97

^๒ ขง.เขตาทสก.๒๔/๒๐๘/๓๓๕ ใน ขง.ทสก.๒๔/๑/๒ มีข้อความอย่างเดียวกัน แต่รวมนิพพิทา กับ วิราคะ เป็นข้อเดียวกัน นอกจากนี้พึงดูเทียบ ขง.ปญจก.๒๒/๒๔/๒๑ เป็นต้น

^๓ กุศลคีล คีลทีเป็นกุศล พุทฺธง่าย ๆ ก็คือ การมีชีวิตที่ดำเนินไปและอยู่ในสังคมอย่างตั้งงามเกื้อกูล

อวิปปฏิสาร จากนั้นจึงตรงกัน ซึ่งที่จริงเป็นความต่างตามตัวอักษรและการเน้นเท่านั้น แต่ความหมายลงกันได้

กระบวนหนึ่งยกเอากรณีที่**ศรัทธา**เป็นตัวเด่น แต่ในเวลาที่มีศรัทธา นั้น ก็คือ จิตใจเชื่อมั่นในเหตุผล เลื่อมใสในสิ่งที่ตั้งถาม มั่นใจในคุณธรรม ภาวะจิตนี้สัมพันธ์กับความประพฤตินั้นด้วย คือมีความประพฤติดีงามรองรับอยู่ และศรัทธาก็ดำรงรักษาความประพฤตินั้นไว้ด้วย ศรัทธามีความประพฤติดีงามรองรับอยู่เช่นนี้ จึงนำไปสู่ปราโมทย์ต่อไป

ส่วนอีกกระบวนหนึ่งที่เริ่มด้วย**กุศลศีล** และอวิปปฏิสาร ก็เช่นเดียวกัน กระบวนนี้ยกเอากรณีการประพฤติปฏิบัติเป็นตัวเด่น ในกรณีนี้ จิตใจก็มีศรัทธาเชื่อมั่นในเหตุผลในคุณความดีเป็นพื้นอยู่ด้วย จึงประพฤติความดีอยู่ได้ และเมื่อมีศีล แล้วมีอวิปปฏิสาร ไม่เดือดร้อนใจ ก็คือเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง มั่นใจในคุณความดีที่ประพฤติ อันเป็นลักษณะของศรัทธา ที่ทำให้จิตใจเชื่อมั่นผ่องใส จากนั้น จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปราโมทย์ต่อไป ตรงกับกระบวนก่อนไปจนจบ

กระบวนธรรมหนึ่งลงท้ายด้วย**วิมุตติ**และ**ขยญาณ** อีกกระบวนหนึ่งลงท้ายด้วย**วิมุตติญาณทัสสนะ** ก็คืออันเดียวกัน เป็นแต่กระบวนหลังกล่าวรวมวิมุตติและขยญาณเข้าไว้ในความหมายของหัวข้อเดียว

กระบวนธรรมแบบนี้ ชี้แนะให้เห็นแนวทางการปฏิบัติชัดเจนยิ่งขึ้น ช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่จะต้องทำกระจ่างขึ้น แต่กระบวนนี้ ก็ยังไม่เป็นระบบที่มีรายละเอียดในทางปฏิบัติมากเพียงพอ ยังคงมีปัญหายู่ว่า การที่จะให้กระบวนธรรมนี้เกิดขึ้นได้ จะต้องทำอะไรอย่างไรบ้าง

ก่อนผ่านตอนนี้ ขอยกกระบวนธรรมแบบปฏิจลสมุปปาตมาแสดงอีกแนวหนึ่ง เพื่อประกอบความรู้ ให้มองเห็นธรรมในหลายๆแง่ เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจในขั้นต่อไป

๑) อาหารของอวิชชา

ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวดังนี้ว่า- อวิชชาก็อีกนั่นแหละ มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ เรากล่าวว่า

๑. อวิชชา มีอาหาร อาหารของอวิชชา คือ นิรวรณ ๕
๒. นิรวรณ ๕ มีอาหาร คือ สุจริต ๓
๓. สุจริต ๓ มีอาหาร คือ การไม่สำรวมอินทรีย์
๔. การไม่สำรวมอินทรีย์ มีอาหาร คือ ความขาดสติสัมปชัญญะ
๕. ความขาดสติสัมปชัญญะ มีอาหาร คือ ความขาดโยนิโสมนสิการ
๖. ความขาดโยนิโสมนสิการ มีอาหาร คือ ความขาดศรัทธา
๗. ความขาดศรัทธา มีอาหาร คือ การไม่ได้ตั้งสัจธรรม
๘. การไม่ได้ตั้งสัจธรรม มีอาหาร คือ การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษ

การไม่ได้เสวนาสัมบุรุษอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการไม่ได้ตั้งสัจธรรมให้บริบูรณ์
การไม่ได้ตั้งสัจธรรมอย่างบริบูรณ์ ย่อมทำความไม่มีศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

นิรวรณ ๕ บริบูรณ์ ย่อมทำอวิชชาให้บริบูรณ์

อวิชชา มีอาหาร และมีความบริบูรณ์ อย่างนี้^๑

๒) อาหารของวิชาและวิมุตติ

๑. วิชาและวิมุตติ มีอาหาร อาหารของวิชา-วิมุตติ คือ โพชฌงค์ ๗
๒. โพชฌงค์ ๗ มีอาหาร คือ สติปัฏฐาน ๔
๓. สติปัฏฐาน ๔ มีอาหาร คือ สุจริต ๓
๔. สุจริต ๓ มีอาหาร คือ อินทรีย์สังวร^๒
๕. อินทรีย์สังวร มีอาหาร คือ สติสัมปชัญญะ

^๑ พ.ทศก.๒๔/๖๑/๑๒๑

^๒ อินทรีย์สังวร ความสำรวมอินทรีย์ ไม่ได้หมายถึงปิดหูปิดตา ไม่ให้เห็นไม่ให้ได้ยิน เป็นต้น ในขั้นต้นหมายถึง การมีสติ ควบคุมจิตใจ คุมความรู้สึกได้ เมื่อมีการรับรู้ทางตา หู เป็นต้น ไม่ให้ถูกชักจูงไปในทางที่จะถูกกิเลสครอบงำ ในขั้นสูง เมื่อเจริญอินทรีย์แล้ว มีความหมายถึงขั้นเป็นนายเหนือความรู้สึกต่างๆ ที่จะเกิดจากการรับรู้เหล่านั้น สามารถบังคับให้เกิดความรู้สึกต่างๆ ได้ตามต้องการ ดู อินทรีย์ภาวนาสูตร, ม.ญ.๑๔/๘๕๓/๕๔๑

๖. สถิตัมปชัญญะ มีอาหาร คือ โยนิโสมนสิการ
 ๗. โยนิโสมนสิการ มีอาหาร คือ ศรัทธา
 ๘. ศรัทธา มีอาหาร คือ การได้สัจ(เล่าเรียน)สัทธรรม
 ๙. การได้สัจสัทธรรมมีอาหาร คือ การเสวนาสัมปยุต

การเสวนาสัมปยุตอย่างบริบูรณ์ ย่อมยังการได้สัจสัทธรรมให้บริบูรณ์
 การได้สัจ(เล่าเรียน)สัทธรรมบริบูรณ์ ย่อมยังศรัทธาให้บริบูรณ์

ฯลฯ

โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ ย่อมยังวิมุตติให้บริบูรณ์

วิมุตติ มีอาหารอย่างนี้ มีความบริบูรณ์อย่างนี้^๑

ในกระบวนธรรมแนวนี้อธิบายให้สังเกตรูปธรรม ๒ ข้อไว้เป็นพิเศษ ในฐานะเป็นองค์ประกอบสำคัญ ในระบบการศึกษาพัฒนาชีวิตของชน คือ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักการใช้ความคิดแบบที่พุทธศาสนาสอนไว้และเน้นมาก ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายใน กับการเสวนาสัมปยุต (=การมีกัลยาณมิตร) ซึ่งแสดงความสำคัญของปัจจัยทางสังคม ถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญฝ่ายภายนอก องค์ประกอบสองฝ่ายนี้ มีศรัทธาเป็นตัวเชื่อมต่อกัน ดังจะได้มองเห็นต่อไป

ที่ว่ามานี้ ก็คือการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติ มาสู่ปฏิบัติการของมนุษย์ คือการประยุกต์เพื่อให้มนุษย์ปฏิบัติได้ในการใช้ให้สำเร็จประโยชน์ และนี่ก็คือ บรรณานของสัจธรรม กว้างจริยธรรมขึ้นมา ซึ่งจะออกรูปเป็นระบบปฏิบัติการ อันเป็นทางดำเนินชีวิต ที่เรียกว่า “มรรค” ซึ่งเป็น *มัชฌิมาปฏิปทา* คือทางสายกลาง

^๑ อภ.พธก.๒๔/๖๑/๑๒๒

ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา

๘ เป็นทางสายกลาง

มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยสัจข้อสุดท้าย คือ มรรค เป็นประมวลหลักความประพฤติปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติ ที่จะช่วยให้การดำเนินสู่จุดหมายตามแนวทางของกระบวนการที่รู้เข้าใจแล้วนั้น เป็นผลสำเร็จขึ้นมาในชีวิตจริง หรือเป็นวิธีการใช้กฎเกณฑ์แห่งกระบวนการของธรรมชาติ ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตจนถึงที่สุด ขอให้พิจารณาพุทธพจน์และคำอธิบายย่อต่อไปนี้ เพื่อเป็นความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา:-

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ การหมกมุ่นด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย อันเป็นการทรมาน ของคนบ้านของปุถุชน มิใช่ขริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง และการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน อันเป็นทุกข์ ไม่เป็นขริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อย่างหนึ่ง

ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว ซึ่งทางสายกลาง ที่ไม่ซ้งแหวะที่สุดสองอย่างนั้น อันเป็นทางที่สร้างจักขุ (การเห็น) สร้างญาณ (การรู้) เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ก็ทางสายกลางนั้น...เป็นไฉน? ทางนั้น คือมรรคอันเป็นขริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^๑

พุทธพจน์จากปฐมเทศนา หรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนี้ แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมาย ของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกตคือ ความเป็นทางสายกลาง (the Middle Path หรือ Middle Way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปซ้งแหวะที่สุด ๒ อย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่สุดทั้งสอง) คือ

^๑ วินย.๔/๑๓/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘

๑. **กามสุขัลลิกานุโยค** การหมกมุ่นสยบอยู่ในกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)

๒. **อัตตกิลมณานุโยค** การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

๙ เป็นทางดับกรรม

มรรคาค้นเป็นอริยะ มีองค์ประกอบ ๘ ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ^๑

ในที่นี้ มัชฌิมาปฏิปทามีความหมายว่า เป็นทางให้ถึงความดับกรรมหรือสิ้นกรรม ข้อสำคัญในที่นี้ ก็คือ ต้องไม่เข้าใจว่า เป็นการสิ้นเวรสิ้นกรรม อย่างที่เข้าใจกันทั่วไป ซึ่งเป็นเรื่องแคบๆ ต้องไม่เข้าใจว่าจะหมดกรรมได้โดยไม่ทำกรรมหรือไม่ทำอะไร ซึ่งกลายเป็นลัทธินิครนถ์ไป อย่างที่กล่าวในตอนว่าด้วยกรรม และต้องไม่เข้าใจว่าเป็นทางนำไปสู่ความดับกรรมสิ้นกรรม คือ จะได้เลิกกิจการอยู่หนึ่งเฉยไม่ต้องทำอะไร

ประการแรก จะเห็นว่า การที่จะดับกรรมหรือสิ้นกรรมได้ ก็คือต้องทำ และทำอย่างเอาจริงเอาจังเสียด้วย แต่คราวนี้ทำตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ทำตามหลักการวิธีการที่ถูกต้อง เลิกการกระทำที่ผิดพลาด

ประการที่สอง ที่ว่าดับกรรมหรือสิ้นกรรม ไม่ใช่หมายความว่า อยู่หนึ่งๆ เลิก ไม่ทำอะไรหมด แต่หมายความว่า เลิกการกระทำอย่างปุถุชนเปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยบุคคล ทำโดยไม่เป็นกรรม

อธิบายง่ายๆ ว่า ปุถุชนทำอะไรก็ทำด้วยตัณหาอุปาทาน มีความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน ในรูปใดรูปหนึ่ง การกระทำของปุถุชนจึงเรียกตามศัพท์ธรรมว่า **กรรม** แบ่งเป็นดีเป็นชั่ว และก็ยึดถือเอาไว้ว่าเป็นอย่างนั้นๆ ด้วยตัณหาอุปาทาน

^๑ บจ.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๔

ดับกรรม คือ เลิกกระทำการต่างๆ ด้วยความยึดมั่นในความคิดชั่วที่ เกี่ยวข้องกับตัวฉันของฉัน ผลประโยชน์ของฉัน เมื่อไม่มีตัวชั่วที่ยึดมั่นไว้ กับตัว ทำอะไรก็ไม่เรียกว่ากรรม เพราะกรรมต้องเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ดีก็ชั่ว การกระทำของพระอรหันต์จึงเป็นการกระทำไปตาม ความหมาย และวัตถุประสงค์ของเรื่องที่ทำนั้นล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับค้นหา อุปาทานภายใน

พระอรหันต์ไม่ทำชั่ว เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้ทำชั่ว (ไม่มี โลภะ โทสะ โมหะ ที่จะให้ทำอะไรเพื่อให้ตัวฉันได้ฉันเป็น) ทำแต่ความดีและ ประโยชน์ เพราะทำการต่างๆ ด้วยปัญญาและกรุณา แต่ที่ว่าดี ก็ว่าตามที่ ปรากฏยอมรับของโลก ไม่ได้ยึดว่าเป็นดีของฉัน หรือดีที่จะให้ฉันเป็นอย่าง นั้นอย่างนี้

เมื่อปุถุชนบำเพ็ญประโยชน์อะไรสักอย่าง ก็จะไม่มีการทำ ประโยชน์ตามความหมายและวัตถุประสงค์ของเรื่องนั้นๆ เท่านั้น แต่ ย่อมจะมีความหวังผลประโยชน์ตอบแทนอะไรสักอย่างหนึ่ง ถ้าไม่มี ก็ อาจจะละเอียดลงมาเป็นชื่อเสียงเกียรติคุณของฉัน หรือละเอียดลงมาอีก ก็อาจจะเอาพอให้สำหรับรู้สึกอุ่นๆ ภูมิใจ ไว้ภายในว่า เป็นความดีของฉัน

ส่วนพระอรหันต์ เมื่อบำเพ็ญประโยชน์อันนั้น มีแต่การกระทำ ตามความหมาย ตามวัตถุประสงค์ เหตุผล ความควรจะเป็นอย่างไรๆ ของ เรื่องนั้นๆ เอง ล้วนๆ เท่านั้น ในทางธรรมจึงไม่เรียกว่ากรรม

มรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทา นี้ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้หมดการกระทำซึ่ง มีเจตนาปรุงแต่ง ที่เรียกว่า *กรรม* ดับกรรมนั้นแล้ว มีแต่การกระทำบริสุทธิ์ ตามที่ปัญญาบอกล้วนๆ (ซึ่งเรียกว่า *กิริยา*) ต่อไป

อันนี้เป็นวิธีที่ต่างกันระหว่างโลกียะ กับ โลกุตตระ พระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย จึงเที่ยวบำเพ็ญประโยชน์สั่งสอนประชาชนโดย ไม่เป็นกรรม ทั้งที่เป็นกรกระทำซึ่งคนธรรมดาเรียกกันว่าเป็นความดี

๙ เป็นทางชีวิตที่ประเสริฐ และเป็นพุทธจริยธรรม

ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ พรหมจรรย์ ดังนี้ พรหมจรรย์คืออะไร
พรหมจารีคือใคร ความจบสิ้นของพรหมจรรย์คืออะไร?

มรรคาคั่นเป็นอริยะ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ
๗๓๗ สัมมาสมาธิ นี่คือนพรหมจรรย์ บุคคลใดประกอบด้วยอริย
อัชฌางคิกมรรคนี้ ผู้นั้นเรียกว่าเป็นพรหมจารี ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้น
โมหะ นี่เรียกว่าความจบสิ้นของพรหมจรรย์^๑

คำว่า “พรหมจรรย์” มักถูกรู้จักในความหมายแคบๆ เพียงแค่การ
ครองเพศบรรพชิตและการงดเว้นจากเมถุนธรรม อันเป็นความหมายนัย
หนึ่งเท่านั้น^๒

ความจริง พรหมจรรย์ ถ้าเรียกตามภาษาบาลี ก็คือ “พรหมจริยะ”
ซึ่งมาจาก ‘พรหม’ (ประเสริฐ) + ‘จริยะ’ (การดำเนินชีวิต, ความประพฤติ)
เพราะฉะนั้น พรหมจรรย์ คือ “พรหมจริยะ” นี้ จึงแปลได้ว่า การ
ดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ การครองชีวิตอย่างประเสริฐ วิถีชีวิตอันประเสริฐ
หรือพูดสั้นๆ ว่า ชีวิตประเสริฐ

พรหมจรรย์ คือ **พรหมจริยะ** นี้ พระพุทธเจ้าทรงใช้ หมายถึงระบบ
การดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา หรือหมายถึงตัวพระพุทธศาสนา
ทั้งหมดทีเดียว ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ส่งพระสาวกออกประกาศพระ
ศาสนากว่า “ประกาศพรหมจรรย์”^๓ และที่ตรัสว่า พรหมจรรย์จะชื่อว่า
รุ่งเรืองได้ ต่อเมื่อบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งฝ่าย
สพรหมจารี และฝ่ายกามโมคิ (ผู้อยู่ครองเรือนมีบุตรภรรยาสามี) รู้และ
ปฏิบัติธรรมกันด้วยดี^๔

^๑ ส.ม.๑๙/๕๗-๕๘/๒๐; ๓๐/๙; ๑๑๔-๑๑๖/๓๒

^๒ อรรถกถา (ม.๒.๒/๕๕) แสดงความหมายของ **พรหมจรรย์** ไว้ถึงประมาณ ๑๒ นัย นัยสำคัญ เช่น = พระ
ศาสนาทั้งหมด การประพฤติปฏิบัติตามมรรค ๘ พรหมวิหาร ทาน ความสิ้นโทษด้วยภรรยาของตน การงดเว้น
จากเมถุนธรรม ธรรมเทศนา เป็นต้น (อภิธานปิฎกปฏิภาณ ร.พ. ไท, พ.ศ. ๒๔๖๔ หน้า ๖๖๕ ก็แสดงไว้)

^๓ วินย. ๔/๓๒/๓๙

^๔ ม.ม.๑๓/๒๕๖-๒๕๙/๒๕๒-๒๕๗

ตามพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น แสดงว่า พรหมจรรย์ คือ พรหมจริยะ หรือชีวิตประเสริฐนั้น ก็คือมัชฌิมาปฏิปทานี้เอง และพรหมจารี หรือผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ก็คือ ผู้ดำเนินชีวิตตามมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง ‘จริยะ’ นี้ ก็คือต้นศัพท์ที่เรานำมาบัญญัติขึ้นเป็นคำใหม่ว่า “จริยธรรม” จะเห็นว่า จริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา ก็คือ พรหมจริยะ ดังนั้น จึงพูดได้ว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือมรรคนี้ เป็นพุทธจริยธรรม

๘ เป็นทางชีวิต ทั้งของบรรพชิต และคฤหัสถ์

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิฉฉาปฏิปทา (ไม่ว่า) ของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติผิดแล้ว ย่อมยังญายธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้ เพราะการปฏิบัติผิดนั้นเป็นเหตุ ก็มีฉฉาปฏิปทา คืออะไร? คือ มิฉฉาปฏิปทา ๗๑ มิฉฉาสมาธิ

เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิปทา (ไม่ว่า) ของคฤหัสถ์ หรือของบรรพชิต คฤหัสถ์ ก็ตาม บรรพชิต ก็ตาม ประพฤติชอบแล้ว ย่อมทำญายธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้ เพราะอาศัยการปฏิบัติถูกเป็นเหตุ ก็สัมมาปฏิปทา คืออะไร? คือ สัมมาปฏิปทา ๗๑ สัมมาสมาธิ^๑

พุทธพจน์ว่าด้วยมิฉฉาปฏิปทาและสัมมาปฏิปทานั้น มีมาก่อนแล้ว ครั้งหนึ่ง พุทธพจน์ก่อนนั้น แสดงปฏิเสธสมุปบาทฝ่ายกระบวนกาเกิดทุกข์ว่าเป็นมิฉฉาปฏิปทา และฝ่ายกระบวนกาดับทุกข์ ว่าเป็นสัมมาปฏิปทา

แต่พุทธพจน์คราวนี้ ตรัสแสดงมรรค คือมัชฌิมาปฏิปทานี้เอง ว่าเป็นสัมมาปฏิปทา ทำให้เห็นได้ว่า ครั้งก่อนทรงมุ่งแสดงตัวกระบวนกาธรรมชาติ แต่คราวนี้ทรงแสดงในแง่ประยุกต์ คือเป็นระบบปฏิบัติการของมนุษย์ หรือระบบการประพฤติปฏิบัติของคน

อีกประการหนึ่ง พุทธพจน์นี้ ย้ำให้เห็นว่า มัชฌิมาปฏิปทาเป็นหลักธรรมที่มุ่งให้ใช้ประพฤติปฏิบัติ และสำเร็จประโยชน์ ทั้งแก่บรรพชิต และคฤหัสถ์

^๑ ถ.ม.๑๙/๑๘/๒๓; ญายธรรม = โลกุตตรมรรค, สัจธรรม, นิพพาน

๙ มิไฉ่เพื่อใช้ข้ามฝั่ง มิใช่เพื่อถือค้างหรือแบกโกไว้

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้เดินทางไกล พบห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งข้างนี้ น้ำหวตระแวง นากลัวภัย แต่ฝั่งข้างโน้น ปลอดภัย โปร่ง ไม่มีภัย ก็แลเรือ หรือสะพาน สำหรับข้ามไปฝั่งโน้น ก็ไม่มี บุรุษนั้นจึงดำริว่า “ห้วงน้ำนี้ใหญ่ ฝั่งข้างนี้ น้ำหวตระแวง...ถ้ากระไร เราพึงเก็บรวมเอาหญ้า ท่อนไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ มาผูกเป็นแพ แล้วอาศัยแพนั้น พยายามด้วยมือและเท้า พึงข้ามถึงฝั่งโน้นได้โดยสวัสดิ์”

ครานั้น เขาจึง...ผูกแพ...ข้ามถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์ ครั้นเขาได้ข้ามไปขึ้นฝั่งข้างโน้นแล้ว ก็มีความดำริว่า “แพนี้มีอุปการะแก่เรามากแท้ เราอาศัยแพนี้...จึงข้ามมาถึงฝั่งนี้โดยสวัสดิ์ ถ้ากระไร เราควรยกแพนี้ขึ้นเทินบนศีรษะหรือแบกขึ้นบ่าไว้ ไปตามความปรารถนา”

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเห็นเป็นอย่างไร? บุรุษนั้น ผู้กระทำอย่างนี้ จะชื่อว่าเป็นผู้กระทำถูกต้องหน้าที่ต่อแพนั้นหรือไม่?

(ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า ไม่ถูกต้อง จึงตรัสต่อไปว่า)

บุรุษนั้น ทำอย่างไร จึงจะชื่อว่าการทำถูกต้องหน้าที่ต่อแพนั้น? ในเรื่องนี้ บุรุษนั้น เมื่อได้ข้ามไปถึงฝั่งโน้นแล้ว มีความดำริว่า “แพนี้ มีอุปการะแก่เรามากแท้...ถ้ากระไร เราพึงยกแพนี้ขึ้นไว้บนบก หรือผูกให้ลอยอยู่ในน้ำ แล้วจึงไปตามปรารถนา” บุรุษผู้นั้น กระทำอย่างนี้ จึงจะชื่อว่าเป็นผู้กระทำถูกต้องหน้าที่ต่อแพนั้น นั้นันใด

อกรรม ก็อุปมาเหมือนแพ เราแสดงไว้เพื่อมุ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือไว้ ฉะนั้น

เมื่อเธอทั้งหลาย รู้ทั่วถึงธรรม อันมีอุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้ว พึงละเสียแม้ซึ่งธรรมทั้งหลาย จะปวญกล่าวไปยถึงธรรมเล่า^๑

ภิกษุทั้งหลาย วิทยูฐิ (ทฤษฎี หลักการ ความเข้าใจธรรม) ที่บริสุทธิ์ ถึงอย่างนี้ ผุดผ่องถึงอย่างนี้ ถ้าเธอทั้งหลายยังยึดติดอยู่ เริงใจระห่มอยู่

^๑ ม.ม. ๑๒/๒๘๐/๒๗๐

เฝ้าถนอมอยู่ ยึดถือว่าเป็นของเราอยู่ เธอทั้งหลายจะพึงรู้ทั่วถึงธรรมอันมี
คุปมาเหมือนแพ ที่เราแสดงแล้วเพื่อบ่งหมายให้ใช้ข้ามไป มิใช่เพื่อให้ยึดถือ
เอาไว้ได้ละหรือ?^๑

พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนี้ นอกจากเป็นเครื่องเตือนไม่ให้ยึดติดถือนั่น
ในธรรมทั้งหลาย (แม้ที่เป็นความจริง ความถูกต้อง) โดยมีได้ถือเอาประโยชน์
จากธรรมเหล่านั้นตามความหมาย คุณค่า และประโยชน์ตามความเป็น
จริงของมันแล้ว ข้อที่สำคัญยิ่งก็คือ เป็นการย้ำให้มองเห็นธรรมทั้งหลายใน
ฐานะอุปกรณ์ หรือวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย มิใช่สิ่งล่อยๆ หรือจบในตัว
ด้วยเหตุนี้ เมื่อปฏิบัติธรรมข้อใดข้อหนึ่ง จะต้องรู้ตระหนักชัดเจนถึง
วัตถุประสงค์ของธรรมนั้น พร้อมทั้งความสัมพันธ์ของมันกับธรรมอย่าง
อื่นๆ ในการดำเนินไปสู่วัตถุประสงค์นั้น

วัตถุประสงค์ในที่นี้ มิได้หมายเพียงวัตถุประสงค์ทั่วไปในขั้นสุดท้าย
เท่านั้น แต่หมายถึงวัตถุประสงค์เฉพาะตัวของธรรมข้อนั้นๆ เป็นสำคัญ ว่า
ธรรมข้อนั้นปฏิบัติเพื่อช่วยสนับสนุนหรือให้เกิดธรรมข้อใด จะไปสิ้นสุดลง
ที่ใด มีธรรมใดรับช่วงต่อไป ดังนี้ เป็นต้น

เหมือนการเดินทางไกลที่ต่อยานพาหนะหลายทอด และอาจใช้
ยานพาหนะต่างกัน ทั้งทางบก ทางน้ำ ทางอากาศ จะรู้คลุมๆ เพียงว่าจะ
ไปสู่จุดหมายปลายทางที่นั้นๆ เท่านั้นไม่ได้ จะต้องรู้ด้วยว่า ยานแต่ละทอด
แต่ละอย่างนั้น ตนกำลังอาศัยเพื่อไปถึงที่ใด ถึงที่นั้นแล้วจะอาศัยยานใด
ต่อไป ดังนี้ เป็นต้น^๒

การปฏิบัติธรรมที่ขาดความตระหนักในวัตถุประสงค์ ความเป็น
อุปกรณ์ และความสัมพันธ์กับธรรมอื่นๆ ย่อมกลายเป็นการปฏิบัติที่เลื่อน
ลอย คับแคบ ตัน และที่ร้ายยิ่งคือ ทำให้เขวออกนอกทาง ไม่ตรงจุดหมาย
และกลายเป็นธรรมที่เป็นหมัน ไม่มีการปฏิบัติ หรือปฏิบัติผิดพลาด คลาด
จากผลที่พึงได้

^๑ ม.ญ. ๑๒/๔๔๕/๔๗๙

^๒ พระสูตรที่ช่วยเน้นข้อความที่กล่าวมานี้ ได้แก่ รตวินิตสูตร ม.ญ. ๑๒/๒๙๒-๓๐๐/๒๘๗-๒๙๗ ซึ่ง
แสดงให้เห็นวัตถุประสงค์ทั่วไป และวัตถุประสงค์เฉพาะของธรรมแต่ละอย่าง ตามลำดับวิสุทธิ ๗

เพราะการปฏิบัติธรรมอย่างไรจุดหมายเช่นนี้ ความไขว่ไขว และผลเสีย
หายต่างๆ จึงเกิดขึ้นแก่หลักธรรมสำคัญๆ เช่น สันโดษ อุเบกขา เป็นต้น

๘ คบคนดีมีกัลยาณมิตร พาเข้าสู่วิถีชีวิตที่งดงาม

ดูกรอานนที ความมีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีเพื่อนคบหาที่ดี
เท่ากับเป็นพรหมจริยะทั้งหมดทีเดียว เพราะว่าผู้ที่มีกัลยาณมิตร^๑ ...พึงหวัง
สิ่งนี้ได้ คือ เขาก็ได้เจริญอริยอัษฎางคิกมรรค เขาก็กระทำ得多ซึ่งอริย
อัษฎางคิกมรรค^๒

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อตวงอาทิตยอุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน
เป็นบุพพนิมิตฉันใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพพนิมิตแห่งการ
เกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น^๓

พุทธพจน์นี้ เน้นย้ำความสำคัญของการคบหาพบปะเข้าหาคนดีมี
ภูมิธรรมภูมิปัญญา ซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมทางสังคม ที่จะชักนำเข้าสู่รรคา
ชีวิตแห่งความเจริญก้าวหน้าพัฒนาสูงยิ่งขึ้นไป

^๑ คำว่า “กัลยาณมิตร” มิได้หมายแคบเพียงเพื่อนสามัญ แต่หมายถึงใครก็ตาม ซึ่งอาจเป็นพระ
คาสตา ครูอาจารย์ มิตร ผู้ช่วยแนะนำชี้ช่องทางความประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องดีงาม ช่วยให้เจริญ
ในไตรสิกขา เป็นต้น

^๒ ถ.ม.๑๙/๕-๙/๒-๕, ฯลฯ

^๓ ถ.ม.๑๙/๑๒๙/๓๖, ฯลฯ

ระบบของมัชฌิมาปฏิปทา

ได้กล่าวแล้วว่า มัชฌิมาปฏิปทา เป็นประมวลคำสอนภาคปฏิบัติ คือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา มัชฌิมาปฏิปทาจึงมีขอบเขตกว้างขวาง และมีรายละเอียดมาก การที่จะแสดงรายละเอียดทั้งหมดเป็นสิ่งที่ไม่ต้องพูดถึง เพราะเป็นไปไม่ได้ แม้เพียงจะแสดงแนวการปฏิบัติที่เป็นหลักใหญ่โดยย่อให้ครบทุกหลักก็ไม่ทั่วถึงอยู่แล้ว ในที่นี้ จึงเพียงใช้วิธีพูดคลุมๆ ไป และยกเฉพาะแง่ที่ควรสนใจขึ้นมาชี้แจงเป็นตอนๆ ไป เท่าที่เห็นว่าควรรู้

ทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง

มัชฌิมาปฏิปทา ที่เรียกก่ายๆ ว่า “มรรค” นี้ มีองค์ประกอบ หรือส่วนประกอบ ๘ ประการ จึงเรียกว่า “มรรคมองค์ ๘” (คำบาลีว่า “อัฐังคิกมรรค”) องค์ ๘ นั้นคือ

๑. สัมมาทิฐิ ปัญญาเห็นชอบ (Right View, Right Understanding)
๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (Right Thought)
๓. สัมมาวาจา วาจาชอบ (Right Speech)
๔. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (Right Action)
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (Right Livelihood)
๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ (Right Effort)
๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ (Right Mindfulness)
๘. สัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ (Right Concentration)

เมื่อมีองค์ครบ ๘ โดยที่แต่ละองค์นั้นเป็น “สัมมา” คือชอบ ถูกต้อง ถูกเต็ม อย่างข้างบนนี้ **มรรคมองค์ ๘** (อัฐังคิกมรรค) นั่นก็เป็น “อริยะ” (ประเสริฐ) จึงเรียกว่า อริยอัฐังคิกมัคค์ หรืออารยอัฐังคิกมรรค (อริยมรรค มีองค์ ๘ หรือมรรคาอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ) เรียกสั้นๆว่า **อริยมรรค**

แต่ถ้าองค์ ๘ คือ ทิฏฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ สมาธิ นั้น ไม่ชอบ ไม่เป็นสัมมา ก็ผิด เป็นมิจฉา คือเป็น มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ และมิจฉาสมาธิ ถ้าอย่างนี้ มรรคนั้นก็ไม่เป็นอริยะ ก็กลายเป็น อนริยมรรค หรืออนารยมรรคไป

พึงเข้าใจชัดไว้ว่า องค์ หรือองค์ประกอบ ๘ นี้ มีใช้ทาง ๘ ทาง มีใช้ เป็นหลักการที่ต้องยกขึ้นมาปฏิบัติให้เสร็จไปทีละข้อตามลำดับ แต่เป็นส่วนประกอบของทางสายเดียวกัน อาศัยกันและกัน เหมือนเกลียวเชือก ๘ เกลียว ที่รวมเข้าเป็นเชือกเส้นเดียว และต้องปฏิบัติเคียงข้างประสานกัน อย่างเป็นระบบไปโดยตลอด

ระบบองค์รวมของชีวิตดีงามที่กำลังพัฒนา

ดังที่กล่าวแล้วว่า มรรค หรือทางชีวิตนี้ มีองค์ ๘ คือมีส่วนประกอบ ๘ ข้อ แต่ละข้อนั้นเป็นส่วนร่วม หรือเป็นองค์รวม ที่เข้ามาประสาน สัมพันธ์ประกอบกัน และต้องครบทั้ง ๘ ข้อ รวมกัน จึงเป็นมรรค เป็นทางชีวิต โดยนัยนี้ มรรคนั้นจึงเป็นองค์รวม ที่มี ๘ องค์รวม

ตามที่ว่านี้ขออย่าว่า มรรคนั้นเป็นระบบองค์รวม ประกอบด้วย ๘ องค์รวม ในความเป็นระบบองค์รวมนี้ก็ต้องเข้าใจว่า องค์รวมทั้ง ๘ นั้น ทำงานประสานสัมพันธ์ประกอบกัน และต้องครบทั้ง ๘ ข้อ รวมกันครบ จึงเป็นมรรค และจึงเรียกว่า มรรคมองค์ ๘

นี่คือ องค์ทั้ง ๘ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ทำงานประสานสัมพันธ์อาศัยกันประกอบกันพากันไป ครบทั้ง ๘ ข้อ จึงรวมกันเป็นอริยมรรค (เรียกเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมัคค์)

ที่นี้ องค์ ๘ หรือองค์รวมทั้ง ๘ ทำงานประสานสัมพันธ์อาศัยกัน ประกอบกันอย่างไร ถ้าพูดถึงอริยมรรค ที่ทุกองค์เป็นสัมมา เช่น สัมมาทิฏฐิ ก็ต้องพูดกันตั้งแต่ว่า จะทำอย่างไรให้ทิฏฐิเป็นสัมมา แล้วสัมมาทิฏฐินั้น

ทำงานร่วมกับอีก ๗ สัมมา อย่างไร จึงรวมกันเป็นอริยมรรคที่สำเร็จผล บรรลุจุดหมาย ถ้าอย่างนี้ก็เป็นเรื่องยาวเรื่องใหญ่ คลุมรายละเอียดที่จะบรรยายต่อจากนี้ไปทั้งหมด จึงยังมีโชโอกาสที่จะพูด

อย่างไรก็ดี มีวิธีที่จะช่วยให้เข้าใจง่าย ๆ ให้มองเห็นกว้าง ๆ เป็นพื้นฐานไว้ คือมาดูในชีวิตสุกๆ ดิบๆ ของคนสามัญทั่วๆ ไปนี้แหละว่า องค์ ทั้ง ๘ นั้นทำงานประสานสัมพันธ์กันอย่างไร

ทีนี้ก็มาดูในทางชีวิต หรือการดำเนินชีวิตเป็นอยู่ของคนทั่วๆ ไปนี้ บอกแล้วว่า องค์ ๘ นั้นคือ ทิณฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ และสมาธิ

ก่อนอื่นก็มาดูการจัดกลุ่มจัดหมู่ขององค์ ๘ นั้นก่อน ดังนี้

๑. สัมมาทิณฐิ	}	ปัญญา
๒. สัมมาสังกัปปะ		
๓. สัมมาวาจา	}	ศีล (พฤติกรรม)
๔. สัมมากัมมันตะ		
๕. สัมมาอาชีวะ		
๖. สัมมาวายามะ	}	สมาธิ (จิตใจ)
๗. สัมมาสติ		
๘. สัมมาสมาธิ		

นี่คือ มีตัวทำงานจำพวกปัญญา จำพวกแสดงออกเป็นพฤติกรรม และจำพวกที่อยู่ใจ ก็มาดูว่าคนดำเนินชีวิตกันอย่างไร คือกระบวนการของชีวิตที่เป็นไปตามธรรมชาติ ดำเนินไป และพัฒนาได้อย่างไร

ก. ปัญญา

๑. จุดเริ่มก็คือ คนเรานี้มีความรู้ความเข้าใจเป็นทุนเป็นฐานของตัวเอง ถึงเวลานี้ขณะนี้ คนผู้ที่มีความรู้มีความเข้าใจอะไรอย่างใดแค่ไหน ความรู้ความเข้าใจเท่าที่เขามีนั้น ก็จับตัวลงตัวเป็นความเห็น ความเชื่อ เป็นความยึดถือ เป็นหลักการที่ยึดไว้อย่างนั้น คือมันจะเป็นข้อสรุปหรือเป็นผลรวมแห่งความรู้ความเข้าใจของเขา หรือปัญญาเท่าที่มีที่ถึงในเวลานั้น เรียก

สั้นๆ ว่า “**ทฤษฎี**” (แปลว่าการมองเห็น, ปัญญาเท่าที่มีอยู่รู้เข้าใจมองเห็นอะไรๆ) ซึ่งเชื่อถือยึดถือมองเห็นอย่างนั้นแค่นั้น แล้วทฤษฎีนั้นก็จะเป็นตัวนำในกระบวนการดำเนินชีวิตของเขา

๒. จากนั้น บนฐานแห่งทฤษฎี หรือโดยมีทฤษฎีนั้นเป็นฐาน คนก็มี “**สั่งกับ**” ความดำริ ความคิดการต่างๆ คือ เมื่อมีทฤษฎี มีปัญญามองเห็นแค่ไหน เชื่อ ยึดถืออย่างไร ก็คิดการต่างๆ ไปตามความรู้เข้าใจตามความเชื่อ ตามหลักที่ยึดถือไว้ แค่นี้เขาเข้าใจอย่างนั้นๆ หรือคิดในทางที่สนองทฤษฎีนั้น เช่น คิดสร้างสรรค์แก้กฏบ้าง คิดเบียดเบียนทำลายบ้าง

ข. ศิล - พฤติกรรม

๓-๔-๕. จากสั่งกับ-คิด ก็ออกสู่พูดและทำ เมื่อมีความรู้ความเข้าใจอย่างไรทำอะไร ยึดถือ เชื่อถืออย่างไร มองเห็นแค่ไหน เอามาคิดแล้ว ก็พูด ก็ทำ ไปตามสิ่งที่คิดนั้น สมองความคิดนั้น แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมทางกายทางวาจาต่างๆ ไป ตลอดทั้งในแดนใหญ่แดนสำคัญคือพฤติกรรมในการหาเลี้ยงชีพ คือ **วจา-กาย-อาชีวะ** (ถ้าถูกต้อง ไม่มีการเบียดเบียน ก็เป็นศีล)

ค. สมာธิ - จิตใจ

- **จุดเริ่มเข้าทางเชื่อม-แยก:** สั่งกับ คือการดำริคิดการต่างๆ ในภาคปัญญานั้น จะพ่วงเอาแรงดันขับเคลื่อน (แรงจูงใจ) มาด้วย ดังพุทธพจน์แสดงปัจจัยการช่วงนี้ว่า “อาศัยความต่างแห่งสั่งกับ ก็เกิดความต่างแห่ง**ฉันทะ**” (สงกปปนานตฺตํ ปฏิจฺจอนุปฺปชฺชติ นนฺทนนานตฺตํ, ส.น. ๑๒/๓๔๔/๑๗๓)

ฉันทะ คือ ความอยาก พอใจ ชอบใจปรารถนา แยกเป็น ๒ ประเภท คือ

ฝ่ายร้าย: **ตัณหาฉันทะ** เรียกสั้นว่า**ตัณหา** = อยากได้ อยากเอา อยากเป็นใหญ่ ฯลฯ

ฝ่ายดี: กัตตุกัมมตาฉันทะ เรียกสั้นว่า**ฉันทะ** = อยากทำให้สิ่งนั้นๆ อยากทำให้คนนั้นๆ เข้าถึงสภาวะที่ดีงาม เต็มเปี่ยม สมบูรณ์ของเขา/ของมัน

เมื่อคนสั่งกับคิดการต่างๆ ความอยากแบบตัณหาหรือแบบฉันทะ ก็จะเป็นแรงขับเคลื่อนพฤติกรรมไปตามสั่งกับความคิดนั้น ตัณหาและฉันทะนั้นเป็นจุดแยกสำคัญยิ่งที่ตัดสินว่าคนจะไปทางอริชชา หรือไปทางปัญญา **จึงจะต้องใส่ใจปลูกปลูกฉันทะขึ้นมา**

ฉันทะนี้เป็นคุณสมบัติในใจ ซึ่งทำงานรวมอยู่ในวายามะ โดยเป็นตัวเริ่มต้นของวายามะนั้น

๖. ดังพุทธพจน์ว่า “...ฉนฺทํ ชนฺติ วายมตี...” การขับเคลื่อนเริ่มต้นด้วยให้ **ฉันทะ** เกิดขึ้น พอใจรักอยากทำ ก็พยายาม เป็น **วายามะ** เอาเรี่ยวแรงมาลงมือทำการ มีวิริยะ ความเพียร คือ แก่แล้วกล้า เดินหน้า ก้าวไป ใจสู้ พยายาม คิดค้นพิจารณาวิจัยชี้แจงพูดจาทำการนั้นให้ถูกต้องได้ผลจนสำเร็จ

๗. เมื่อเพียรพยายามก้าวไปกับสิ่งกပ် ในการคิดการพูดจาทำการทั้งหลายนั้น ก็ต้องมี **สติ** ตื่น-ทัน-พร้อม-รับหน้า-จ่อ-จ้อง-จับ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงาน ไม่ใจลอย ไม่เผลอไผล ไม่พลาด ไม่หลุด ไม่หาย ไม่ลืม จับได้ตามทันอยู่กับการที่ทำ อยู่กับเรื่องที่เกี่ยวข้อง ตรวจ-คัด-จัด-เลือก อะไรผิด-ร้าย เลิก-ละ-ผละ-เว้น-กัน-ยัง อะไรถูก-ดี-ใช่ มุ่งเข้าหา-เอา-จับไว้-เกาะติด-ตามไม่ปล่อย ให้ปัญหาทำงานได้คล่องไวเต็มวิสัย

๘. เมื่อมีสติ ใจตื่นพร้อม ทันต่อความเป็นไปรอบตัว ไม่เผลอไม่พลาด จับเรื่องจับงานไว้ให้ **สมาธิ** คือภาวะที่ใจเป็นหนึ่งเดียว ตั้งมั่น มุ่งแน่ว อยู่ตัว ได้ที่ ซึ่งเอาคุณสมบัติเกี่ยวข้องที่เป็นกำลังพลทำงานของจิตใจมารวมกันมั่นแน่มุ่งแน่วไปที่เรื่องทำงานนั้น ก็ทำให้กิจกรรมทุกอย่างของชีวิตดำเนินไปอย่างดีที่สุด เฉพาะอย่างยิ่งคือสร้างโอกาสให้ปัญหาทำงาน จัดการกับสิ่งทั้งหลาย และพัฒนาไปได้อย่างดีที่สุด

เป็นอันครบองค์ ๘ ของมรรค ที่จัดแยกเป็น ๓ หมวด ให้เห็นว่าในแต่ละด้าน มีอะไรบ้างเป็นตัวประกอบสำคัญ และโดยการชี้ทางส่องนำของปัญญาในวิสัยของ **ทวิญญู-สังกัป** แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมแห่งศีลทาง **กาย-วาจา-อาชีวะ** ด้วยเรี่ยวแรงกำลังงานของจิตใจที่มี **วายามะ-สติ-สมาธิ** ก็มีการดำเนินชีวิตที่ดี มีความเป็นอยู่โดยมีการพัฒนาชีวิตนั้นตลอดเวลา ไม่เป็นชีวิตที่เรื้อยเปื่อยเฉื่อยชาจมอยู่ในความประมาท ก็จะก้าวไปในการพัฒนาชีวิตนั้น ครบเต็มระบบองค์รวมของมรรค

ในทางตรงข้าม ถ้าองค์มรรคไม่ถูกต้อง ไม่เป็นสัมมา แต่ไปทางร้ายเสียหายผิดพลาด เป็นมิจฉา เริ่มแต่มีมิจฉาทิญญู ก็จักคิด จักพูด จักทำผิดร้ายเสียหาย เป็นต้น (เป็นมิจฉาสังกัปป์ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ) ทำให้ดำเนินชีวิตในทางที่ผิดที่ร้ายกลายเป็นอนริยมรรค/อนารยมรรคไป ไม่สัมฤทธิ์จุดหมายของการพัฒนา

ทั้งนี้ ในการพัฒนาชีวิตนั้น ต้องให้ได้ปัญญาเป็นจุดมุ่ง แล้วปัญญานั้นจะได้มาเป็นฐานของมรรค เป็นทฤษฎีคือความเชื่อถือรู้เห็นเข้าใจ ซึ่งเป็นต้นทางของความคิด ออกสู่การพูดการทำ พร้อมไปกับการพัฒนาจิตใจ เพราะฉะนั้น เราจึงต้องการให้ได้ทฤษฎี ที่พัฒนาถึงขั้นเป็นสัมมาทฤษฎี ซึ่งจะพาองค์อื่นๆ ให้เป็นสัมมาตามไปด้วย

ที่นี้ ที่ว่าระบบการดำเนินชีวิตของมรรคนั้น มุ่งให้เป็นอริยมรรค โดยให้การดำเนินชีวิต เป็นการพัฒนาชีวิตนั้น ก็ต้องย้ำอีกว่า การพัฒนาชีวิตนั้น มีแกนอยู่ที่การพัฒนาปัญญา ซึ่งเป็นตัวนำกระบวนการ และนำไปบรรลุจุดหมาย และท่านก็แสดงให้เห็นการพัฒนาของปัญญานำไปถึงจุดหมายอย่างไร ดังนั้น ต่อจากองค์ทั้ง ๘ นี้ เหนือมรรคขึ้นไป จึงมีสัมมาอีก ๒ คือ สัมมาญาณ และสัมมาวิมุตติ

สัมมาญาณ ความรู้ชอบ คือความรู้ถูกต้องเต็มปัญญานั้น ก็เป็นความจบของการพัฒนาปัญญานั้นเอง กล่าวคือ ในเบื้องต้น เริ่มด้วยความรู้ความเข้าใจที่ยังเป็นการมองเห็นตามเหตุผล ที่เรียกว่าสัมมาทฤษฎี แล้วความรู้ความเข้าใจนี้ พัฒนาขึ้นไป จนกลายเป็นการรู้การเห็นด้วยปัญญาของตนประจักษ์แจ้งจริงโดยสมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่า สัมมาญาณ

ในการพัฒนาของชีวิตตามวิถีแห่งมรรค ซึ่งเป็นกระบวนการของธรรมชาตินี้ การพัฒนาขององค์ธรรมภายในที่ดำเนินไปทั้งหมด เมื่อว่าโดยผลรวม จึงพูดได้ว่า มรรคนั้น เริ่มด้วยปัญญา และจบลงด้วยปัญญา

เมื่อมี สัมมาญาณ รู้เข้าใจมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาวะแล้ว ก็หลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นสัมมาวิมุตติ

โดยนัยนี้ สัมมาทฤษฎี จึงเป็นสะพานเชื่อม ที่ทอดจาก อวิชชา ไปสู่วิชชา เมื่อเกิดสัมมาญาณ มีวิชาแล้ว ก็หลุดพ้นเป็น สัมมาวิมุตติ ถึงจุดหมาย^๑

^๑ เพิ่มหัวข้อทั้งสองนี้ (สัมมาญาณ กับ สัมมาวิมุตติ) ต่อเข้าไปกับมรรค รวมเป็น ๑๐ เรียก สัมมัตตะ หรือ อเสกขธรรม (ธรรมของผู้จบการศึกษา) ๑๐ ดู ที.ปา.๑๑/๓๖๒/๒๘๖; ๔๗๕/๓๔๒

องค์ ๓ ของมรรค ที่ต้องใช้เสมอเป็นประจำ

มีองค์มรรคอยู่ ๓ ข้อ ที่ต้องใช้อยู่เสมอ เพื่อให้ดำเนิน หรือเดินหน้า ก้าวไปด้วยดีในการปฏิบัติ* โดยมีบทบาทสำคัญ ต้องเกี่ยวข้องและปฏิบัติร่วม พร้อมกันไปกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อ คือ

๑. สัมมาทิฐิ (ปัญญาซึ่งรู้เห็นเข้าใจถูกต้อง)
๒. สัมมาวายามะ (ความเพียรพยายามถูกต้อง) และ
๓. สัมมาสติ (สติถูกต้อง)

เหตุที่ต้องปฏิบัติร่วมกับข้ออื่นอยู่เสมอ นั้น เห็นได้ง่าย ด้วยการเปรียบเทียบกับการเดินทาง

สัมมาทิฐิ เป็นเหมือนไฟส่องทางหรือเข็มทิศ ให้เห็นทางและมั่นใจ ในทางอันถูกต้อง ที่จะนำไปสู่จุดหมาย

สัมมาวายามะ เป็นเหมือนการออกแรงก้าวไป หรือแรงขับเคลื่อน ผลักดันให้วิ่งแล่นไป

ส่วนสัมมาสติ เป็นเหมือนเครื่องบังคับ (เช่น พวงมาลัย หางเสือ) ควบคุม ระวัง ให้การเดินทางอยู่ในเส้นทาง ถูกจังหวะ และหลบหลีกพ้นภัย

องค์ ๓ นี้ อาจมาในชื่อที่ต่างออกไป เช่น ในการปฏิบัติวิปัสสนา ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ปัญญาคือสัมมาทิฐิ มาในคำว่า “สมุปะชาโน” สัมมาวายามะ มาในคำว่า “ฮตาปี” สัมมาสติ มาในคำว่า “สติมา”

การปฏิบัติในขั้นศีลก็ตาม สมาธิก็ตาม ปัญญาก็ตาม จะต้องอาศัย องค์มรรค ๓ ข้อนี้ ทุกขั้นตอน^๑

* “ปฏิบัติ” ในภาษาบาลี แปลว่า ดำเนิน เดินทาง เช่น มคค์ ปฏิปชติ, มคคปฏิปตติ

^๑ เรื่ององค์มรรค ๓ ข้อเกิดร่วมกับองค์มรรคข้ออื่นๆ ดู มหาจิตตารัสกสูตร ม.ญ.๑๔/๒๕๒-๒๕๑/ ๑๘๐-๑๘๙

ระบบแยกส่วนของไตรสิกขา จัดการศึกษาพัฒนาวิถีชีวิตองค์รวมของมรรค

มีสิกขาการศึกษาคือ ก็เดินทางมรรค ไปถึงจุดหมาย

ดังได้กล่าวแล้วว่า ทางชีวิต หรือการดำเนินชีวิตนั้น เรียกว่า “มรรค” เมื่อดำเนินชีวิตถูกต้อง ก็เป็นการพัฒนาชีวิต พุดง่ายๆ ว่าพัฒนา มรรค หรือทำให้มรรคนั้นพัฒนาโดยมีชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดีงามถูกต้ององอก งามมันคงมีคุณค่าที่มันใจ

เมื่อมรรคนั้นพัฒนาก้าวหน้าไปถูกทางเป็นอย่างดี คือเป็นระบบองค์ รวมที่พร้อมบริบูรณ์ ซึ่งจะนำไปถึงจุดหมายแห่งความสุขและอิสรภาพ มรรค นั้นก็ได้ชื่อว่าเป็นอริยมรรค ซึ่งมีองค์ประกอบแต่ละอย่างถูกต้องเป็นสัมมา

ที่นี่ การดำเนินชีวิตหรือเดินทางชีวิตที่จะเป็นการพัฒนาชีวิตนั้น ก็ ต้องดำเนินให้ถูกทางถูกต้อง ซึ่งต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจเป็นทุน ประเดิมอยู่บ้าง เหมือนคนเดินทาง เมื่อตัวเองไม่มีประสบการณ์ ไม่รู้ว่าใช่ ทางหรือไม่ หรือทางไหนผิด ทางไหนถูก ถ้าเขาฉลาด ก็รู้จักไล่ถามผู้รู้ ฟัง คำบอกของผู้รู้ผู้ชำนาญทาง ดูเขาชี้ทาง

ถ้าให้ดีให้มันใจยิ่งกว่านั้น ก็ขอพึ่งผู้ชำนาญทางนั้นบรรยายให้ฟังให้ ชัดไปเลยว่า ทางนั้นเริ่มต้นที่นั่น ไปถึงนั่น จะเจออันนั้นๆ อันไหนใช่ อัน ไหนไม่ใช่ จะแก้ปัญหาคือจุดนั้นๆ อย่างไร ฯลฯ พุดสั้นๆ ว่าให้มีทุนความรู้ เข้าใจไว้บ้าง นี่คือนมรรคนั้น เริ่มต้นด้วยปัญญา โดยมีความรู้เข้าใจให้ตัว มองเห็นและยึดถือไว้ได้ เรียกว่าพอให้มีทิวทัศน์ที่ถูกต้อง

ที่นี้ก็พูดรวบรัดว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้ผู้ชำนาญทาง โดยได้ทรง ค้นพบทางคือมรรคหรือมรรคาที่ถูกต้อง และทรงบุกฝ่าสับสนคั่นเดินทางนั้นจน ได้ถึงจุดหมายแล้ว และมีใช้ทรงถึงจุดหมายเท่านั้น แต่ทรงนำเอา ประสบการณ์มากมายของพระองค์มาทรงจัดวางแผนการเดินทางไว้เพื่อให้ ผู้ต้องการคือมีฉันทะ จะได้เดินทางไปได้อย่างถูกต้องและมันใจ กับทั้งได้ทรง ชี้ทางให้แก่คนมากมายให้คนเหล่านั้นไปถึงจุดหมายอย่างพระองค์แล้วด้วย

การเรียนรู้ฝึกหัดเดินทางคือดำเนินมรรคนั้น เรียกว่าศึกษา หรือ **สิกขา** เมื่อฝึก เมื่อหัด เมื่อศึกษาไปๆ ก็เป็นการพัฒนา ก็เดินทางชีวิตคือมรรคนั้นก้าวหน้าไปๆ จนลุล่วงจุดหมายดังที่ว่า

ในการนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงจัดทำแผนสิกขาคือการศึกษานี้ไว้เป็นระบบ และมีขั้นตอนลำดับ พร้อมทั้งรายละเอียดอย่างชัดเจน

เมื่อได้บอกไว้ข้างต้นแล้วว่า ทางชีวิตหรือการดำเนินชีวิตคือมรรคนั้นเป็นไปตามกระบวนการตามธรรมชาติของมันเป็นเอง ที่นี้เมื่อเราจัดการฝึกตามระบบของสิกขา แผนของสิกขาคือการศึกษานั้น ก็ทำให้กระบวนการของชีวิตดำเนินก้าวหน้าไปตามทางดำเนินของมรรค นี่คือการจัดการของคน (ผู้รู้) ที่ทำให้กระบวนการของธรรมชาติเดินหน้าเป็นไปตามที่ต้องการ ด้วยปัญญาที่ถึงธรรมเข้าถึงธรรมชาติ

ทวนความย้ำว่า กระบวนการฝึกที่เราตั้งใจจัดการกับชีวิตนี้ เป็น **สิกขา** ส่วนกระบวนการของชีวิตเองที่เป็นไปตามธรรมชาติของมันเท่าที่ฝึกศึกษาพัฒนาไปได้ เป็น **มรรค** เราจึงจัดการฝึกศึกษาพัฒนาคนด้วยสิกขาเพื่อให้คนนั้นมีมรรคที่ก้าวหน้าไปอย่างดี นี่คือสอดคล้องกัน

เป็นอันว่า ฝ่ายมรรคนี้นำไปตามกระบวนการของชีวิต เมื่อสิกขาคือกระบวนการฝึกนั้น ฝึกให้ทำให้ดำเนินไปได้แค่ไหน ก็มีการดำเนินของชีวิตไปตามทางที่เป็นมรรคก้าวหน้าไปได้แค่นั้น

นี่คือสิกขาเข้ามาในชีวิตของคน เกิดเป็นมรรคที่ชีวิตของคนดำเนินไปตามนั้น สิกขาฝึกศึกษาพัฒนามาได้แค่ไหน ก็มีมรรคที่จะดำเนินชีวิตไปได้แค่นั้นอย่างนั้น พูดแบบชาวบ้านว่า ฝึกอย่างไร ก็ได้ อย่างนั้น

ที่นี้ พอมาดำเนินชีวิต บอกแล้วว่า ฝึกอย่างไร ก็ได้ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อฝึกด้วยสิกขา ๓ ด้านนั้น ก็ดำเนินชีวิตโดยมีพฤติกรรม มีจิตใจ แล้วก็มีปัญญา ที่ได้พัฒนาขึ้นมาให้ดำเนินไปได้ด้วยดีอย่างนั้น เพราะฉะนั้น โดยสิกขา/ไตรสิกขา/การศึกษา ๓ ทำให้มี ศีล มีสมาธิ มีปัญญา อย่างไรก็ดี ก็ได้มรรคคือการดำเนินชีวิต ที่แยกออกไปเป็น ๓ มีศีล มีสมาธิ มีปัญญา อย่างนั้น ตรงกัน ดังที่บอกแล้วว่า ฝึกอย่างไร ก็ได้ อย่างนั้น

ตามทีว่านี้ จึงเป็นธรรมดาว่า ระบบของสิกขา คือระบบการศึกษา นั้น จะต้องสอดคล้องกับระบบการดำเนินชีวิตของมรรค

ดังที่ว่าแล้ว **มรรค**เป็นระบบองค์รวมของทางดำเนินในการพัฒนาชีวิต โดยมีองค์รวม ๘ ประการ ซึ่งจัดกลุ่มเป็น ๓ คือ **ศีล สมาธิ และปัญญา**

ดังนั้น แผนของ**สิกขา** ก็จึงจัดเป็นระบบการศึกษาที่มี ๓ ส่วน หรือ ๓ ด้าน เรียกว่า **ไตรสิกขา** (the Threefold Training) ดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา การฝึกศึกษาให้มีพฤติกรรมกาย วาจา และอาชีวะ พร้อมทั้งการสื่อสารสัมพันธ์ ที่สุจริต เกื้อกูล มีผลดี (Training in Higher Morality)

๒. อธิจิตตสิกขา การฝึกศึกษาพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพได้ที่ เจริญไปในสมาธิ (Training in Higher Mentality หรือ Concentration)

๓. อธิปัญญาสิกขา การฝึกศึกษาในปัญญาสูงขึ้นไป ให้รู้คิดเข้าใจมองเห็นตรงตามเป็นจริง ที่จะทำให้สำเร็จผลที่หมาย (Training in Higher Wisdom)

ไตรสิกขานี้ เป็นระบบปฏิบัติในการฝึกที่สิกขา ๓ นั้นสัมพันธ์กัน ส่งผลต่อกันขึ้นไปให้ถึงจุดหมาย แต่ละข้อมีคำว่า “**อธิ**” นำหน้า เป็น **อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญา** ขอรวบรัดอธิบายให้เข้าใจสั้นๆ ว่า

ถ้าถือศีล ๕ รักษาศีล ๘ เป็นต้น โดยเข้าใจแค่ว่าจะเป็นคนดี ได้ประพฤติดี ตายแล้วจะได้ไปสวรรค์ ฯลฯ ศีลนั้นเป็นแค่ศีล (ศีลสามัญ) แต่ถ้ารักษาศีลนั้น โดยรู้เข้าใจมองเห็นว่าการมีศีลนั้นจะเป็นฐานของการพัฒนาจิตใจ เกื้อหนุนสมาธิต่อไป ศีลของเขานั้น จึงจะเป็น**อธิศีล** เป็นสิกขา เข้าในไตรสิกขา

ถ้าฝึกจิต เจริญสมาธิ เพื่อจะได้ฌาน ได้สมาบัติ สำเร็จอภิญญา เช่นจะได้มีอิทธิปาฏิหาริย์ เหาะได้ หายตัวได้, จะได้เข้าฌานเสวยสุขเต็มด้นานเนไม่ต้งกินไม่ต้องนอน, หรือได้สมาธิจิตแน่วตั้งเข้าถึงองค์ตันสภาวะ เข้าร่วมกับพระพรหม (พรหมสัพพิตา) ฯลฯ อย่างนี้เป็นความสำเร็จทางจิต จบที่สมาธิ ไม่ก้าวไปถึงปัญญา จะถึงไหนๆ ก็เป็นแค่จิต ไม่เป็นอธิจิต ไม่เข้าในไตรสิกขา แต่ถ้าปฏิบัติโดยรู้เข้าใจคิดหมายว่า จะมีสมาธิได้ฌานที่จะให้จิตทำงานในการพัฒนาปัญญาได้ดี จะได้ฌานแม้แค่ปฐมฌาน เพื่อใช้เป็นฐานของการพัฒนาปัญญา เป็นบาทของวิปัสสนา ก็เป็น**อธิจิต** เป็นสิกขา เข้าในไตรสิกขา

ปัญญาที่มีที่ใช้กันทั่วๆ ไป จนถึงปัญญาที่รู้ดีรู้ชั่ว รู้บาปบุญคุณโทษ รู้เข้าใจผลการทำดีทำชั่วของมนุษย์ รู้ว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว (ก็มีมัสสกาปัญญา) ทั้งหมดนี้เป็นปัญญา ยังไม่ใช่อธิปัญญา ปัญญาที่เข้าใจความจริงที่เป็นธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย รู้อนิจตา ทุกขตา อนัตตตา มองเห็นไตรลักษณ์ มองเห็นปัจจัยการ คือความสัมพันธ์เป็นปัจจัย แก่กันของสิ่งทั้งหลาย เป็นวิปัสสนาปัญญา จึงเข้าไตรสิกขา เป็น**อธิปัญญา**

“อธิ” แปลว่า “ยิ่ง” เป็นคำย่ำสำคัญว่าเป็นการศึกษาที่ฝึกมิใช่แค่ ให้มีศีล มีจิตดี และมีปัญญาที่เจริญขึ้นเท่านั้น แต่ต้องให้ถึงขั้นที่องค์ทั้ง ๘ พัฒนาเป็นอริยมรรค (ให้องค์ทั้ง ๘ เป็นสัมมา)

เป้าหมายหลักคือปัญญาศูนย์กลางบัญชาการเดินทาง สิกขาจัดการฝึกทุกกองกำลังให้พร้อมเสนอสนองงาน

อย่างที่ว่าแล้ว องค์ทั้ง ๘ ของมรรคนั้นพัฒนาไปด้วยกันแบบ ประสานสัมพันธ์สืบทอดกันไปในระบบบงครวม แต่ในการศึกษาของสิกขานี้ ซึ่งเป็นการพัฒนามรรคนั้นเอง ผู้ศึกษาจะทำการฝึกศึกษาแบบแยกส่วนว่าเป็นแต่ละรายการๆ ไป ด้วยความฉลาดที่จะจัดการให้เหมาะให้ตรงจุดไปตามแผนของสิกขา โดยที่ในเวลาเดียวกันนั้นก็มีปัญญาตระหนักรู้อยู่ถึงระบบการพัฒนาแบบบงครวมของมรรค และเข้าใจที่จะให้ระบบทั้งสองนั้นเชื่อมประสานรับทอดต่อกันไป

ได้บอกแล้วว่า ในการพัฒนาของมรรคนั้น จุตรวมที่มุ่งเน้นเป็นเป้าหมายอยู่ที่**ปัญญา** ซึ่งเป็นหัวหน้าที่ชี้ช่องนำทางให้แก่ประดาองค์มรรคทั้งกระบวนการ จึงต้องพัฒนาปัญญาเท่าที่รู้เข้าใจมองเห็นเชื่อถือยึดถือเป็น**ทิวฐิ**อยู่ในเวลานั้นๆ ให้รู้เข้าใจถูกต้องมองเห็นแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้นไปๆ จนเป็นญาณที่รู้เข้าใจมองเห็นทั่วตลอดตรงตามที่เป็นจริง

ที่นี้ ในการศึกษาตามแผนของสิกขานั้น ตอนเริ่มต้น เมื่อคนนั้นๆ มีพื้นฐานความรู้เข้าใจเชื่อถือเป็นทิวฐิถูกต้อง เป็นทุนเป็นฐานไว้ให้ไปได้ถูกทางแล้ว การศึกษาขั้นต้น จะมุ่งไปที่การผัสสะรับรู้สื่อสารการประพจน์แสดงออกทำการ

ทางกาย วาจา ที่เป็นการติดต่อสัมพันธ์ภายนอก หรือชั้นหยาบ คือ **ศีล** เฉพาะอย่างยิ่งพฤติกรรมเคยชิน เพื่อเตรียมพื้นฐานให้พร้อม และให้เกื้อหนุนแก่การที่จะฝึกฝนพัฒนาจิตใจ ซึ่งเป็นชั้นภายในละเอียดกว่า ให้ได้ผลดีต่อไป

โดยนัยนี้ ในทางปฏิบัติ เมื่อจัดเป็นระบบการศึกษาแบบช่วงกว้าง แม้จะพัฒนาไปพร้อมด้วยกันทั้ง ๓ ด้าน แต่แผนการศึกษาจะวางจุดเด่น จุดเน้นเลื่อนไปตามลำดับ คือ การฝึกเริ่มที่การสื่อสารสัมพันธ์ทางผัสสะและพฤติกรรมการแสดงออกภายนอกทางกายวาจา (**ศีล**) ก่อน แล้วประณีตขึ้นมาสู่การฝึกอบรมจิตใจ (**สมาธิ**) จนถึงระดับสุดท้าย คือ พัฒนาความรู้เข้าใจ เข้าถึงความจริง (**ปัญญา**) ให้แจ่มแจ้งจนพ้นจากอวิชชาตัณหาอุปาทาน

มองลำดับขั้นตอนง่ายๆ **ศีล** เป็นที่เชื่อมต่อและเป็นที่ตั้งต้น คล้ายเป็นนอกชาน คือจะ *ออกจากบ้าน* ไปหาใคร ไปตลาด ไปในชุมชน ไปไหนๆ ก็ตั้งต้นที่นอกชาน หรือมาจากไหนๆ จะ *เข้าไปในบ้าน* ก็ตั้งต้นที่นอกชาน **ศีล** คือความประพฤติดี มีพฤติกรรมดีงาม อยู่ร่วมในสังคมและสิ่งแวดล้อมโดยมีการสื่อสารสัมพันธ์ทางกายวาจาที่เกื้อกูลเป็นมิตร รับรู้ดูฟังอย่างเป็นคุณ แก่ชีวิต ช่างนอก ก็อยู่ดีไม่มีเวรภัย ช่างใน ใจก็รื่นชื่นสบายไม่ขุนช่อง เป็นภาวะที่พร้อมและเกื้อหนุนการพัฒนาจิตพัฒนาปัญญาต่อไป

ลองมองดูในชีวิตประจำวัน ให้เห็นความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องกัน ของไตรสิกขานี้ อย่างง่ายๆ ฟันๆ เช่นว่า

(**ศีล→สมาธิ**) เมื่อประพฤติดี ตั้งวางจิตใจไว้ได้ดีในการรับรู้สื่อสาร มีความสัมพันธ์ที่ดี ได้ทำประโยชน์ อย่างน้อยดำเนินชีวิตสุจริต มั่นใจในความบริสุทธิ์ของตัว ไม่ต้องกลัวการลงโทษ ไม่มีเวรที่จะต้องหวาดสะดุ้งภัย ไม่หวั่นใจเสียใจต่อเสียงตำหนิหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม ไม่ฟุ้งซ่านวุ่นวายใจเพราะรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตน หรือดียิ่งกว่านั้น เมื่อระลึกถึงการที่ได้ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น ได้ทำประโยชน์นั้นๆ ไว้ ใจก็เอิบอัมชื่นบาน เป็นสุข ปลอดโปร่ง สงบ และมันแน่ว มุ่งไปกับเรื่องที่คิด ที่พูด ที่ทำได้อย่างดี

(**สมาธิ→ปัญญา**) ยิ่งจิตใจสดชื่น เบิกบาน ปลอดโปร่งโล่งเบา ไม่ฟุ้งซ่าน สงบ อยู่ตัว ไร้สิ่งขุ่นมัว สดใส มุ่งไปอย่างแน่วแน่เท่าใด การรับรู้การ

คิดพิจารณาองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจน ไม่เอนเอียง ตรงตามจริง แล่น คล่อง เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น

อุปมาในเรื่องนี้ เหมือนว่า

ตั้งภาชนะน้ำไว้ด้วยดินที่เรียบสนิท ไม่ไปแก่งล้นหรือเขย่ามัน (*ศีล*) เมื่อน้ำไม่ถูกกวน คน พัด หรือเขย่า สงบนิ่ง ผงฝุ่นต่างๆ ก็นอนกัน หายซ่อน น้ำก็ใส (*สมาธิ*) เมื่อน้ำใส ก็มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน (*ปัญญา*)

ในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นไป ที่ถึงขั้นจะให้เกิดญาณ อันรู้แจ้งเห็นจริง จนกำจัดอาสวกิเลสได้ ก็ยังต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลืออารมณ์หรือสิ่งที่กำหนดไว้ใช้งานเพียงอย่างเดียว เพื่อทำการอย่างได้ผล จนสามารถกำจัดกวาดล้างตะกอนที่นอนกันได้หมดสิ้น ไม่ให้มีโอกาสชุ่นอีกต่อไป

นี่คือระบบการศึกษาพัฒนามนุษย์ ที่เรียกว่า **ไตรสิกขา** คือการศึกษา ๓ ส่วน ซึ่งจัดลำดับเป็น อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ที่จะพัฒนา **ศีล สมาธิ ปัญญา** ให้ประสานส่งต่อกันเป็น **มรรค** ที่จัดลำดับเป็น **ปัญญา ศีล สมาธิ**

โดยนัยนี้ การศึกษาที่ถือว่าเป็นการจัดการจากภายนอก เมื่อมองเข้าไปในตัวคน ก็ จะเห็นการทำงานขององค์ธรรมต่างๆ ของ **มรรค** ที่พัฒนางอกงามขึ้นไป อย่างประสานกลมกลืนกันกับกระบวนการฝึกศึกษาแห่ง **ไตรสิกขา** ที่จัดจากภายนอก

เมื่อฝึกคนให้ศึกษา หรือคนศึกษาโดยฝึกตน ตามหลัก **ไตรสิกขา** ก็ทำให้ชีวิตของเขาเจริญงอกงามก้าวไปในทางถูกต้อง ที่เรียกว่า **มรรค**

พูดอย่างภาพพจน์ว่า เอาการศึกษาทั้ง ๓ ของ **ไตรสิกขา** ใส่เข้าไปในตัวคน (หรือเอาคนใส่เข้าไปในกระบวนการของไตรสิกขา) ผลออกมา คือการเดินหน้าไปในทางหรือวิถีชีวิตดีงามแห่ง **มรรค** หรือในการดำเนินชีวิตอันประเสริฐคือ **พรหมจริยะ**

พูดสั้นที่สุดว่า **ฝึกด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็เดินหน้าไปในมรรค**

ศึกษาใช้รายการแยกส่วนจัดการจากข้างนอกเข้าไป

ได้พูดไว้ข้างต้นว่า ศึกษาเป็นการจัดการจากภายนอก โดยทั่วไปตามรายการที่กำหนดให้ฝึกให้ศึกษา เป็นเรื่องๆ เป็นชุดๆ ไป ในแบบแยกส่วนตามแผนของศึกษา

ยกตัวอย่างง่ายๆ เช่น จะให้คนเรียนรู้ ให้ฝึก ให้ศึกษา เพื่อจะได้เป็นคนมีศีล

ก่อนจะพูดต่อไป ขอทำความเข้าใจกันไว้ก่อนว่า ในเรื่องธรรมะ และในเรื่องพระพุทธศาสนาทั่วๆ ไปนั้น ในภาษาไทย มีปัญหาเรื่องถ้อยคำที่เพี้ยนความหมาย มากมายไปหมด เช่น *มานะ* มีความหมายเดิมว่าอยากใหญ่อยากโตถือตัว แต่ในภาษาไทยกลายเป็นม่งมันพากเพียร *อิฉะ* เดิมว่าความอยาก แต่ในภาษาไทยกลายเป็นริษยา *ภาวะ* เดิมว่าพัฒนา แต่ในภาษาไทยกลายเป็นพรำบ่นคิดหมายให้สม ดังนั้นเป็นต้น

ศีลก็เป็นคำหนึ่งที่คนไทยเข้าใจคลาดเคลื่อน อย่างน้อยก็พรำมั่วคลุ้มเครือ จึงต้องทำความเข้าใจให้ชัดก่อน

ศีลนั้น ในความหมายที่จริงแท้ หรือเคร่งครัด เป็นคุณสมบัติในตัวคน เช่นว่าเขาเป็นคนมีศีล ก็คือเขามีความประพฤติ มีพฤติกรรม การแสดงออกทางกายทางวาจาที่ดี ไม่เบียดเบียน ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหาย แต่คนไทยมักมองศีลในความหมายว่าเป็นกฎ เป็นข้อห้าม เป็นข้อๆ ซึ่งอยู่ข้างนอก ที่จะต้องเอาไปปฏิบัติ ไปทำตาม ซึ่งท่านก็ยอมให้ใช้ในความหมายอย่างนั้นได้บ้าง ในระดับที่เป็นภาษาพูด หรือไม่เป็นทางการ เช่นที่พูดว่าขอศีล เอาศีล ๕ ไปรักษา

ในที่นี้ ขอนำเอาเนื้อความที่เคยพูดไว้ที่อื่นมาแล้วเป็นการอธิบาย ดังนี้ว่า ถึงแม้ที่เรียกกันง่ายๆ ว่า ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ นั้น ท่านปล่อยให้เรียกได้ในการพูดจาทั่วไป แต่พอจะเอาจริงจัง จะทำเป็นกิจจะลักษณะ คือในเวลาสมาทาน (จะรับจะถือเอาไปปฏิบัติจริงจัง ที่เรียกกันว่ารับศีล) ท่านให้พูดว่า สิกขาบท ๕ สิกขาบท ๘ สิกขาบท ๑๐ ศีลของพระภิกษุ ที่ชาวบ้านพูดว่าศีล ๒๒๗ นั้น คำที่ถูกต้องคือ สิกขาบท ๒๒๗

เพราะฉะนั้น ขอให้สังเกต เราได้ยินพูดกันเรื่อยว่า ชาวบ้านมาขอศีล แล้วเราก็มักพูดกันว่า พระให้ศีล แต่ดูให้ชัดสิ ที่จริง พระไม่ได้ให้ศีล พระไม่เคยให้ศีล ขอให้ดูคำที่ท่านว่าจริงๆ ไม่มีหรอก พระไม่เคยให้ศีล โยมมาขอศีล แล้วท่านให้อะไร

ที่นี้ก็ดูกันให้ชัด ญาติโยมมาขอศีล มาถึง ก็ว่า

มยฺ ภนฺเต, (วิสุํ วิสุํ รกฺขณฺตถาย), ติสฺรณฺเนน สห, **ปณฺจ สีลาณิ** ยาจาม.

บอกว่า: ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลาย **ขอศีล ๕** พร้อมทั้งไตรสรณะ (เพื่อจะรักษาแยกเป็นข้อๆ)

นี่โยมบอกขอศีล ๕ แล้ว พระจะว่าอย่างไร หลายคนพูดว่าพระก็ให้ศีลซิ แต่เปล่า พระไม่ได้ให้ศีลหรอก ก่อนที่พระจะว่าอะไร ตอนนี้อยู่นั้น ขอให้นึกเหมือนพระบอกในใจว่า

“ศีลเป็นคุณสมบัติในตัวคน ไม่มีใครเอาศีลมาให้แก่โยมได้หรอก ถ้าโยมจะเอาศีล โยมก็ต้องปฏิบัติ แล้วโยมก็ทำตัวให้มีศีลขึ้นมาเองแหละ เอาละนะ อาตมาจะบอกสิกขาบทให้ แล้วโยมเอาสิกขาบทนั้นไปปฏิบัติ โยมก็จะมีศีลเป็นของโยมเอง ถ้าโยมตกลง ก็ว่าตามอาตมานะ”

เสร็จแล้ว พระก็บอกสิกขาบท (ข้อฝึก ข้อศึกษา) ให้ ขอให้ดูนะ:

หนึ่ง: ปาณาติปาตา เวรมณี **สิกขาบท** สมายามิ.

บอกว่า: ข้าพเจ้าขอรับเอาไปถือปฏิบัติ ซึ่ง**สิกขาบท** (ไม่มีคำว่า “ศีล” เลย) ที่จะงดเว้นจากการทำลายชีวิต

นี่แหละ *หนึ่ง* คำว่าศีล ก็ไม่มี *สอง* ก็ไม่ได้ให้อะไรด้วย เพียงแต่บอกสิกขาบทให้ เป็นเรื่องของโยมเอง เมื่อใจเอา โยมก็พูดแสดงความตั้งใจ บอกว่า ตัวข้าพเจ้า ขอรับเอาสิกขาบทไปปฏิบัติ

นี่คือ โยมตกลงเอาสิกขาบท คือข้อฝึก ข้อศึกษา ๕ ข้อ ไปปฏิบัติ แล้วโยมก็จะมีศีลของตัวเอง

เมื่อเข้าใจความหมายของถ้อยคำดีแล้ว ก็มาดูสิกขาในการฝึกศึกษาให้คนมีศีล

ตามแผนของ**สิกขา** ที่จัดการจากภายนอก เมื่อจะให้คนฝึกศึกษา เพื่อเป็นคนมีศีล ท่านก็จัดตั้งวาง**วินัย** (กฎหมาย) ขึ้น วินัยนั้นประกอบด้วย **สิกขาบท** (กฎ หรือข้อบัญญัติ ข้อหนึ่งๆ หรือมาตราหนึ่งๆ) เมื่อบุคคลนั้นๆ ปฏิบัติตาม ถือตาม หรือรักษาสิกขาบทนั้นๆ หรือพูดรวมๆ ว่า ปฏิบัติตามกฎหมาย ก็เป็นคนมี**ศีล** เข้าไปอยู่ใน**มรรค**

จะเห็นว่า วินัย-สิกขาบท กฎหมาย-ข้อบัญญัติ เป็นของจัดตั้งขึ้นข้างนอก อยู่ในแผนของสิกขาคือการศึกษาศึกษา แต่ไม่มีในมรรค

เมื่อคนปฏิบัติตามนั้น ก็กลายเป็นคนมีศีล นี่ถือเป็นคุณสมบัติอยู่ในชีวิตของคน ศีลจึงอยู่ในมรรค

ในทำนองเดียวกัน เมื่อคนต้องการมีสมาธิ เขาไปบอกอาจารย์หรือท่านผู้ชำนาญว่าขอสมาธิ อาจารย์ก็ให้สมาธิไม่ได้ และเขาจะเอาสมาธิ ก็ไม่ได้ อาจารย์จึงต้องใช้วิธีของสิกขา คืออาจารย์บอกวิธีฝึกให้ ที่เรียกว่าให้หรือบอกกรรมฐาน แล้วเขาเอาวิธีฝึกนั้นไปหัดไปปฏิบัติ จนกระทั่งถ้าสำเร็จ เขาก็เกิดมีสมาธิของเขาเอง นี่ก็จะแยกได้ระหว่างขั้นตอนของสิกขา กับของมรรค

เช่นเดียวกันอีก เมื่อคนต้องการมีปัญหา เขาไปบอกอาจารย์ว่าขอปัญญา อาจารย์ก็ให้ปัญญาไม่ได้ และเขาจะเอาปัญญา ก็ไม่ได้ อาจารย์จึงต้องใช้วิธีของสิกขา คือพูดบรรยายอธิบายหรือบอกให้ไปอ่านไปฟังนั้นนี้ แล้วเขาฟังหรือเอาคำสอนคำบรรยายเป็นต้นนั้นไปอ่านไปคิดพิจารณาให้รู้เข้าใจ เขาก็เกิดมีปัญหาของเขาเอง นี่ก็จะแยกได้ระหว่างขั้นตอนของสิกขา กับของมรรค

ทั้งนี้ ก็จึงพูดให้เข้าใจแยกมรรค กับสิกขาได้ เช่นว่า

โยมขอ**ศีล** พระบอก**สิกขาบท** ให้เขาไปรักษา

โยมขอ**สมาธิ** พระบอก**กรรมฐาน** ให้เขาไปปฏิบัติ

โยมขอ**ปัญญา** พระบอก**ข้อธรรมคำเทศน์**กล่าววาทะถ้อยกถา ให้เขาไปวิจย

หรือพูดตามลำดับ จาก**สิกขา** ไปสู่**มรรค** ก็ได้ ว่า

พระบอก**สิกขาบท** ให้เขาไปรักษา โยมจะได้มี**ศีล**

พระบอก**กรรมฐาน** ให้เขาไปปฏิบัติ โยมจะได้มี**สมาธิ**

พระบอก**คำเทศน์**กล่าว**ธรรมกถา** ให้เขาไปพิจารณาวิจย โยมจะได้มี**ปัญญา**

ในเรื่องอื่นๆ ทั่วๆ ไป ก็พึงเข้าใจทำนองนี้

จบการศึกษา วัดด้วยพัฒนา ๔ ด้าน

ทวนความเล็กน้อยว่า **สิกขา** คือการศึกษา มีขึ้นไว้ให้คนเอามาปฏิบัติ เพื่อจะได้พัฒนามรรค คือมรรคาคีรีต* ผู้ที่จบการศึกษาแล้ว ก็เป็นสิกขิตสิกขา (ศิษิตศึกษา) ผู้ที่สำเร็จการพัฒนามรรค ก็เป็นภาวิตมัคค์/ภาวิตมรรค นี่ก็คือพระอรหันต์ ซึ่งเป็น อเสขะ ไม่ต้องศึกษาต่อไปอีก

คำทั้งหลายที่ว่ามานี้ ไม่ต้องตั้งใจ เพียงยกมาให้ดูผ่านๆ ไป เพียงแต่ขอให้สังเกตคำว่า “ภาวิต” ที่แปลว่า ภาวนาแล้ว คือพัฒนาแล้ว

ย้อนมาดูสิกขา คือการศึกษา ที่แยก ๓ ด้าน เป็นไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่า อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา นั้น ได้ทำความเข้าใจกันมาแล้วพอมองเห็นหลัก

ในที่นี้ ขอให้สังเกตคำว่า “ศีล” ซึ่งยังมีความหมายที่ควรรู้เข้าใจเพิ่มอีก

ตามที่เข้าใจกันทั่วๆ ไป **ศีล** คือความประพฤติดี มีพฤติกรรมกาย วาจา ที่สุจริตและเกื้อกูล ตามความหมายนี้ จะเห็นว่า เรามักมองศีลในขอบเขตของศีลพื้นฐาน ที่เรียกกันว่าศีล ๕ ซึ่งเป็นเรื่องของพฤติกรรมกาย วาจา ในการอยู่ร่วมกัน คือในความสัมพันธ์ทางสังคม ที่ไม่เบียดเบียนกัน

แต่ที่จริง ความหมายของศีล มิใช่จำกัดแค่นี้ ศีลเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตเป็นอยู่เป็นไปเคลื่อนไหวทำการต่างๆ อย่างถูกต้องดีงาม เกื้อกูลเป็นคุณประโยชน์ ทั้งในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ในสังคม และในการเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายในโลก ทั้งที่เป็นธรรมชาติและวัสดุ อุปกรณ์สิ่งจัดสรรอุปโภคบริโภคทั้งปวง โดยใช้ช่องทางสื่อสารสัมพันธ์ทำการต่างๆ (ทวาร) ๒ ชุด ในการดำเนินชีวิตเป็นอยู่ ซึ่งแยกได้เป็น ๒ ภาค คือ

ก) ภาครับ-เอาเข้ามา ได้แก่ รับรู้ (ผัสสะ) ทาง **ผัสสทวาร** คือช่องทางรับรู้-เสพผัสสะ ทั้ง ๕ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (อินทรีย์ ๕) ดู-เห็น ฟัง-ได้ยิน ดม-ลิ้มแตะต้อง เช่น อ่านหนังสือ ดู-ฟังดนตรี การบันเทิง กินอาหาร (เสพรส)

(ตา หู จมูก ลิ้น กาย มีคำเรียกรวมกันทั้งชุดว่า “เบญจทวาร**กาย**” แปลว่า กายที่ชุ่มนุ่มของช่องทางรับรู้ทั้ง ๕ จึงเป็นที่มาของชื่อที่เรียกศีลภาคนี้)

* พัฒนามรรค คือมรรคภาวนา (บาลีว่า “มคฺคภาวนา”; “ภาวนา” แปลว่า วัฒนาก็คือ พัฒนานั่นเอง)

ข) ภาคทำการ-แสดงออกไป ได้แก่มีพฤติกรรม แสดงออกไป ในการพูดจา สื่อสาร สัมพันธ์ ประพฤติ ปฏิบัติ และทำการทั้งหลาย ทาง กรรมทวาร ได้แก่ช่องทางทำกรรมทำการ ทั้ง ๒ คือ ทางกาย (กายกรรม) และทางวาจา (วจีกรรม)

การมีวินัยรู้จักใช้ผัสทวาร คือ ตา-หู จู-ฟัง เป็นต้น ให้เป็นคนเป็น ประโยชน์ เช่นได้ปัญญา และไม่ให้เป็นโทษเสื่อมเสียหาย เช่นลุ่มหลงมัวเมา ทะเลาะกัน ก็เป็นศีล, และการมีวินัยรู้จักใช้กรรมทวาร คือกาย-วาจา ไม่พูดจา ไม่ทำการต่างๆ ที่เสียหาย ที่ทำร้ายใครๆ หรือทำลายอะไรๆ พูดแต่ถ้อยคำและทำกิจกรรมที่ติงามสุจริตเป็นคนเป็นประโยชน์ ก็เป็นศีล

โดยนัยนี้ การที่มนุษย์มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมคือหมู่ มนุษย์หรือสัตว์โลก* และกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสรรพวัตถุในสังขารโลก อย่างถูกต้อง ที่เรียกว่าเป็น “ศีล” นั้น จึงมีมากกว่าที่มักเข้าใจกัน ขอยก ศีลซึ่งถือเป็นหลักสำคัญครบชุดสำหรับพระสงฆ์ มาให้ดู มี ๔ อย่าง* คือ

๑. **ปาติโมกขสังวรศีล** ศีลคือความเคร่งครัด (สำรวม) ในวินัยแม่บทใหญ่ (สำหรับพระสงฆ์คือประมวลสิกขาบท ๒๒๗ แต่เมื่อพูดเป็นหลักกว้างๆ ท่านว่าคือ กายสุจริต ๓ และวจีสุจริต ๕⁺ สำหรับคนทั่วไป พึงเทียบกฎหมายหลักของรัฐด้วย)

๒. **อินทริยสังวรศีล** ศีลคือความสำรวมรู้จักใช้อินทริย์ ตา หู ฯลฯ รับรู้ ดู ฟัง... โดยมีสติระวังไม่ตกไปได้อธิพลความรู้สึกชอบ-ชัง ถูกใจ-ขัดใจ เป็นต้น แต่รับรู้เรียนรู้ดูฟัง ให้ได้ความรู้เข้าใจ ได้ปัญญา ได้คุณประโยชน์ และเจริญกุศลธรรม (โดยนิยม ให้ได้สัมผัสสภาพรมณีย์ และพัฒนาการรับรู้จนสามารถบังคับความรู้สึกได้ให้เป็นไปในทางที่เป็นคุณ)

* ในภาษาบาลี “สัตว์” เป็นคำรวมเริ่มตั้งแต่มนุษย์ มีมนุษย์เป็นแกน เช่น โภติสัตว์ มหาสัตว์ ส่วนสัตว์ที่คนไทยมักหมายถึงนั้น คำบาลีเรียกว่า ตีรจณาคตะ ส่วนในภาษาไทย ความหมายที่เพี้ยนในทางแคบลง คงสืบเนื่องมาจากคำพูด ในสมัยก่อน คนไทยพูดว่า สัตว์ตีรจณาน แล้วไปๆ มาๆ เหลือแต่สัตว์ แต่หมายถึงตีรจณาน ที่จริง ดังว่าแล้ว สัตว์หมายถึงมนุษย์ก่อนอื่น

* เรียกว่า **ปาริสุทธิศีล ๕** (ศีลเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์, ศีลเป็นเหตุให้บริสุทธิ์ หรือความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล) ถือเป็นหลักสำหรับชีวิตของพระภิกษุ (เช่น ข.บ.๑/๑๖๑; วิสุทฺธิ.๑/๑๙)

⁺ ถ.บ.๑/๒๔๑; สุตต.บ.๑/๑๔๙; และดู ฎ.บ.๖/๑๐๑

๓. อาชีวปาริสุทธศิลป์ ศิลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริตชอบธรรม เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลียงชีพ

๔. ปัจจยบริโภคศิลป์ ศิลในการบริโภคปัจจัย ๔ คือกินเสพบริโภคด้วยปัญญา โดยรู้จักพิจารณาที่จะกินใช้ให้พอดีที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้ตามความหมายของสิ่งนั้นๆ ไม่เป็นทาสของผัสสะที่เสพรส ดังที่มักเรียกว่า “โภชนเมตตัญญูตา” คือความรู้จักประมาณในการบริโภค เช่นกินพอดีที่จะให้มีสุขภาพดี เพื่อมีชีวิตร่างกายที่เหมาะสมที่พร้อมจะศึกษาใช้งานใช้การ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น (**ปัจจยปฏิเสวนศิลป์** คือศิลปะในการเสพปัจจัย ๔ หรือ**ปัจจยสันนิสิตศิลป์** คือศิลปะเนื่องด้วยปัจจัย ๔ ก็เรียก)

ในภาคปฏิบัติการในการศึกษาของ**สิกขา** คือในไตรสิกขานั้น การมีศิลปะในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งหมด ไม่ว่าด้านสังคม หรือด้านวัตถุธรรม ไม่ว่าจะใช้**กรรมทวาร** ทำกิจกรรมทางกายวาจาพุดจาทำการทั้งหลาย หรือจะใช้**ผัสสทวาร** เอาตาหูตึงรับรู้เรียนรู้อะไรๆ หรือจะกินใช้เสพบริโภคอะไรๆ ก็เป็นการสัมพันธ์กับโลกกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งดำเนินทยอยช่อยแทรกพร้อมๆ กัน ปะปนกันไป รวมอยู่ด้วยกันในข้ออธิศีลนั่นเอง

แต่ในภาคการพัฒนาชีวิตคือมรรคาวานานั้น จะดูพัฒนาการแยกออกไปให้เห็นชัดเจนได้ โดยดูการใช้**กรรมทวาร** ว่าพุดจาทำการในความสัมพันธ์ทางสังคมว่าเป็นไปด้วยดีหรือไม่ เบียดเบียนหรือเกื้อกูลแค่ไหน เป็นต้น แยกเป็นด้านหนึ่ง ซึ่งเรียกชื่อคงเดิมเป็นศิลปะว่า **ศีลภาวนา**

แล้วอีกด้านหนึ่ง ก็ดูการใช้**ผัสสทวาร** ว่า ด้วย**เบญจทวารกาย** เขาใช้ตา หู ฯลฯ ตู ฟัง เสพสิ่งแวดล้อมทั้งธรรมชาติและวัตถุธรรมทั้งหลายได้เป็นอย่างดีไหม กินเป็นอยู่เป็นไหม ใช้อินทรีย์เรียนรู้เสริมคุณภาพจิตพัฒนาปัญญาไหม ขึ้นชมรมณียได้ปติปราโมทย์ไหม ดังนี้ เป็นต้น เป็นการพัฒนาที่แยกออกไป เรียกชื่อว่า **กายภาวนา**

เป็นอันว่า อธิศีล ซึ่งเป็นข้อ ๑ ในระบบของสิกขา ออกผลสำเร็จในปฏิบัติการให้เกิดการพัฒนาของชีวิตในระบบของมรรค มองดูเห็นได้ หรือวัดผลได้ แยกเป็น ๒ ด้าน คือ **กายภาวนา** และ **ศีลภาวนา**

ส่วนอีก ๒ สิกขา คือ อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็ทำให้เกิดการพัฒนา ๒ ด้าน ซึ่งเรียกชื่อตรงกัน เป็น **จิตตภาวนา** และ **ปัญญาภาวนา**

โดยนัยนี้ ไตรสิกขา ก็ทำให้มรรคมงคล ๘ ดำเนินก้าวหน้าไปในการพัฒนาของชีวิต ๔ ด้าน เรียกว่า **ภาวนา ๔** และก็จะใช้ภาวนา ๔ นี้เป็นเกณฑ์วัดผลการศึกษาของสิกขานั้น ว่าผู้ใดมีพัฒนาการเป็นภาวนา ครบ ๔ นี้ ก็คือเป็นผู้จบการศึกษา เรียกว่า “ภาวิต” คือเป็นผู้ที่พัฒนาแล้ว เรียกตามนัยว่าเป็นพระอรหันต์

สิกขา ๓ จึงมาจบที่ ภาวนา ๔ ดังนี้

๑. กายภาวนา พัฒนากาย Physical and Environmental development
๒. ศีลภาวนา พัฒนาศีล Moral development
(or Social development)
๓. จิตตภาวนา พัฒนาจิตใจ Emotional development
๔. ปัญญาภาวนา พัฒนาปัญญา Cognitive and Intellectual Development
(or Wisdom development)

บุคคลที่พัฒนาจบครบ ๔ ภาวนา ดังว่านี้ ก็เป็น ภาวิต ๔ คือ*

๑. ภาวิตกาย (มีกายที่พัฒนาแล้ว = มีกายภาวนา)
๒. ภาวิตศีล (มีศีลที่พัฒนาแล้ว = มีศีลภาวนา)
๓. ภาวิตจิต (มีจิตใจที่พัฒนาแล้ว = มีจิตตภาวนา)
๔. ภาวิตปัญญา (มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว = มีปัญญาภาวนา)

ต้นทุนปัญญาที่จะก้าวไปในมรรคชีวิต

ได้ย่อไปแล้วว่า ปัญญาเป็นธรรมสำคัญที่สุดที่จะนำพาให้ก้าวหน้าไปในทางชีวิตของมรรค คนมีปัญญารู้เข้าใจแค่ไหนอย่างไร ก็ลงตัวเป็นทฤษฎีการมองเห็นของเขา ถ้าทฤษฎีของเขายังไม่เป็นสัมมา เขาก็ก้าวหน้าไปด้วยดีในมรรคนั้นไม่ได้ แต่ก็มีปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ที่จะช่วยให้คนพัฒนา

* เช่น ส.สพ. ๑๘/๑๙๗/๑๔๑; พ.ก. ๒๐/๕๕๐/๓๒๑; วินย. ๑/๓๕๐

ทฤษฎีที่เป็นปัญญาด้านทุนของเขาได้ ปัจจัยที่ว่านี้ต้องถือว่าสำคัญมากในการศึกษา คนเดินทางชีวิตที่ฉลาด จะหาจะใช้ปัจจัยเหล่านี้ให้เป็นประโยชน์ แต่ไม่ว่าจะอย่างไร แผนของสิกขาจะต้องเอาใจใส่จัดปัจจัยเหล่านี้ให้มีขึ้นตั้งแต่ต้น และให้มีคู่เคียงไปกับกระบวนการจัดการศึกษาจนตลอด

ปัจจัยที่ว่านั้นเรียกว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทฤษฎี** มี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปัจจัยภายนอก** เรียกว่า **ปรโตโฆสะ** (เสียงจากผู้อื่น) ได้แก่ คำบอกเล่า ข่าวสาร การแนะนำสั่งสอนจากแหล่งภายนอก เฉพาะอย่างยิ่ง การเรียนรู้จากกัลยาณมิตร

๒. **ปัจจัยภายใน** เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** (การทำในใจโดยแบบคาย) คือการรู้จักคิดพิจารณาซ้ำแรกสืบสาวให้รู้เข้าใจและทำประโยชน์ได้

ปัจจัยสองอย่างนี้ จะช่วยให้ปัญญาอันเป็นทฤษฎีที่มีอยู่ พัฒนาเป็นสัมมาทฤษฎี และพาให้สัมมาทฤษฎีพัฒนาต่อไปจนปัญญาสมบูรณ์เป็นสัมมาญาณ ที่จะให้ถึงจุดหมาย

เรื่องปัจจัยแห่งสัมมาทฤษฎี ๒ อย่างนี้ ยกขึ้นมากล่าวไว้ที่นี่ เป็นการเกริ่นให้เห็นความสำคัญตระหนักไว้แต่ต้น คำอธิบายจะมีข้างหน้า

ความเด่นที่เน้นความสำคัญของไตรสิกขา

- ได้ชื่อว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา

ไตรสิกขา นี้ เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติต่างๆ ไป ได้ปรากฏในหลักที่เรียกว่า **โอวาทปาติโมกข์** (พุทธโอวาทที่เป็นหลักใหญ่ ๓ อย่าง ซึ่งเรียกกันบ่อยว่าเป็น หัวใจพระพุทธศาสนา) คือ^๑

๑. สัพพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (**อริยศีล**)
๒. กุสลสฺสุปสมฺปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (**อริยจิต**)
๓. สจฺจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส (**อริยปัญญา**)

^๑ ที.ม.๑๐/๕๔/๕๗; พ.ธ.๒๕/๒๔/๓๘; การจัดเข้าในไตรสิกขา พิงดู เนตติ.ธ. (ฉบับอักษรพม่า) 10; พ.ธิต.๓๕๓; พ.จริยา.๓๘๕; วิสุทธิ.๑/๖

- เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนบ่อยมาก

ไตรสิกขา นี้ เรียกว่าเป็น “พหุลัมมิกถา” คือ คำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธพจน์แสดงความต่อเนื่องกันของกระบวนการศึกษาฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิที่ศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยสิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ”^๑

ความหมายขององค์ประกอบแต่ละข้อ

ของ

มัชฌิมาปฏิปทา

เรื่องความหมายขององค์ประกอบแห่งมัชฌิมาปฏิปทา หรือเรียกง่าย ๆ ว่า องค์มรรค นี้ จะยกขึ้นกล่าวเฉพาะในแง่ที่น่าสนใจ และควรทำความเข้าใจโดยทั่วไป ตามลำดับเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้

^๑ ที.ม.๑๐/๑๑๑/๑๔๓; ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมที่มุ่งหมาย การฝึกปฏิบัติให้ ศีล สมาธิ ปัญญา นั้น เกิดมีและเจริญพัฒนาขึ้นไป เรียกว่า สิกขา/การศึกษา คือ เป็นอริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา เรียกรวมกันเป็นชุดเดียวว่า ไตรสิกขา

๑. สัมมาทิฏฐิ

ความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำ สัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำอย่างไร? (ด้วยสัมมาทิฏฐิ) จึงรู้จักมิจฉาทิฏฐิ ว่าเป็น มิจฉาทิฏฐิ รู้จักสัมมาทิฏฐิ ว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ รู้จักมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็น มิจฉาสังกัปปะ รู้จักสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ รู้จักมิจฉาวาจา... สัมมาวาจา...มิจฉากัมมันตะ...สัมมากัมมันตะ ฯลฯ^๑

ข้อที่ภิกษุจักทำลายอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งซึ่งนิพพานได้ ด้วยทิฏฐิที่ตั้งไว้ชอบ ด้วยมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ นี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นั้น เป็นเพราะเหตุใด? ก็เพราะตั้งทิฏฐิไว้ชอบแล้ว^๒

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ซึ่งจะเป็เหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดได้ เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเพิ่มพูนในพญุลย์ เหมือน อย่างสัมมาทิฏฐินี้เลย^๓

คำจำกัดความของสัมมาทิฏฐิ

คำจำกัดความที่พบบ่อยที่สุด คือ ความรู้ในอริยสัจ ๔ ดังพุทธพจน์ ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คืออะไร? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ใน ทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ^๔

คำจำกัดความนอกจากนี้ได้แก่

^๑ ม.ญ.๑๔/๒๕๔-๒๕๖/๑๘๐-๑๘๗

^๒ ส.ม.๑๙/๔๓/๑๓; ๒๕๑/๗๓

^๓ พ.ง.ติ.๒๐/๑๘๒/๔๐

^๔ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.ญ.๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ส.ม.๑๙/๓๔/๑๐; ม.ญ.๑๒/๑๑๕/๘๘; ปภ.วิ.๓๕/๑๖๓/๑๓๖; ๕๗๐/๓๑๖; ฯลฯ

รู้กุศลและอกุศลมูล กับ กุศลและกุศลมูล:

เมื่อใด อริยสาวกผู้รู้ชัดซึ่งอกุศล...อกุศลมูล...กุศล...และกุศลมูล ด้วยเหตุเพียงนี้ เธอชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง ประกอบด้วยความเลื่อมใสแน่วแน่มั่นในธรรม เข้าถึงสัทธรรมนี้แล้ว^๑

เห็นไตรลักษณ์:

ภิกษุเห็นรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อเห็นชอบ ก็หายยึดมั่น เพราะความเร่งใจสิ้นไป ก็สิ้นการยึดมั่นติด เพราะสิ้นการยึดมั่นติด ก็สิ้นความเร่งใจ เพราะสิ้นความเร่งใจและหายยึดมั่นติด จิตจึงหลุดพ้น เรียกว่า พ้นเด็ดขาดแล้ว^๒

ภิกษุเห็นจักขุ...โสต...ฆานะ...ชีวกหา...กาย...มโน...รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ความเห็นของเธอ นั้น เป็นสัมมาทิฐิ ฯลฯ^๓

เห็นปฏิจจสมุปบาท: คำจำกัดความแบบนี้ เป็นแบบที่มีมากแบบหนึ่ง และไม่จำเป็นต้องนำพุทธพจน์มาอ้าง เพราะเคยอ้างถึงมาแล้ว^๔

พุทธพจน์อีกแห่งหนึ่ง แยกความหมายของ สัมมาทิฐิ เป็น ๒ ระดับ คือ ระดับที่เป็นสภาวะ กับ ระดับโลกุตตระ

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นไฉน? เรากล่าวว่า สัมมาทิฐิมี ๒ อย่าง คือ สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ ๕ อย่างหนึ่ง กับ สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์มรรค ๘ อย่างหนึ่ง

สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ขันธ ๕ เป็นไฉน? คือความเห็นที่ ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชาผู้มีผล กรรมที่

^๑ ม.ม. ๑๒/๑๑๑/๘๕; (อกุศลมูล ๓ = โลภะ โทสะ โมหะ, กุศลมูล ๓ = อโลภะ อโทสะ อโมหะ)

^๒ ส.ป. ๑๗/๑๐๓/๖๓

^๓ ส.ส.พ. ๑๘/๒๔๕/๑๗๘

^๔ ดู ส.น. ๑๖/๔๒/๒๐; ม.ม. ๑๒/๑๑๓-๑๓๐/๘๗-๑๐๒

ทำไว้ดีและชั่วมีผลมีวิบาก โลกนี้มี พรโลกมี มารตามิ บิดามิ สัตว์ที่เป็น
โอบปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้และ
ปรโลกให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างด้วยตนเอง มีอยู่ นี่แล สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ
เป็นฝ่ายบุญ อำนาจวิบากแก่ชั้นนี้

สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็น
ไหน? คือองค์มรรค ข้อสัมมาทิฐิ ที่เป็นตัวปัญญา ปัญญาทริย ปัญญาพละ
ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ ของผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วย
อริยมรรค ผู้กำลังเจริญอริยมรรคอยู่ นี่แล สัมมาทิฐิที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ
เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค^๑

สัมมาทิฐิในมรรคาแห่งการปฏิบัติ

ก) ลำดับขั้นของการพัฒนาปัญญา

เท่าที่กล่าวมา เห็นได้แล้วว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็น
ตัวนำ ในการดำเนินตามมรรคาแห่งมัชฌิมาปฏิปทา และเป็นตัวยืนที่มี
บทบาทอยู่ตลอดเวลาทุกขั้นตอนของการปฏิบัติ

อย่างไรก็ดี ระหว่างการดำเนินมรรคตลอดสายนี้ สัมมาทิฐิ มิใช่
เพียงเป็นที่อาศัย หรือเป็นตัวสนับสนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ฝ่ายเดียวเท่านั้น
แต่ตัวสัมมาทิฐิเอง ก็ได้รับความอุดหนุนจากองค์มรรคข้ออื่นๆ ด้วย ยิ่ง
การดำเนินตามมรรคก้าวหน้าไปเท่าใด สัมมาทิฐิก็ยิ่งอบรมบ่มตัวให้แข็ง
กล้าชัดเจนมีกำลังบริสุทธิ์มากขึ้นเพียงนั้น และในที่สุดก็กลายเป็นตัวการ
สำคัญที่นำเข้าถึงจุดหมายปลายทางของมรรคา จนกล่าวได้ว่า สัมมาทิฐิ
เป็นทั้งจุดเริ่มต้นและปลายทางสุดของมรรคา

การที่สัมมาทิฐิเจริญคลี่คลายขยายตัวมาตามลำดับในระหว่าง
มรรคาเช่นนี้ ส่องความในตัวว่า สัมมาทิฐิในลำดับหรือขั้นตอนต่างๆ ของ

^๑ ม.ญ.๑๔/๒๕๘/๑๘๑

การปฏิบัตินั้น มีความแตกต่างกันโดยคุณภาพ ตามลำดับหรือตามขั้นตอนนั้นๆ สัมมาทิฐิที่มีเมื่ออยู่ ณ จุดเริ่มต้น ย่อมมีคุณภาพต่างจากสัมมาทิฐิที่มีเมื่อถึงปลายทาง

สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้นที่เดียวก็ดี ที่สุดทางก็ดี อาจมีลักษณะจำเพาะตัวที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของสัมมาทิฐิตามความหมายทั่วไป กล่าวคือ

- สัมมาทิฐิที่จุดเริ่มต้น อาจยังมีลักษณะไม่พร้อมสมบูรณ์ ที่จะควรนับว่าเป็นสัมมาทิฐิเต็มตามความหมายของคำ และ
- สัมมาทิฐิที่ สุดทาง อาจมีคุณสมบัติแปรเปลี่ยนพิเศษออกไป จนควรเรียกชื่อเป็นอีกอย่างหนึ่งต่างหาก

การแยกคำเรียกจึงมีประโยชน์ในกรณีนี้ และโดยที่สัมมาทิฐิก็คือปัญญาในลักษณะหน้าที่อย่างหนึ่ง คำรวมที่เหมาะสมในที่นี้จึงควรได้แก่คำว่า “ปัญญา” ซึ่งหมายความว่า ปัญญาเจริญขึ้นตามลำดับของการฝึกอบรมในมรรคานี้

ปัญญาที่เจริญตามลำดับขั้นนี้ แต่ละขั้นตอนที่สำคัญ มีลักษณะและชื่อเรียกพิเศษอย่างไร ควรพิจารณาต่อไปสักเล็กน้อย

กล่าวตามระบบของมัชฌิมาปฎิปปทา พอดีวางลำดับสังเขปของ “การเจริญปัญญา” ได้ว่า

สำหรับคนสามัญทั่วไป ที่ต้องเรียนรู้ด้วยอาศัยคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น กระบวนการฝึกอบรมจะเริ่มต้นด้วยความเชื่อในรูปใดรูปหนึ่งก่อน ซึ่งมีศัพท์เฉพาะเรียกว่า **ศรัทธา**

ศรัทธานี้ อาจเป็นความเชื่อเพราะพอใจในเหตุผลเบื้องต้นของคำสอนนั้น และหรือความเชื่อในความมีเหตุผล หรือลักษณะอันสมเหตุสมผล น่าไว้วางใจของตัวผู้สอนเอง

จากนั้น จึงมีการรับฟังคำสอน การศึกษาอบรม เกิดความเข้าใจเพิ่มพูนขึ้น มองเห็นเหตุผลที่ถูกต้องด้วยตนเอง ซึ่งเรียกคร่าวๆ ว่า **สัมมาทิฐิ**

เมื่อความเห็นความเข้าใจนี้ เพิ่มพูน และแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นตามลำดับ ด้วยการลงมือปฏิบัติ หรือพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ จนกลายเป็นการรู้การเห็นประจักษ์ ก็นับว่าปัญญาได้เจริญมาถึงขั้นที่เรียกว่าเป็น **สัมมาญาณ** ซึ่งเป็นขั้นที่พ้นจากความเชื่อ (**ศรัทธา**) และพ้นจากความเข้าใจด้วยเหตุผล (**ทิฏฐิ**) ใดๆ ทั้งสิ้น เป็นขั้นสุดทาง และเข้าถึงจุดหมายคือความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งเรียกว่า **สัมมาวิมุตติ**

ลำดับความเจริญของปัญญานี้ อาจเขียนให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

ศรัทธา→สัมมาทิฏฐิ→สัมมาญาณ

→ สัมมาวิมุตติ

ตามกระบวนการนี้ เริ่มแรกทีเดียว ปัญญามีอยู่เพียงในรูปแฝงหรือเป็นตัวประกอบของศรัทธาก่อน แล้วเจริญเป็นตัวเองขึ้นตามลำดับจนเมื่อถึงขั้นสุดท้าย เป็นสัมมาญาณ ปัญญาจะเด่นชัดบริสุทธิ์เป็นตัวแท้ ส่วนศรัทธาจะไม่เหลืออยู่เลย เพราะถูกปัญญาแทนที่โดยสิ้นเชิง เมื่อถึงขั้นนี้เท่านั้น การตรัสรู้หรือการหลุดพ้นจึงมีได้ กระบวนการนี้ จะได้เห็นต่อไปตามลำดับ

ข้อน่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศรัทธาที่ปรากฏเข้ามาในกระบวนการนี้ หมายถึง **ศรัทธาเพื่อปัญญา** หรือศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา จึงต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา หรือเชื่อเพราะมีความเข้าใจในเหตุผลเป็นมูลฐาน (เป็น **อากาโรวตฺตศรัทธา** หรือ **ศรัทธาญาณสัมปยุต**) มิได้หมายถึงความเชื่อแบบมอโงเงาหลงปัญญาให้ไป โดยไม่ต้องพิจารณาเหตุผล (**อมุลิกาศรัทธา** หรือ **ศรัทธาญาณวิปยุต**)

เรื่องศรัทธา ที่เข้ามาเป็นส่วนประกอบในกระบวนการนี้ อาจถูกเข้าใจสับสนกับความเชื่อหรือศรัทธาอย่างที่เราเข้าใจกันศาสนาทั่วไป จึงต้องศึกษาเป็นพิเศษ ณ ที่นี้ด้วย

ข) หลักศรัทธา

• สรุปข้อควรเข้าใจเกี่ยวกับศรัทธา

โดยสรุป ลักษณะที่ควรกล่าวถึงเพื่อเข้าใจความหมาย บทบาท และความสำคัญของศรัทธาในระบบของพุทธธรรม มีดังนี้ :-

๑. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นต้นที่สุด
๒. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผล คือ มีปัญญารองรับ และเป็นทางสืบทอดแก้ปัญหาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอบตัมมอบความไว้วางใจให้สิ้นเชิง โดยไม่ต้องถามหาเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว
๓. ศรัทธาที่เป็นความรู้สึกฝ่ายอาเวคด้านเดียว ถือว่าเป็นความเชื่อที่มง่าย เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไขให้ถูกต้อง ส่วนความรู้สึกฝ่ายอาเวคที่เนื่องอยู่กับศรัทธาแบบที่ถูกต้อง เป็นสิ่งที่นำมาใช้ในกระบวนการปฏิบัติธรรมให้เป็นประโยชน์ได้มากพอสมควรในระยะต้นๆ แต่จะถูกปัญญาเข้าแทนที่โดยสิ้นเชิงในที่สุด
๔. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น อาจให้ความหมายสั้นๆ ว่า เป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น คือมั่นใจตนเอง โดยเหตุผลว่า จุดหมายที่อยู่เบื้องหน้านั้นเป็นไปได้จริงแท้ และมีค่าควรแก่การที่ตนจะดำเนินไปให้ถึง เป็นศรัทธาที่เร้าใจให้อยากพิสูจน์ความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อๆ ยิงๆ ขึ้นไป เป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้ตรงข้ามกับความรู้สึกมอบใจให้แบบอาเวค ซึ่งทำให้หยุดคิดหาเหตุผลต่อไป
๕. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรม ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมีปัญหาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป^๑ และตามปรกติศรัทธาย่อมมาเป็นข้อที่หนึ่ง พร้อมกับที่ปัญญาเป็นข้อสุดท้าย

^๑ ตัวอย่างมีมากมาย เช่น เวสัชชชกธรรม: สัทธา คีล พาทุสัจจะ วิริยารัมภะ ปัญญา

กุณณิธรรม: สัทธา คีล สุตตะ จาคะ ปัญญา อริยทรัพย์: สัทธา คีล ทิริ โอตตปปะ พาทุสัจจะ จาคะ ปัญญา

พละ; อินทริย: สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา สัมปรายิกัตตะ: สัทธาสัมปทา สีล~ จาคะ~ ปัญญา~

แต่ในกรณีทีกล่าวถึงปัญญา ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงศรัทธาไว้ด้วย^๑ ปัญญาจึงสำคัญกว่าศรัทธา ทั้งในฐานะเป็นตัวคุม และในฐานะเป็นองค์ประกอบที่จำเป็น

แม้ในแง่คุณสมบัติของบุคคล ผู้ที่ได้รับยกย่องสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็คือผู้มีปัญญาสูงสุด เช่น พระสารีบุตรอัครสาวก เป็นต้น ศรัทธาแม้แต่ที่ถูกต้อง ก็ถือเป็นธรรมขั้นต้น

๖. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน ๒ ลักษณะ คือ

ในแนวทางหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปิติ ซึ่งทำให้เกิดปัสสัทธิ (ความสงบเรียบร้อยกายใจผ่อนคลาย) นำไปสู่สมาธิ และปัญญาในที่สุด

อีกแนวทางหนึ่งศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ คือความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติ ทดลองสิ่งที่เชื่อดด้วยศรัทธานั้น ให้เห็นผลประจักษ์จริงจังแก่ตน ซึ่งก็นำไปสู่ปัญญาในที่สุดเช่นกัน

คุณประโยชน์ทั้งสองนี้ จะเห็นว่าเป็นผลจากความรู้สึกในฝ่ายอาเวค แต่มีความตระหนักในความต้องการปัญญาแฝงอยู่ด้วยตลอดเวลา

๗. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิจยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก่ปัญญาตามจุดหมาย นอกจากนี้ แม้ตัวศรัทธานั้นเอง จะมั่นคงแน่นแฟ้นได้ ก็เพราะได้คิดเห็นเหตุผลจนมั่นใจ หมดความเคลือบแคลงสงสัยใดๆ

โดยนัยนี้ ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการค้นคิดหาเหตุผล การขอร้องให้เชื่อที่ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดที่ดี การชู้ด้วยภัยแก่ผู้ไม่เชื่อที่ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้เลยกับหลักศรัทธา

๘. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคล ถือว่ามีข้อเสียเป็นโทษได้ แม้แต่ความเลื่อมใสติดในองค์พระศาสดาเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอาเวค กลับกลายเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ ในขั้นสุดท้าย

^๑ เช่น อธิษฐานธรรม โพชฌงค์ และนาถกรรมธรรม เป็นต้น

๙. ศรัทธาไม่ถูกจัดเป็นองค์มรรค เพราะตัวการที่จำเป็นสำหรับการดำเนิน ก้าวหน้าต่อไปในมรรคานี้ คือปัญญาที่พัวอยู่กับศรัทธานั้นต่างหาก และศรัทธาที่จะถือว่าใช้ได้ ก็ต้องมีปัญญารองรับอยู่ด้วย นอกจากนี้ ท่านที่มีปัญญาสูง เช่น องค์พระพุทธเจ้าเอง และพระปัจเจกพุทธเจ้า ทรงเริ่มมรรคาที่ตัวปัญญาทีเดียว ไม่ผ่านศรัทธา เพราะการสร้างปัญญา ไม่จำเป็นต้องเริ่มที่ศรัทธาเสมอไป (ดูเหตุเกิดสัมมาทิฐิข้างหน้า) ด้วยเหตุ ดังกล่าวนี ความหมายในขั้นศรัทธาจึงถูกรวมเข้าไว้ในองค์มรรคข้อแรก คือสัมมาทิฐิ ไม่ต้องแยกไว้ต่างหาก
๑๐. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อมงายแล้ว ถ้าไม่ดำเนิน ต่อไปถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามความหมายแท้จริง เพราะเป็นศรัทธาที่ มิได้ปฏิบัติหน้าที่ตามความหมายของมัน จัดเป็นการปฏิบัติธรรม ผิดพลาด เพราะปฏิบัติอย่างขาดวัตถุประสงค์
๑๑. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้อง หมดไป ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย เพราะตราบ ไตที่ยังเชื่อต่อจุดหมายนั้น ก็ย่อมแสดงว่ายังไม่ได้เข้าถึงจุดหมายนั้น ยัง ไม่รู้เห็นจริงด้วยตนเอง และตราบไคที่ยังมีศรัทธา ก็แสดงว่ายังต้องอิง อาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญาไว้กับสิ่งอื่นหรือผู้อื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็น อิสระโดยสมบูรณ์ โดยเหตุนี้ศรัทธาจึงไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ตรงข้าม พระอรหันต์กลับมีคุณลักษณะว่า เป็นผู้ไม่มีศรัทธา (อัสสัทธา) ซึ่งหมายความว่า ได้รู้เห็นประจักษ์ จึงไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ หรือต่อ เหตุผลใดๆ อีก
๑๒. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความ เชื่อ (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิฐิ) จนเป็นการ รู้การเห็น (ญาณทัศนะ) ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาระ ของศรัทธาโดยสิ้นเชิง

๑๓. ศรัทธามีขอบเขตความสำคัญและประโยชน์แค่นี้เพียงใด เป็นสิ่งที่จะต้องรู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่ควรตีค่าสูงเกินไป แต่ก็ไม่ควรดูแคลนโดยเด็ดขาด เพราะในกรณีที่ดูแคลนศรัทธา อาจกลายเป็นการเข้าใจความหมายของศรัทธาผิด เช่น ผู้ที่คิดว่าตนเชื่อมั่นในตนเอง แต่กลายเป็นเชื่อต่อกิเลสของตน ในรูปอหังการมมังการไป ซึ่งกลับเป็นผลร้ายไปอีกด้านหนึ่ง
๑๔. ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนดขั้นตอนที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธาได้คร่าวๆ คือ
- ๑) สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟังตามๆ กันมา เป็นต้น (ตามแนวกาลามสูตร)
 - ๒) เป็นผู้คุ้มครองหรืออนุรักษ์สัจจะ (สัจจานุรักษ์) คือ พุดจำกัถขอบเขตของตนให้ชัดว่า เท่าที่ตนรู้เห็นเข้าใจ คือแค่นั้น เป็นอย่างนั้นๆ ไม่เอาความรู้เห็นเข้าใจของตนไปผูกขาดความจริง และยินดีรับฟังหลักการทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจที่เป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จ ไม่ยืนยันยึดติดแต่สิ่งที่ตนรู้เท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง
 - ๓) เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่างๆ ของผู้อื่นแล้ว พิจารณาเท่าที่เห็นด้วยปัญญาตนว่าเป็นสิ่งมีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอน หรือความเห็นนั้นๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียง มีปัญญาจึงเลื่อมใส รับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป
 - ๔) นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่แก่ใจตนว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริง อย่างแน่นอน จนซาบซึ้งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป
 - ๕) ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบต่อใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วยอหังการมมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจน เพื่อให้ศรัทธานั้นมั่นคงแน่นแฟ้น เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมายของมัน

• สรุปคุณสมบัติและหน้าที่ของศรัทธาที่ถูกต้อง

ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับคนทั่วไป ที่จะเข้าสู่สมาธิปฏิบัติ จึงเป็นธรรมสำคัญที่จำเป็นต้องเน้นให้มาก จะต้องเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตามหลักที่จะเป็นสัมมาทิฐิ ในที่นี้ จึงขอสรุปคุณสมบัติและการทำหน้าที่ของศรัทธาที่จะต้องสัมพันธ์กับปัญญา ไว้เป็นส่วนเฉพาะอีกครั้งหนึ่ง ว่า

๑. ศรัทธาต้องประกอบด้วยปัญญา และนำไปสู่ปัญญา

๒. ศรัทธาเกื้อหนุนและนำไปสู่ปัญญา โดย

- ก) ช่วยให้ปัญญาได้จุดเริ่มต้น เช่น ได้ฟังเรื่องหรือบุคคลใด แสดงสาระ มีเหตุผล น่าเชื่อถือหรือน่าเลื่อมใส เห็นว่าจะนำไปสู่ความจริงได้ จึงเข้าไปหาและเริ่มศึกษาค้นคว้าจากจุดหรือแหล่งนั้น
- ข) ช่วยให้ปัญญามีเป้าหมายและทิศทาง เมื่อเกิดศรัทธาเป็นค้ำว่าจะได้ความจริงแล้ว ก็มุ่งหน้าไปทางนั้น เจาะลึกไปในเรื่องนั้น ไม่พრა ไม่จับจด
- ค) ช่วยให้ปัญญามีพลัง หรือช่วยให้การพัฒนาปัญญาก้าวหน้าไปอย่างเข้มแข็ง คือ เมื่อเกิดศรัทธามั่นใจว่าจะได้ความจริง ก็มีกำลังใจเพียรพยายามศึกษาค้นคว้าอย่างจริงจัง วิริยะก็มาหนุน

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงหลักความเสมอกัน หรือหลักความสมดุลงแห่งอินทรีย์ ที่เรียกว่า *อินทรีย์สมต*^๑ ไว้ โดยให้ผู้ปฏิบัติทุกๆ ไป มีศรัทธาที่เข้าสู่สมดุลงกับปัญญา ให้ธรรมสองอย่างนี้ ช่วยเสริมกันและค้ำกันให้พอดี

(เช่นเดียวกับวิริยะคือความเพียร ที่จะต้องเข้าสู่สมดุลงกับสมาธิ เพื่อให้วิริยะไม่เป็นความเพียรที่พลุ่งพล่านร้อนรน และสมาธิไม่กลายเป็นนิ่งเฉยหรือเกียจคร้านเฉื่อยชา แต่ให้เป็นการก้าวหน้าไปอย่างเรียบรื่นและหนักแน่นมั่นคง ทั้งนี้โดยมีสติเป็นตัวกำกับ จัด ปรับ และรักษาความสมดุลงนั้นไว้ ถ้าพูดกว้างๆ ก็ถือว่าทั้ง ๕ อย่าง คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ต้องสมดุลงกันทั้งหมด)

^๑ อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา; เรื่องความเสมอกัน หรือสมดุลงแห่งอินทรีย์นี้ ตรัสไว้เล็กน้อยใน วินย.๕/๒๗; ขง.ปญจก.๒๒/๓๒๖/๔๒๐; มีคำอธิบายใน ขง.ข.๓/๑๓๖; ใน *วิสุทธิมรรค* ก็อธิบายไว้ เรียกว่า *อินทรีย์สมตต* (ดู วิสุทธิ.๑/๑๖๔)

• พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา

๑ ทศนคติตามแนวกาลามสูตร

สำหรับทุกคน ไม่ว่าจะเป็นผู้นับถือทฤษฎี ลัทธิ หรือ คำสอนอันใดอันหนึ่งอยู่แล้ว หรือยังไม่นับถือก็ตาม มีหลักการตั้งทศนคติที่ประกอบด้วยเหตุผล ตามแนวกาลามสูตร^๑ ดังนี้

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริก ถึงเกสปุตตนิคมของพวกกาลามะ ในแคว้นโกศล ชาวกาลามะได้ยินกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ กัน ในฐานะยังไม่เคยนับถือมาก่อน และได้ทูลถามว่า

พระองค์ผู้เจริญ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้นแสดงเชิดชูแต่วาทะ (ลัทธิ) ของตนเท่านั้น แต่ย่อมกระทบกระเทียบบุद्धิ์น พุทธคุณวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งก็มาสู่เกสปุตตนิคม ท่านเหล่านั้น ก็แสดงเชิดชูแต่วาทะของตนเท่านั้น ย่อมกระทบกระเทียบบุद्धิ์น พุทธคุณวาทะฝ่ายอื่น ชักจูงไม่ให้เชื่อ พวกข้าพระองค์ มีความเคลือบแคลงสงสัยว่า บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ?

กาลามชนทั้งหลาย เป็นการสมควรที่ท่านทั้งหลายจะเคลือบแคลงสงสัยที่สงสัย ความเคลือบแคลงสงสัยของพวกท่านเกิดขึ้นในฐานะ

กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการฟัง (เรียน) ตามกันมา (อนุสสวะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการถือสืบๆ กันมา (ปรัมปรา)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการเล่าลือ (อิตทิภา)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการอ้างตำรา (ปิฎกสัมปทาน)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยตรรก (ตักกะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการอนุมาน (นยะ)
- อย่าปลงใจเชื่อ โดยการคิดตรองตามแนวเหตุผล (อาการวิริวัตักกะ)

^๑ บาลีเรียก เกสปุตตนิคมสูตร (ฉบับแปลบางที่เรียก เกสปุตตสูตร) ธง.ติก.๒๐/๕๐๕/๒๔๑

- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน (ทฤษฎีนิชฌานักขันตี)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ (ภัพพรูปตา)
- อย่าปลงใจเชื่อ เพราะนับถือว่ามีค่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา (สมโณ โน ครูติ)^๑

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า กรรมเหล่านี้เป็นอกุศล กรรมเหล่านี้มีโทษ กรรมเหล่านี้วิญญูชนติเตียน กรรมเหล่านี้ใครยติอปฏิบัติ ถ้วนถึงแล้ว จะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ

เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า กรรมเหล่านี้เป็นกุศล กรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ กรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญ กรรมเหล่านี้ใครยติอปฏิบัติ ถ้วนถึงแล้ว จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (กรรมเหล่านั้น)

ในกรณีนี้ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มี ความเชื่อในเรื่องใดๆ ก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับชาตินี้ชาติหน้าในแง่จริยธรรม ก็มีความในตอนท้ายของสูตรเดียวกันนั้นว่า

กาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น ผู้มีจิตปราศจากเวรอย่างนี้ มีจิตปราศจากความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตบริสุทธิ์ อย่างนี้ ย่อมได้ประสบความชื่นใจถึง ๔ ประการ ตั้งแต่บัดนี้ไปจนบัดนี้แล้ว คือ

ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วมีจริง การที่ว่า เมื่อเราแตกกายทำลายชิ้นนี้ไปแล้ว จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ นี่เป็นความชื่นใจประการที่ ๑ ที่เขาได้รับ

ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วไม่มี เราก็ครองตนอยู่ โดยไม่มีทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน เป็นสุขอยู่แต่ในชาติปัจจุบันนี้แล้ว นี่เป็นความชื่นใจประการที่ ๒ ที่เขาได้รับ

^๑ “อย่าปลงใจเชื่อ” ฉบับเก่าแปลว่า “อย่ายติอ” ได้แก้คำแปลเพื่อให้ชัดและตรงความยิ่งขึ้น หมายถึงการไม่ตัดสินหรือลงความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้

ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่วก็เป็นอันทำชั่ว เราไม่ได้คิดการชั่วร้ายต่อใครๆ ที่ไหนทุกซั๊กมกฏต้องเราผู้มีได้ทำบาปกรรมแล้ว นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ ๓ ที่เขาได้รับ

ก็ถ้าเมื่อคนทำความชั่ว ก็ไม่ชื่อกว่าเป็นอันทำชั่ว ในกรณีนี้ เราก็มองเห็นตนเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้งสองด้าน นี่เป็นความอุ่งใจประการที่ ๔ ที่เขาได้รับ

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้นับถือในลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใดๆ พระองค์จะตรัสธรรมเป็นกลางๆ เป็นการเสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีต้องคำนึงว่าหลักธรรมนั้นเป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อหรือเลื่อมใสต่อพระองค์ หรือเข้ามาสู่อะไรสักอย่างทีอาจจะเรียกว่าศาสนาของพระองค์

พึงสังเกตด้วยว่า จะไม่ทรงอ้างพระองค์ หรืออ้างอำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใด เป็นเครื่องยืนยันคำสอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่ให้เราพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของเราเอง เช่น เรื่องใน **อปฺปนณกสูตร**^๑ ซึ่งแสดงให้เห็นเหตุผลที่ควรประพฤติธรรม โดยไม่ต้องใช้วิธีชู้ด้วยการลงโทษและล่อด้วยการให้รางวัล ดังนี้ :-

พระพุทเจ้าเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาลา พวกพราหมณ์คบดีชาวหมู่บ้านนี้ ได้ทราบกิตติศัพท์ของพระองค์ จึงพากันไปเฝ้า แสดงอาการต่างๆ ในฐานะอาคันตุกะที่ยังมิได้นับถือกัน พระพุทเจ้าตรัสถามว่า

คบดีทั้งหลาย พวกท่านมีศาสดาท่านใดท่านหนึ่งที่ถูกใจ ซึ่งท่านทั้งหลายมีศรัทธาอย่างมีเหตุผล (อการวตีสัทธา) อยู่บ้างหรือไม่?

ครั้นพวกพราหมณ์คบดีทูลตอบว่า “ไม่มี” ก็ได้ตรัสว่า

เมื่อท่านทั้งหลายยังมิได้ศาสดาที่ถูกใจ ก็ควรจะถือปฏิบัติหลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอน (อปปณณกรรม) ดังต่อไปนี้ ด้วยว่าอปปณณกรรมนี้ เมื่อถือปฏิบัติถ้วนถึงแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน หลักการที่ไม่ผิดพลาดแน่นอนนี้ เป็นไหน?

^๑ ม.ม.๑๓/๑๐๓-๑๒๔/๑๐๐-๑๒๑

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิวฐิวว่า: ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำไว้ดีทำไว้ชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี ปรโลกไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี ฯลฯ ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาตะ มีทิวฐิวที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้นที่ติเตียนว่า: ทานที่ให้แล้วมีผล การบำเพ็ญทานมีผล การบูชามีผล ฯลฯ ทานทั้งหลายเห็นเป็นไหน? สมณพราหมณ์เหล่านี้ มีวาตะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อกันมิใช่หรือ?

เมื่อพราหมณ์คบหิตูลตอบว่า “ใช้อย่างนั้น” ก็ตรัสต่อไปว่า

ในสมณพราหมณ์ ๒ พวกนั้น พวกที่มีวาตะ มีทิวฐิวว่า: ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบำเพ็ญทานไม่มีผล ฯลฯ สำหรับพวกนี้ เป็นอันหวังสิ่งต่อไปนี้ได้คือ พวกเขาจะละทิ้งกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต อันเป็นกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่าง เสีย แล้วจะยึดถือประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ซึ่งเป็นอกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่าง ชั่วนั้นเป็นเพราะเหตุใด? ก็เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่มองเห็นโทษ ความทรมาน ความเศร้าหมอง แห่งอกุศลธรรม และ อานิสสัยในเนกขัมมะ อันเป็นคุณฝ่ายสะอาดผ่องแผ้วของกุศลธรรม

อนึ่ง (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาเห็นว่าปรโลกไม่มี ความเห็นของเขา ก็เป็นมิจฉาทิวฐิว (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาดำริว่าปรโลกไม่มี ความดำริของเขา ก็เป็นมิจฉาสังกัปปะ (หาก)เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี วาจาของเขา ก็เป็นมิจฉาวาจา (หาก)เมื่อปรโลกมี เขากล่าวว่าปรโลกไม่มี เขาก็ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ผู้รู้ปรโลก (หาก)เมื่อปรโลกมี เขาทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยว่า ปรโลกไม่มี การทำให้พลอยเห็นด้วยนั้น ก็เป็นการให้พลอยเห็นด้วยกับ อลัทธิธรรม และด้วยการทำให้คนอื่นพลอยเห็นด้วยกับอลัทธิธรรม เขาก็ยกตน ช่มคนอื่น

โดยนัยนี้ เริ่มต้นทีเดียว เขาก็ละทิ้งความมีศีลดีงาม เข้าไปตั้งความทุจริต เข้าไว้เสียแล้ว มีทั้งมิจฉาทิวฐิว มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับอริยชน การชวนคนให้เห็นด้วยกับอลัทธิธรรม การยกตน การช่มผู้อื่น บาปอกุศลธรรมอเนกประการเหล่านี้ ย่อมมีขึ้นเพราะมิจฉาทิวฐิวเป็นปัจจัย

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า “ถ้าปรโลกไม่มี ท่านผู้นี้ เมื่อแตกกายทำลายชั้นชีไป ก็ทำตนให้สวัสดี (ปลอดภัย) ได้ แต่ถ้าปรโลกมี ท่านผู้นี้เมื่อแตกกายทำลายชั้นชี ก็จะต้องถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เขาเถอะ ถึงว่าให้ปรโลกไม่มีจริง ๆ ให้คำของท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นเป็นความจริงก็เกิด ถึงกระนั้น บุคคลผู้นี้ก็ถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันนี้เองว่า เป็นคนทุศีล มีมิจฉาทิฐิ เป็นนัตถิกวาท ก็ถ้าปรโลกมีจริง บุคคลผู้นี้ก็เป็นอันได้แต่ข้อเสียหายทั้งสองด้าน คือปัจจุบันก็ถูกวิญญูชนติเตียน แตกกายทำลายชั้นชีไปแล้ว ก็เข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก ชีกด้วย” ฯลฯ

สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” ส่วนสมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่งซึ่งมีวาทะ มีทิฐิที่เป็นข้าศึกโดยตรงกับสมณพราหมณ์พวกนั้น กล่าวว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” ฯลฯ

ในเรื่องนั้น คนที่เป็นวิญญู ย่อมพิจารณาดังนี้ว่า ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” นี้ เราก็ไม่ได้เห็น แม้ที่ท่านสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่จริง” นี้ เราก็ไม่ทราบเหมือนกัน ก็เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็นอยู่ จะกล่าวยึดถือเด็ดขาดลงไปว่า อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จ ดังนี้ ย่อมไม่เป็นการสมควรแก่เรา

ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” เป็นความจริง การที่เราจะไปเกิดในหมู่เทพผู้ไม่มีรูป เป็นสัญญาัมย ซึ่งก็ไม่ใช่ความผิดอะไร ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ถ้าคำของพวกสมณพราหมณ์ที่มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีอยู่” เป็นความจริง การที่เราจะบริณิพพานได้ในปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้

แต่ทิฐิของสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นไม่มี” นี้ ไกลไปข้างการมีความย่อมนิยต ไกลไปข้างการผูกพัน ไกลไปข้างการหลงเพลิน ไกลไปข้างการหมกมุ่นสยบ ไกลไปข้างการยึดติดถือมั่น ส่วนทิฐิของท่านสมณพราหมณ์ฝ่ายที่มีวาทะมีทิฐิว่า “ความดับภพหมดสิ้นมีจริง” นั้น ไกลไปข้างการไม่มีความย่อมนิยต ไกลไปข้างการไม่มีความผูกมัดตัว ไกลไป

ข้างการไม่หลงเพลิน ใกล้ไปข้างไม่หมกมุ่นสยบ ใกล้ไปข้างไม่มีการยึดติดถือมั่น เขาพิจารณาเห็นดังนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออนิพพิทา วิราคะ นิโรธ แห่งภพทั้งหลายเป็นแท้

๑ ทำที่แบบอนุรักษ์สัจจะ

พุทธพจน์ต่อไปนี้แสดงให้เห็นว่า ความรู้ความคิดเห็นในระดับที่ยังเป็นความเชื่อและเหตุผล ยังเป็นความรู้ความเห็นที่บกพร่อง มีทางผิดพลาด ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงความจริง

แนะนำทานการทวาช ธรรม ๕ ประการนี้ มีวิบาก ๒ ส่วนในปัจจุบัน ที่เดียว คือ

๑. ศรัทธา - ความเชื่อ
๒. รุจิ - ความถูกใจ
๓. อนุสสวะ - การฟัง (หรือเรียน) ตามกันมา
๔. อากาปริวิตักกะ - การคิดตรองตามแนวเหตุผล
๕. ทิฏฐินิฆมานักขันติ - ความเข้ากันได้กับ (การเพ่งพินิจด้วย) ทฤษฎีของตน

ก็สิ่งที่เชื่อสนิททีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไป ก็มี ถึงแม้สิ่งที่ไม่เชื่อเลยทีเดียว แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลย ก็มี

ถึงสิ่งที่ถูกกับใจชอบทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสีย ก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้ถูกกับใจชอบเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลย ก็มี

ถึงสิ่งที่เรียนต่อกันมาอย่างดีทีเดียว กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไป ก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เรียนตามกันมาเลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลย ก็มี

ถึงสิ่งที่คิดตรองอย่างดีแล้วทีเดียว กลับเป็นของเปล่าเป็นของเท็จไปเสีย ก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิได้เป็นอย่างที่ดีคิดตรองเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นไปเลย ก็มี

ถึงสิ่งที่เพ่งพินิจไว้เป็นอย่างดี (ว่าถูกต้องตรงตามทฤษฎีทฤษฎีหลักการของตน) กลับเป็นของเปล่า เป็นของเท็จไปเสีย ก็มี ถึงแม้สิ่งที่มิเป็นอย่างที่ดีเพ่งพินิจเห็นไว้เลย แต่กลับเป็นของจริงแท้ ไม่เป็นอื่นเลย ก็มี^๑

^๑ ม.ม.๑๓/๖๕๕/๖๐๑; เทียบ ม.ญ.๑๔/๗/๗

จากนั้น ทรงแสดงวิธีวางตนต่อความคิดเห็นและความเชื่อของตน และการรับฟังความคิดเห็นและความเชื่อของผู้อื่น ซึ่งเรียกว่าเป็นทัศนคติแบบอนุรักษศีลจะ (สัจจานุรักษ์) แปลเชิงสำนวนความว่า คนรักความจริง) ว่า

บุรุษผู้เป็นวิญญู เมื่อจะอนุรักษศีลจะ ไม่ควรลงความเห็นในเรื่องนั้นเด็ดขาดลงไปอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)”

ถ้าแม้บุรุษมีความเชื่อ (ศรัทธา อยู่อย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเชื่ออย่างนี้” ยังถือว่าเขาอนุรักษศีลจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ได้ก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่ามีการอนุรักษศีลจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าอนุรักษศีลจะ อีกทั้งเราก็คบญัตติการอนุรักษศีลจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่ถือว่าเป็นการหยั่งรู้ศีลจะ

ถ้าแม้บุรุษมีความเห็นที่ถูกต้อง...มีการเรียนต่อกันมา...มีการคิดตรองตามเหตุผล...มีความเห็นที่ตรงกับทฤษฎีของตนอยู่ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เมื่อเขากล่าวว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นที่ถูกต้องอย่างนี้...มีการเล่าเรียนมาอย่างนี้...มีสิ่งที่คิดตรองตามเหตุผลได้แบบนี้...มีความเห็นตามทฤษฎีของตนว่าอย่างนี้” ก็ยังถือว่าเขาอนุรักษศีลจะอยู่ แต่จะลงความเห็นเด็ดขาดลงไปเป็นอย่างเดียวว่า “อย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเหลวไหล (ทั้งนั้น)” ไม่ได้ก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่ามีการอนุรักษศีลจะ และคนผู้นั้นก็ชื่อว่าอนุรักษศีลจะ อีกทั้งเราก็คบญัตติการอนุรักษศีลจะด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ แต่ยังไม่ถือว่าเป็นการหยั่งรู้ศีลจะ^๑

ท่าทีนี้ปรากฏชัด เมื่อตรัสเจาะจงเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา คือ ในคราวที่มีคนภายนอกกำลังพุดสรรเสริญบ้าง ตีเตียนบ้าง ซึ่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุสงฆ์นำเรื่องนั้นมาสนทนากัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า

^๑ ม.ม.๑๓/๖๕๕-๖/๖๐๑-๒

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นมากล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรอาฆาต ไม่ควรเศร้าเสียใจ ไม่ควรแค้นเคือง เพราะคำติเตียนนั้น ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง หรือเศร้าเสียใจ เพราะคำติเตียนนั้น ก็จะเป็นอันตรายแก่พวกเธอทั้งหลายเองนั่นแหละ (คือ) หากคนพวกอื่นติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์ ถ้าเธอทั้งหลายโกรธเคือง เศร้าเสียใจ เพราะคำติเตียนนั้นแล้ว เธอทั้งหลายจะรู้ชัดถ้อยคำนี้ของเขาว่า พุตถูก พุตผิด ได้ละหรือ?”

ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่า “ไม่อาจรู้ชัดได้”

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวติเตียนเรา ติเตียนธรรม ติเตียนสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อไม่เป็นจริง พวกเธอก็พึงแก้ไขเห็นว่าไม่เป็นจริงว่า “ข้อนี้ไม่เป็นจริง เพราะอย่างนี้ๆ ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะอย่างนี้ๆ สิ่งนี้ไม่มีในพวกเรา สิ่งนี้หาไม่ได้ในหมู่พวกเรา”

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนพวกอื่นกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ เธอทั้งหลายไม่ควรเวรใจ ไม่ควรดีใจ ไม่ควรกระหยิ่มลำพองใจ ในคำชมนั้น ถ้ามีคนมากกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ หากเธอทั้งหลาย เวรใจ ลำพองใจแล้วไว้ร้ ก็จะเป็นอันตรายแก่พวกเธอเองนั่นแหละ ถ้ามีคนมากกล่าวชมเรา ชมธรรม ชมสงฆ์ ในกรณีนั้น เมื่อเป็นความจริง พวกเธอก็ควรรับรองว่าเป็นความจริงว่า “ข้อนี้เป็นจริง เพราะอย่างนี้ๆ ข้อนี้ถูกต้องเพราะอย่างนี้ๆ สิ่งนี้มีในพวกเรา สิ่งนี้หาได้ในหมู่พวกเรา”^๑

ต่อจากการอนุรักษสัจจะ พระพุทธเจ้าทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อให้หยั่งรู้และเข้าถึงสัจจะ และในกระบวนการปฏิบัตินี้ จะมองเห็นการเกิดศรัทธา ความหมาย ความสำคัญ และขอบเขตความสำคัญของศรัทธาไปด้วย ดังนี้

ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงจะมีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลจึงจะชื่อว่าหยั่งรู้สัจจะ?

^๑ ที.สี.๙/๑/๓

เมื่อได้ยินข่าวว่า มีภิกษุเข้าไปอาศัยหมู่บ้าน หรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ คฤหบดีก็ดี บุตรคฤหบดีก็ดี เข้าไปหาภิกษุนั้นแล้ว ย่อมใคร่ครวญดูในธรรมจำพวกโลภะ ธรรมจำพวกโทสะ ธรรมจำพวกโมหะว่า ท่านผู้นี้ มีธรรมจำพวกโลภะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น” หรือทำให้เพียวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดทุกข์ชั่วกาลนานแก่คนอื่น ๆ หรือไม่?

เมื่อเขาพิจารณาตัวเธออยู่ รู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้ไม่มีธรรมจำพวกโลภะที่จะเป็นเหตุครอบงำจิตใจ ทำให้กล่าวได้ทั้งที่ไม่รู้ว่า “รู้” ทั้งที่ไม่เห็นว่า “เห็น” หรือทำให้เพียวชักชวนคนอื่นให้เป็นไปในทางที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่มีประโยชน์แก่อกุศลและเกิดทุกข์ชั่วกาลนานแก่คนอื่น ๆ ได้เลย อนึ่ง ท่านผู้นี้มีกายสมาจาร วชิรสมาจาร อย่างคนไม่โลก ธรรมที่ท่านผู้นี้แสดง ก็ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก หยั่งรู้ได้ยาก เป็นของสงบ ประณีต ไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยตรรกะเฉียบต่อน บัณฑิตจึงรู้ได้ ธรรมนั้นมิใช่สิ่งที่คนโลภจะแสดงได้ง่ายๆ

เมื่อใด เขาพิจารณาตรวดดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโลภะแล้ว เมื่อนั้นเขาย่อมพิจารณาตรวดดูเธอยิ่งๆ ขึ้นไปอีก ในธรรมจำพวกโทสะ ในธรรมจำพวกโมหะ ฯลฯ

เมื่อใด เขาพิจารณาตรวดดู มองเห็นว่าเธอเป็นผู้บริสุทธิ์จากธรรมจำพวกโมหะแล้ว คราวนั้น เขาย่อมฝังศรัทธาลงในเธอ

เขาเกิดศรัทธาแล้ว ก็เข้าหา เมื่อเข้าหา ก็คอยนั่งอยู่ใกล้ (คบหา) เมื่อคอยนั่งอยู่ใกล้ ก็เงี่ยไต่ตลง (ตั้งใจคอยฟัง) เมื่อเงี่ยไต่ตลง ก็ได้สดับธรรม ครั้นสดับแล้ว ก็ทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณาไตร่ตรองอรรถแห่งธรรมที่ทรงไว้ เมื่อไตร่ตรองอรรถอยู่ ก็เห็นชอบด้วยกับข้อธรรมตามที่ (ทนต่อการ) คิดเพ่งพิรุจน์

เมื่อเห็นชอบด้วยกับข้อธรรมดังที่คิดเพ่งพิรุจน์ ฉันทะก็เกิด เมื่อเกิดฉันทะ ก็อุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ก็เขามาคิดทบทวนเทียบเคียง ครั้นเทียบเคียงแล้ว ก็ลงมือทำความเพียร เมื่อลงมือทำทุ่มเทจิตใจให้แล้ว ก็ทำปรมัตถสัจจะให้แจ้งกับตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดปรมัตถสัจจะนั้นด้วยปัญญา

ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ เชื่อว่ามีการหยั่งรู้สัจจะ และบุคคลชื่อว่า หยั่งรู้สัจจะ และเราขอมบัญญัติการหยั่งรู้สัจจะ (สัจจานุโพธิ) ด้วยข้อปฏิบัติเท่านี้ แต่ยังไม่เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสัจจะก่อน

ด้วยข้อปฏิบัติเท่าใด จึงมีการเข้าถึงสัจจะ และคนจึงชื่อว่า เข้าถึงสัจจะ?

การหาเสวนะ การเจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้นแหละ เชื่อว่าเป็นการเข้าถึงสัจจะ (สัจจานุปัตติ) ฯลฯ^๑

๑ สร้างศรัทธาด้วยการใช้ปัญญาตรวจสอบ

สำหรับคนสามัญทั่วไป ศรัทธาเป็นธรรมขั้นต้นที่สำคัญยิ่ง เป็นอุปกรณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไป เมื่อใช้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏว่า บางคราวผู้มีปัญญามากกว่า แต่ขาดความเชื่อมั่น กลับประสบความสำเร็จช้ากว่าผู้มีปัญญาด้อยกว่าแต่มีศรัทธาแรงกล้า^๒ ในกรณีที่ศรัทธานั้นไปตรงกับสิ่งที่ถูกต้องแล้ว จึงเป็นการทุ่มแรงทุ่มเวลาไปในตัว ตรงกันข้าม ถ้าศรัทธาเกิดในสิ่งที่ผิด ก็เป็นการทำให้เขว ยิ่งหลงซัดซ่านหนักขึ้นไปอีก

อย่างไรก็ดี ศรัทธาในพุทธธรรม มีเหตุผลเป็นฐานรองรับ มีปัญญาคอยควบคุม จึงยากที่จะผิด นอกจากพันวิสัยจริงๆ และก็สามารถแก้ไขให้ถูกต้องได้ ไม่ดิ่งไปในทางที่ผิด เพราะคอยรับรู้เหตุผล คั่นคว้า ตรวจสอบ และทดลองอยู่ตลอดเวลา

การขาดศรัทธา เป็นอุปสรรคอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้ชะงัก ไม่ก้าวหน้าต่อไปในทิศทางที่ต้องการ ดังพุทธพจน์ว่า:-

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ยังสลัดทิ้งตอในใจ ๕ อย่างไม่ได้ ยังถอนสิ่งผูกมัดใจ ๕ อย่างไม่ได้ ข้อที่ว่าภิกษุนั้นจักถึงความเจริญของงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้

^๑ ม.ม.๑๓/๖๕๗-๘/๖๐๒-๕; เทียบ ภูฏานคิริสูตร ซึ่งบรรยายการบรรลุอรหัตผล ด้วยการศึกษาปฏิบัติตามลำดับขั้น ม.ม.๑๓/๒๓๘/๒๓๓

^๒ เช่นกรณีพระสารีบุตร ซึ่งบรรลุธรรมช้ากว่าพระสาวกทั้งหลายท่าน ทั้งที่เป็นผู้มีปัญญามาก

ตบในใจที่ภิกษุนั้นยังสลัดทิ้งไม่ได้ คือ:-

๑. ภิกษุสงฆ์ย เค็ลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา...
๒. ภิกษุสงฆ์ย เค็ลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในธรรม...
๓. ภิกษุสงฆ์ย เค็ลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสงฆ์...
๔. ภิกษุสงฆ์ย เค็ลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในสิกขา...
๕. ภิกษุโกรธเคือง น้อยใจ มีจิตใ้กระทบกระทั่ง เกิดความกระด้างเหมือนเป็นตอเกิดขึ้นในเพื่อนพรหมจรรย์...

จิตของภิกษุผู้ยังสงฆ์ย เค็ลือบแคลง ไม่ปลงใจ ไม่เลื่อมใสแนบสนิทในพระศาสดา...ในธรรม...ในสงฆ์...ในสิกขา...โกรธเคือง ฯลฯ ในเพื่อนพรหมจรรย์ ย่อมไม่น้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อความหมั่นฝึกฝนอบรม เพื่อความพยายามอย่างต่อเนื่อง เพื่อการลงมือทำความพยายาม ภิกษุผู้มีจิตที่ยังไม่น้อมไปเพื่อความเพียร...ชื่อว่ามิตบในใจซึ่งสลัดทิ้งไม่ได้...^๑

โดยนัยนี้ การขาดศรัทธา มีความสงสัย แคลงใจ ไม่เชื่อมั่น จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาปัญญาและการก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย สิ่งที่ต้องทำในกรณีนี้ก็คือ ต้องปลุกศรัทธา และกำจัดความสงสัยแคลงใจ แต่การปลุกศรัทธาในที่นี้ มิได้หมายถึงการยอมรับและมอบความไว้วางใจให้โดยไม่เคารพในคุณค่าแห่งการใช้ปัญญา แต่หมายถึงการคิดพิสูจน์ทดสอบด้วยปัญญาของตนให้เห็นเหตุผลชัดเจน จนมั่นใจ หมดความลังเลสงสัย

วิธีทดสอบนั้น นอกจากที่กล่าวในพุทธพจน์ตอนก่อนแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงตัวอย่างการทดสอบสวนก่อนที่จะเกิดศรัทธาอีก เช่นในข้อความต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำสอนให้คิดทดสอบแม้แต่องค์พระพุทเจ้าเองดังต่อไปนี้:-

^๑ ที.ปา.๑๑/๒๙๖/๒๕๐, ม.ม.๑๒/๒๒๘/๒๐๕ (สิ่งผู้กรัดใจ ๕ อย่าง มีต่างหาก แต่ไม่ได้คัดมาลงไว้ เพราะไม่เกี่ยวกับเรื่องในที่นี้โดยตรง

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงทำการพิจารณาตรวจสอบในตถาคต เพื่อทราบว่าเป็นสัมมาสัมพุทธ หรือไม

ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วิธีกำหนดวาระจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบตถาคตในธรรม ๒ อย่าง คือ ในสิ่งที่พึงรู้ได้ด้วยตา และหู ว่า

- เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมอง มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ที่เศร้าหมองของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ชั่วบ้าง ดีบ้าง) ปนๆ กันไป มีแก่ตถาคต หรือหาไม่ เมื่อเธอพิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้น ก็ทราบได้ว่า เท่าที่พึงรู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่ (ดีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไปของตถาคต ไม่มี

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจด มีแก่ตถาคตหรือหาไม่...เธอก็ทราบได้ว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่สะอาดหมดจดของตถาคตมีอยู่

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ ประกอบพร้อมบุญนี้ซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน หรือประกอบชั่วเวลานิดหน่อย...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านผู้นี้ประกอบพร้อมบุญนี้ซึ่งกุศลธรรมนี้ ตลอดกาลยาวนาน มิใช่ประกอบชั่วเวลานิดหน่อย

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านภิกษุผู้นี้ มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ปรากฏชื่อเสียงหายบางอย่างบ้างหรือไม่ (เพราะว่า) ภิกษุ (บางท่าน) ยังไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง จนกว่าจะเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ ต่อเมื่อใดเป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศ เมื่อนั้นจึงปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง...เธอก็ทราบได้ว่า ท่านภิกษุผู้นี้ เป็นผู้มีชื่อเสียง มีเกียรติยศแล้ว ก็ไม่ปรากฏมีชื่อเสียงหายบางอย่าง (เช่นนั้น)

- จากนั้น เธอก็พิจารณาตรวจสอบตถาคตนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ดวัณ (อกุศล) โดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ดวัณเพราะกลัว ไม่เสวนากมทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากโรค เพราะหมดสิ้นโรค หรือหาไม่...เธอก็ทราบได้

ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตวั่นโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ตวั่นเพราะกลัว ไม่เสวนากมทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากวาคะ เพราะหมดวาคะ...

หากมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นว่า ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อันวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กลัวได้ว่า ท่านผู้นี้ เป็นผู้ตวั่นโดยไม่มีความกลัว มิใช่ผู้ตวั่นเพราะกลัว ไม่เสวนากมทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากวาคะ หมดวาคะ

ภิกษุเมื่อจะตอบแก้ให้ถูกต้อง พึงตอบแก้ว่า จริงอย่างนั้น ท่านผู้นี้ เมื่ออยู่ในหมู่ก็ตาม อยู่ลำพังผู้เดียวก็ตาม ในที่นั้นๆ ผู้ใดจะปฏิบัติตนได้ดีก็ตาม จะปฏิบัติตนไม่ดีก็ตาม จะเป็นผู้ปกครองหมู่คณะก็ตาม จะเป็นบางคนที่ติดงุ่นอยู่ในอาภิสกก็ตาม จะเป็นบางคนที่ไม่ติดตัวอาภิสกก็ตาม ท่านผู้นี้ไม่ดูหมิ่นคนนั้นๆ เพราะเหตุนั้นๆ เลย ข้าพเจ้าได้สดับ ได้รับฟังถ้อยคำมา จำเพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคที่เดียวว่า “เราเป็นผู้ตวั่นโดยไม่มีความกลัว เรามีผู้ตวั่นเพราะกลัว เราไม่เสวนากมทั้งหลาย ก็เพราะปราศจากวาคะ เพราะหมดวาคะ”

ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น พึงสอบถามตถาคตให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เท่าที่รู้ได้ด้วยตาและหู ธรรมที่เศร้าหมองของมิแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็

จะตอบแก้ว่า...ไม่มี

ถามว่า ธรรมที่ (ตีบ้าง ชั่วบ้าง) ปนๆ กันไป มิแก่ตถาคตหรือหาไม่ ตถาคตเมื่อตอบแก้ ก็

จะตอบแก้ว่า...มี เรามีธรรมที่สะอาดหมดจดนั้นเป็นทางดำเนิน และเราจะเป็นผู้มีดีค้นหาเพราะเหตุนั้นก็หาไม่

- ศาสดาผู้กล่าวได้อย่างนี้แล สาวกจึงควรเข้าไปหาเพื่อสดับธรรม
- ศาสดาขอมแสดงธรรมแก่สาวกนั้น สูงยิ่งขึ้นไปๆ ประณีต (ขึ้นๆ) ทั้งธรรมดำ ธรรมขาว เปรียบเทียบให้เห็นตรงกันข้าม
- ศาสดาแสดงธรรมแก่ภิกษุ...อย่างใดๆ ภิกษุนั้นรู้อย่างไรในธรรมนั้นอย่างนั้นๆ แล้ว ย่อมถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย ย่อมเลื่อมใสในศาสดาว่า “พระผู้มีพระภาค เป็นสัมมาสัมพุทธ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติ”

หากจะมีผู้อื่นถามภิกษุนั้นต่อไปอีกว่า “ท่านมีเหตุผล (อาการะ) หยั่งทราบ (อันวยา) ได้อย่างไร จึงทำให้กล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นสัมมาสัมพุทธะธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว สงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี?” ภิกษุนั้น เมื่อจะตอบให้ถูก ก็พึงตอบว่า “ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพื่อฟังธรรม พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า... พระองค์แสดง...อย่างใด ๆ ข้าพเจ้ารู้อย่าง... อย่างนั้น ๆ จึงถึงความตกลงใจในธรรมทั้งหลาย จึงเลื่อมใสในพระศาสดา...”

ภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ฝังลงในตถาคต เกิดเป็นค้ำมูล เป็นพื้นฐานที่ตั้ง โดยอาการเหล่านี้ โดยบทเหล่านี้ โดยพยัญชนะเหล่านี้ เรียกว่า ศรัทธาที่มีเหตุผล (อาการวดี) มีการเห็นเป็นมูลฐาน (ทัสสนมูลิกา)^๑ มั่นคง อันสมณะ หรือพราหมณ์ หรือเทพเจ้า หรือมาร หรือพรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้เคลื่อนคลอนไม่ได้

การพิจารณาตรวจสอบธรรมในตถาคต เป็นอย่างนี้แล และตถาคต ย่อมเป็นอันได้รับการพิจารณาตรวจสอบดีแล้ว โดยนัยนี้^๒

๔ ศรัทธาแม้จะสำคัญ แต่จะติดตันถ้าอยู่แค่ศรัทธา

พึงสังเกตว่า แม้แต่ความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธเจ้า ก็ไม่ได้ถูกถือว่าเป็นบาปหรือความชั่วเลย ถือว่าเป็นเพียงสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้รู้แน่ชัดลงไปจนหมดสงสัย ด้วยวิธีการแห่งปัญญา และยังส่งเสริมให้ใช้ความคิดสอบสวนพิจารณาตรวจสอบอีกด้วย เมื่อมีผู้ใดประกาศตัวเองแสดงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้า ก่อนที่พระองค์จะประทานความเห็นชอบ จะทรงสอบสวนก่อนว่า ศรัทธาปสาทะของเขามีเหตุผลเป็นมูลฐานหรือไม่ เช่น

พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลว่า:

พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า สมณะ กัปปิ พราหมณ์ กัปปิ อื่นใด ที่จะมีความรู้ยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาค ในทางสัมโพธิญาณได้นั้น ไม่เคยมี จักไม่มี และไม่มีอยู่ในบัดนี้

^๑ อรรถกถาแก้วว่า มีโสตาปัตติมรรคเป็นมูล

^๒ วิมंगสกสูตร, ม.ม. ๑๒/๕๓๕-๕๓๘/๕๗๐-๕๘๐

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า: สารีบุตร เธอกล่าวอัสภิวาจา (วาจาอาจหาญ) ครั้งนี้ยิ่งใหญ่นัก เธอบันลือลีลาทอเถิดเตี๊ยะตกลงไปอย่างเดี่ยวว่า... ดังนั้น เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ เท่าที่มีมาในอดีตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นมีศีลอย่างนี้ เพราะเหตุดังนี้ๆ ทรงมีธรรมอย่างนี้ มีปัญญาอย่างนี้ มีธรรมเครื่องอยู่อย่างนี้ หลุดพ้นแล้ว เพราะเหตุดังนี้ๆ?

ส. มิใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ ที่จักมีในอนาคตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจัก...เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุดังนี้ๆ?

ส. มิใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. ก็แล้วเราผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ เธอได้ใช้จิตกำหนดรู้จิตแล้วหรือว่า พระผู้มีพระภาคทรง...เป็นอย่างนี้ เพราะเหตุดังนี้ๆ?

ส. มิใช่อย่างนั้น พระเจ้าข้า

พ. ก็ในเรื่องนี้ เมื่อเธอไม่มีญาณเพื่อกำหนดรู้จิตใจพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีต อนาคต และปัจจุบันเช่นนี้แล้ว ไฉนเล่า เธอจึงได้กล่าวอัสภิวาจาอันยิ่งใหญ่นักนี้ บันลือลีลาทอเถิดเป็นเตี๊ยะตกลงไปอย่างเดี่ยว (ดังที่กล่าวมาแล้ว)?

ส. พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่มีญาณกำหนดรู้จิตในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ก็จริง แต่กระนั้น ข้าพระองค์ทราบการหยั่งแนวธรรม^๑

พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระราชา มีป้อมแน่นหนา มีกำแพงและเชิงเนินมั่นคง มีประตูๆ เดียว คนเฝ้าประตูพระนครนั้นเป็นบัณฑิต เนิบแหลม มีปัญญา คอยห้ามคนที่ตนไม่รู้จัก ยอมให้แต่คนที่รู้จักเข้าไป เขาเที่ยวตรวจดูทางแนวกำแพงรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อ หรือ

^๑ ธรรมนวย

ช่องกำแพง แม้เพียงที่แมวลอดออกได้ ย่อมคิดว่า สัตว์ตัวใดทุกอย่างทุกตัว จะเข้าออกเมืองนี้ จะต้องเข้าออกทางประตูนี้เท่านั้น ฉันใด

ข้าพระองค์ก็ทราบบารหยั่งแนวธรรม ฉะนั้นเหมือนกันว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ เท่าที่มีมาแล้วในอดีต ทรงละนิวรณ์ ๕ ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำปัญญาให้อ่อนกำลังได้แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่นดี ในสติปัฏฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ที่จะมีในอนาคต ก็จัก (ทรงทำอย่างนั้น) แม้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในบัดนี้ ก็ทรงละนิวรณ์ ๕...มีพระทัยตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (เช่นเดียวกัน) ๑

ความเลื่อมใสศรัทธาต่อบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น ถ้าใช้ให้ถูกต้อง คือใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับช่วยให้ก้าวหน้าต่อไป ก็ย่อมเป็นสิ่งที่มียประโยชน์ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีข้อเสีย เพราะมักจะกลายเป็นความติดในบุคคล และกลายเป็นอุปสรรคบั่นทอนความก้าวหน้าต่อไป ข้อดีของศรัทธาปสาदनั้น เช่น

ขริยสาวกผู้ใด เลื่อมใสอย่างยิ่งแน่วแน่ถึงที่สุดในตถาคต ขริยสาวกนั้น จะไม่สงสัย หรือแคลงใจ ในตถาคต หรือศาสนา (คำสอน) ของตถาคต แท้จริงสำหรับขริยสาวกผู้มีศรัทธา เป็นอันหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย (และ) บำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลายให้พร้อมบูรณ์ จักเป็นผู้มีเรี่ยวแรง บากบั่นอย่างมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย ๒

ส่วนข้อเสียก็มี ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อเสีย ๕ อย่างในความเลื่อมใสบุคคลมีดังนี้ คือ

^๑ ที.ม.๑๐/๗๗/๙๗; ที.ป.๑๑/๗๓/๑๐๘-๑๑๐ รายละเอียดต่อจากนี้ ดู ที.ป.๑๑/๗๕-๙๓/๑๑๑-๑๒๗

^๒ ที.ม.๑๙/๑๐๑๑/๒๙๗

๑. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้
สงฆ์ยกวัตร เขาจึงคิดว่า บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชบใจของเรานี้ ถูกสงฆ์ยกวัตร
เสียแล้ว...

๒. บุคคลเลื่อมใสยิ่งในบุคคลใด บุคคลนั้นต้องอาบัติอันเป็นเหตุให้
สงฆ์บังคับให้นั่ง ณ ท้ายสุดสงฆ์เสียแล้ว...

๓. ...บุคคลนั้น ออกเดินทางไปเสียที่อื่น...

๔. ...บุคคลนั้น ถาสุกเสีย...

๕. ...บุคคลนั้น ตายเสีย...

เขาย่อมไม่คบหาภิกษุอื่นๆ เมื่อไม่คบหาภิกษุอื่นๆ ก็ย่อมไม่ได้ระดับ
สังฆกรรม เมื่อไม่ได้ระดับสังฆกรรม ก็ย่อมเสื่อมจากสังฆกรรม^๑

เมื่อความเลื่อมใสศรัทธากลายเป็นความรัก ข้อเสียในการที่
ความลำเอียงจะมาปิดบังการใช้ปัญญาที่เกิดขึ้นอีก เช่น

ภิกษุทั้งหลาย สิ่ง ๔ ประการนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ คือ ความรักเกิดจาก
ความรัก โทสะเกิดจากความรัก ความรักเกิดจากโทสะ โทสะเกิดจากโทสะ

๗๘๗ โทสะเกิดจากความรักอย่างไร? บุคคลที่ตนปรารถนา รักใคร่ พอใจ
ถูกคนอื่นประพฤติดต่อด้วยอาการที่ไม่ปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ เขา
ย่อมมีความคิดว่า บุคคลที่เราปรารถนา รักใคร่พอใจนี้ ถูกคนอื่นประพฤติดต่อด
ด้วยอาการที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ ดังนั้น เขาย่อมเกิดโทสะใน
คนเหล่านั้น ๗๘๗^๒

แม้แต่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระศาสดาเอง เมื่อกลายเป็น
ความรักในบุคคลไป ก็ย่อมเป็นอุปสรรคต่อความหลุดพ้น หรืออิสรภาพ
ทางปัญญาในขั้นสูงสุดได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ละเสีย แม้บางครั้ง
จะต้องใช้วิธีค่อนข้างรุนแรง ก็ทรงทำ เช่น ในกรณีของพระวักลี ซึ่งมี
ความเลื่อมใสศรัทธาในพระองค์อย่างแรงกล้า อยากจะติดตามพระองค์ไป
ทุกหนทุกแห่ง เพื่อได้อยู่ใกล้ชิด ได้เห็นพระองค์อยู่เสมอ

^๑ พ.ป.พ.ก. ๒๒/๒๕๐/๓๐๐

^๒ พ.จ.ต.ก. ๒๑/๒๐๐/๒๙๐

ระยะสุดท้าย เมื่อพระวัคกลีอาพาธหนัก อยากเฝ้าพระพุทธเจ้า ส่งคนไปกราบทูล พระองค์ก็เสด็จมา และมีพระดำรัสเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาแก่พระวัคกลีตอนหนึ่งว่า

พระวัคกลี: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เป็นเวลานานนักแล้ว ข้าพระองค์ปรารถนาจะไปเฝ้า เพื่อจะเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่ร่างกายของข้าพระองค์ไม่มีกำลังเพียงพอที่จะไปเฝ้าเห็นองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าได้

พระพุทธเจ้า: อย่าเลย วัคกลี ร่างกายอันเน่าเปื่อยนี้ เธอเห็นไปจะมีประโยชน์อะไร ดูกรวัคกลี ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมนั้นแหละ วัคกลี จึงจะชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเรา (ก็คือ) เห็นธรรม^๑

นอกจากนี้ ความก้าวหน้าเพียงในขั้นศรัทธา ยังไม่เป็นการมั่นคงปลอดภัย เพราะยังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก จึงยังเสื่อมถอยได้ ดังพุทธพจน์ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษมีตาข้างเดียว พวกมิตรสหายญาติสาโลหิตของเขา พึงช่วยกันรักษาตาข้างเดียวของเขาไว้ ด้วยคิดว่า อย่าให้ตาข้างเดียวของเขานั้นต้องเสียไปเลย ชัณนี้ฉันใด ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เธอประพฤติปฏิบัติเพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก

ในกรณีนั้น ภิกษุทั้งหลายย่อมดำริกันว่า ภิกษุรูปนี้ ประพฤติปฏิบัติอยู่เพียงด้วยศรัทธา เพียงด้วยความรัก พวกเราจักช่วยกันเร่งรัดเธอ ย้ำแล้วย้ำอีกให้กระทำการนี้ โดยหวังว่า อย่าให้สิ่งที่นี้เป็นเพียงศรัทธา เป็นเพียงความรักนั้น เสื่อมสูญไปจากเธอเลย

นี้แล ภิกษุทั้งหลาย คือเหตุ คือปัจจัย ที่ทำให้ (ต้อง) คอยช่วยกันเร่งรัดภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย้ำแล้วย้ำอีกให้กระทำการนี้^๒

^๑ ถ.ข.๑๗/๒๑๖/๑๔๖

^๒ ม.ม.๑๓/๑๗๑/๑๗๔

ลำพังศรัทธาอย่างเดียว เมื่อไม่ก้าวหน้าต่อไปตามลำดับจนถึง
ขั้นปัญญา ย่อมมีผลอยู่ในขอบเขตจำกัดเพียงแค่สวรรค์เท่านั้น ไม่
สามารถให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้ ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้ว ซึ่งเป็นของง่าย เปิดเผย
ประกาศไว้ชัด ไม่มีเงื่อนงำใดๆ อย่างนี้

- สำหรับภิกษุผู้เป็นอหังตชิตนาสพ...ย่อมไม่มีวิภวัญจะเพื่อจะบัญญัติต่อไป
- ภิกษุที่ละสังโยชน์เบื้องต้นทั้งห้าได้แล้ว ย่อมเป็นโอบปาติกะ บริณิพพาน
ในโลกนั้น ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้แล้ว มีราคะ โทสะ โมหะเบาบาง ย่อมเป็น
สกทาคามี ฯลฯ
- ภิกษุที่ละสังโยชน์สามได้ ย่อมเป็นโสดาบัน ฯลฯ
- ภิกษุที่เป็นอัมมมาณูสรี เป็นสัทธานุสรี ย่อมเป็นผู้มีสติโพธิเป็นที่หมาย
- ผู้ที่มีเพียงศรัทธา มีเพียงความรักในเรา ย่อมเป็นผู้มีสวรรค์เป็นที่
หมาย^๑

๑ เมื่อรู้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญา ก็ไม่ต้องเชื่อด้วยศรัทธา

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่ถือเอาประโยชน์จากศรัทธาอย่าง
ถูกต้อง ปัญญาจะเจริญขึ้นโดยลำดับ จนถึงขั้นเป็นญาณทัสสนะ คือเป็น
การรู้การเห็น ในขั้นนี้ จะไม่ต้องใช้ความเชื่อและความเห็นอีกต่อไป เพราะ
รู้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง จึงเป็นขั้นที่พ้นขอบเขตของศรัทธา ขอให้
พิจารณาข้อความในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

ถาม: ท่านมุลลิสะ โดยไม่อาศัยศรัทธา ไม่อาศัยความถูกต้องกับใจคิด ไม่
อาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่อาศัยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ไม่อาศัย
ความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎี ท่านมุลลิสะมีการรู้จำเพาะตน
(ปัจจุตตญาณ) หรือว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ?

^๑ ม.ม.๑๒/๒๘๘/๒๘๐

ตอบ: ท่านปวิภูระ ฌมย้อมรู้ ย่อมเห็นข้อที่ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะนี้ได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา...ความถูกต้องกับใจคิด...การเรียนรู้ตามกันมา...การคิดตรองตามแนวเหตุผล...ความเข้ากันได้กับการทดสอบด้วยทฤษฎีเลยทีเดียว

(จากนี้ถามตอบหัวข้ออื่นๆ ในปฏิจาสุมุบบาท ตามลำดับ ทั้งฝ่ายอนุโลม ปฏิโลม จนถึงภวนิโรธ คือนิพพาน)^๑

อีกแห่งหนึ่งว่า

ถาม: มีปริยายบ้างไหม ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยความถูกต้องกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเรียนรู้ตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี ก็รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว สิ่งที่ต้องทำได้ทำแล้ว สิ่งที่ต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก”? ฯลฯ

ตอบ: ปริยายนั้นมีอยู่...คือ ภิกษุเห็นรูปด้วยตา ย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ มีอยู่ในตัวของเรา” หรือย่อมรู้ชัดซึ่งราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่มีอยู่ในตัวว่า “ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีในตัวของเรา”

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องทราบด้วยศรัทธา หรือด้วยความถูกต้องกับใจชอบ หรือด้วยการเรียนรู้ตามกันมา หรือด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล หรือด้วยความเข้ากันได้กับการคิดทดสอบด้วยทฤษฎี หรือไม่?

ตอบ: ไม่ใช่อย่างนั้น

ถาม: เรื่องที่ว่า...นี้ ต้องเห็นด้วยปัญญาจึงทราบมิใช่หรือ ?

ตอบ: อย่างนั้น พระเจ้าข้า

สรุป: นี่ก็เป็นปริยาย (หนึ่ง) ที่ภิกษุจะใช้พยากรณ์หรือหัตตผลได้ โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ฯลฯ (จากนี้ถามตอบไปตามลำดับอายตนะอื่นๆ ในทำนองเดียวกันจนครบทุกข้อ)^๒

^๑ ถ.นิ.๑๖/๒๖๙-๒๗๕/๑๕๐-๑๕๔

^๒ ถ.สพ.๑๘/๒๓๙-๒๔๒/๑๗๓-๑๗๖

เมื่อมีญาณทัสสนะ คือการรู้การเห็นประจักษ์แล้ว จึงไม่ต้องมีศรัทธา คือไม่ต้องเชื่อต่อผู้ใดอื่น ดังนั้น พุทธสาวกที่บรรลุลักษณะต่างๆ จึงรู้และกล่าวถึงสิ่งนั้นๆ โดยไม่ต้องเชื่อต่อพระศาสดา เช่น ได้มีคำสนทนากล่าวตอบระหว่างนิครนถนาฏบุตร กับจิตตคฤหบดี ผู้เป็นพุทธสาวกฝ่ายอุปาสกที่มีชื่อเสียงเชี่ยวชาญในพุทธธรรมมาก ว่า

นิครนถ์: แน่ท่านคฤหบดี ท่านเชื่อพระสมณะโคดมใหม่ ว่า สมานิที่ไม่มียิตก ไม่มีวิจาร์ มียอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มียอยู่?

จิตตคฤหบดี: ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามิได้ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อพระผู้มีพระภาคว่า สมานิที่ไม่มียิตก ไม่มีวิจาร์ มียอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มียอยู่ ฯลฯ ข้าพเจ้านั้น ทันทที่มุ่งหวัง...ก็เข้าปฐมนิยมนานอยู่ได้...เข้าทุติยนิยมนานอยู่ได้...เข้า ตติยนิยมนานอยู่ได้...เข้าจตุตถนิยมนานอยู่ได้^๑ ข้าพเจ้านั้น รู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อสมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดๆ ว่า สมานิที่ไม่มียิตก ไม่มีวิจาร์ มียอยู่ ความดับแห่งวิตกวิจาร์ได้ มียอยู่^๒

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ พระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้มีญาณทัสสนะถึงที่สุด จึงมีคุณสมบัติอย่างหนึ่งว่า “อัสสัทธะ”^๓ ซึ่งแปลว่า ผู้ไม่มีศรัทธา คือ ไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ ในเรื่องที่ยังไม่รู้เห็นชัดด้วยตนเองอยู่แล้ว อยู่เหนือศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้ประจักษ์แล้ว ดังจะเห็นได้จากพุทธดำรัสสนทนากับพระสารีบุตรว่า

พระพุทเจ้า: สารีบุตร เธอเชื่อใหม่ ว่า สัทธินทริยที่เจริญแล้ว กระทำไต่มาได้แล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด วิริยินทริย...สตินทริย...สมาธินทริย...ปัญญาธิทริย (ก็เช่นเดียวกัน)?

พระสารีบุตร: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิได้ยึดถือด้วยศรัทธา ต่อพระผู้มีพระภาค...แท้จริง คนเหล่าใด ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น ยังไม่

^๑ ตั้งแต่ทุติยนิยมนานเป็นต้นไป เป็นสมานิที่ไม่มียิตกวิจาร์

^๒ ส.สพ. ๑๘/ ๕๗๘/ ๓๖๗

^๓ พ.ธ. ๒๕/ ๑๗/ ๒๘

ทราบ ยังไม่กระทำให้แจ้ง ยังไม่มองเห็นด้วยปัญญา คนเหล่านั้น จึงจะยึดถือด้วยศรัทธาต่อคนอื่นในเรื่องนี้...ส่วนคนเหล่าใด รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้งมองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว คนเหล่านั้นย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้น...

ก็ข้าพระองค์ได้รู้ เห็น ทราบ กระทำให้แจ้ง มองเห็นสิ่งนี้ด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์จึงเป็นผู้ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในเรื่องนั้นว่า สัทธินทรีย์...วิริยินทรีย์...สติในทรีย์...สมาธิในทรีย์...ปัญญินทรีย์ ที่เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่หมาย มีอมตะเป็นที่สิ้นสุด

พระพุทธเจ้า: ภาตุ ภาตุ ภาวีนุตระ ฯลฯ^๑

เพื่อสรุปความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา ขออ้างพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์ก็อย่างหนอ ภิกษุผู้พิจารณาพิชฌายกรรมไอรหัตตผล รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว...สิ่งอื่นที่จะต้องทำเพื่อเป็นอย่างนี้ ไม่มีเหลืออยู่อีก”?

เพราะเจริญ เพราะกระทำให้มาก ซึ่งอินทรีย์อย่างเดียว ภิกษุผู้พิจารณาพิชฌายกรรมไอรหัตตผลได้...อินทรีย์อย่างเดียวนั้น ก็คือ ปัญญินทรีย์

สำหรับขริยสาวกผู้มีปัญญา ศรัทธาอันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้ วิริยะ...สติ...สมาธิ อันเป็นของคล้อยตามปัญญานั้น ย่อมทรงตัวอยู่ได้^๒

อินทรีย์อื่นๆ (คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ) ลำพังแต่ละอย่างๆ ก็ดี หรือหลายอย่างรวมกัน แต่ขาดปัญญาเสียเพียงอย่างเดียว ก็ดี ไม่อาจให้บรรลุผลสำเร็จนี้ได้

^๑ ถ.ม.๑๙/๙๘๔-๙๘๖/๒๙๒-๒๙๓

^๒ ถ.ม.๑๙/๙๘๗-๙๘๙/๒๙๓-๒๙๔

ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ

สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบสำคัญของมรรค ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นในการปฏิบัติธรรม หรือพูดตามแนวไตรสิกขาว่า เป็นขั้นเริ่มแรกในระบบการศึกษาแบบพุทธ และเป็นธรรมที่ต้องพัฒนาให้บริสุทธิ์ แจ่มชัด เป็นอิสระมากขึ้นตามลำดับ จนกลายเป็นการตรัสรู้ในที่สุด ดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้นการสร้างเสริมสัมมาทิฐิจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

มีพุทธพจน์แสดงหลักการสร้างเสริมสัมมาทิฐิไว้ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ อย่างดังนี้
คือ ปรีตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ^๑

๑. ปรีตโฆสะ = “เสียงจากผู้อื่น” ได้แก่ คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบาย การแนะนำ การสั่งสอน การถ่ายทอด แหล่งความรู้ภายนอก การได้เรียนรู้จากผู้อื่น (hearing or learning from others)

๒. โยนิโสมนสิการ = “การทำในใจโดยแยบคาย,” คิดแยบคาย คือ การคิดอย่างมีระเบียบวิธี คิดสืบค้นให้ถึงต้นราก คิดสืบสาวตลอดสาย คิดแยกแยะออกดูตามสภาวะของสิ่งนั้นๆ โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยต้นเหตุอุปาทานของตนเข้าไปจับ, พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า คิดถูกวิธี คิดมีลำดับ คิดสืบสาวจับให้ถึงต้นสาย คิดพลิกผันร้ายให้เป็นดี คิดรู้ทันทั้งดีทั้งเสีย คิดให้แก้ปัญหาได้ คิดให้เห็นให้เป็นประโยชน์ คิดให้ถึงความจริง (analytical reflection, critical reflection, systematic attention)

ปัจจัยสองอย่างนี้ สนับสนุนซึ่งกันและกัน

สำหรับคนสามัญ ซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมอาศัยคำแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้

ส่วนคนที่มีปัญญาแก่กล้า ย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนสิการได้ดีกว่า แต่ก็อาจต้องอาศัยคำแนะนำที่ถูกต้องเป็นเครื่องนำทางในเบื้องต้น และเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ก้าวหน้าไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้นในระหว่างการศึกษาอบรม

^๑ บจ.พท.๒๐/๓๗๑/๑๓๐; และ ดู ม.ม.๑๒/๔๙๗/๕๓๙

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิ ด้วยปัจจัยอย่างที่ ๑ (ปรโตโฆสะ) ก็คือวิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำ ชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล

ดังนั้น ในระบบการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้ปรโตโฆสะที่มุ่งหมายด้วยหลักที่เรียกว่า *กัลยาณมิตตตา* คือความมีกัลยาณมิตร

ส่วนปัจจัยอย่างที่ ๒ (โยนิโสมนสิการ) เป็นแกนหรือองค์ประกอบหลักของการพัฒนาปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร

เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่า

กัลยาณมิตตตา (=ปรโตโฆสะที่ดี) เป็นปัจจัยภายนอก และ

โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยภายใน

ถ้าตรงข้ามจากนี้ คือ ได้ผู้ไม่เป็นกัลยาณมิตร ทำให้ประสบปรโตโฆสะที่ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธี เป็นอโยนิโสมนสิการ ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือ เป็นมิจฉาทิฐิไปได้

มีพุทธพจน์แสดงปัจจัยทั้งสองนี้ ในภาคปฏิบัติของการฝึกอบรม พร้อมทั้งความสำคัญที่ควบคู่กัน ดังนี้

๑. สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา (เสขะ)... เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายนอกอื่นใด มีประโยชน์มาก เท่าความมีกัลยาณมิตรเลย^๑

๒. สำหรับภิกษุผู้ยังต้องศึกษา (เสขะ)... เรามองไม่เห็นองค์ประกอบภายในอื่นใด มีประโยชน์มาก เท่าโยนิโสมนสิการเลย^๒

ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับปัจจัย ๒ อย่างนี้ โดยย่อ

^๑ พุ.ข.ติ.๒๕/๑๙๕/๒๓๗; เทียบ/ ถ.ม.๑๙/๕๒๐/๑๔๒

^๒ พุ.ข.ติ.๒๕/๑๙๕/๒๓๗; เทียบ/ ถ.ม.๑๙/๕๑๘/๑๔๑

๑. ความมีกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพียงแค่เพื่อนที่ดีอย่างในความหมายสามัญ แต่หมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยเหลือ บอกช่องทาง ให้ดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกศึกษาอย่างถูกต้อง ในคัมภีร์ *วิสุทธิมรรค*^๑ ยกตัวอย่างไว้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นพหูสูตรทรงปัญญา สามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนน้อมกว่า^๒

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญปัญญา ในขั้น *ศรัทธา*

ส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตร มีความหมายครอบคลุมถึงตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น ครู อาจารย์ เป็นต้น คุณสมบัติของผู้สอนนั้น หลักการ วิธีการ และอุบายต่างๆ ในการสอน ตลอดจนการจัดดำเนินการต่างๆ ทุกอย่าง ที่ผู้มีหน้าที่เอื้ออำนวยการศึกษาจะพึงจัดทำ เพื่อให้การศึกษาได้ผลดี เท่าที่เป็นองค์ประกอบภายนอกในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องใหญ่ ที่อาจนำไปบรรยายได้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก

ในที่นี้ จะยกพุทธพจน์แสดง *คุณสมบัติของกัลยาณมิตร* มาเป็นตัวอย่างเพียงชุดหนึ่ง ได้แก่ *กัลยาณมิตรธรรม ๗* ประการ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ เป็นมิตร ที่ควรเสวนา ควรคบหา แม้จะถูกขับไล่ ก็ควรเข้าไปนั่งอยู่ใกล้ๆ กล่าวคือ เป็นผู้น่ารักน่าพอใจ ๑ เป็นผู้น่ารักพอ ๑ เป็นผู้น่ายกย่อง ๑ เป็นผู้รู้จักพูด ๑ เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๑ เป็นผู้กล่าวแถลงถ้อยที่ลึกซึ้งได้ ๑ ไม่ชักนำในเรื่องที่เหลวไหลไม่สมควร ๑^๓

^๑ ดู วิสุทธิ. ๑/๑๒๓-๑๒๕

^๒ พง.สตัดก. ๒๒๓/๓๔/๓๓; ตรัสสรุปไว้เป็นคาถาให้จำง่ายว่า

วิโย จ ครู ภาวนโย วุตตา จ วจนกฺขโม
คมภีรญจ กถิ กตฺตา โน จฺจุจฺจาเน นิโยชเย

จากนี้ จะแสดงเพียงความสำคัญ และคุณประโยชน์ ของการมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตตา) ไว้ พอให้เห็นฐานะของหลักการข้อนี้ในพุทธธรรม

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉะนั้นใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิการวค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิการวค^๑

ดูกรอานนที ความมีกัลยาณมิตร...เท่ากับเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดทีเดียว เพราะว่า ผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เขาจักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิการวค

อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีชาติเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชราเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชรา ผู้มีมรณะเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ บริเวระ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากโสกะ บริเวระ ทุกข์ โทมนัส และ อุปายาส^๒

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทองเป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉะนั้นใด ความมีกัลยาณมิตร ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗^๓

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น หรือยังอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เสื่อมไป เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย เมื่อบุคคลมีกัลยาณมิตร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^๔

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย^๕

^๑ ส.ม.๑๙/๑๒๙/๓๖, ๓๗

^๒ ส.ม.๑๙/๕-๑๑/๒/๕, ๓๗

^๓ ส.ม.๑๙/๕๑๑/๑๑๒

^๔ พ.ง.เขก.๒๐/๗๒/๑๖

^๕ พ.ง.เขก.๒๐/๙๖/๒๐

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อม
สูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย^๑

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น
แม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตร
เลย^๒

สำหรับภิกษุผู้เป็นสละ ยังไม่บรรลุอรหัตตผล ปวารณาความเกษมจาก
โยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอย่างอื่นแม้สักอย่าง
หนึ่ง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร
ย่อมกำจัดอกุศลได้ และย่อมบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น^๓

ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร...พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ

๑. จักเป็นผู้มีศีล สำนวนระวางในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจารและโคจร
ใดๆ

๒. จักเป็นผู้ (มีโอกาสดำเนินได้พึง ได้ร่วมสนทนาอย่างสะดวกสบาย)
ตามความปวารณา ในเรื่องต่างๆ ที่ขัดเกลาอุปนิสัย ชำระจิตใจให้ปลอดโปร่ง
คือ เรื่องความมักน้อย ฯลฯ เรื่องการบำเพ็ญเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่อง
ปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัสสนะ

๓. จักเป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรม และเพื่อ
บำเพ็ญกุศลธรรมให้เพียบพร้อม จักเป็นผู้แข็งขัน บากบั่นมั่นคง ไม่ทอด
ธุระในกุศลธรรม

๔. จักเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอริยะ หยั่งรู้ถึงความ
เกิดความดับ ชำแวกกิเลส นำไปสู่ความสูญสิ้นแห่งทุกข์^๔

^๑ พ.ง.เขต.๒๐/๑๒๘/๒๕

^๒ พ.ง.เขต.๒๐/๑๑๒/๒๒

^๓ พ.ชิต.๒๕/๑๙๕/๒๓๗

^๔ พ.ง.นวก.๒๓/๒๐๕, ๒๐๗/๓๖๕, ๓๗๐; พ.ช. ๒๕/๘๘/๑๒๗

๒. โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว

เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่ใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ

ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวกิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

ความสำคัญ และคุณประโยชน์ ของโยนิโสมนสิการ พึงเห็นได้ตามตัวอย่างพุทธพจน์ ต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉะนั้น ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของอริยอัชฌาติกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งอริยอัชฌาติกมรรค^๑

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉะนั้น โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต แห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มาก ซึ่งโพชฌงค์ ๗^๒

^๑ ถึ.ม.๑๙/๑๓๖/๓๗ ; ๗๕๖

^๒ ถึ.ม.๑๙/๔๑๓/๑๑๓

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^๑

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่^๒ ... ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม^๓ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย^๔

สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุนิพพาน ปราศจากความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่น แม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น^๕

เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น^๖

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีความเจริญเต็มบริบูรณ์^๗

^๑ พง.เขต.๒๐/๖๘/๑๕

^๒ พง.เขต.๒๐/๙๒/๒๐

^๓ พง.เขต.๒๐/๑๒๔/๒๔

^๔ พง.เขต.๒๐/๑๐๘/๒๒

^๕ พุ.ชติ.๒๕/๑๙๔/๒๓๖

^๖ พง.เขต.๒๐/๑๘๖/๔๑

^๗ พง.เขต.๒๐/๗๖/๑๗

เราไม่เห็นเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็นเหตุให้ความสงสัยที่ยัง
ไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการ
เลย^๑

เมื่อโยนิโสมนสิการอสุภานิมิต ภาวะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ภาวะที่เกิด
แล้ว ก็ถูกละได้ เมื่อโยนิโสมนสิการเมตตาเจโตวิมุตติ ไทสะที่ยังไม่เกิด ก็ไม่
เกิดขึ้น ไทสะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละได้ เมื่อโยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) โมหะที่ยัง
ไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น และโมหะที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกละได้^๒

เมื่อโยนิโสมนสิการ...(นิวรรณ์ ๕)...ที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว
ก็ถูกกำจัดได้...(โพชฌงค์ ๗)...ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึง
ความเจริญเต็มบริบูรณ์^๓

ธรรม ๘ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๘ อย่าง ซึ่งมีโยนิโ
มนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อ
ปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติ กายย่อมเรียบรื่นผ่องคลาย (ปลัสัทธิ)
เมื่อกายเรียบรื่นผ่องคลาย ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิต
เป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง
เมื่อนิพพิทา ก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ^๔

ตามนัยพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่าย เป็น

โยนิโสมนสิการ→ปราโมทย์→ปีติ→ปลัสัทธิ→สุข→สมาธิ
→ยถาภูตญาณทัสสนะ→นิพพิทา→วิราคะ→วิมุตติ

กล่าวโดยสรุป สำหรับคนทั่วไป ผู้มีปัญญายังไม่แก่กล้า ยังต้อง
อาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น การพัฒนาปัญญา นับว่าเริ่มต้นจาก
องค์ประกอบภายนอก คือ **ความมีกัลยาณมิตร** (กัลยาณมิตตตา) สำหรับ
ให้เกิดศรัทธา (ความมั่นใจด้วยเหตุผลที่ได้พิจารณาเห็นจริงแล้ว) ก่อน

^๑ พง.เอก.๒๐/๒๑/๕

^๒ พง.ติก.๒๐/๕๐๘/๒๕๘

^๓ ส.ม.๑๙/๕๔๖-๗/๑๒๒

^๔ ที.ปา.๑๑/๕๕๕/๓๒๙

จากนั้น จึงก้าวมาถึงขั้น **องค์ประกอบภายใน** เริ่มแต่นำความเข้าใจตามแนวศรัทธาไปเป็นพื้นฐาน ในการใช้ความคิดอย่างอิสระ ด้วย**โยนิโสมนสิการ** ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ และทำให้ปัญญาเจริญยิ่งขึ้น จนกลายเป็นญาณทัสสนะ คือ การรู้การเห็นประจักษ์ในที่สุด^๑

เมื่อกระจายลำดับขั้นในการพัฒนาปัญญาตอนนี้ออกไป จึงตรงกับลำดับอาหารของวิชาและวิมุตติ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น^๒ คือ

การเสวนาสัตบุรุษ→การสดับเล่าเรียนลัทธธรรม→ศรัทธา→โยนิโสมนสิการ ฯลฯ

เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเจริญเข้าสู่จุดหมายด้วยการอดทนขององค์ประกอบต่างๆ อย่างพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ อันองค์ประกอบ ๕ อย่างคอบหนุน (อนุเคราะห์) ย่อมมีได้วิมุตติ และปัญญาวิมุตติ เป็นผลานิสงส์ องค์ประกอบ ๕ อย่างนั้น คือ

๑. ศีล (ความประพฤติดีงาม สุจริต)
๒. สุตตะ (ความรู้จากการสดับ เล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม)
๓. สากัจฉา (การสนทนา ถกเถียง ขมิบปราย แลกเปลี่ยนความคิดเห็น สบค้นความรู้)

^๑ พึงสังเกตว่า การรู้การเห็นประจักษ์นั้นมี ๒ ขั้น และพระพุทธศาสนายอมรับว่า ทั้ง ๒ ขั้นนั้นเป็น **สัจจะ** คือเป็นความจริงด้วยกันทั้งนั้น แต่มีความหมายและคุณค่าทางปัญญาต่างกัน คือ ๑. การรู้การเห็นประจักษ์ เท่าที่เป็นไปทางประสาททั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็น **สมมติสัจจะ** สำหรับการหมายรู้ร่วมกันและใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน (conventional or relative truth) ๒. การรู้การเห็นประจักษ์ ด้วยปัญญาหยั่งรู้สภาวะของสิ่งเหล่านั้นว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น เป็น **ปรมัตถสัจจะ** สำหรับรู้เท่าทันภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีชีวิตที่เป็นอิสระ ใช้ประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้นได้อย่างถูกต้องตามความหมายของมันมากที่สุด (ultimate or absolute truth) แต่ไม่ว่าในกรณีใดก็ตาม พุทธศาสนายอมรับความจริง เฉพาะด้วยการรู้การเห็นประจักษ์เท่านั้น

^๒ ดู เรื่องอาหารของวิชาและวิมุตติ หน้า ๒๑๖

๔. สมถะ (ความสงบ การทำให้สงบ การไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ
การเจริญสมาธิ)

๕. วิปัสสนา (การใช้ปัญญาพิจารณาของเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะของ
มัน คือตามที่มันเป็นจริง)^๑

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือ เห็นตามที่
สิ่งทั้งหลายเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น

การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป
เพราะโยนิโสมนสิการช่วยให้ไม่มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็น
เฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ช่วยให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การ
วิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้า และในแง่การสืบทอดแห่งเหตุ
ปัจจัย ตลอดจนมองให้ครบทุกแง่มุม ที่จะให้เห็นความจริง และถือเอา
ประโยชน์ได้ จากทุกสิ่งทุกอย่างที่ประสบหรือเกี่ยวข้อง

การมองและคิดพิจารณาด้วยโยนิโสมนสิการ ทำให้ไม่ถูกหลง ไม่
กลายเป็นหุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่น และเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง
กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนและ
ผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิดตัดสินใจและ
กระทำการต่างๆ ด้วยปัญญา

เมื่อคิดโดยมีโยนิโสมนสิการ ก็ทำให้สงกัปย้อนกลับมาเป็นปัจจัย
แก่ทิฐิ เป็นสัมมาสังกัปที่ช่วยให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้นเจริญขึ้น^๒ พุทธรวมๆ
คลุมความว่า โยนิโสมนสิการช่วยนำช่วยหนุนเสริมเพิ่มขยายทำให้
สัมมาทิฐิเต็มบริบูรณ์

^๑ แปลรวมความจาก ข.จ.ปญจก.๒๒/๒๕/๒๒๒

^๒ ตัวอย่างคำอธิบายการมีโยนิโสมนสิการ ทำให้สัมมาสังกัปช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ พุ.บ.๒๕๕๕;
เนตติ.บ. (ฉบับอักษรพม่า) 146

๒. สัมผัสกับปะ

คำจำกัดความ และความหมายของสัมผัสกับปะ

องค์มรรคข้อที่ ๒ นี้ มีคำจำกัดความตามคัมภีร์ ซึ่งถือเป็นหลักทั่วไป ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมผัสกับปะ เป็นไฉน? เนกขัมมสังกับปะ^๑ อพยบาทสังกับปะ อวิหิงสาสังกับปะ นี้เรียกว่า สัมผัสกับปะ^๑

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกออกเป็น ระดับโลกียะ และ ระดับโลกุตตระ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมผัสกับปะ เป็นไฉน? เรากล่าวว่าสัมผัสกับปะมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสกับปะที่ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นฝ่ายบุญ อำนวยวิบากแก่ชั้นนี้ อย่างหนึ่ง กับสัมผัสกับปะที่เป็นขริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง

สัมผัสกับปะ ที่ยังมีอาสวะ...คือ เนกขัมมสังกับปะ อพยบาทสังกับปะ อวิหิงสาสังกับปะ...

สัมผัสกับปะ ที่เป็นขริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค คือ ความระลึก (ตักกะ) ความนึกคิด (วิตักกะ) ความดำริ (สังกับปะ) ความคิดแน่วแน่ (อัปปนา) ความคิดแน่นแฟ้น (พยุปปนา) ความเข้าใจจดจ่อลง วจีสังวรของบุคคลผู้มีจิตเป็นขริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วยขริยมรรค ผู้กำลังเจริญขริยมรรคอยู่...^๒

เพื่อรวบรัด ในที่นี้ จะทำความเข้าใจกันแต่เพียงคำจำกัดความแบบทั่วไป ที่เรียกว่าเป็นชั้นโลกียะ เท่านั้น ตามคำจำกัดความแบบนี้ สัมผัสกับปะ คือ ความดำริชอบ หรือความนึกคิดในทางที่ถูกต้อง ตรงข้ามกับความดำริผิด ที่เรียกว่า มิจฉาสังกับปะ ซึ่งมี ๓ อย่าง คือ

^๑ ที.ม.๑๐/๒๔๘/๓๔๘; ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๓; ป.ภ.วิ.๓๕/๑๖๔/๑๓๖, ๕๗๑/๓๑๗
^๒ ม.ญ.๑๔/๒๖๑-๓/๑๔๒; ป.ภ.วิ.๓๕/๒๐๖/๑๔๔; ๕๒๘/๓๒๐

๑. กามสังกัปป์ หรือ กามวิตก คือ ความดำริที่เกี่ยวข้องกับกาม ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหาสิ่งเสพ ความคิดอยากได้ หรือหมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่กับสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ หรือสิ่งสนองตัณหาอุปาทานต่างๆ ความคิดในทางเห็นแก่ตัว เป็นความนึกคิดในฝ่ายราคะหรือโลภะ
๒. พยาบาทสังกัปป์ หรือ พยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ประกอบด้วย ความขัดเคือง ไม่พอใจ เคียดแค้น ชิงชัง คิดเห็นในแง่ร้ายต่างๆ ความขาดเมตตา เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแค้นแค้นกระทบ
๓. วิหิงสาสังกัปป์ หรือ วิหิงสาวิตก คือ ความดำริในทางที่จะเบียดเบียน ทำร้าย การคิดที่จะข่มเหง รังแก ต้องการก่อทุกข์ ทำให้คนและสัตว์ทั้งหลายเดือดร้อน ไม่มีความกรุณา เป็นความนึกคิดในฝ่ายโทสะแค้นแค้นออกไปกระทบ

ความดำริหรือแนวความคิดแบบนี้ เป็นเรื่องปรกติของคนส่วนมาก เพราะตามธรรมดา เมื่อปุณฺณชนรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะโดยการเห็น ได้ยิน ได้สัมผัส เป็นต้น ก็ตาม จะเกิดความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นสองอย่าง คือ ถ้าถูกใจ ก็ชอบ ติดใจ อยากได้ พัวพัน คล้อยตาม ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบ ขัดใจ ขัดเคือง ชัง ผลัก แยก เป็นปฏิปักษ์ จากนั้น ความดำริ นึกคิดต่างๆ ก็จะดำเนินไปตามแนวทางหรือตามแรงผลักดันของความชอบและไม่ชอบนั้น

ด้วยเหตุนี้ ความคิดของปุณฺณชนโดยปกติ จึงเป็นความคิดเห็นที่เอนเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง มีความพอใจและไม่พอใจของตนเข้าไปเคลือบแฝงชักจูง ทำให้ไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเองล้วนๆ

ความนึกคิดที่ดำเนินไปจากความถูกใจ ชอบใจ เกิดความติดใจใคร่พัวพัน เอียงเข้าหา ก็กลายเป็น *กามวิตก* ส่วนที่ดำเนินไปจากความไม่ถูกใจ ไม่ชอบใจ เกิดความขัดเคือง ชิงชัง เป็นปฏิปักษ์ มองในแง่ร้าย ก็กลายเป็น *พยาบาทวิตก* ที่ถึงขนาดพุ่งออกมาเป็นความคิดรุกราน คิดเบียดเบียนอยากทำร้าย ก็กลายเป็น *วิหิงสาวิตก* ทำให้เกิดทัศนคติ (หรือเจตคติ) ต่อสิ่งต่างๆ อย่างไม่ถูกต้อง

ความดำริหรือความนึกคิดที่เอนเอียง ทศนคติที่บิดเบือนและถูกเคลือบแฝงเช่นนี้ เกิดขึ้นก็เพราะการขาดโยนิโสมนสิการแต่ต้น คือ มองสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน รับรู้อารมณ์เข้ามาทั้งดุ้น โดยขาดสติสัมปชัญญะ แล้วปล่อยความนึกคิดให้เล่นไปตามความรู้สึก หรือตามเหตุผลที่มีความชอบใจ ไม่ชอบใจเป็นตัวยุติ ไม่ได้ใช้ความคิดวิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบและความคิดสืบสาวสอบค้นเหตุปัจจัย ตามหลักโยนิโสมนสิการ

โดยนัยนี้ **มิจนาทิกฺขุ** คือ ความเข้าใจผิดพลาด ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิด **มิจนาสังกัปปะ** คือ ดำริ นึกคิด และมีทศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือน และมีจนาสังกัปปะนี้ ก่อผลสะท้อนให้เกิดมิจนาทิกฺขุ เข้าใจและมองเห็นสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาดบิดเบือนต่อไปหรือยิ่งขึ้นไปอีก องค์ประกอบทั้งสอง คือ มิจนาทิกฺขุ และมีจนาสังกัปปะจึงส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน

ในทางตรงข้าม การที่จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่มันเป็นของมันเองได้ ต้องใช้โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายความว่า ขณะนั้นความนึกคิด ความดำริต่างๆ จะต้องปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ไม่มีทั้งความชอบใจ ความยึดติด พัวพัน และความไม่ชอบใจ ผลัก แยก เป็นปฏิบัติต่างๆ ด้วย

ข้อนี้มีความหมายว่า จะต้องมิตฺถมาทิกฺขุและมิตฺถมาสังกัปปะ และองค์ประกอบทั้งสองอย่างนี้ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับในฝ่ายมิจนานั้นเอง

โดยนัยนี้ ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มิตฺถมาทิกฺขุ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง จึงมิตฺถมาสังกัปปะ คือ ดำริ นึกคิด และตั้งทศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ไม่เอนเอียง ยึดติด ขัด ผลัก หรือเป็นปฏิบัติ เมื่อมีความดำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นกลางเช่นนี้^๑ จึงทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง คือ เสริมมิตฺถมาทิกฺขุให้เพิ่มพูน

^๑ ท่าทีของจิตใจอย่างนี้ พัฒนาขึ้นไปในขั้นสูงจะกลายเป็นอุเบกขา ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการใช้ความคิดอย่างได้ผล หากได้มีความหมายเป็นการนิ่งเฉย ไม่เอาเรื่องเอาราว อย่างที่มักเข้าใจกันไม่ แต่เรื่องนี้จะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

ยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

ในภาวะจิตที่มีโยนิโสมนสิการ จึงมีความดำริซึ่งปลอดโปร่ง เป็นอิสระ ปราศจากความเอนเอียง ทั้งในทางติดคloyเข้าข้าง และในทางเป็นปฏิปักษ์ ผลักเบือนหนี ตรงข้ามกับมิจฉาสังกัปปะ เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน คือ

๑. **เนกขัมมสังกัปปะ** หรือ เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดโลภะ หรือ ประกอบด้วย **อโลภะ** ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดใครในสิ่งเสพสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณหรือเป็นกุศลทุกอย่าง^๑ จัดเป็นความนึกคิดที่ปลอดตระคะหรือโลภะ
๒. **อพยาบาทสังกัปปะ** หรือ อพยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ขัดเคือง หรือการเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ เมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความคิดที่ปลอดโทสะ
๓. **อวิหิงสาสังกัปปะ** หรือ อวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากการเบียดเบียน ปราศจากความคิดที่จะก่อทุกข์แก่ผู้อื่น โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือ กรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เป็นความคิดที่ปลอดโทสะเช่นเดียวกัน

ข้อสังเกต และเหตุผลในการใช้คำเชิงปฏิเสธ

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่ง ที่อาจมีผู้ยกขึ้นอ้าง ซึ่งขอชี้แจงไว้ ณ ที่นี้ด้วย ครั้งหนึ่งก่อน คือเรื่องธรรมฝ่ายดีหรือกุศล ซึ่งตรงข้ามกับฝ่ายชั่วหรืออกุศล ในพุทธธรรมแทนที่จะใช้ศัพท์ตรงข้าม มักใช้แต่เพียงแค่ศัพท์ปฏิเสธ ทำให้มีผู้คิดเห็นไปว่าพุทธธรรมเป็นคำสอนแบบนิเสธ (negative) และเฉยเฉื่อย (passive) เพียงแต่ไม่ทำความชั่ว อยู่เฉยๆ ก็เป็นความดีเสียแล้ว

^๑ เนกขัมมะ = อโลภะ (วิภจก.ป.๙๗), เนกขัมมธาตุ = กุศลธรรมทั้งปวง (ปฎิถ.ป.๗๙)

อย่างนี้ ตรงข้ามกับพยาบาลสังกัดกับในฝ่ายมิชฌาสังกับฝ่าย สัมมาสังกับที่แทนที่จะเป็นเมตตา กลับเป็นเพียงพยาบาลสังกัดกับ คือ ปฏิเสธฝ่ายมิชฌาเท่านั้น

ความเข้าใจเช่นนี้ผิดพลาดอย่างไร จะได้ชี้แจงต่อไปตามโอกาส แต่เฉพาะเรื่องนี้ จะชี้แจงเหตุผลแก่ความเข้าใจผิด เพียงสั้นๆ ก่อน

การที่ธรรมฝ่ายกุศล (ในกรณีอย่างนี้) ใช้ถ้อยคำที่(เหมือน)เป็นเพียง ปฏิเสธธรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น เช่น เปลี่ยนจาก “วิหิงสา” เป็น “อวิหิงสา” มีเหตุผลดังนี้

๑. โดยธรรมชาติแห่งระบบการพัฒนาของชีวิต หรือโดยความเป็นจริงแห่งการพัฒนาของชีวิตที่เป็นระบบของธรรมชาติ

อย่างที่กล่าวแล้วว่า มรรคเป็นทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ การที่ชีวิตเจริญงอกงามก้าวหน้าไปในมรรค ก็หมายถึงการที่องค์ทั้ง ๘ ของมรรคนั้น เป็นปัจจัยหนุนกันและพัฒนาพร้อมไปด้วยกัน ถ้าใช้คำนิยามของยุคสมัยกว่า พัฒนาอย่างบูรณาการเป็นองค์รวม

ไม่เฉพาะมองเป็นช่วงเวลา แม้แต่ในทุกๆ ขณะ องค์ทั้ง ๘ ของมรรค ก็ทำหน้าที่ของตนๆ อย่างประสานซึ่งกันและกัน ความเจริญก้าวหน้าไปในมรรค ก็คือ การพัฒนาของชีวิต ที่องค์มรรคทั้ง ๘ ก้าวประสานไปด้วยกันทั้งระบบครบทุกส่วน

ได้บอกแล้วว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น รวมได้เป็น ๓ หมวด คือ

ด้านศีล ที่เป็นพฤติกรรมการแสดงออกทางกายวาจาและสื่อสารกับภายนอก

ด้านสมาธิหรือด้านจิตใจ ที่เป็นเจตจำนงคุณธรรมความรู้สึก และ

ด้านปัญญา ที่เป็นเรื่องของความรู้-คิด-หยั่งเห็น-เข้าใจ

ถ้าพูดในแง่จริยธรรมก็บอกว่า จริยธรรมจะถูกต้อง เป็นพรหมจริยะได้ ต้องให้ความถูกต้องมีอยู่และดำเนินไปในชีวิตทั้ง ๓ ด้านพร้อมกันอย่างประสานสอดคล้อง คือ ทั้ง**ด้านพฤติกรรม** ที่แสดงออกภายนอกทางกายวาจา ทั้ง**ด้านจิตใจ** และทั้ง**ด้านปัญญา**

ดังนั้น ขณะที่พูดดีทำดี ก็ต้องมีเจตนาประกอบด้วยคุณธรรมและความรู้สึกที่ดี พร้อมทั้งมีความคิดความเข้าใจที่ดีด้วย

ในทำนองเดียวกัน ในภาวะจิตใจและความรู้สึกที่ดี ด้านพฤติกรรมกายวาจา ตลอดจนการใช้ตาหูตูดฟัง ก็ต้องดีงามสงบบรรวบรวมด้วย ด้านปัญญาก็คิดเห็นชอบ และมีความรู้เข้าใจตระหนักชัดสอดคล้องกัน

ด้านปัญญาก็เช่นนั้นเหมือนกัน ขณะที่คิดพิจารณาทำความเข้าใจต่างๆ ก็ต้องมีสภาพจิตดีมีความรู้สึกที่เป็นกุศล เช่น ไม่ขัดเคือง ไม่ขุ่นมัว เศร้าหมอง และพฤติกรรมกายวาจารวมทั้งการใช้อินทรีย์ทั้งหลาย (เช่น ตา หู) ก็ต้องสงบบรรวบรวมด้วยเช่นเดียวกัน

รวมความว่า ในกิจกรรมทุกครั้งทุกขณะของชีวิต ที่คนกำลังกระทำ ถ้าเขาทำถูกทำดี องค์กรทั้ง ๘ ข้อ ทั้ง ๓ ด้าน ก็ดำเนินไป รวมเป็นการดำเนินชีวิตถูกต้อง หรือวิถีชีวิตดีงาม ที่เรียกว่ามรรค (ถ้าทำไม่ถูกไม่ดี ก็เป็นมิจฉา ไม่เป็นมรรค)

กิจกรรมที่ว่านั้น ไม่เฉพาะกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมทางกายวาจา แต่รวมถึงกิจกรรมนามธรรมในใจ และในทางปัญญาด้วย

สงสัยว่า ในเวลาที่ใจสดชื่นเอิบอัมเบิกบานผ่องใส หรือคิดเหตุผล คิดแก้ปัญหาหาวิธีวางแผนอะไรอยู่ หรือแม้แต่นั่งสมาธิอยู่นิ่งๆ หรือเจริญวิปัสสนาในข้อตามดูรู้ทันจิตของตนอยู่ บางทีร่างกายไม่ได้เคลื่อนไหวอะไรเลย จะมีพฤติกรรมที่ถูกที่ดี เป็นพูดชอบทำชอบ (สัมมาวาจา สัมมาภัมมันตะ) ได้อย่างไร

ตอบว่า นี่ละคือคำตอบที่ว่า ทำไมองค์กรบางข้ออย่างสัมมาสังกับปะ สัมมาวาจา และสัมมาภัมมันตะ จึงมีความหมายที่แสดงไว้เป็นคำปฏิเสธ

ธรรมที่จะเป็นองค์ของมรรค ต้องมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความเป็นจริงของชีวิต ที่ทุกส่วนทำงานหรือทำหน้าที่ประสานกันเป็นระบบหนึ่งเดียว ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยกัน ที่เรียกว่ามรรคนั้นได้

ขณะที่ทำกิจกรรมทางจิตใจ หรือทำกิจกรรมทางปัญญาอยู่หนึ่งๆ ถึงแม้ไม่ได้เคลื่อนไหวร่างกาย ก็พูดชอบ=มีสัมมาวาจา ทำชอบ=มีสัมมากรรมันตะได้ เหมือนอย่างที่ถูกด้วยคำง่ายๆ ว่า *ไม่ว่าจะอยู่ในภาวะใด แม้แต่เวลาคิด ก็มีศีล* ในความหมายที่ว่า ขณะนั้นเว้น ว่าง หรือปราศจากวจีทุจริตและกายทุจริตทั้งหลาย ไม่มีการพูดเท็จและการทำร้ายเบียดเบียนต่างๆ ลึกลงไปก็คือไม่มีเจตนาที่จะทำการร้ายเหล่านั้น หรือไม่มีภาวะทางจิตหรืออาการทางความคิดใดๆ ที่จะโยงไปสู่กรรมชั่วร้ายเหล่านั้นเลย

ยิ่งในข้อสัมมาสังกัปปะ ที่เป็นด้านปัญญา ก็ยิ่งชัดเจนมาก ท่านให้ความหมายของสัมมาสังกัปปะ ว่าเป็นความดำริหรือคตินึกที่ปลอดจากความโลภอยากได้ออยากเสพ ไม่มีความพยาบาทขัดเคือง และเป็นอวิหิงสา คือไม่มีการเบียดเบียน

ความใคร่กำและ ความโลภ พยาบาท และวิหิงสา ก็ดี ความเผื่อแผ่ เสียสละ เมตตา และกรุณา ที่ตรงข้ามกับสามอย่างแรกนั้น ก็ดี เป็นสภาพจิตหรือคุณสมบัติของจิตใจ แต่ในที่นี้มาเป็นเครื่องประกอบของความคิด ในหมวดปัญญา

ต้องเข้าใจว่าสิ่งที่ต้องการในที่นี้คือปัญญา คือจะพัฒนาปัญญาให้แจ่มชัด บริสุทธิ์ ตรงตามจริง เป็นประโยชน์ และเกื้อหนุนชีวิตให้งอกงามไปในมรรคยิ่งขึ้น สภาพจิตหรือคุณสมบัติฝ่ายจิตที่มาประกอบองค์มรรคข้อนี้ จะต้องเอื้อต่อการงานและการพัฒนาของปัญญา ให้ได้ผลอย่างที่กำลังกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงความหมายขององค์มรรคข้อนี้ไว้ในรูปเป็นคำปฏิเสธ ซึ่งได้ทั้งความกว้างขวาง และความโปร่งโล่งบริสุทธิ์

สัมมาสังกัปปะมุ่งให้มีภาวะจิตที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ เพื่อให้ความคิดเดินตามแนวความเป็นจริงได้คล่องตัว ไม่เอนเอียง ยึดติด หรือปิดเหไปข้างใดข้างหนึ่ง เพื่อจะได้ความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน การใช้คำปฏิเสธจึงเหมาะสมที่สุดแล้ว

ด้วยเหตุนี้ สัมมาสังกัปปะ ที่ทรงแสดงความหมายโดยแยกเป็น เนกขัมมสังกัปป (ความดำริปลอดกาม/โลภะ) อพยบาตสังกัปป (ความดำริปลอดพยาบาท) และ อวิหิงสาสังกัปป (ความดำริปลอดวิหิงสา) จึงได้ทั้งความดี ความกว้างครอบคลุม และความบริสุทธิ์ คือ

ก) ในแง่ความดี (จำเพาะ) คือ ดำริหรือคิดแต่การที่จะเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ เสียสละ การที่จะรักใคร่ใคร่มีเมตตา และการที่จะมีกรุณา ช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นความทุกข์ยาก

ข) ในแง่ความจริง (ไม่มีขอบเขต) คือ จะดำริ คิดการ หรือพิจารณาอะไรอย่างไอก็ได้ แต่ต้องไม่มีความเห็นแก่ตัว ความอยากได้กาม อามิส ความขัดเคืองไม่พอใจ หรือการที่จะรังแกกลั่นแกล้งข่มเหงใครๆ เข้ามาปะปน แอบแฝง ซักจูงไป หรือทำให้เอนเอียง

ธรรมที่เป็นองค์ของมรรค ต้องมีความเป็นจริงของธรรมชาติ ที่จะบูรณาการเข้าไปในระบบการดำเนินชีวิตได้อย่างนี้ พร้อมกันนั้นก็เป็นหลักการใหญ่ ที่ขยายขอบเขตออกไปได้ไม่สิ้นสุด รวมทั้งปฏิบัติได้ทุกสถานการณ์ ไม่ใช่ธรรมหรือข้อปฏิบัติจำเพาะเรื่อง ดังเช่นสังคหวัตถุ

จะเห็นว่า ถ้าเป็นหลักธรรมที่ตรัสทั่วๆ ไป หรือสำหรับใช้ประโยชน์เฉพาะเรื่องเฉพาะกรณี ก็จะมีลักษณะหนุนย้า (positive) และเอาการเอางาน (active) เช่น สังคหวัตถุ ๔ (หลักการสงเคราะห์ หรือสร้างสามัคคี ๔ อย่าง คือ ทาน-ให้ปัน ปิยวาจา-พูดจาน่ารัก อตถจริยา-บำเพ็ญประโยชน์ สมานัตตตา-เอาตัวเข้าสมาน ร่วมสุขร่วมทุกข์)

แม้แต่ สัมมาวาจา ซึ่งเมื่อแสดงความหมายแบบในองค์มรรค ว่า ได้แก่ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ

แต่เมื่อนำไปตรัสในชื่อว่า วชิสุจิริต ๔ ก็ทรงเปลี่ยนเป็นคำฝ่ายดีที่ตรงข้าม ดังพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย วรวิสุตติ ๔ ประการนี้ ๔ ประการเป็นไฉน คือ พุตจริง (สัจจวาจา) ๑ พุทไม่ส่อเลียบ (อปีสุณฺณวาจา) ๑ พุทอ่อนหวาน (สณฺณวาจา) ๑ พุทด้วยปัญญา (มนฺตภาสา=พูดด้วยความรู้คิด) ๑ ภิกษุทั้งหลาย วรวิสุตติ ๔ ประการดังนี้แล^๑

ที่กล่าวมานี้เป็นเหตุผลหลัก นอกจากนี้เป็นเหตุผลประกอบ

๒. โดยความกว้างขวางครอบคลุม ซึ่งเป็นเหตุผลทางหลักภาษา ที่มาหนุนเหตุผลในข้อก่อน

คำบาลีที่มี “อ” ปฏิเสธนำหน้า ในหลายกรณี มิได้หมายความว่า ไม่ใช่สิ่งนั้น แต่หมายถึงสิ่งที่ตรงข้าม เช่น คำว่า **อกุศล** มิได้หมายถึงมิใช่กุศล (ซึ่งอาจเป็นอภัยกฤต คือ เป็นกลางๆ ไม่ใช่ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่ว) แต่หมายถึง ความชั่วที่ตรงข้ามกับกุศลทีเดียว คำว่า **อมิตร** มิได้หมายถึงคนที่เป็นกลางๆ ไม่ใช่มิตร แต่หมายถึงศัตรูทีเดียว ดังนี้ เป็นต้น

ยิ่งกว่านั้น อาจหมายครอบคลุมหมด ทั้งสิ่งที่ตรงข้ามกับสิ่งนั้น และสิ่งใดก็ตามที่มีใช่และไม่มีสิ่งนั้น

ในสัมมาสังกัปปะนี้ “อ” มีความหมายปฏิเสธแบบครอบคลุม คือทั้งที่ตรงข้าม และที่ไม่มี เช่น **อพยาบาทสังกัปปี**

- ก) หมายถึงความดำริก่อปรด้วยเมตตา ที่ตรงข้ามกับพยาบาทด้วย
- ข) หมายถึงความดำริที่บริสุทธิ์ ปลอดโปร่ง ปราศจากพยาบาท เป็นกลางๆ ด้วย

๓. โดยความเด็ดขาดสิ้นเชิง การใช้คำที่มี “อ” ปฏิเสธนี้ นอกจากมีความหมายกว้างแล้ว ยังมีความหมายหนักแน่นเด็ดขาดยิ่งกว่าคำตรงข้ามเสียอีก เพราะการใช้คำปฏิเสธในที่นี้ มุ่งเจาะจงปฏิเสธสิ่งนั้นไม่ให้มีโดยสิ้นเชิง คือ ไม่ให้มีเชื้อหรือร่องรอยเหลืออยู่ เช่น **อพยาบาทสังกัปปี** ในที่นี้ หมายถึงความดำริที่ไม่มีพยาบาท หรือความคิดร้ายแง่ใดส่วนใดเหลืออยู่ในใจเลย เป็นเมตตาโดยสมบูรณ์ ไม่มีขอบเขตจำกัด เป็นการเน้นขึ้นถึงที่สุด

^๑ อภ.จตุกก.๒๑/๑๔๙/๑๘๘, พุทไม่ส่อเลียบ บางแห่งทรงใช้คำว่า วาจาที่สร้างสามัคคี (สมัคคกรณี วาจา)

ไม่เหมือนคำสอนบางลัทธิที่สอนให้มีเมตตากรุณา แต่เป็นเมตตากรุณาตามคำจำกัดของผู้สั่งสอน มิใช่ตามสภาวะของธรรม จึงมีขอบเขตตามบัญญัติสำหรับใช้แก่กลุ่ม หรือหมู่ชนพวกหนึ่ง หรือสัตว์โลกชนิดหรือประเภทใดประเภทหนึ่ง แล้วแต่ตกลงกำหนดเอา

ศึกษารธรรมคือเข้าใจธรรมชาติ

ต้องมองความหมายโดยไม่ประมาท

มีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่งเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสัมมาทิฐิกับสัมมาสังกัปปะ คือ เมื่อเทียบกับกิเลสหลักที่เรียกว่า *อกุศลมูล* ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ แล้ว จะเห็นว่า *สัมมาทิฐิ* กำจัดกิเลสต้นตอที่สุดคือ *โมหะ* ส่วน *สัมมาสังกัปปะ* กำจัดกิเลสที่รองหรือต่อเนื่องออกมา คือ เนกขัมมสังกัปปิ์ กำจัดราคะหรือ *โลภะ* และอพยาบาทสังกัปปิ์ กับอวิหิงสาสังกัปปิ์ กำจัด *โทสะ* เป็นความต่อเนื่องประสานกลมกลืนกันทุกด้าน

อย่างไรก็ดี การก้าวเข้ามาในองค์มรรคเพียง ๒ ข้อเท่านั้น ยังนับว่าเป็นขั้นต้นอยู่ การเจริญปัญญายังไม่ถึงขั้นสมบูรณ์เต็มตามที่ตามจุดหมาย และแม้การปฏิบัติธรรมแต่ละข้อก็มีใช้จะสมบูรณ์ตามขอบเขตความหมายของธรรมข้อนั้นๆ ทันที แต่ต้องคลี่คลายเจริญขึ้นตามลำดับ

ดังนั้น ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจว่า ในสัมมาสังกัปปะ ๓ ข้อนั้น *เนกขัมมสังกัปปิ์* บางทีก็หมายเอาเพียงขั้นหยาบแบบสัญลักษณ์ คือ การคิดออกบวช หรือปลีกตัวออกไปจากความเป็นอยู่ของผู้ครองเรือน *อพยาบาทสังกัปปิ์* ก็มุ่งเอาการเจริญเมตตาเป็นหลัก และ *อวิหิงสาสังกัปปิ์* ก็มุ่งเอาการเจริญกรุณาเป็นสำคัญ

ปัญญาที่เจริญในขั้นนี้ แม้จะเป็นสัมมาทิฐิ มองเห็นตามเป็นจริง แต่ก็ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ยังต้องพัฒนาต่อไปอีกให้รู้แจ่มแจ้งประจักษ์สภาวะกระทั่งปัญญาพ้นจากความเป็นทิฐิ ไปเป็นสัมมาญาณ ที่จะนำไปเข้าถึงอิสรภาพและความสุขที่แท้จริง ซึ่งก็ต้องอาศัยการที่ได้พัฒนาจิตใจให้มีสมาธิใจอยู่ตัวเข้าที่ของมั่นจนถึงขั้นมีจิตลงตัวได้ที่เป็นอุเบกขา มีใจเป็นกลางเที่ยงตรงที่ปัญญาจะมองเห็นตามสภาวะได้อย่างแท้จริง

ธรรมทั้งหลายนั้น เป็นสภาวะของธรรมตา พุดง่าย ๆ ว่าเป็นธรรมชาติ การที่จะเข้าใจความหมายของมันได้ถูกต้องชัดเจนและครบถ้วน มิใช่เพียงแค่มายกมาจำกันไป แต่จะต้องรู้จักมันตามที่มีอยู่เป็นไปโดยสัมพันธ์กันกับธรรมหรือสภาวะอื่นๆ ทั้งหลายในชีวิตจิตใจที่เป็นอยู่จริง และขยายคลี่คลายไปกับการพัฒนาของชีวิตจิตใจนั้น จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาโดยไม่ประมาท

แม้แต่เมตตา ที่รู้จักกันดี ซึ่งเป็นคุณธรรมที่เริ่มเจริญได้ตั้งแต่ระยะต้นของการปฏิบัติธรรม ก็มีใช้ธรรมที่ง่ายนุกอย่าง ที่มักเข้าใจกันอย่างผิวเผิน เพราะเมตตาอย่างที่พูดถึงกันง่าย ๆ ทั่วๆ ไปนั้น หายากนักที่จะเป็นเมตตา แท้จริง ดังนั้น เพื่อช่วยป้องกันความเข้าใจผิดที่เป็นผลเสียต่อการปฏิบัติธรรม ในขั้นต้นนี้ ควรทราบหลักเบื้องต้นบางอย่างไว้เล็กน้อยก่อน

เมตตา หมายถึง ไมตรี ความรัก ความหวังดี ความปรารถนาดี ความเข้าใจดีต่อกัน ความเอาใจใส่ ใฝ่ใจ หรือต้องการ ที่จะสร้างเสริมประโยชน์สุขให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย^๑

ว่าโดยสาระ **เมตตา** คือ ความอยากให้ผู้อื่นเป็นสุข และอยากทำให้เขาเป็นสุข

เมตตาเป็นธรรมกลางๆ กลางทั้งในแง่ผู้ควรมีเมตตา และในแง่ผู้ควรได้รับเมตตา ทุกคนจึงควรมีต่อกัน ทั้งผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย คนจนต่อคนมี และคนมีต่อคนจน ยากต่อเศรษฐี และเศรษฐีต่อยาก คนฐานะต่ำต่อคนฐานะสูง และคนฐานะสูงต่อคนฐานะต่ำ คฤหัสถ์ต่อพระสงฆ์ และพระสงฆ์ต่อคฤหัสถ์

เมตตาเป็นธรรมพื้นฐานของใจขั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองเห็นกันในแง่ดีและหวังดีต่อกัน พร้อมทั้งจะรับฟัง และพุดจาเหตุผลของกันและกัน ไม่ยึดเอาความเห็นแก่ตัว หรือความเกลียดชังเป็นที่ตั้ง

^๑ ใน ขุ.ม.๒๙/๙๔๔/๖๐๐ จำกัดความว่า เมตตาติ ยา สดเตสุ เมตติ เมตตายนา เมตตายิตตติ อนุทา อนุทายนา อนุทายิตตติ หิตเตสสา อนุกมปา อพฺยาปาโท อพฺยาปชฺโณ อโทโส กุสลมฺมุตฺตํ. ใน สุตต.ป.๑/๑๖๑ จำกัดความว่า หิตสุชฺฌปนยนกมตา เมตตา

การที่กล่าวว่า เมตตา (รวมทั้งพรหมวิหารข้ออื่นๆ ด้วย) เป็นธรรมของผู้ใหญ่นั้น อันที่จริงความเดิมเป็น “ธรรมของท่านผู้เป็นใหญ่” คือแปลคำว่า “พรหม” ในพรหมวิหารว่า “ท่านผู้เป็นใหญ่”

“พรหม” คือ ท่าน(เทพ)ผู้เป็นใหญ่ ของศาสนาพราหมณ์นี้ เมื่อนำมาใช้ในพระพุทธศาสนา หมายถึง “ผู้ประเสริฐ” คือ ผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ หรือยิ่งใหญ่วัยคุณธรรมความดีงาม มิใช่หมายถึงผู้ใหญ่เพียงในความหมายอย่างที่เราเข้าใจกันสามัญ

ทุกคนควรมีพรหมวิหาร ทุกคนควรมีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่ ไม่เฉพาะผู้ใหญ่เท่านั้น แต่ในเมื่อปัจจุบันเข้าใจกันแพร่หลายทั่วไปเสียแล้วว่า พรหมวิหารมีเมตตาเป็นต้น เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็ควรทำความเข้าใจในแง่ที่ว่า ความหมายเช่นนั้นมุ่งเอาความรับผิดชอบเป็นสำคัญ คือ เน้นว่า ในเมื่อทุกคนควรบำเพ็ญพรหมวิหาร ผู้ใหญ่ ในฐานะที่เป็นตัวอย่างและเป็นผู้นำ ก็ควรอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติให้ได้ก่อน

ถ้าไม่รีบทำความเข้าใจกันอย่างนี้ ปล่อยให้ยึดถือปักใจกันว่า เมตตา กิตี พรหมวิหารข้ออื่นๆ กิตี เป็นธรรมของผู้ใหญ่ ก็จะกลายเป็นความเข้าใจที่เคลื่อนไหวคลาดไขว้เขว การตีความและทัศนคติของคนทั่วไปต่อธรรมข้อนี้ก็จะคับแคบและผิดพลาดไปหมด

ข้อควรสังเกตสำคัญอีกอย่างหนึ่งของเมตตา ก็คือ สมบัติ และวิบัติ ของเมตตา สมบัติ ได้แก่ ความสมบูรณ์หรือผลสำเร็จที่ต้องการของเมตตา วิบัติ ได้แก่ ความล้มเหลว ความไม่สำเร็จ การปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดพลาด

เมื่อว่าตามหลัก

สมบัติของเมตตา คือ ระงับพยาบาทได้ (พยาปาพยุสโม เอติสุตา สมปตติ)^๑

^๑ วิสุทธิ.๒/๑๒๓; ในที่นี้ กล่าวถึงพรหมวิหาร ข้อ ๑ คือเมตตา ไว้อย่างเดียว เห็นว่าควรกล่าวครบทั้งชุดไว้สั้นๆ

“พรหมวิหาร” = ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ ที่ทำให้มีชีวิตเป็นอยู่เหมือนพระพรหม

๑. เมตตา=อยากให้เขาเป็นสุข (เมื่อเห็นเขาอยู่ดีเป็นปกติ)

สมบัติ=ระงับความแค้นเคือง วิบัติ=เกิดเสนาหา

๒. กรุณา=อยากให้เขาพ้นทุกข์ (เมื่อเห็นเขาตกทุกข์ได้ลำบาก)

สมบัติ=ระงับวิหิงสา วิบัติ=เกิดความโสโครเศร้า

๓. มุทิตา=พลอยชื่นชมยินดีด้วย (เมื่อเห็นเขามีสุขสำเร็จเป็นคนดีหรือทำได้ดียิ่งขึ้น)

สมบัติ=ระงับความริษยา วิบัติ=เกิดความสนุกสนาน

วิบัติของเมตตา คือ การเกิดสินะ (สินะสมภโว วิปตติ)^๔

ในแง่สมบัติไม่มีข้อสังเกตพิเศษ แต่ในแง่วิบัติมีเรื่องที่ต้องสังเกตอย่างสำคัญ **สินะ** หมายถึง เสน่หา ความรักใคร่เยื่อใยเฉพาะบุคคล ความพอใจโปรดปรานส่วนตัว เช่น **ปุตตสินะ** ความรักอย่างบุตร **ภริยาสินะ** ความรักใคร่ฐานภรรยา เป็นต้น

สินะ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง ทำให้ช่วยเหลือกันในทางที่ผิดได้ อย่างที่เรียกว่าเกิดฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก หรือเพราะชอบกัน) ที่ได้ยินพูดกันว่า “ท่านเมตตาฉันเป็นพิเศษ” “นายเมตตาเขามาก” เป็นต้นนั้น เป็นเรื่องของสินะ ซึ่งเป็นความวิบัติของเมตตามากกว่า หาใช่เมตตาไม่

ส่วนเมตตาที่แท้จริงนั้น เป็นคุณสมบัติที่ช่วยรักษาความเที่ยงธรรม เพราะเป็นธรรมกลางๆ ปราศจากอคติต่อทุกคนสม่ำเสมอ มิใช่เป็นความรักใคร่ผูกพันส่วนตัว แต่ทำให้มีภาวะจิตที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ที่จะเอนเอียงเข้าข้าง และไม่มี ความเกลียดชังคิดร้ายมุ่งทำลาย มิไต่ตรี จึงพิจารณาตัดสินและกระทำการต่างๆ ไปตามเหตุผล มุ่งประโยชน์สุขที่แท้จริงแก่คนทั้งหลายทั่วไป มิใช่มุ่งสิ่งที่เขาหรือตนชอบหรืออยากได้อีก เป็น เมตตาที่แท้จริงจะเป็นไปในแบบที่ว่า

พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงมีพระทัยเสมอกัน ทั้งต่อนายขมังธนู (ที่รับจ้างมาลอบสังหารพระองค์) ต่อพระเทวทัต ต่อโจรของคฤหิมาล ต่อข้าทาส (ที่พระเทวทัตปล่อยมาเพื่อฆ่าพระองค์) และต่อพระวาลุหุ ทัวทุกคน^๕

ประโยชน์ของเมตตาจะเห็นได้ เช่นในกรณีของการถกเถียง ขัดแย้งในทางเหตุผล และการโต้ว่าทะ ทำให้ต่างฝ่ายยอมพิจารณาเหตุผลของกันและกัน ช่วยให้คุ้ได้บรรลุถึงเหตุผลที่ถูกต้องได้ เช่น เมื่อนิครนถ์ผู้หนึ่งมาเฝ้าสนทนาใช้คำพูดรุนแรงตำหนิพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงสนทนาโต้ตอบตามเหตุผล จนในที่สุดนิครนถ์นั้นกล่าวว่า

๔. อุเบกขา=วางใจเป็นกลางต่อทุกคน (เมื่อรู้ตระหนักความจริงว่าทุกคนต้องรับผิดชอบกรรมของตนเสมอกัน)
สมบัติ=ระดับความยินดียินร้าย วิบัติ=เกิดความเฉยใจ, เหมินเฉย, เฉยเมย ไม่รู้ไม่เอาเรื่อง

^๕ ธ.ธ.๑/๑๓๕: ๖๓๖

เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพเจ้าก็เลื่อมใสต่อท่านพระโคตมผู้เจริญ เป็นความจริง
ท่านพระโคตมเป็นผู้อบรมแล้วทั้งกาย อบรมแล้วทั้งจิต”

“น่าอัศจรรย์! ไม่เคยมีเลย ท่านพระโคตมถูกข้าพเจ้าพูดกระทบกระแทก
แต่งคำมาได้เรียงตอนหาถึงอย่างนี้ ก็ยังมีผิวพรรณสดใส มีสีหน้าเปล่งปลั่ง
อยู่ได้ สมเป็นพระอรหันต์ลัทธิมาลัมพุทธเจ้า”^๑

แก้ไขความคิดที่ไม่ดี ด้วยวิธีแห่งปัญญา

ในกรณีที่มีมิจฉาสงกับปะเกิดขึ้น เมื่อจะแก้ไข ก็ไม่ควรใช้วิธีดั้งเดิม
กลัดกลุ้ม หรือฟุ้งซ่านต่อไปอย่างไร้จุดหมาย แต่ควรใช้วิธีการแห่งปัญญา
โดยใช้โยนิโสมนสิการ คือ มองดูมัน เรียนรู้จากมัน คิดสืบสาวหาเหตุ และ
พิจารณาให้เห็นคุณโทษของมัน เช่นพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก่อนล้มโพธิกาล เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้ได้
มีความคิดเกิดขึ้นว่า: ถ้าอะไร เราพึงแยกความดำริออกเป็น ๒ ฝ่าย ดังนี้แล้ว
จึงได้แยกกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ออกเป็นฝ่ายหนึ่ง และแยก
เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก ออกเป็นอีกฝ่ายหนึ่ง

เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นอยู่นั่นเอง เกิดมีกามวิตกขึ้น
เราก็รู้ชัดว่ากามวิตกขึ้นแล้วแก่เรา ก็แหละ กามวิตกนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อ
เบียดเบียนตนเองบ้าง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อ
เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่นสองฝ่ายบ้าง ทำให้ปัญญาดับ จัดเป็นพวก
สิ่งบีบคั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน

เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ก็ดี กามวิตก
นั้น ก็สลายหายไป เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า มันเป็นไปเพื่อเบียดเบียน
ผู้อื่น ก็ดี...ว่ามันเป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเอง และผู้อื่น ทั้งสองฝ่าย
ก็ดี ว่ามันทำให้ปัญญาดับ อยู่ข้างทำให้เดือดร้อนก่อทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อ
นิพพาน ก็ดี กามวิตกนั้นก็สลายหายไป เราจึงละ จึงบรรเทา กามวิตก ที่
เกิดขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น

^๑ ม.ม.๑๒/๔๐๔, ๔๓๒/๔๔๐, ๔๖๒

เมื่อเราไม่ประมาท...เกิดมีพยาบาทวิตกขึ้น...เกิดมีวิหิงสาวิตกขึ้น เราก็รู้
ชัด (ดังกล่าวนั้นแล้ว) จึงละ...จึงบรรเทาพยาบาทวิตก...วิหิงสาวิตกที่เกิด
ขึ้นมาๆ ทำให้หมดสิ้นไปได้ทั้งนั้น

ภิกษุยังตรึก ยังกิดคำนึงถึงความดำริใดๆ มาก ใจของเธอก็ยิ่งโน้มไป
ทางความดำรินั้นๆ ถ้าภิกษุยังตรึก ยังกิดคำนึงถึงกามวิตกมาก เธอก็ละทิ้ง
เนกขัมมวิตกเสีย ทำแต่กามวิตกให้มาก จิตของเธอนั้นก็โน้มไปทางกามวิตก...
ๆ...ถ้าภิกษุยังตรึก ยังกิดคำนึงถึงเนกขัมมวิตกมาก เธอก็ละทิ้งกามวิตกเสีย
ทำแต่เนกขัมมวิตกให้มาก จิตของเธอนั้น ก็โน้มไปทางเนกขัมมวิตก...^๑

พึงระลึกทบทวนว่า สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ที่ได้บรรยายมา
นี้เป็นองค์มรรคทั้ง ๒ ในหมวดปัญญา

การปฏิบัติธรรมในช่วงขององค์มรรค ๒ ข้อต้นนี้ สรุปได้ด้วยพุทธ-
พจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ซึ่งว่าเป็นผู้ดำเนิน
ปฏิบัติอันไม่ผิดพลาด และเป็นอันได้เริ่มก่อต้นกำเนิดของความสิ้นอาสวะ
แล้ว ธรรม ๔ อย่างนั้น คือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก ขวิหิงสาวิตก
สัมมาทิฐิ^๒

^๑ ม.ม.๑๒/๒๕๒/๒๓๒

^๒ พ.จตุกก.๒๑/๗๒/๙๙

๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ

๕. สัมมาอาชีวะ

คำจำกัดความ และความหมายพื้นฐาน

องค์มรรค ๓ ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงรวมมากล่าวไว้พร้อมกัน เมื่อพิจารณาความหมายตามหลักฐานในคัมภีร์ ปรากฏคำจำกัดความดังนี้

๑. ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจา เป็นไหน? นี้เรียกว่าสัมมาวาจา คือ

๑) มุสาวาท เวรมณี	เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ
๒) ปิสุณาย วาจา เวรมณี	วาจาสุ่อเสียด
๓) ผรุสฺย วาจา เวรมณี	วาจาหยาบคาย
๔) สมฺปนฺปาปา เวรมณี	การพูดเพ้อเจ้อ

๒. ภิกษุทั้งหลาย สัมมากัมมันตะ เป็นไหน? นี้เรียกว่าสัมมากัมมันตะ คือ

๑) ปาณาติปาตา เวรมณี	เจตนางดเว้นจากการตัดรอนชีวิต
๒) อทินนาทานา เวรมณี	การถือเอาของที่หาได้ให้
๓) กาเมสุมิฉินาจา เวรมณี	การประพฤติดิในกามทั้งหลาย

๓. ภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไหน? นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกละมิจนาอาชีวะ^๑ หาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ^๒

นอกจากนี้ ยังมีคำจำกัดความแบบแยกเป็น ระดับโลกียะ และระดับโลกุตตระ อีกด้วย เฉพาะระดับโลกียะ มีคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น ส่วนระดับโลกุตตระ มีความหมายดังนี้

^๑ มิจนาอาชีวะ ได้แก่ “การโกง (หรือหลอกลวง) การประจบสอพลอ การทำเลศนัยใช้เล่ห์ของการบีบบังคับขู่เข็ญ การต่อลาภด้วยลาภ,” ม.ญ.๑๔/๒๗๕/๑๘๖

^๒ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๕-๗/๑๓๖; ๕๗๒-๔/๓๑๗

๑. สัมมาวาจา ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่

ความงต ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ของ
ท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ มีจิตไร้อาสวะ ผู้พร้อมด้วยอริยมรรค กำลังเจริญ
อริยมรรคอยู่

๒. สัมมากัมมันตะ ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่

ความงต ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ของ
ท่านผู้มีจิตเป็นอริยะ...

๓. สัมมาอาชีวะ ที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่

ความงต ความเว้น ความเว้นขาด เจตนางดเว้นจากมิชฌาอาชีวะของท่าน
ผู้มีจิตเป็นอริยะ...^๑

ความหมายแบบขยาย ในคำสอนทั่วไป

จากความหมายหลักอันเป็นประจักษ์กลาง ที่นำไปจัดเป็นระบบ
การศึกษาฝึกอบรมขั้นศีลธรรมที่เรียกว่าอริยศีลสิกขา^๒นี้ พุทธธรรมก็กระจาย
คำสอนออกไป เป็นข้อปฏิบัติและหลักความประพฤติต่างๆ ในส่วน
รายละเอียด หรือในรูปประยุกต์อย่างกว้างขวางพิสดาร เพื่อให้บังเกิดผล
ในทางปฏิบัติทั้งแก่บุคคลและสังคม เริ่มแต่หลักแสดงแนวทางความ
ประพฤติที่ตรงกันกับในองค์มรรคนี้เอง ซึ่งเรียกว่า กรรมบท และหลัก
ความประพฤติอันเป็น *มนุษยธรรม* ที่เรียกว่า เบญจศีล เป็นต้น^๓

อย่างไรก็ดี คำสอนในรูปประยุกต์ ย่อมกระจายออกไปเป็น
รายละเอียดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อให้เหมาะสมกับบุคคล กาละ เทศะ และ
สิ่งแวดล้อมอื่นๆ ในการสอนครั้งนั้นๆ ในที่นี้ มิใช่โอกาสที่จะมุ่งอธิบายคำ
สอนเหล่านั้น จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะรวบรวมรายละเอียดมาแสดง และใน

^๑ ม.ญ. ๑๔/๒๖๗-๒๗๘/๑๘๔-๑๘๖; เทียบ อภ.วิ. ๓๕/๑๗๘-๑๘๐/๑๓๙; ๕๘๓-๕๘๕/๓๒๐

^๒ ในอรรถกถาทั่วไป ถือว่า *กุศลกรรมบท ๑๐* จึงจะเป็น *มนุษยธรรม* (เช่น ม.ป. ๑/๓๔๒; อภ.ป. ๑/๕๑; บางแห่ง อย่าง วิมาน.ป. ๒๓๓ เพิ่มหิริโอตตปปะ เมตตากรุณา และบุญกิริยาวัตถุ ๓ เป็นต้นเข้าด้วย) ในพุทธพจน์ ตรัสเรียก *กุศลกรรมบท ๑๐* ว่าเป็น อริยัมม หรือ อารยธรรม (อภ.ทสก. ๒๔/๑๖๘/๒๙๖)

เมื่อพุทธธรรมเป็นคำสอนที่เป็นระบบชัดเจนอยู่แล้ว การแสดงแต่เพียงหลัก ศูนย์กลางให้เกิดความเข้าใจแบบรวบยอด ก็เป็นการเพียงพอ ส่วนคำสอน ในรูปประยุกต์ต่างๆ ก็ปล่อยให้เป็นสิ่งสำหรับผู้ต้องการข้อธรรมที่ เหมาะสมกับอัธยาศัย ระดับการครองชีพ และความประสงค์ของตน จะ พึงแสวงต่อไป

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับคำสอนในรูปประยุกต์ ถ้ามิใช่ประยุกต์ใน ส่วนรายละเอียดให้เหมาะกับบุคคล เวลา สถานที่ และโอกาสจำเพาะ กรณีแล้ว หลักใหญ่สำหรับการประยุกต์ก็คือ สภาพหรือระดับการครอง ชีวิต โดยนัยนี้ จึงมีศีลหรือข้อบัญญัติ ระบบความประพฤติต่างๆ ที่แยกกัน ออกไปเป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์ และศีลสำหรับบรรพชิต เป็นต้น

ผู้ศึกษาเรื่องศีล จะต้องเข้าใจหลักการ สำคัญ และที่สำคัญยิ่ง คือ วัตถุประสงค์ของศีลเหล่านั้น ทั้งในส่วนรายละเอียดที่ต่างกัน และ ส่วนรวมสูงสุดที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงจะถือว่ามีความเข้าใจถูกต้อง ไม่มั่ววาย ปฏิบัติธรรมไม่ผิดพลาด และได้ผลจริง

ในที่นี้ จะแสดงตัวอย่างการกระจายความหมายขององค์มรรคขึ้น ศีลเหล่านี้ ออกไปเป็นหลักความประพฤติที่บังเกิดผลในทางปฏิบัติ

หลักความประพฤติที่จะนำมาแสดงเป็นตัวอย่างนี้ เป็นหลักที่ กระจายความหมายออกไปโดยตรง มีหัวข้อตรงกับในองค์มรรคทุกข้อ เป็น แต่เรียงลำดับฝ่ายกายกรรม (ตรงกับสัมมากัมมันตะ) ก่อนฝ่ายวจีกรรม (ตรงกับสัมมาวาจา) และเรียกชื่อว่า กุศลกรรมบถบ้าง สุจริตบ้าง ความ สะอาดทางกาย วาจา (และใจ) บ้าง สมบัติแห่งกัมมันตะบ้าง ฯลฯ มี เรื่องตัวอย่างดังนี้

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ เมืองปาวา ในป่ามะม่วงของนายจุนทะ กัมมารบุตร นายจุนทะมาเฝ้า ได้สนทนาเรื่อง *โสโงยกรรม* (พิธีชำระตนให้ บริสุทธิ์) นายจุนทะทูลว่า เขานับถือบัญญัติพิธีชำระตัวตามแบบของ พรหมณ์ชาวปัจฉาภูมิ ผู้ถือเต้าน้ำ สวมพวงมาลัยสาหร่าย บูชาไฟ ถือการ ลงน้ำเป็นวัตร

บัญญัติของพราหมณ์พวกนี้มีว่า แต่เช้าตรู่ทุกวัน เมื่อลุกขึ้นจากที่นอนจะต้องเอามือลูบแผ่นดิน ถ้าไม่ลูบแผ่นดิน ต้องลูบมูลโคสด หรือลูบหญ้าเขียว หรือบ่าเรือไฟ หรือยกมือไหว้พระอาทิตย์ หรือมิฉะนั้นก็ต้องลงน้ำให้ครบ ๓ ครั้ง ในตอนเย็น อย่างใดอย่างหนึ่ง^๑

พระพุทธเจ้าตรัสว่า บัญญัติเรื่องการชำระตัวให้สะอาดของพราหมณ์นี้ เป็นอย่างหนึ่ง ส่วนการชำระตัวให้สะอาดในอริยวินัย เป็นอีกอย่างหนึ่ง หาเหมือนกันไม่ แล้วตรัสว่า คนที่ประกอบ อกุศลกรรมบถ ๑๐ (ปาณาติบาต อทินนาทาน ฯลฯ ที่ตรงข้ามกับ กุศลกรรมบถ ๑๐) ชื่อว่ามีความไม่สะอาด ทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ คนเช่นนี้ ลุกขึ้นเช้า จะลูบแผ่นดิน หรือจะไม่ลูบ จะลูบโคลมัย หรือจะไม่ลูบ จะบูชาไฟ จะไหว้พระอาทิตย์ หรือไม่ทำ ก็ไม่สะอาดอยู่นั่นเอง เพราะอกุศลกรรมบถเป็นสิ่งที่ทั้งไม่สะอาด ทั้งเป็นตัวการทำให้ไม่สะอาด แล้วตรัส กุศลกรรมบถ ๑๐ ที่เป็นเครื่องชำระตัวให้สะอาด คือ

ก. เครื่องชำระตัวทางกาย ๓ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

๑. ละปาณาติบาต เว้นขาดจากการตัดชนชีวิต วางทัณทะ วางศีลตรา มีความละอายใจ กอปรด้วยเมตตา ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ปวงสัตว์โลก

๒. ละอทินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เขาไม่ได้ให้ ไม่ยึดถือทรัพย์สินอุปกรณ์อย่างใดๆ ของผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นของที่อยู่ในบ้าน หรือในป่า ซึ่งเขาไม่ได้ให้ อย่างเป็นขโมย

^๑ พึงสังเกตว่า การถือศีลสัตตปราชญ์อย่างเหนียวแน่นแบบนี้ มีแพร่หลายในอินเดียแต่ยุคโบราณก่อนพุทธกาล จนถึงปัจจุบันก็ได้ลดน้อยลงเลย การสอนให้ละเลิกความเชื่อถือเหล่านี้ เป็นพุทธกิจที่เด่นชัดที่สุดอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับการหักล้างเรื่องวรรณะ และการดึงคนจากปัญหาทางอภิปราย กลับมาหาปัญหาชีวิตจริง

การถือศีลสัตตปราชญ์เหล่านี้ กลับรุนแรงยิ่งขึ้น พร้อมกับการเสื่อมลงของพระพุทธศาสนา และเป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งของความเสื่อมนั้นด้วย

น่าจะกล่าวได้ว่า การถือศีลสัตตปราชญ์อย่างแรงนี้เอง คือสิ่งที่เป็นและทำให้อินเดียเป็นอย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ และน่าจะกล่าวต่อไปได้อีกว่า การถือศีลสัตตปราชญ์เจริญขึ้นเมื่อใดในทีใด ความเสื่อมแห่งตัวแท้ของพระพุทธศาสนาก็ปรากฏขึ้นเมื่อนั้น ณ ที่นั้น และน่าจะกล่าวได้อีกด้วยว่า การยึดถือติดแน่นในศีลสัตตปราชญ์ (แม้ในแบบที่มีเหตุผลยิ่งกว่านี้) เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่ง ที่ทำให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรง ที่เรียกว่าการปฏิวัติทางสังคม ในยุคสมัยต่างๆ ที่ผ่านมา ในประวัติศาสตร์อารยธรรมของมนุษย์

๓. ละกาเมสุมิจนาคาร เว้นขาดจากการประพฤติดิตในกามทั้งหลาย ไม่ล่วงละเมิดในสตรี เช่นอย่างผู้ที่มารตารักษา ผู้ที่บิดารักษา ผู้ที่พี่น้องชายรักษา ผู้ที่พี่น้องหญิงรักษา ผู้ที่ญาติรักษา ผู้ที่ธรรมรักษา (เช่น กฎหมายคุ้มครอง) หญิงมีสามี หญิงหวงห้าม โดยที่ผู้ดูแลหญิงที่หมั้นแล้ว

ข. เครื่องชำระตัวทางวาจา ๔ ได้แก่ การที่บุคคลบางคน

๑. ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ เมื่ออยู่ในสภากีติ อยู่ในที่ประชุม กีติ อยู่ท่ามกลางญาติกีติ อยู่ท่ามกลางชุมนุมกีติ อยู่ท่ามกลางราชสกุลกีติ ถูกเข้างัดตัวซักถามเป็นพยานว่า เชิญเถิดท่าน ท่านรู้สิ่งใดจงพูดสิ่งนั้น เมื่อไม่รู้ เขาก็กล่าวว่า ไม่รู้ เมื่อไม่เห็น ก็กล่าวว่า ไม่เห็น เมื่อรู้ ก็กล่าวว่า รู้ เมื่อเห็นก็กล่าวว่า เห็น ไม่เป็นผู้กล่าวเท็จทั้งที่รู้ ไม่ว่าเพราะเหตุแห่งตนเอง หรือเพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะเหตุเห็นแก่อาภิสัตว์

๒. ละปัสสุณาวาจา เว้นขาดจากวาจาส่อเสียด ไม่เป็นคนที่ยังความชังนี้ แล้วเขาไปบอกชังโน้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือฟังความชังโน้น แล้วเขามาบอกชังนี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายโน้น เป็นผู้สมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัคสมานกัน ชอบสามัคคี ยินดีในสามัคคี พอใจในความสามัคคี ชอบกล่าวถ้อยคำที่ทำให้คนสามัคคีกัน

๓. ละมรุตวาจา เว้นขาดจากวาจาหยาบ กล่าวแต่ถ้อยคำชนิดที่ไม่มีโทษ รื่นหู น่ารัก จับใจ สุภาพ เป็นที่พอใจของพหูชน เป็นที่ชื่นชมของพหูชน

๔. ละสัมผัปปลาปะ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ พูดถูกกาล พูดคำจริง พูดเป็นอรรถ พูดเป็นธรรม พูดเป็นวินัย กล่าววาทะเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีกำหนดขอบเขต ประกอบด้วยประโยชน์ โดยกาลอันควร

ค. เครื่องชำระตัวทางใจ ๓ ได้แก่ อนภิชณา (ไม่คิดจ้องเอาของของคนอื่น) อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ เฉพาะ ๓ ข้อนี้ เป็นความหมายที่ขยายจากองค์มรรค ๒ ข้อแรก คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ จึงไม่คัดมาไว้ในที่นี้

บุคคลผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมมถ ๑๐ ประการนี้ ถึงตอนเข้าตมู ลุกขึ้นจากที่นอน จะมาลูบแผ่นดิน ก็เป็นผู้สะอาดอยู่แน่นอน ถึงจะไม่ลูบแผ่นดิน ก็

เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ฯลฯ ถึงจะยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง ถึงจะไม่ยกมือไหว้พระอาทิตย์ ก็เป็นผู้สะอาดอยู่นั่นเอง...เพราะว่า
กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ เป็นของสะอาดเองด้วย เป็นตัวการที่ทำให้สะอาด
ด้วย...^๑

ที่ว่าความหมายซึ่งขยายออกไปในรูปประยุกต์ อาจแตกต่างกันตาม
ความเหมาะสมกับกรณีนั้น ขอยกตัวอย่าง เช่น

เมื่อกล่าวถึง *บุคคลที่ออกบวชแล้ว* นอกจากศีลบางข้อจะเปลี่ยนไป
และมีศีลเพิ่มใหม่อีกแล้ว แม้ศีลข้อที่คงเดิมบางข้อ ก็มีความหมายส่วนที่
ขยายออกไป ต่างจากเดิม ขอให้สังเกตข้อเว้นอนินนาทาน และเว้น
มุสาวาทต่อไปนี้ เทียบกับความหมายในกุศลกรรมบถข้างต้น

ละอนินนาทาน เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ถือเอาแต่ของ
ที่เขาให้ หวังแต่ของที่เขาให้ มิตนไม่เป็นขโมย เป็นผู้สะอาดอยู่

ละมุสาวาท เว้นขาดจากการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์ ชำรงสัจจะ ซื่อตรง
เชื่อถือได้ ไม่หลงโลก^๒

มีข้อสังเกตสำคัญในตอนนี้อย่างหนึ่ง คือ ความหมายที่ขยายของ
องค์มรรคขั้นศีลเหล่านี้แต่ละข้อ ตามปกติจะแยกได้เป็นข้อละ ๒ ตอน
ตอนต้นกล่าวถึงการละเว้นไม่ทำความชั่ว ตอนหลังกล่าวถึงการทำความดี
ที่ตรงข้ามกับความชั่วที่งดเว้นแล้วนั้น พูดสั้นๆ ว่า ตอนต้นใช้คำนิเสธ
ตอนหลังใช้คำแนบนูน เรื่องนี้ เป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของคำสอน
ในพระพุทธศาสนา ที่มักใช้คำสอนควบคู่ ทั้ง*คำนิเสธ* (negative) และ*คำ
แนบนูน* (positive) ไปพร้อมๆ กัน ตามหลัก “*เว้นชั่ว บำเพ็ญดี*”

เมื่อถือการเว้นชั่วเป็นจุดเริ่มต้นแล้ว ก็ขยายความในภาคบำเพ็ญดี
ออกได้เรื่อยไป ซึ่งไม่จำกัดเฉพาะเท่าที่ขยายเป็นตัวอย่างในองค์มรรค
เหล่านี้เท่านั้น

^๑ พ.ทศก.๒๔/๑๖๕/๒๘๓ ความหมายธรรม ๑๐ อย่างตามคำขยายความอย่างนี้ มีที่มามาก เช่น
๒๔/๑๘๙/๓๐๕, ๑๙๓/๓๐๙, ๑๙๔/๓๑๓, ๑๙๕/๓๑๙, ๑๙๗/๓๒๓

^๒ ที.ที.๙/๓-๕/๕, ๑๐๓/๘๓, ๑๖๓/๑๒๙, ฯลฯ ม.ม.๑๒/๕๕๕/๕๙๐; ม.ม.๑๓/๑๒/๑๑;
พ.ทศก.๒๔/๙๙/๒๑๙ ฯลฯ

ตัวอย่างเช่นข้อวินนทินนาทาน ในที่นี้ยังไม่ได้ขยายความในภาคบำเพ็ญตีกออกเป็นรายละเอียดการปฏิบัติที่เด่นชัด แต่ก็ได้มีคำสอนเรื่องทาน เป็นหลักธรรมใหญ่ที่สุดเรื่องหนึ่งในพระพุทธศาสนา ไว้อีกส่วนหนึ่งต่างหากแล้ว ดังนี้ เป็นต้น

ตะวันตกไม่รู้จักรัจริยธรรมแบบธรรมชาติและเป็นระบบ

เคยมีปราชญ์ฝ่ายตะวันตกบางท่าน เขียนข้อความทำนองตำหนิพระพุทธศาสนาไว้ว่ามีคำสอนมุ่งแต่ในทางปฏิเสธ (negative) คือ สอนให้ละเว้นความชั่วอย่างนั้นอย่างนี้ฝ่ายเดียว ไม่ได้สอนย้ำชักจูงเร่งรัดพุทธศาสนิกชนให้ชวนชวายเป็นความดี (positive) ไม่ได้แนะนำว่าเมื่อเว้นชั่วนั้นๆ แล้ว จะพึงทำความดีอย่างไรต่อไป มีคำสอนเป็นสกุวิสัย (subjective) เป็นได้เพียงจริยธรรมแห่งความคิด (an ethic of thoughts) เป็นคำสอนแบบถอนตัวและเฉยเฉื่อย (passive) ทำให้พุทธศาสนิกชนพอใจแต่เพียงแค่ตนทำความชั่ว คอยระวังเพียงไม่ให้ตนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับพัวพันกับบาป ไม่เอาใจใส่ชวนชวายเป็นช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ ด้วยการลงมือทำการปลดเปลื้องความทุกข์และสร้างเสริมประโยชน์สุขจริงจัง แม้ให้หมดตากรรม ก็เพียงโดยตั้งความหวังความปรารถนาดีแผ่ออกด้วยใจอย่างเดียว

เรื่องนี้ โดยเฉพาะเหตุผลในการแสดงความหมายของหลักธรรมสำคัญด้วยคำหรือข้อความเชิงปฏิเสธ ได้อธิบายแล้วในตอนก่อน ที่ว่าด้วยสัมมาสังกัปปะ (ดู หน้า ๓๔๕-๓๕๑) แต่ยังมีข้อปลีกย่อยบางอย่างที่ควรทราบเพิ่มเติมอีก ในแง่ที่ฝรั่งเรียกว่า **จริยธรรม** (ethic) ซึ่งเป็นเรื่องระดับศีล จึงพูดได้ว่า ณ ที่นี้

นักปรัชญาและเทววิทยาผู้มีชื่อเสียงคนหนึ่ง ที่ชาวตะวันตกรู้จักกันมาก ได้อ้างข้อความจากพระไตรปิฎก มาสนับสนุนทัศนะของตนที่ว่า คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นเพียงขั้นปฏิเสธ (negative) โดยยกคำจำกัดความองค์มรรคข้อสัมมาสัมมาที่มันตะข้างต้นกำกับไว้ในข้อเขียนของตน (วณะที่อ้างเป็นของพระสารีบุตร) ว่า

...ลัทธิมากัมมันตะเป็นไหน? การเวียนปณาดิบาต การเวียนขทินนาทาน
การเวียนกัมมุจนาจาร นี้แล ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ชื่อว่าลัทธิมากัมมันตะ^๑

^๑ เป็นคำจำกัดความอย่างเดียวกับข้างต้น (ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๔) อ้างใน Albert Schweitzer, *Indian Thought and Its Development* (New York: Henry Holt and Company, 1936), p. 112 นำมาอ้างต่อใน Joseph L. Sutton, *Problems of Politics and Administration in Thailand* (Bloomington: Institute of Training for Public Service, Department of Government, Indiana University, 1962), p. 3 ในหนังสือเล่มหลังนี้ (pp. 2-8) Prof. Sutton ยังอ้างหลักการข้ออื่นๆ อีกเพื่อยืนยันทัศนะของท่าน เช่น หลักกรรม หลัก(โอกาสใน) การเกิดใหม่ การถอนตนหรือหลักหนีจากเรื่องราวของโลกและชีวิต เป็นต้น

สำหรับหลักกรรม แก่ความเข้าใจผิดได้ ด้วยหลักกรรมที่ชี้แจงมาแล้วข้างต้น ส่วนหลักการเกิดใหม่ ที่ว่าให้โอกาสคนผิดผ่อนไม่แรงทำความดี (จริยธรรมคริสต์ว่าเกิดครั้งเดียว) ก็ตีกลับได้ด้วยหลักที่ว่า บาบไม่มีโอกาสแก้ตัววิธีล้างหรือสารภาพบาป นอกจากนั้น พุทธศาสนาทือว่า การเกิดเป็นมนุษย์ยาก

อย่างยิ่ง เทียบว่ายากกว่าการที่เต่าในมหาสมุทรจะไพล่ศีรษะตรงหัวอันเดียวที่ลอยอยู่กลางมหาสมุทร ส่วนเรื่องถอนตัวไม่ยุ่งกับกิจการของโลก Prof. Sutton อ้างพุทธพจน์ว่า “Those who love nothing in this world are rich in joy and free from pain” ซึ่งมาจากบาลี (ขุ.ญ. ๒๕/๑๗๐/๒๒๕) ว่า “ตัสมา หิ เต สฺวฺหิโน วิตสฺสกา เยสํ ปิยํ นตฺถิ กุหิณฺจ โลกเก”

คำติของ Prof. Sutton ตรงนี้ แสดงชัดถึงสาเหตุสำคัญ ๒ อย่าง ที่ทำให้เขาเข้าใจผิดอย่างนั้น คือ

๑. เนื่องจากพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ศาสนาที่ใหญ่มาก (โตกว่าของฝรั่งกว่า ๑๐ เท่า) มีคำสอนมากมาย โดยเฉพาะในสมัยของ Schweitzer คำสอนที่แปลสู่ภาษาตะวันตกแล้ว ยังเป็นเพียงบางส่วนตามแต่ผู้แปลจะเลือกไป เมื่อเขาเห็นและจับเอาไปแต่ส่วนนี้ และไปตีความหมายทันที ก็เลยพลาดไป (ข้อนี้เป็นปัญหากับคนไทยด้วย)

ถ้าเขาไปเจอคำสอนอย่างในกรณีเมตตสูตร ที่สอนให้มีเมตตาารักสรรพสัตว์ว่า “มาตา ยถา นิยํ ปุตตํ ยายสา เอกปุตตมฺนูกฺเข; เขวมปิ สฺพพฺพฺพุเตสุ, มานสฺมกฺวเย อปฺริมาณํ” (ขุ.ญ.๒๕/๑๐/๑๓; แปลว่า: มารดาตนอมบุตรนอญคนเดียวที่เกิดจากตน แม้ด้วยยอมสละชีวิตได้ ฉันใด พึงเจริญนำใจเมตตาไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง แม้ฉันนั้น) เขาอาจจะตีความไปในทางตรงข้าม ก็ได้

๒. ตามภูมิหลังทางศาสนาและวัฒนธรรม ชาวตะวันตกรู้จักแต่จริยธรรมที่เป็นเทวโองการ เป็นคำสั่ง หรือเป็นข้อกำหนดสำเร็จรูป เป็นเรื่องๆ ไป เขาไม่รู้จักจริยธรรมที่เป็นระบบการดำเนินชีวิต ซึ่งมีฐานอยู่ในความเป็นจริงตามธรรมชาติ เขาก็จึงมองจริยธรรมแยกเป็นส่วนๆ

ดังนั้น ถ้าเขาพบพุทธพจน์ข้างบนครบทั้งสองแห่ง เขาก็จะตีความหมายผิดอีก เช่นเห็นไปว่า พุทธศาสนาสอนขัดกันเอง เป็นต้น (ตรงนี้ก็จริงเรื่องยากสำหรับคนไทยด้วยเช่นกัน)

แต่ที่จริง พุทธพจน์ทั้งสองแห่งนั้นไม่ขัดกันเลย กลับสอดคล้องกันเชิงระบบ คือ เป็นภาวะทางจิตที่มีการพัฒนาไปในระดับต่างๆ จนถึงขั้นมีเมตตาสากลไม่มีขอบเขต แต่ไม่มีความยึดติดใดๆ มีรักแท้ ที่ไร้ทุกข์ได้

อย่างไรก็ดี คำว่า “love” ของเขาตรงกับ “ปิย” หมายถึงรักด้วยลิ้นเหะ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความยึดติดส่วนตัว แต่ความตอนนั้นของท่าน แสดงคุณสมบัติของผู้หลุดพ้นแล้ว ซึ่งความรักแบบลิ้นเหะไม่มีเหลือ มีแต่เมตตา ดังนั้น ในกรณีนี้จึงเป็นเรื่องของผู้มีจิตใจเป็นอิสระ ซึ่งจะทำการต่างๆ ด้วยเมตตา ไม่มีความยึดติดเอนเอียงที่จะเป็นเหตุก่อความเดือดร้อนแก่ตนและคนอื่นเพราะความเห็นแก่ตัวหรือความยึดติดส่วนบุคคล

การแปลความหมายธรรมต่างๆ ย่อมได้คุณค่าแตกต่างกันไปตามภูมิหลังและมาตรฐานที่ใช้วัด คำกล่าวติของ Prof. Sutton นี้ จะทำด้วยเจตนาหรือเข้าใจผิดถูกอย่างไรก็ตาม ควรถือได้ว่าเป็นประโยชน์ เพราะอาจใช้เป็นคำเตือนชาวพุทธให้เอาใจใส่ศึกษา ให้รู้เข้าใจความหมายที่ถูกต้องของหลักการต่างๆ และพึงยอมรับความจริงด้วยว่า ความเชื่อถือและความเข้าใจที่แพร่หลายทั่วไปในสังคมไทยเกี่ยวกับหลักธรรมหลายอย่าง มีลักษณะอาการที่เฝ้ามองเห็นอย่างคำกล่าวตินันได้ จึงทำให้ชาวตะวันตกอย่าง Prof. Sutton เข้าใจอย่างนี้

สำหรับผู้ศึกษาที่เข้าใจความหมายเชิงระบบของมรรค และทราบแนวทางที่จะขยายความหมายในทางปฏิบัติขององค์มรรคทั้งหลาย ออกไปสู่ธรรมปลีกย่อยต่างๆ ที่เป็นข้อปฏิบัติเฉพาะเรื่องเฉพาะกรณีได้มากมาย ตามที่ชี้แจงมาแล้ว ย่อมเห็นได้ทันทีว่า หากท่านผู้เขียนคำนี้วิจารณ์ไว้ด้วยเจตนาดี ข้อเขียนของท่านน่าจะต้องเกิดจากการได้อ่านหรือรับทราบพุทธธรรมมาแต่เพียงข้อปลีกย่อยต่างส่วนต่างตอนไม่ต่อเนื่องเป็นสาย และเกิดจากการไม่เข้าใจระบบแห่งพุทธธรรมโดยส่วนรวม

จากความเป็นระบบและการกระจายความหมายในทางปฏิบัตินั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วว่า ระบบศีลธรรมของมรรคไม่มีลักษณะจำกัดด้วยความเป็น negative หรือ passive หรือ subjective หรือเป็นเพียง an ethic of thoughts

การที่คำจำกัดความขององค์มรรคขั้นศีล ต้องมีรูปลักษณะเป็นคำปฏิเสธเช่นนั้น ขอกล่าวถึงข้อสังเกตและเหตุผลปลีกย่อย เพิ่มเติมจากหลักใหญ่ที่พูดไปแล้วในตอนก่อน คือ

๑. ศีลในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพุทธธรรม ย่อมมิใช่เทวโองการ ที่กำหนดให้ศาสนิกประพฤติดุปฏิบัติอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง สุดแต่เทวประสงค์ด้วยอาศัยศรัทธาลอยๆ แบบภักดี ซึ่งไม่จำเป็นต้องทราบเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แต่ศีล เป็นสิ่งที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติตามจะต้องมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเป็นระบบ

แม้จะยังไม่มีปัญญารู้แจ่มแจ้งชัดเจน มีเพียงศรัทธา ศรัทธานั้นก็ต้องเป็นอาการวิศรัทธา ซึ่งอย่างน้อยจะต้องมีพื้นฐานความเข้าใจในเหตุผลเบื้องต้น พอเป็นฐานให้เกิดปัญญารู้แจ่มชัดต่อไป

๒. ในกระบวนการปฏิบัติธรรมหรือการฝึกศึกษาพัฒนาตนนั้น เมื่อมองในแง่ลำดับสิ่งที่จะต้องทำให้ประณีตยิ่งขึ้นไปตามขั้น ก็เริ่มด้วยละเว้นหรือกำจัดความชั่ว แล้วเสริมสร้างความดีให้บริบูรณ์ จนถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นในที่สุด เหมือนจะปลูกพืชต้องชำระที่ดิน กำจัดสิ่งเป็นโทษก่อน แล้วจึงหว่านพืชและบำรุงรักษาไปจนได้ผลที่หมาย แต่ในทางปฏิบัติก็ต้องจัดให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่ปัจจัยอันเกี่ยวข้องจะออกผลได้ดี

ในระบบแห่งพุทธธรรมนั้น เมื่อมองในแง่ที่ว่านี้ ศิลปะเป็นข้อปฏิบัติขั้นเริ่มแรกที่สุด มุ่งไปที่ความประพฤติพื้นฐาน จึงเน้นที่การละเว้นความชั่วต่างๆ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น พุทธยาให้เห็นสิ่งที่ต้องการกำจัดอย่างชัดเจนเสียก่อน แล้วขยายขอบเขตยกระดับความประพฤติให้สูงขึ้นไปในด้านความดี ด้วยอาศัยการปฏิบัติในขั้นสมาธิและปัญญาเข้ามาช่วยมากขึ้นๆ โดยลำดับ

อย่างไรก็ดี ที่ว่านี้เป็นการพูดตามหลักทั่วไป แต่ในทางปฏิบัติ บางทีกลับเริ่มโดยเน้นฝ่ายดีก่อน เช่น วางทานก่อนศีล หรือควบคุมคุณสมบัติกันไป ซึ่งเป็นเรื่องของเทคนิค หรือกลวิธีด้วย โดยสอดคล้องกับสถานการณ์ที่ปัจจัยอันเกี่ยวข้องจะออกผลได้ดีดังที่กล่าวแล้ว

๓. ในระบบการฝึกอบรมของไตรสิกขา ศิลปะยังมีข้อปฏิบัติให้ถึงจุดหมายสูงสุดโดยตัวของมันเอง แต่เป็นวิธีการเพื่อก้าวหน้าไปสู่ความเจริญขั้นต่อไป คือสมาธิ สมาธิจึงเป็นจุดหมายจำเพาะของศีล โดยนัยนี้คุณค่าในด้านจิตใจของศีล จึงมีความสำคัญมาก

คุณค่าทางจิตใจในขั้นศีล ก็คือ เจตนาที่จะงดเว้น หรือการไม่มีความดำริในการที่จะทำความชั่วใดๆ อยู่ในใจ ซึ่งทำให้จิตใจบริสุทธิ์ปลอดโปร่ง ไม่มีความคิดวุ่นวายขุ่นมัวหรือกังวลใดๆ มารบกวน จิตใจจึงสงบ ทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อมีจิตใจสงบเป็นสมาธิแล้ว ก็เกิดความคล่องตัวในการที่จะใช้ปัญญา คิดหาเหตุผล และหาทางดำเนินการสร้างสรรค์ความดีต่างๆ ให้ได้ผลในขั้นต่อไป

๔. พุทธธรรมถือว่า จิตใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ระบบจริยธรรมจึงต้องประสานต่อเนื่องกันโดยตลอด ทั้งด้านจิตใจ และความประพฤติทางกาย วาจาภายนอก ในการกระทำต่างๆ นั้น จิตใจเป็นจุดเริ่มต้น จึงกำหนดที่ตัวเจตนาในใจเป็นหลัก เพื่อให้การกระทำความดีต่างๆ เป็นไปด้วยความจริงใจอย่างแน่อน มิใช่แต่เพียงไม่หลอกลวงคนอื่นเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่หลอกลวงตนเองด้วย เป็นการกำหนดทางไม่ให้เกิดปัญหาทางจิตในด้านความขัดแย้งของความประพฤติ

๕. องค์มรรคขั้นศีลสอนว่า ความรับผิดชอบขั้นพื้นฐานที่สุดของบุคคลแต่ละคน ก็คือ ความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะไม่ให้เกิดความคิดที่จะทำความชั่วด้วยการเบียดเบียนหรือลวงละเมิดต่อผู้อื่น อยู่ในจิตใจของตนเลย เมื่อมีความบริสุทธิ์นี้รองรับอยู่เป็นเบื้องต้นแล้ว ความรับผิดชอบนั้น จึงขยายกว้างออกไปถึงขั้นเป็นการธำรงรักษาและเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้า แห่งคุณธรรมของตน ด้วยการชวนช่วยทำความดี บำเพ็ญประโยชน์สุขแก่คนอื่น ๆ พุทธสัน ๆ ว่า มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ในการที่จะละเว้นความชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ในการที่จะทำความดีแก่เขา

๖. การกำหนดความหมายของศีลในแง่ละเว้นความชั่ว เป็นการกำหนดข้อปฏิบัติอย่างกว้างขวางที่สุด คือเพ่งเล็งไปที่ความชั่ว ย้ำถึงเจตจำนงที่ไม่มีเชื้อแห่งความชั่วเหลืออยู่เลย ส่วนในฝ่ายความดี เป็นเรื่องที่จะพึงขยายออกไปได้อย่างไม่มีเขตจำกัด จึงไม่ระบุไว้

ตามความเป็นจริง ความดีเป็นเรื่องกว้างขวางไม่มีที่สิ้นสุด มีรายละเอียด แนวทาง และวิธีการ ยกเยื้องไปได้มากมายตามฐานะและโอกาสต่างๆ ส่วนความชั่วที่จะต้องเว้น เป็นเรื่องแน่นอนตายตัว เช่น ทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ ควรละเว้นการพูดเท็จด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่โอกาสและวิธีการที่จะทำความดีที่ตรงข้ามกับการพูดเท็จนั้นต่างกัน การวางหลักกลาง จึงระบุแต่ฝ่ายเว้นชั่วไว้เป็นเกณฑ์ ส่วนรายละเอียด และวิธีการกระทำในขั้นบำเพ็ญความดี เป็นเรื่องในขั้นประยุกต์ให้เหมาะสมกับฐานะโอกาส และสภาพชีวิตของบุคคลต่อไป^๑

๗. การปฏิบัติตามองค์มรรคทุกข้อ ถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับทุกคนในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ดังนั้น องค์มรรคแต่ละข้อจะต้องเป็นหลักกลางๆ ที่ทุกคนปฏิบัติตามได้ ไม่จำกัดด้วยฐานะ กาลสมัย ท้องถิ่น และสิ่งแวดล้อมจำเพาะอย่าง เช่น การเว้นอนินนาทาน เป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ แต่การให้ทานต้องอาศัยปัจจัยอื่นประกอบ เช่น ตนมีสิ่งที่จะให้ผู้ที่จะรับ และเขาควรได้รับ เป็นต้น

^๑ ข้อปฏิบัติในขั้นประยุกต์ พึงดูตัวอย่างในมัชฌิมาปฎิปปทา ภาคประยุกต์

ในกรณีที่ไม่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ เจตนาที่ปราศจากอกุศลนาทาน ก็เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐานแก่สมาธิได้แล้ว แต่ในกรณีที่อยู่ในฐานะและโอกาส เป็นต้น ที่จะให้ การไม่ใส่ใจหรือห่วงหา จึงจะเกิดเป็นความเศร้าหมองขุ่นมัวแก่จิตใจ และการให้จึงจะเป็นเครื่องส่งเสริมคุณธรรมของตนให้มากยิ่งขึ้น

โดยนัยนี้ ความหมายหลัก จึงอยู่ในรูปเป็นคำปฏิเสธ คือ การละเว้นหรือปราศจากความชั่ว ส่วนความหมายที่ขยายออกไปในฝ่ายทำความดีจึงเป็นเรื่องของการประยุกต์ดังกล่าวแล้ว

๘. ในทางปฏิบัติ เมื่อพิจารณาในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำลังบำเพ็ญคุณธรรมความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือประเภทใดประเภทหนึ่งอยู่เป็นพิเศษ ในเวลาเช่นนั้นเขาย่อมจะต้องพ่วงความคิดความสนใจจำเพาะเจาะจงลงในสิ่งที่ปฏิบัตินั้น ในกรณีเช่นนี้ ความรับผิดชอบของเขาต่อความประพฤติด้านอื่นๆ ย่อมมีเพียงเป็นส่วนประกอบ คือเพียงไม่ให้เกิดความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งหรือความเสียหายด้านอื่นขึ้นมา เป็นสำคัญ

ประโยชน์ที่ต้องการจากศีล ในกรณีเช่นนี้ จึงได้แก่การช่วยควบคุมรักษาความประพฤติในด้านอื่นๆ ของเขาไว้ ป้องกันไม่ให้เสียหลักพลัดลงไปในความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มีพื้นฐานที่มั่นคง สามารถบำเพ็ญความดีที่เป็นเรื่องจำเพาะในขณะนั้นๆ ได้โดยสมบูรณ์

ความแตกต่างระหว่างศีล

ในพระพุทธศาสนา กับศาสนาเทวนิยม

อนึ่ง มีข้อสังเกตบางอย่างที่ควรทราบ เกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างศีลในพระพุทธศาสนา กับศีลในศาสนาเทวนิยม (รวมถึงเรื่องกรรม ความดี ความชั่ว) ดังนี้

๑. ในพุทธธรรม ศีลเป็นหลักความประพฤติที่กำหนดขึ้นตามหลักเหตุผลของกฎธรรมชาติ

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ศีลเป็นเทวโองการ ที่กำหนดขึ้นโดยเทพประสงค์

๒. ในแง่ปฏิเสธ ศิลในความหมายของพุทธธรรม เป็นหลักหนึ่งแห่งสิกขา ในระบบการศึกษาที่จะให้คนฝึกตนในการเว้นจากความชั่ว จึงเรียกศิลปะที่กำหนด เป็นข้อๆ ว่า **สิกขาบท** (ข้อฝึก – training rule)

ส่วนศิลปะในศาสนาเทวนิยม เป็นข้อห้าม หรือคำสั่งห้ามจากเบื้องบน (divine commandment)

๓. แรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศิลปะแบบพุทธธรรม ได้แก่ **อาการวดีศรัทธา** คือ ความมั่นใจ (confidence) ในกฎแห่งกรรม โดยมีความเข้าใจพื้นฐาน มองเห็นเหตุผลว่าพฤติกรรมและผลของมันจะต้อง เป็นไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัย

ส่วนแรงจูงใจที่ต้องการในการปฏิบัติตามศิลปะของศาสนาเทวนิยม ได้แก่ **ศรัทธาแบบภักติ** (faith) คือ เชื่อ ยอมรับ และทำตามสิ่งใดๆ ก็ตามที่ กำหนดว่าเป็นเทพประสงค์ มอบความไว้วางใจให้โดยสิ้นเชิง ไม่ต้องถามหา เหตุผล

๔. ในพุทธธรรม การรักษาศิลปะตามความหมายที่ถูกต้อง ก็คือ การ **ฝึกตน** ในทางความประพฤติ เริ่มแต่เจตนาที่จะละเว้นความชั่วอย่างนั้นๆ จนถึงประพฤติความดีงามต่างๆ ที่ตรงข้ามกับความชั่วนั้นๆ

ส่วนในศาสนาเทวนิยม การรักษาศิลปะ ก็คือ การ **เชื่อฟัง** และปฏิบัติตาม เทวโองการโดยเคร่งครัด

๕. ในพุทธธรรม การประพฤติปฏิบัติในชั้นศิลปะ นอกจากให้เกิดการ อยู่ร่วมสังคมที่เกื้อกูลไม่เบียดเบียนกันแล้ว มีวัตถุประสงค์เฉพาะ คือ เพื่อ เป็น **บาทฐานของสมาธิ** กล่าวคือ เป็นระบบการฝึกอบรมบุคคลให้มี ความพร้อมและความสามารถในการใช้กำลังงานของจิตให้เป็นประโยชน์ มากที่สุด ในทางที่จะก่อให้เกิดปัญญาและนำไปสู่ความหลุดพ้น หรือ อิสระภาพสมบูรณ์ในที่สุด ส่วนการไปสวรรค์เป็นต้น เป็นเพียงผลพลอยได้ ของวิธีแห่งความประพฤติโดยทั่วไป

แต่ในศาสนาเทวนิยม การประพฤติศิลปะตามเทวโองการ เป็นเหตุให้ ได้รับความโปรดปรานจากเบื้องบน ในการที่ได้ปฏิบัติตามเทพประสงค์ และเป็นเหตุให้พระองค์ทรงประทานรางวัลด้วยการส่งไปเกิดในสวรรค์

๖. ในพุทธธรรม ผลดีหรือผลร้ายของการประพฤติหรือไม่ประพฤติ คือ เป็นสิ่งที่เป็นไปเองโดยธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการทำงานอย่างเที่ยงธรรมเป็นกลางของกฎธรรมชาติ ที่เรียกว่า กฎแห่งกรรม การให้ผลนี้แสดงออกตั้งแต่ต้นแต่จิตใจ กว้างออกไปจนถึงบุคลิกภาพ และวิถีชีวิตทั่วไปของบุคคลผู้นั้น ไม่ว่าในชาตินี้หรือชาติหน้า

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ผลดีผลร้ายของการประพฤติตามหรือการละเมิดศีล (เทวโองการ) เป็นเรื่องของการให้ผลตอบแทน (retribution) ผลดีคือการได้ไปเกิดในสวรรค์ เป็นฝ่ายรางวัล (reward) ส่วนผลร้ายคือไปเกิดในนรก เป็นฝ่ายการลงโทษ (punishment) การจะได้ผลดีหรือผลร้ายนั้นย่อมสุดแต่การพิพากษา หรือวินิจฉัยโทษ (judgment) ของเบื้องบน

๗. ในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับความดีความชั่ว ทางฝ่ายพุทธธรรมสอนว่า ความดี เป็นคุณค่าที่รักษาและส่งเสริมคุณภาพของจิต ทำให้จิตใจสะอาดผ่องใสบริสุทธิ์หรือยกระดับให้สูงขึ้น จึงเรียกว่าบุญ (good, moral หรือ meritorious) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญงอกงามแก่จิตใจ เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรืออิสรภาพทั้งทางจิตใจและทางปัญญา เป็นการกระทำที่ฉลาด ดำเนินตามวิธีแห่งปัญญา เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่ากุศล (skilful หรือ wholesome)

ส่วนความชั่ว เป็นสภาพที่ทำให้คุณภาพของจิตเสื่อมเสีย หรือทำให้ตกต่ำลง จึงเรียกว่าบาป (evil) เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่จิตใจ ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เป็นการกระทำที่ไม่ฉลาด ไม่เอื้อแก่สุขภาพจิต จึงเรียกว่า อกุศล (unskilful หรือ unwholesome)

ส่วนในศาสนาเทวนิยม ความดีความชั่ว กำหนดด้วยศรัทธาแบบภักดีต่อองค์ทวยะเป็นมูลฐาน คือเอาการเชื่อฟังยอมรับและปฏิบัติตามเทวประสงค์และเทวบัญชาหรือไม่ เป็นหลัก โดยเฉพาะความชั่ว/บาป หมายถึงการผิดหรือล่วงละเมิดต่อองค์ทวยะ (sin) ในรูปใดรูปหนึ่ง

๘. จากพื้นฐานที่แตกต่างกันนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างกันต่อไปอีกอย่างน้อย ๒ ประการ คือ

ก) ศีลในพุทธธรรม จึงต้องเป็นคำสอนที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผล เป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติจะประพฤติดีได้ถูกต้องต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย

ส่วนศีลหรือจริยธรรมทั่วไปในศาสนาเทวนิยม ย่อมเป็นประกาศเทวโองการ หรือคำแถลงเทวประสงค์เป็นเรื่องราวๆ ซ้ำๆ ต่างๆ กันไป แม้นนำมารวบรวมไว้ก็ย่อมเรียกว่า “ประมวล” ไม่ใช่ ระบบ เพราะผู้ปฏิบัติต้องการความเข้าใจอย่างมากก็เฉพาะในความหมายของสิ่งที่จะต้องปฏิบัติเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้อง เพราะถือว่าระบบและเหตุผลต่างๆ ทั้งปวงอยู่ในพระปรีชาขององค์เทวมหดล้นแล้ว อันผู้ปฏิบัติไม่พึงสงสัย เพียงแต่เชื่อฟัง มอบความไว้วางใจ และปฏิบัติตามเทวโองการเท่านั้นเป็นพอ

ข) ศีลหรือระบบจริยธรรมแบบพุทธ เป็นหลักกลางๆ และเป็นสากล กำหนดโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ (หมายถึงสาระัตถะของศีลในฝ่ายธรรมอันเกี่ยวกับบุญบาป ไม่ใช่ในความหมายฝ่ายวินัย อันเกี่ยวกับการลงโทษ) เช่น พิจารณาผลหรือปฏิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต ผลต่อพฤติกรรม นิสัย และบุคลิกภาพ เป็นต้น จึงไม่อาจวางข้อจำกัดที่เป็นการแบ่งแยกเพื่อผลประโยชน์เฉพาะพวก เฉพาะกลุ่ม หรือเอาความพอใจของตนเป็นเครื่องวัดได้

ทั้งนี้ ไม่จำกัดว่า คนศาสนานี้เท่านั้นมีกรุณาจึงเป็นคนดี คนศาสนาอื่นมีกรุณาก็เป็นคนดีไม่ได้ ขำคนศาสนานี้เท่านั้นเป็นบาป ขำคนศาสนาอื่นไม่บาป คนศาสนานี้เท่านั้นให้ทานไปสวรรค์ได้ คนศาสนาอื่นประพฤติดังไรไม่เชื่อฉันเสียอย่างเดียวตกนรกหมด ขำสัตว์ไม่บาป เพราะสัตว์ (รวมทั้งที่ไม่เป็นอาหาร?) เป็นอาหารของคน (เพราะคนไม่เป็นอาหารของเสือและสิงโต?) ดังนี้ เป็นต้น

จะมีการจำกัดแบ่งแยกได้ เช่นว่าบาปมากบาปน้อย เป็นต้น อย่างไร ก็เป็นไปโดยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติ เช่น พิจารณาผลและปฏิริยาที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำงานของจิต เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

ส่วนในศาสนาเทวนิยม หลักเหล่านี้ย่อมกำหนดให้จำกัดหรือขยายตามเทพประสงค้อย่างไรก็ได้ ดุจเป็นวินัยบัญญัติ หรือนิติบัญญัติ เพราะองค์เทพทรงเป็นทั้งผู้ตรากฎหมายและผู้พิพากษาเอง

๔. เนื่องจากศีลเป็นหลักกลางๆ กำหนดด้วยข้อเท็จจริงตามกฎธรรมชาติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติตามแนวพุทธธรรม จึงต้องเป็นผู้กล้ายอมรับและกล้าเผชิญหน้าความจริง ความดี ชั่ว ถูก ผิด มีอยู่ เป็นข้อเท็จจริงอย่างไร ก็ต้องกล้ายอมรับความจริงตามที่เป็นเช่นนั้น ส่วนตนจะปฏิบัติหรือไม่แค่นั้นเพียงไร ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง และต้องกล้ายอมรับการที่ตนปฏิบัติไม่ดีตามข้อเท็จจริงนั้น มิใช่ถือว่าไม่ชั่ว เพราะตัวอยากทำสิ่งนั้น

ข้อเท็จจริงตามธรรมชาติ มิได้ขึ้นต่อการวัดด้วยการอยากทำหรือไม่ของตน ถ้ามีอันถึงกับจะทำความชั่วให้ตนรกรกสัอย่างหนึ่ง การที่ยอมรับพูดกับตนเองว่า กรรมนั้นไม่ดี แต่ตนยอมเสียสละตนรกรก ยังดีกว่าหลอกตัวเองว่ากรรมนั้นไม่เป็นกรรมชั่ว

มีสิ่งทีอาจถือว่าเป็นข้อได้เปรียบ ของศิลปะแบบเทวโองการ คือ

๑. ตัดการพิจารณาเรื่องถูก-ผิด จริง-ไม่จริง ออกเสีย กล่าวได้ว่าเมื่อเชื่อเสียแล้ว ศรัทธาล้วนแบบภักดี ย่อมได้ผลในทางปฏิบัติที่รวดเร็วแรงกล้าและเข้มแข็งหรือรุนแรงกว่า แต่จะเกิดปัญหาขึ้นต่อไป โดยเฉพาะในยุคแห่งเหตุผลว่า ทำอย่างไรจึงจะให้เชื่อได้ และปัญหาในระยะยาวเกี่ยวกับความปลอดภัยในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นที่ไม่ศรัทธาเหมือนตน ปัญหาเรื่องความมั่นคงของศรัทธานั้น และการไม่มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพทางปัญญา (บางข้ออาจไม่ต้องพิจารณา ถ้ามนุษย์ต้องการมีชีวิตอยู่เพียงเป็นสัตว์สังคมที่แยกกันอยู่เป็นกลุ่มๆ)

๒. สำหรับสามัญชนทั่วไป ย่อมเข้าถึงความหมายของศีลตามแบบศรัทธาล้วนได้ง่ายกว่า และศิลปะแบบนี้ก็ควบคุมความประพฤติของคนสามัญได้เป็นอย่างดี ดังนั้น แม้ในหมู่ชาวพุทธจำนวนไม่น้อย ความเข้าใจในเรื่องบุญบาปจึงยังคงมีส่วนที่คล้ายกับศาสนาเทวนิยมแฝงอยู่ด้วย เช่น เห็นศีล เป็นข้อห้าม (แต่รางเลือนว่าใครเป็นผู้ห้าม) เห็นผลของบุญบาป

เป็นอย่างผลตอบแทน เป็นรางวัลหรือการลงโทษ เป็นต้น แต่ปัญหาก็คงเป็นอย่างเดียวกับข้อ ๑ คือ ทำอย่างไรจะให้เชื่อกันอยู่ได้ตลอดไป

๓. การบัญญัติกรรมไม่ดีบางอย่าง ที่เห็นว่ายังจำเป็นต้องทำ เพื่อผลประโยชน์บางอย่างของตน ให้เป็นกรรมที่ไม่ผิดไปเสีย จัดเป็นวิธีจูงใจตัวเองได้อย่างหนึ่ง พุทธธรรมยอมรับว่า วิธีจูงใจตนเองนั้น เป็นสิ่งที่ได้ผลมากอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นในเรื่องนั้นๆ เช่น บัญญัติว่าฆ่าสัตว์ไม่บาป ก็ทำให้เบาใจและไม่รู้สึกสะกิดใจในการฆ่าสัตว์ แต่การจูงใจแบบนี้ทำให้เกิดผลร้ายในด้านอื่น และไม่เป็นวิถีทางแห่งปัญญา

พุทธธรรมนิยมให้เป็นอยู่ด้วยการรับรู้ความเป็นจริงจะแจ้งในทุกชั้นทุกตอน ให้รู้จักเลือกตัดสินใจด้วยตนเอง พุทธธรรมสอนให้ใช้วิธีจูงใจตนเองบ้างเหมือนกัน แต่สอนโดยให้ผู้นั้นรู้เข้าใจในเรื่องที่จะใช้จูงใจนั้นตามข้อเท็จจริงแล้วให้นำไปใช้ด้วยตนเอง เรื่องที่ใช้จูงใจนั้นต้องไม่มีแง่ที่เสียหาย และให้ใช้เฉพาะในกรณีที่ช่วยเป็นพลังในการทำความดีอย่างอื่นให้ได้ผลยิ่งขึ้น

๒. สัมมาวายามะ

ความหมาย และประเภท

องค์มรรคข้อนี้ เป็นข้อแรกในหมวด*สมาธิ* มีคำจำกัดความแบบ*พระสูตร* ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ คือ ภาวในธรรมวินัยนี้

๑) ยังนันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อ (ป้องกัน) อกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒) ยังนันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) ยังนันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อ (สร้าง) กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

๔) ยังนันทะให้เกิด พยายาม ระทมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เพื่อภิญญาญาณ เพื่อความไพบูลย์ เจริญเต็ม เปี่ยมแห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว^๑

ส่วนใน*อภิธรรม* มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

สัมมาวายามะ เป็นไฉน? การระทมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจ ความก้าวหน้า ความบากบั่น ความขะมักเขม้น ความพยายาม ความอุตสาหะ ความอดิษฐ์ ความเข้มแข็ง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละ ความไม่ทอดทิ้ง นันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ การแบกหามเอาธุระไป วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^๒

^๑ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๘; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๔; ม.ป.๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๘/๑๓๗; ๕๗๕/๓๑๗

^๒ อภิ.วิ.๓๕/๑๘๑/๑๔๐; ๕๘๐/๓๒๐

สัมมาวายามะ อย่างที่แยกเป็น ๔ ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สัมมปธาน^๑ หรือ ปธาน ๔^๒ และมีชื่อเรียกเฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

๑. สังวรปธาน เพียรป้องกัน หรือเพียรระวัง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
๒. ปหานปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัด (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
๓. ภาวนापธาน เพียรเจริญ หรือเพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
๔. อนุรักขนาปธาน เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)

บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร ๔ ข้อนี้ เช่น^๓

๑. สังวรปธาน ได้แก่ ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ไม่ถืออนิมิต (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะทั่วไป) ไม่ถืออนุพยัญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในลักษณะปลีกย่อย) ย่อมปฏิบัติเพื่อสාරวมอินทรีย์ ที่เมื่อไม่สාරวมแล้วจะพึงเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คืออภิชฌาและโทมนัส (ความติดใจและความขัดเคือง, ความติดใจ-ขัดใจ) ครอบงำเอาได้ ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสාරวมในจักขุนทรีย์ พังเสียงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโณภูมิตัวด้วยกาย รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

๒. ปหานปธาน ได้แก่ ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วตั้งตัวอยู่ได้ ย่อมละเสีย บรรเทาเสีย กระทำให้หมดสิ้นไปเสีย ทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

๓. ภาวนापธาน ได้แก่ ภิกษุเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ซึ่งอิงวิเวก อิงวิราคะ อิงนิโรธ ไน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

๔. อนุรักขนาปธาน ได้แก่ ภิกษุคอยถนอมสมาธินิมิตอันดี คือสัญญา ๖ ประการที่เกิดขึ้นแล้ว

^๑ พจน.จุตุกก.๒๑/๑๓/๑๙ (แปลเป็นไทยอย่างง่าย ๆ ว่า ความเพียรถูกต้อง หรือสมบูรณ์แบบ)

^๒ พจน.จุตุกก.๒๑/๖๙/๙๖

^๓ ดู พจน.จุตุกก.๒๑/๑๔/๒๐

ความสำคัญพิเศษของความเพียร

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะ เป็นองค์มรรคประจำ ๑ ใน ๓ ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ) ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่นๆ ทุกข้อเสมอไป ดังกล่าวแล้วข้างต้น^๑ และในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด จะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วย ในข้อใดข้อหนึ่ง การเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์ เช่น

ธรรมนี้ เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มีใช้สำหรับคนเกียจคร้าน^๒

ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ชัดถึงคุณของธรรม ๒ ประการ คือ

๑) ความเป็นผู้ไม่สิ้นโทษในกุศลธรรมทั้งหลาย

(อสนฺตฺฐจิตฺตา กุสฺเลสุ ฆมฺเมสุ)

๒) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการเพียรพยายาม

(อปฺปฏฺวณฺนิตา ปชานฺสมิ)

...เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงศึกษาดังนี้ว่า – เราจักตั้งความเพียร อันไม่ถอยหลัง ถึงจะเหลือแต่หนึ่ง เส้น และกระดูก เนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็ตามที ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงได้ถึงด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว ที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มี – เธอทั้งหลายพึงศึกษาฉะนี้แล^๓

การที่ต้องเน้นความสำคัญของความเพียรนั้น นอกจากเหตุผลอื่นแล้ว ก็สืบเนื่องมาจากหลักพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสดามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงนั้น แล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับ

^๑ ดู ม.ญ.๑๔/๒๕๘-๒๗๘/๑๘๑-๑๘๗

^๒ ขง.อฏฺฐก.๒๓/๑๒๐/๒๓๗

^๓ ขง.ทุก.๒๐/๒๕๑/๖๔ [เรียกให้จำง่ายว่า **อุပ္ปณฺญาตธรรม** (ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงเห็นคุณ ประจักษ์, ธรรมที่ทรงชื่นชมหรือเชิดชู) ๒ คือ **ความไม่สิ้นโทษในกุศลธรรม** และ **ความเพียรพยายามไม่ถอยหลัง**]

ผลจากการปฏิบัติ เป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัย ในธรรมชาติ ศาสดามีผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกคนจึงจำเป็นต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตน ไม่ควรคิดหวังและอ้อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ หลักพุทธศาสนาในเรื่องนี้ จึงมีว่า

ตุเมहि กิจจํ อาตปปี, อกฺขตาโร ตถาคตา

ความเพียร ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตถาคตทั้งหลาย เป็นแต่ผู้บอก(ทาง) ให้^๑

ความเพียรที่พอดี ด้วยความสมดุลแห่งอินทรีย์

อย่างไรก็ตาม การทำความเพียร ก็เช่นเดียวกับการปฏิบัติธรรมข้ออื่นๆ จะต้องเริ่มก่อตัวขึ้นในใจให้พร้อมและถูกต้องก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำภายนอก ให้ประสานกลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่ม ซึ่งอาจกลายเป็นการทรมานตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก

โดยนัยนี้ การทำความเพียรจึงต้องสอดคล้องกลมกลืนกันไปกับธรรมข้ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ อย่างที่เรียกว่าไม่ตึง และไม่หย่อนเกินไป ดังเรื่องต่อไปนี้

ครั้งนั้น ท่านพระโสณะพำนักอยู่ในป่าสีตวัน ใกล้เมืองราชคฤห์ ท่านได้ทำความเพียรอย่างแรงกล้า เเดินจงกรมจนเท้าแตกทั้งสองข้าง แต่ไม่สำเร็จผล คราวหนึ่ง ขณะอยู่ในที่สงบ จึงเกิดความคิดขึ้นว่า

“บรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นผู้ตั้งหน้าทำความเพียร เราก็เป็นผู้หนึ่ง ถึงกระนั้นจิตของเราก็หาหลุดพ้นจากอาสวะหมด อุปาทานไม่ ก็แหละ ตระกูลของเราก็มีโรคะ เราจะใช้จ่ายโรคสมบัติ และทำความดีต่างๆ ไปด้วยก็ได้ อย่างกระนั้นเลย เราจะลาสิกขา ไปใช้จ่ายโรคสมบัติ และบำเพ็ญความดีต่างๆ”

^๑ พุ.ธ.๒๕/๓๐/๕๑ (“การทำความเพียร” เป็นสำนวนของภาษาบาลี เช่น ปธานกิริยา)

พระพุทธเจ้าทรงทราบความคิดของท่านพระโสณะ และได้เสด็จมาสนทนาด้วย

พระพุทธเจ้า : โสณะ เธอเกิดความคิด (ดังกล่าวแล้ว) มีใช่หรือไม่ ?

พระโสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? ครึ่งก่อน เมื่อเป็นศฤงคาร เธอเป็นผู้ชำนาญในการติดพัน มีใช่หรือไม่?

พระโสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใดสายพันของเธอตึงเกินไป คราวนั้นพันของเธอมีเสียงไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือไม่?

พระโสณะ : หามิได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เธอคิดเห็นอย่างไร? คราวใด สายพันของเธอหย่อนเกินไป คราวนั้นพันของเธอ มีเสียงไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ กระนั้นหรือไม่?

พระโสณะ : หามิได้ พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : แต่คราวใด สายพันของเธอ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ตั้งอยู่ในระดับพอดี คราวนั้นพันของเธอ จึงจะมีเสียงไพเราะ หรือเหมาะที่จะใช้การ ใช่ไหม?

พระโสณะ : ถูกแล้ว พระเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : ฉะนั้นเหมือนกัน โสณะ ความเพียรที่ระดมมากเกินไป ย่อมเกินไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไป ย่อมเกินไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะเหตุนี้แหละ เธอจึงตั้งใจกำหนดความเพียรให้เสมอพอเหมาะ จงเข้าใจความเสมอพอดีกัน แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย^๑ และจงถือนิमित्तในความเสมอพอดีกันนั้น^๒

^๑ อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา (อินทรีย์สมบัติ, ความสมดุลแห่งอินทรีย์ ดู หน้า ๓๐๘)

^๒ เรื่องนี้มาใน วินย.๕/๒/๕; ธง.ฉก.๒๒/๓๒๖/๔๑๙

๗. สัมมาสติ

คำจำกัดความ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ ๒ ในหมวด *สมาธิ* มีคำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไหน? นี้เรียกว่าสัมมาสติ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^๑

คำจำกัดความอีกแบบหนึ่ง ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรม ว่าดังนี้

สัมมาสติ เป็นไหน? สติ คือ การคอยระลึกถึงอยู่เนืองๆ การหวนระลึก (กัติ) สติ คือ ภาวะที่ระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม (กัติ) สติ คือ สติที่เป็นอินทริย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สัมมาสติ^๒

^๑ ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๙; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๔; ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๔; อภิ.วิ.๓๕/๑๖๙/๑๓๗; ๕๗๖/๓๑๘

^๒ อภิ.วิ.๓๕/๑๘๒/๑๔๐; ๕๘๗/๓๒๑

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตรนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน นั่นเอง หัวข้อทั้ง ๔ ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้นๆ คือ

- ๑) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย)
- ๒) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา)
- ๓) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต)
- ๔) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่างๆ, การตามดูรู้ทันธรรม)

ก่อนจะพิจารณาความหมายของสัมมาสติ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ เห็นว่าควรทำความเข้าใจทุกๆ ไปเกี่ยวกับเรื่องสติไว้เป็นพื้นฐานก่อน

สติในฐานะอัปปมาทธรรม^๑

“สติ” แปลกันง่ายๆ ว่า ความระลึกได้ เมื่อแปลอย่างนี้ ทำให้นึกถึงความหมายไปในแง่ของความจำ ซึ่งก็เป็นการถูกต้องด้านหนึ่ง แต่อาจไม่เต็มตามความหมายหลัก ที่เป็นจุดมุ่งสำคัญก็ได้ เพราะถ้าพูดในแง่ปฏิเสศ สตินอกจากหมายถึงความไม่ลืม ซึ่งตรงกับความหมายข้างต้น ที่ว่าความระลึกได้แล้ว ยังหมายถึง ความไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่พินเพื่อนเลือนลอยด้วย

ความหมายในแง่ปฏิเสศเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทางสำคัญว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ อย่างไร

โดยเฉพาะในแง่จริยธรรม การทำหน้าที่ของสติมักถูกเปรียบเทียบเหมือนกับนายประตู ที่คอยระวังเฝ้าดูคนเข้าออกอยู่เสมอ และคอยกำกับ การ โดยปล่อยคนที่ควรเข้าออกให้เข้าออกได้ และคอยกันห้ามคนที่ไม่ควรเข้า ไม่ให้เข้าไป คนที่ไม่ควรออก ไม่ให้ออกไป

^๑ ขอให้เทียบความหมายที่นิยมใช้กันในภาษาอังกฤษ สติ ใช้กันว่า mindfulness, attentiveness หรือ detached watching; ส่วนอัปปมาทะ มีคำนิยมใช้หลายคำ คือ heedfulness, watchfulness, earnestness, diligence, zeal, carefulness หรือ ความหมายในทางปฏิเสธว่า non-neglect of mindfulness

สติจึงเป็นธรรมสำคัญในทางจริยธรรมเป็นอย่างมาก เพราะเป็นตัวควบคุมเร้าเตือนการปฏิบัติหน้าที่ และเป็นตัวคอยป้องกันยับยั้งตนเอง ทั้งที่จะไม่ให้หลงเพลินไปตามความชั่ว และที่จะไม่ให้ความชั่วเล็ดลอดเข้ามาในจิตใจได้ พูดง่ายๆ ว่า ที่จะเตือนตนเองในการทำความดี และไม่เปิดโอกาสแก่ความชั่ว

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมาก ในการปฏิบัติจริยธรรมทุกชั้น การดำเนินชีวิต หรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า “อัปมมาท” คือ ความไม่ประมาท

อัปมมาท นี้ เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่ง สำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรม มักให้ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่าการระมัดระวังอยู่เสมอ ทนกาลทนเวลา ทนต่อสถานการณ์ ทนความเปลี่ยนแปลงอย่างถึงเหตุถึงปัจจัย ไม่ยอมถลำลงไปทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามก้าวรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่า อัปมมาทธรรมนี้ เป็นหลักความสำนึกรับผิดชอบ

ในแง่ความสำคัญ อัปมมาท จัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับ **โยนิโสมนสิการ** คู่กับหลัก **กัลยาณมิตร** ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก พุทธพจน์แสดงความสำคัญของอัปมมาทนี้ บางทีซ้ำกับโยนิโสมนสิการ เหตุผลก็คือธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแง่กัน

โยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบ **ฝ่ายปัญญา** เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้ทำการ (เพื่อสร้างปัญญา) ส่วน **อัปมมาท** เป็นองค์ประกอบ **ฝ่ายสมาธิ** เป็นตัวควบคุมและเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปไม่หยุด

ความสำคัญและขอบเขตการใช้อัปมมาทธรรม ในการปฏิบัติจริยธรรมชั้นต่างๆ จะเห็นได้จากพุทธพจน์ตัวอย่างต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์บกทั้งหลายชนิดใดๆ ก็ตาม ย่อมลงในรอยเท้าช้างได้ทั้งหมด รอยเท้าช้าง เรียกว่าเป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น โดยความใหญ่ ฉะนั้นใด กุศลธรรมทั้งหลาย อย่างใดๆ ก็ตาม ย่อมมีความไม่ประมาทเป็นมูล ประชุมลงในความไม่ประมาทได้ทั้งหมด ความไม่ประมาท เรียกได้ว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น^๑

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาทเลย เมื่อไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป^๒

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่^๓ ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม เหมือนความไม่ประมาทเลย^๔

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความไม่ประมาทเลย^๕

เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมากจนเป็นบุญนิมิต ฉะนั้นใด ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ก็เป็นตัวนำ เป็นบุญนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ...ธรรมเอก ที่มีอุปการะมาก เพื่อการเกิดขึ้นของอริยอัษฎางคิกมรรค ก็คือความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ...เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นเหตุให้อริยอัษฎางคิกมรรค ซึ่งยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรืออริยอัษฎางคิกมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทนี้เลย ภิกษุผู้ไม่ประมาทพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ เชอจักเจริญ จักกระทำให้มาก ซึ่งอริยอัษฎางคิกมรรค^๖

^๑ ส.ม.๑๙/๒๕๓/๖๕; พ.ท.๒๕/๑๕/๒๓

^๒ พ.ท.๒๐/๖๐/๑๓

^๓ พ.ท.๒๐/๘๕/๑๘

^๔ พ.ท.๒๐/๑๑๖/๒๓

^๕ พ.ท.๒๐/๑๐๐/๒๑

^๖ ส.ม.๑๙/๑๓๕/๓๗; ๑๔๔/๓๘; ๑๕๓/๕๑; ๑๖๒/๕๒; ๑๗๑/๕๕; ๑๘๐/๕๖; ๒๕๕-๒๖๒/๖๒-๖๖

แม้**ปัจฉิมวาจา** คือพระดำรัสครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นพระดำรัสในเรื่อง**อัปมาทธรรม** ดังนี้

สิ่งทั้งหลายที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ย่อมมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ที่มุ่งหมายให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท^๑

พุทธพจน์เกี่ยวกับ**อัปมาทธรรม** มีตัวอย่างอีกมากมาย พึงดูต่อไป

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ควรสร้างอัปมาท โดยฐานะ ๔ คือ

๑. จงละกายทุจริต	จงเจริญกายสุจริต
และจงอย่าประมาท	ในการ (ทั้งสอง) นั้น
๒. จงละวจีทุจริต	จงเจริญวจีสุจริต
และจงอย่าประมาท	ในการ (ทั้งสอง) นั้น
๓. จงละมโนทุจริต	จงเจริญมโนสุจริต
และจงอย่าประมาท	ในการ (ทั้งสอง) นั้น
๔. จงละมิฉันทิฏฐิ	จงเจริญสัมมาทิฏฐิ
และจงอย่าประมาท	ในการ (ทั้งสอง) นั้น

เมื่อภิกษุละกายทุจริต เจริญกายสุจริต ฯลฯ ละมิฉันทิฏฐิ เจริญสัมมาทิฏฐิแล้ว เธอจะไม่หวาดกลัวต่อความตายที่มีข้างหน้า^๒

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรสร้างอัปมาท คือ การรักษาใจด้วยสติ โดยตนเอง ในฐานะ ๔ คือ

๑. ...จิตของเรา อย่าติดใครในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใคร
๒. ...จิตของเรา อย่าขัดเคืองในธรรมที่ชวนให้เกิดความขัดเคือง
๓. ...จิตของเรา อย่าหลงในธรรมที่ชวนให้เกิดความหลง
๔. ...จิตของเรา อย่ามัวเมาในธรรมที่ชวนให้เกิดความมัวเมา

เมื่อจิตของภิกษุ ไม่ติดใครในธรรมที่ชวนให้เกิดความติดใคร เพราะปราศราคะแล้ว ไม่ขัดเคือง...ไม่หลง...ไม่มัวเมาแล้ว เขอย่อมไม่หวาด ไม่หวั่น ไม่ครั่นคร้าม ไม่สะดุ้ง และไม่(ต้อง)ยอมตาม แม้แต่เพราะเป็นถ้อยคำของสมณะ^๓

^๑ ที.ม.๑๐/๑๔๓/๑๘๐

^๒ พง.จตุกก.๒๑/๑๑๖/๑๖๐

^๓ พง.จตุกก.๒๑/๑๑๗/๑๖๑

ถาม: มีบ้างไหม ธรรมข้อเดียว ที่จะยึดเอาประโยชน์ไว้ได้ทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งวิภวธรรมมีกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน หรือประโยชน์ตาเห็น) และ สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ลึกถ้าเลยตาเห็น)?

ตอบ: มี

ถาม: ธรรมนั้น คืออะไร ?

ตอบ: ธรรมนั้น คือ ความไม่ประมาท^๑

ดูกรมหาบพิตร ธรรมที่ขาดมากแล้วเวลานี้แล้วนั้น สำหรับผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา หาใช้สำหรับผู้มีปามิตร ผู้มีปาสหาย ผู้มีปาปชนเป็นที่คบหาไม่...ความมีกัลยาณมิตรนั้น เท่ากับเป็นพรหมจริยะทั้งหมดทีเดียว

เพราะเหตุนี้แล มหาบพิตร พระองค์พึงทรงสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีกัลยาณมิตร มีกัลยาณสหาย มีกัลยาณชนเป็นที่คบหา พระองค์ผู้ทรงมีกัลยาณมิตรนั้น จะต้องทรงดำเนินพระจริยาอาศัยธรรมข้อนี้อยู่ประการหนึ่ง คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย

เมื่อพระองค์ไม่ประมาท ดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ พวกฝ่ายใน...เหล่าข้าทิตถิยบริวาร...ปวงเสนาข้าทหาร...ตลอดจนชาวนิคมชนบท ก็จะพากันคิดว่า “พระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาท ถึงพวกเรา ก็จะเป็นผู้ไม่ประมาท จะเป็นอยู่โดยอาศัยความไม่ประมาทด้วย”

ดูกรมหาบพิตร เมื่อพระองค์ทรงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงดำเนินพระจริยาอาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้ตัวพระองค์เอง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา แม้พวกฝ่ายในก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา (ตลอดจน) แม้เรือนคลัง ช่าง ก็เป็นอันได้รับการคุ้มครองรักษา^๒

^๑ ถ.ธ.๑๕/๓๗๘/๑๒๕; พ.ญ.น.ก. ๒๒/๓๒๕/๕๐๗

^๒ ถ.ธ.๑๕/๓๗๘-๓๘๕/๑๒๗-๑๒๘

มีสติรักษาตัว เท่ากับช่วยรักษาสังคม

พุทธพจน์แสดงคุณค่าของสติ ในเสกขสูตรต่อไปนี้ เป็นตัวอย่างที่ดีแห่งหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงให้เห็นความหมายและคุณค่าในทางปฏิบัติที่ใกล้ชิดกันของ **อัปปมาท** กับ **สติ** ช่วยให้เข้าใจความหมายของธรรมทั้งสองข้อนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น

ในเวลาเดียวกัน พุทธพจน์นั้นก็แสดงให้เห็นด้วยว่า พุทธธรรมมองชีวิตด้านในของบุคคล โดยสัมพันธ์กับคุณค่าด้านนอกคือทางสังคม และถือว่าคุณค่าทั้งสองด้านนี้เชื่อมโยงถึงกัน ไม่แยกจากกัน และสอดคล้องไปด้วยกัน

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นักกายกรรม ยกน้ำหนักขึ้นตั้งแล้ว เรียกศิษย์มาบอกว่า “มานี่นะเธอ เจ้าไต่ไม้ไผ่ขึ้นไปแล้ว จง (เลี้ยงตัว) อยู่เหนือต้นคอกของเรา” ศิษย์รับคำแล้ว ก็ไต่ไม้ไผ่ขึ้นไป ยืน(เลี้ยงตัว)อยู่บนต้นคอกของอาจารย์

คราวนั้น นักกายกรรมได้พูดกับศิษย์ว่า “นี่นะเธอ เธอจงรักษานั่นนะฉันก็จะรักษาเธอ เราทั้งสองระวางรักษากันและกันไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย”

ครั้นอาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว ศิษย์จึงกล่าวกับอาจารย์บ้างว่า “ท่านอาจารย์ขอรับ จะทำอย่างนั้นไม่ได้ ท่านอาจารย์ (นั่นแหละ) จงรักษาตัวเองไว้ ผมก็จักรักษาตัวเอง เราทั้งสองต่างระวางรักษาตัวของตัวไว้อย่างนี้ จักแสดงศิลปะได้ด้วย จักได้เงินด้วย และจักลงจากไม้ไผ่ได้โดยสวัสดิ์ด้วย”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า: นั่นเป็นวิधिปฏิบัติที่ถูกต้องในเรื่องนั้น ตุจเดียวกับที่ศิษย์พูดกับอาจารย์ (นั่นเอง) เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาตัวเอง” ก็พึงต้องใช้สติปัฏฐาน (มีสติไว้) เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาผู้อื่น” ก็พึงต้องใช้สติปัฏฐาน (เหมือนกัน)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรักษาตน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น (ด้วย) เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาตนด้วย

เมื่อรักษาดน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น นั้นอย่างไร? ด้วยการหมั่นปฏิบัติ ด้วย
การเจริญอบรม ด้วยการทำให้มาก อย่างนี้แล เมื่อรักษาดน ก็ชื่อว่ารักษาผู้อื่น
(ด้วย)

เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อว่ารักษาดน นั้นอย่างไร? ด้วยขันติ ด้วยอวิหิงสา
ด้วยความมีเมตตาจิต ด้วยความเอ็นดูกรุณา อย่างนี้แล เมื่อรักษาผู้อื่น ก็ชื่อ
ว่ารักษาดน (ด้วย)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อคิดว่า “เราจะรักษาดน” ก็พึงต้องใช้สติปัฏฐาน เมื่อ
คิดว่า “เราจะรักษาผู้อื่น” ก็พึงต้องใช้สติปัฏฐาน เมื่อรักษาดน ก็ชื่อว่ารักษา
คนอื่น (ด้วย) เมื่อรักษาคนอื่น ก็ชื่อว่ารักษาดนเอง (ด้วย)^๑

บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา

และกำจัดอาสวกิเลส

อัปปรมาท คือความไม่ประมาทนั้น หมายถึงการมีชีวิตอยู่อย่างไม่
ขาดสติ หรือ การใช้สติอยู่เสมอในการครองชีวิต

อัปปรมาท เป็นตัวการทำให้ระมัดระวังตัว ป้องกันไม่ให้พลาดตกไป
ในทางชั่วหรือเสื่อม มีสติ คอยยับยั้ง เตือนไม่ให้เพเลิดเพลีนมัวเมาลุ่มหลง
สยบอยู่ คอยกระตุ้น ไม่ให้หยุดอยู่กับที่ ท้นต่อกาลเวลาความเปลี่ยนแปลง
เป็นไป โดยคอยเร่งเร้าให้ขะมักเขม้นที่จะก้าวเดินรุดหน้าอยู่เรื่อยไป ทำให้
สำนึกในหน้าที่อยู่เสมอ โดยตระหนักถึงสิ่งควรทำ-ไม่ควรทำ ทำแล้วและ
ยังมีได้ทำ และช่วยให้ทำการต่างๆ ด้วยความละเอียดรอบคอบ จึงเป็นองค์
ธรรมสำคัญยิ่งในระบบจริยธรรมดังได้กล่าวแล้ว

อย่างไรก็ดี ความสำคัญของ**อัปปรมาท**นั้น เห็นได้ว่าเป็นเรื่องจริย-
ธรรมในวงกว้าง เกี่ยวกับความเป็นอยู่ประพฤติดีปฏิบัติทุกๆ ไปของชีวิต
กำหนดคร่าวๆ ตั้งแต่ระดับศีลถึงสมาธิ

^๑ ถึ.ม.๑๙/๗๕๘-๗๖๒/๒๒๔-๒๒๕

ในระดับนี้ สติทำหน้าที่กำกับตามดูแล พังงไปกับองค์ธรรมอื่นๆ ทั่วไปหมด โดยเฉพาะจะมีวามะหรือความเพียรควบอยู่ด้วยเสมอ การทำงานของสติจึงปรากฏออกมาในภาพรวมของ *อัปปมาท* คือความไม่ประมาท ที่เหมือนกับคอยวังเต้นเร่งเร้าอยู่ในวงนอก

ครั้งจำกัดขอบเขตการทำงานแคบเข้ามา และลึกลงไปอีกในขั้นการดำเนินของจิตในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการใช้ปัญญาชำระล้างภายในดวงจิต ซึ่งเป็นเรื่องจำเพาะเข้ามาข้างในกระบวนการทำงานในจิตใจ และแยกแยะรายละเอียดขอยื้อออกวิเคราะห์เป็นขณะๆ ในระดับนี้เอง ที่สติทำหน้าที่ของมันอย่างเต็มที่ และเด่นชัด กลายเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญ ที่เรียกโดยชื่อของมันเอง

ความหมายที่แท้จำเพาะตัวของ “สติ” อาจเข้าใจได้จากการพิจารณาการปฏิบัติหน้าที่ของสติ ในกรณีที่มีบทบาทของมันเองแยกจากองค์ธรรมอื่นๆ อย่างเด่นชัด เช่น ในข้อปฏิบัติที่เรียกว่า *สติปัฏฐาน*

ในกรณีเช่นนี้ พอดีสรุปการปฏิบัติหน้าที่ของ “สติ” ได้ดังนี้

ลักษณะการทำงานโดยทั่วไปของ สติ นั้น คือ การไม่ปล่อยใจให้เลื่อนลอย ไม่ปล่อยอารมณ์ให้ผ่านเรื่อยเปื่อยไป หรือไม่ปล่อยให้ความนึกคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แต่คอยเฝ้าระวัง ตื่นอยู่ เหมือนจับตาดูอารมณ์ที่ผ่านมาแต่ละอย่าง มุ่งหน้าเข้าหาอารมณ์นั้นๆ เมื่อต้องการกำหนดอารมณ์ใด ก็เข้าจับดูติดๆ ไป ไม่ยอมให้คลาดหาย คือนึกถึงหรือระลึกไว้ ไม่ยอมให้หลงลืม^๑

มีคำเปรียบเทียบกับว่า สติ เป็นเหมือนเสาหลัก เพราะปักแน่นในอารมณ์ หรือเหมือนนายประตู เพราะเฝ้าอายตนะต่างๆ ที่เป็นทางรับอารมณ์ ตรวจดูอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา

^๑ จะเห็นได้ว่า สติ ไม่ได้มีความหมายตรงกับ ความจำ ที่เดียว แต่การระลึกได้ จำได้ (recollection) หรือ remembrance) ซึ่งเป็นอาการแสดงออกของความจำ ก็เป็นความหมายแง่หนึ่งของสติด้วย และความหมายในแง่นี้จะพบใช้ในที่หลายแห่ง เช่น ในคำว่า พุทธานุสติ เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้เช่นที่กล่าวถึง ณ ที่นี้ มุ่งความหมายตามคำอธิบายข้างบน ซึ่งใกล้เคียงกับที่ใช้ในภาษาอังกฤษว่า mindfulness

ปทัฏฐาน หรือเหตุใกล้ชิดที่จะให้เกิดสติ ก็คือ สัญญา (การกำหนดหมาย) ที่ถนัดมัน หรือสติปฏฐานต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไป

พิจารณาในแง่จริยธรรม จะมองเห็นการปฏิบัติหน้าที่ของสติได้ ทั้งในแง่*นิเสธ* (negative) และในแง่*นำหนุน* (positive)

ในแง่*นิเสธ* สติเป็นตัวป้องกัน ยับยั้งจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ให้ก้าวพลาด ไม่ให้ถลาลงในธรรมที่ไม่พึงประสงค์ ไม่ยอมให้ความชั่วได้โอกาสเกิดขึ้นในจิต และไม่ยอมให้ใช้ความคิดผิดทาง

ในด้าน*นำหนุน* สติเป็นตัวควบคุมตรวจตรากระแสการรับรู้ ความคิด และพฤติกรรมทุกอย่าง ให้อยู่ในแนวทางที่ต้องการ คอยกำกับจิตไว้กับอารมณ์ที่ต้องการ และจึงเป็นเครื่องมือสำหรับยึดหรือเกาะกุมอารมณ์ใดๆ ก็ตาม ดุจจับวางไว้ข้างหน้าจิต เพื่อพิจารณาจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไป

ในทางปฏิบัติของพุทธธรรม เน้นความสำคัญของสติมาก อย่างที่กล่าวว่า *สติจำปรารภณา (คือต้องนำมาใช้) ในกรณีทั้งปวง หรือ สติมีประโยชน์ในทุกกรณี* และเปรียบสติเหมือนเกลือที่ต้องใช้ไปกับข้าวทุกอย่าง และเหมือนนายกรัฐมนตรียกย่องในราชการทุกอย่าง เป็นทั้งตัวการเหนี่ยวรั้งปรามจิต และหนุนประคองจิต ตามควรแก่กรณี^๑

เมื่อนำลักษณะการทำหน้าที่ของสติที่กล่าวแล้วนั้นมาพิจารณาประกอบ จะมองเห็นประโยชน์ที่มุ่งหมายของการปฏิบัติฝึกฝนในเรื่องสติ ดังนี้

๑. ควบคุมรักษาสภาพจิตให้อยู่ในภาวะที่ต้องการ โดยตรวจตรากระบวนการรับรู้และกระแสความคิด เลือกรับสิ่งที่ต้องการ กันออกไปซึ่งสิ่งที่ไม่ต้องการ ตรึงกระแสความคิดให้นิ่งเข้าที่ และทำให้จิตเป็นสมาธิได้ง่าย

๒. ทำให้ร่างกายและจิตใจอยู่ในสภาพที่เรียกได้ว่าเป็นตัวของตัวเอง โดยมีความคล่องเบา ผ่อนคลาย เป็นสุขโดยสภาพของมันเอง พร้อมทั้งจะเผชิญความเป็นไปต่างๆ และจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกอย่างได้ผลดี

^๑ ดู วิสุทธิ.๑/๑๖๕, ๒๐๐๗; ๓/๓๘ (พุทธพจน์ที่ ส.ม.๑๘/๕๗๒/๑๕๘ ว่า: สติญชฺชาหํ ภิกฺขเว สพุทฺธิกํ วาเท)

๓. ในภาวะจิตที่เป็นสมาธิ อาจใช้สติเหนี่ยวนำกระบวนการรับรู้ และ กระแสความคิด ทำขอบเขตการรับรู้และความคิดให้ขยายออกไปโดย มิติต่างๆ หรือให้เป็นไปต่างๆ ได้
๔. โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ เท่ากับ เป็นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์
๕. ขำระพฤติกรรมต่างๆ ทุกอย่าง (ทั้ง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม) ให้ บริสุทธิ์ อิสระ ไม่เกื้อกักแล้วหรือเป็นไปด้วยอำนาจต้นหาอุปาทาน และร่วมกับสัมปชัญญะ ทำให้พฤติกรรมเหล่านั้นเป็นไปด้วยปัญญา หรือเหตุผลบริสุทธิ์ ล้วนๆ

ประโยชน์ข้อที่ ๔ และ ๕ นั้น นับว่าเป็นจุดหมายชั้นสูง จะเข้าถึงได้ ด้วยวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้เป็นพิเศษ ซึ่งตามคำจำกัดความในข้อสัมมาสตินี้ ก็ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐานในฐานะสัมมาสติ

สติปัฏฐาน แปลกันว่า ที่ตั้งของสติบ้าง การปรากฏอยู่ของสติบ้าง ฯลฯ ถือเอาแต่ใจความง่ายๆ ก็คือ การใช้สติ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้ ได้ผลดีเต็มที่ อย่างที่กล่าวถึงในพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นมรรคาเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อข้ามพ้นไสยะและปริเทวะ เพื่อความอัสตงแห่งทุกข์และโสมนัส เพื่อ บรรลุโลกุตตรมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน นี่คือนสติปัฏฐาน ๔^๑

การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นวิธีปฏิบัติธรรมที่นิยมกันมา และยกย่อง นับถือกันอย่างสูง ถือว่ามีพร้อมทั้งสมณะ และวิปัสสนาในตัว

ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมณะจนได้มาน อย่างที่จะกล่าวถึงในเรื่อง สัมมาสมาธิ อันเป็นองค์มรรคข้อที่ ๘ ก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาตามแนว สติปัฏฐานไปจนถึงที่สุดก็ได้ หรือจะอาศัยสมาธิเพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็น

^๑ ที.ม.๑๐/๒๗๓/๓๒๕; ม.ม.๑๒/๑๓๑/๑๐๓

มาประกอบ เจริญแต่วิปัสสนาฝ่ายเดียวตามแนวสติปัฏฐานนี้ ไปจนถึงที่สุดก็ได้

วิปัสสนา เป็นหลักปฏิบัติสำคัญในพระพุทธศาสนา ที่ได้ยินได้ฟังกันมาก พร้อมกับที่มีความเข้าใจไขว่เขวอยู่มากเช่นเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ควรทำความเข้าใจตามสมควร

การศึกษาคร่าวๆ ในเรื่องสติปัฏฐานต่อไปนี้จะช่วยให้เกิดความเข้าใจในความหมายของวิปัสสนาดีขึ้น ทั้งในแง่สาระสำคัญ ขอบเขตความกว้างขวาง และความยืดหยุ่นในการปฏิบัติ ตลอดจนโอกาสที่จะฝึกฝนปฏิบัติ โดยสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป ว่าเป็นไปได้และมีประโยชน์เพียงใด เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ มิได้มุ่งอธิบายเรื่องวิปัสสนาโดยตรง มุ่งเพียงให้เข้าใจวิปัสสนาเท่าที่มองเห็นได้จากสาระสำคัญของสติปัฏฐานเท่านั้น

ก) สติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป

สติปัฏฐาน มีใจความโดยสังเขป คือ:-

๑. กายานุปัสสนา การพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทันกาย

- ๑.๑ *อานาปนาสสติ* คือ ไปในที่สงบ นั่งขัดสมาธิ ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยอาการต่างๆ
- ๑.๒ *กำหนดอิริยาบถ* คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน หรือร่างกายอยู่ในอาการอย่างใดๆ ก็รู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่นั้นๆ
- ๑.๓ *สัมปชัญญะ* คือ มีสัมปชัญญะในการกระทำและความเคลื่อนไหวทุกอย่าง เช่น การก้าวเดิน การเหลียวมอง การเหยียดมือ นุ่งห่มผ้า กิน ดื่ม เคี้ยว ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การตื่น การหลับ การพูด การนั่ง เป็นต้น
- ๑.๔ *ปฏิกูลมนสิการ* คือ พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่างๆ มากมายมารวมๆ อยู่ด้วยกัน

- ๑.๕ ธาตุมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตน โดยให้เห็น
แยกประเภทเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ
- ๑.๖ นวสีวิทิกา คือ มองเห็นศพที่อยู่ในสภาพต่างๆ กัน โดย
ระยะเวลา ๙ ระยะ ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูก
แล้วในแต่ละกรณีนั้น ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตน ว่า
ก็ต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน
๒. เวทนานุปัสสนา การตามดูรู้ทันเวทนา คือ
เมื่อเกิดความรู้สึกสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉยๆ ก็ได้ ทั้งที่เป็นชนิด
สามีส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามที่เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ
๓. จิตตานุปัสสนา การตามดูรู้ทันจิต คือ
จิตของตนในขณะนั้นๆ เป็นอย่างไร เช่น มีราคะ ไม่มีราคะ
มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ หลุดพ้น
ยังไม่หลุดพ้น ฯลฯ ก็รู้ชัดตามที่มันเป็นอยู่ในขณะนั้นๆ
๔. ชัมมานุปัสสนา การตามดูรู้ทันธรรม คือ
 - ๔.๑ นิรวรณ^๑ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า นิรวรณ ๕ แต่ละอย่างๆ
มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่
เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีก
ต่อไปอย่างไร รู้ชัดตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ
 - ๔.๒ ชันธ^๑ คือ กำหนดรู้ว่าชันธ ๕ แต่ละอย่าง คืออะไร เกิดขึ้น
ได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร
 - ๔.๓ อายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละ
อย่างๆ รู้ชัดในสัญญาโยชน์ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะ
นั้นๆ รู้ชัดว่าสัญญาโยชน์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่
เกิดขึ้นแล้ว ละเสียได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีก
ต่อไปอย่างไร

^๑ นิรวรณ (สิ่งที่กีดกันขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้า, ภาวะที่กีดทับจิตปิดบังปัญญา) คือ กามฉันทะ
พยาบาท ถีนมิทธะ (ความหดหู่ว่างเหงาซึมเซา) อุทธัจจะกุกกุกจะ (ความฟุ้งซ่านวุ่นวาย
กังวลใจ) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัยแคลงใจ)

๔.๔ โพชฌงค์ คือ รู้ชัดในขณะนั้นๆ ว่า โพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่างๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร

๔.๕ อริยสัจ คือ รู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างๆ ตามความเป็นจริง ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร

ในตอนท้ายของทุกข้อที่กล่าวนี้ มีข้อความอย่างเดียวกันว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน (=ของตนเอง) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก (=ของคนอื่น) อยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในภายนอกอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไปในกายอยู่บ้าง ก็แล เขามีสติปรากฏชัดว่า “กายมีอยู่” แค่ว่าเป็นความรู้ และพอสำหรับระลึกเท่านั้น แลเขาเป็นอยู่อย่างไม่อิงอาศัย (ไม่ขึ้นต่ออะไรๆ) และไม่ยึดมั่นสิ่งใดๆ ในโลก^๒

ข) สารสำคัญของสติปัฏฐาน

จากใจความย่อของสติปัฏฐานที่แสดงไว้แล้วนั้น จะเห็นว่า สติปัฏฐาน (รวมทั้งวิปัสสนาด้วย) ไม่ใช่หลักการที่จำกัดว่าจะต้องปลีกตัวหลบลิ้นไปนั่งปฏิบัติอยู่นอกสังคม หรือจำเพาะในกาลเวลาตอนใดตอนหนึ่ง โดยเหตุนี้ ท่านผู้รู้จึงสนับสนุนให้นำมาปฏิบัติทั่วไปในชีวิตประจำวัน

จากข้อความในคำแสดงสติปัฏฐานแต่ละข้อข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในเวลาปฏิบัตินั้น ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่มีธรรมข้ออื่นๆ ควบอยู่ด้วย ธรรมที่ไม่แบ่งถึงไว้ ก็คือ สมาธิ ซึ่งจะมียู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อนๆ พอใช้สำหรับการนี้^๓ ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วย ได้แก่

^๑ โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้) คือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

^๒ คำว่า “กาย” เปลี่ยนเป็น เวทนา จิต และธรรม ตามแต่กรณีนั้นๆ

^๓ เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ ท่านจัดไว้ในลำดับระหว่าง ขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) กับ อุปจารสมาธิ (สมาธิที่จวนจะแน่วแน่) ดู หน้า ๔๐๑

๑. **อาตาปี** = มีความเพียร (ได้แก่องค์มรรคข้อ ๖ คือ **สัมมาวายามะ** ซึ่งหมายถึงเพียรระวังป้องกันและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี)

๒. **สัมปชาโน** = มีสัมปชัญญะ (คือตัวปัญญา ได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ**)

๓. **สติมา** = มีสติ (หมายถึงสติที่กำลังพูดถึงนี้ คือ **สัมมาสติ**)

ข้อน่าสังเกตคือ สัมปชาโน ซึ่งแปลว่ามีสัมปชัญญะ สัมปชัญญะนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่มีปรากฏควบคู่กับสติ สัมปชัญญะก็คือปัญญา ดังนั้น การฝึกฝนในเรื่องสตินี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นเอง

สัมปชัญญะ หรือ **ปัญญา** ก็คือ ความรู้ความเข้าใจตระหนักชัดต่อสิ่งที่สติกำหนดไว้นั้น หรือต่อการกระทำในกรณีนั้นว่า มีความมุ่งหมายอย่างไร สิ่งที่ทำนั้นเป็นอย่างไร ปฏิบัติต่อมันอย่างไร และไม่เกิดความหลงหรือความเข้าใจผิดใดๆ ขึ้นมาในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อไปที่ว่า “กำจัดกิเลสและโทมนัสในโลกเสียได้” แสดงถึงท่าทีที่เป็นผลจากการมีสติสัมปชัญญะว่า เป็นกลาง เป็นอิสระ ไม่ถูกกิเลสผูกพัน ทั้งในแง่ติดใจอยากได้ และขัดเคืองเสียใจในกรณีนั้นๆ

ข้อความต่อท้ายเหมือนๆ กันของทุกข้อที่ว่า “มองเห็นความเกิดความเสื่อมสิ้นไป” นั้น แสดงถึงการพิจารณาเข้าใจตามหลักไตรลักษณ์ จากนั้น จึงมีทัศนคติที่เป็นผลเกิดขึ้น คือการมองและรู้สึกต่อสิ่งเหล่านั้นตามภาวะของมันเอง เช่นที่ว่า “กายมีอยู่” เป็นต้น ก็หมายถึงรับรู้ความจริงของสิ่งนั้นตามที่เป็นอย่างนั้นของมันเอง โดยไม่เอาความรู้สึกสมมติและยึดมั่นต่างๆ เข้าไปสวมใส่ให้มันว่าเป็นคนเป็นตัวตนเป็นเขาเป็นเราหรือกายของเรา เป็นต้น

ท่าทีอย่างนี้ก็คือท่าทีแห่งความเป็นอิสระ ไม่อิงอาศัย คือไม่ขึ้นต่อสิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่เป็นปัจจัยภายนอก และไม่ยึดมั่นสิ่งต่างๆ ในโลกด้วยตัณหาอุปาทาน

การปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานนี้ นักศึกษาฝ่ายตะวันตกบางท่านนำไปเปรียบเทียบกับวิธีการแบบจิตวิเคราะห์ของจิตแพทย์ (psychiatrist) สมัยปัจจุบัน และประเมินคุณค่าว่าสติปัฏฐานได้ผลดีกว่า และใช้ประโยชน์ได้กว้างขวางกว่า เพราะทุกคนสามารถปฏิบัติได้เอง และใช้ในยามปรกติ เพื่อความมีสุขภาพจิตที่ดีได้ด้วย^๑

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะไม่วิจารณ์ความเห็นนั้น แต่จะขอสรุปสาระสำคัญของการเจริญสติปัฏฐานใหม่อีกแนวทางหนึ่ง ดังนี้

ก. กระบวนการปฏิบัติ

๑. องค์ประกอบหรือสิ่งที่ร่วมอยู่ในกระบวนการปฏิบัตินี้มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ (ตัวทำการ ที่คอยกำหนดหรือคอยสังเกตตามดูรู้ทัน) กับฝ่ายที่ถูกทำ (สิ่งที่ถูกกำหนด หรือถูกสังเกตตามดูรู้ทัน)

๒. องค์ประกอบฝ่ายที่ถูกทำ หรือถูกตามดูรู้ทัน ก็คือ สิ่งธรรมดาสามัญที่มีอยู่กับตัวของทุกคนนั่นเอง เช่น ร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เฉพาะที่เป็นปัจจุบัน คือกำลังเกิดขึ้น เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ

๓. องค์ประกอบฝ่ายที่ทำ คือ ตามดูรู้ทัน เป็นองค์ธรรมหลักของสติปัฏฐาน ได้แก่ สติ กับ สัมปชัญญะ

สติ เป็นตัวเกาะจับสิ่งที่จะพิจารณาเอาไว้ **สัมปชัญญะ** คือตัวปัญญา ที่รู้ชัดต่อสิ่งหรืออาการที่ถูกพิจารณานั้น โดยตระหนักรู้ว่า คืออะไร เป็นอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร เช่น เมื่อกำหนดพิจารณาการเคลื่อนไหวของร่างกาย ขณะที่เดิน ก็รู้พร้อมอยู่กับตัวว่า กำลังเดินไปไหน เป็นต้น และเข้าใจสิ่งนั้นหรือการกระทำนั้นตามความเป็นจริง โดยไม่เอาความรู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจเป็นต้นของตนเข้าไปปะปนหรือปรุงแต่ง

๔. อาการที่ตามดูรู้ทันนั้น เป็นอย่างที่ว่า ให้รู้เห็นตามที่มันเป็นในขณะนั้น คือ ดู-เห็น-เข้าใจ ว่าอะไร กำลังเป็นอย่างไร ปรากฏผลอย่างไร

^๑ ดู N.P. Jacobson, *Buddhism: the Religion of Analysis* (Illinois: Southern Illinois University Press, 1970), pp. 93-123 เป็นต้น

เท่านั้น ไม่เกิดมีปฏิกิริยาใดๆ ในใจ ไม่มีการคิดวิจารณ์ ไม่ใส่ความรู้สึก ความโน้มเอียงในใจ ความยึดมั่นต่างๆ ลงไปว่า ถูกใจ ไม่ถูกใจ ชอบ ไม่ชอบ เพียงเห็นเข้าใจตามที่มันเป็น ของสิ่งนั้น อาการนั้น แง่นั้นๆ เอง โดยเฉพาะ ไม่สร้างความคิดผนวกว่า ของเรา ของเขา ตัวเรา ตัวเขา นาย ก. นาย. ข. เป็นต้น

ยกตัวอย่าง เช่น ตามดูเวทนาในใจของตนเอง ขณะนั้น มีทุกข์เกิดขึ้น มีความกังวลใจเกิดขึ้น ก็รู้ว่าทุกข์เกิดขึ้น ทุกข์นั้นเกิดขึ้นอย่างไร กำลังจะหมดสิ้นไปอย่างไร กลายเป็นเหมือนกับสนุกไปกับการศึกษา พิจารณาวิเคราะห์ทุกข์ของตน และทุกข์นั้นจะไม่มีพิษสงอะไรแก่ตัวผู้พิจารณาเลย เพราะเป็นแต่ตัวทุกข์เองล้วนๆ ที่กำลังเกิดขึ้น กำลังดับไป ไม่มีทุกข์ของฉัน ฉันเป็นทุกข์ ฯลฯ

แม้แต่ความดีความชั่วใดๆ ก็ตามที่มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นในจิตใจ ขณะนั้นๆ ก็เข้าเผชิญหน้ามัน ไม่เลียงหนี เข้ารับรู้ตามดูมันตามที่มันเป็นไป ตั้งแต่มันปรากฏตัวขึ้น จนมันหมดไปเองตามเหตุปัจจัย แล้วก็ตามดูสิ่งอื่นต่อไป

ทั้งนี้ เป็นทำที่ที่เปรียบได้กับแพทย์ที่กำลังชำแหละตรวจดูศพ หรือนักวิทยาศาสตร์ที่กำลังสังเกตวัตถุที่ตนกำลังศึกษา ไม่ใช่ทำที่แบบผู้พิพากษาที่กำลังพิจารณาคดีระหว่างโจทก์กับจำเลย เป็นการดูเห็นแบบสภาวะวิสัย (objective) ไม่ใช่สกวิสัย (subjective)

ข. ผลของการปฏิบัติ

๑. ในแง่**ความบริสุทธิ์** เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ตามดูอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจสิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องที่กิเลสต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อมองเห็นสิ่งเหล่านั้นเพียงแค่ว่าตามที่มันเป็น ไม่ใส่ความรู้สึก ไม่สร้างความคิดคำนึงตามความโน้มเอียงและความใฝ่ใจต่างๆ ที่เป็นสกวิสัย (subjective) ลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดติดถือมั่นต่างๆ ไม่มีช่องที่กิเลสทั้งหลายเช่นความโกรธจะเกิดขึ้นได้ เป็นการกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันอาสวะใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น

๒. *ในแง่ความเป็นอิสระ* เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์อย่างในข้อ ๑. แล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านั้นถูกใช้เป็นวัตถุสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภาวะวิสัย (objective) ไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสกวิสัย (subjective) สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มีอิทธิพลตามสกวิสัยแก่บุคคลนั้น และพฤติกรรมต่างๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับหรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่างๆ (unconscious drives หรือ unconscious motivations) เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่อิงอาศัย ไม่ยึดมั่นสิ่งใดในโลก

๓. *ในแง่ปัญญา* เมื่ออยู่ในกระบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ ปัญญา ย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุด เพราะจะไม่ถูกเคลือบหรือหั่นเหไปด้วยความรู้สึก ความเอนเอียง และอคติต่างๆ ทำให้รู้เห็นตามที่มันเป็น คือ รู้ตามความเป็นจริง

๔. *ในแง่ความพ้นทุกข์* เมื่อจิตอยู่ในภาวะตื่นตัว เข้าใจสิ่งต่างๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาท่าทีของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบวกหรือลบต่อสิ่งนั้นๆ ที่มีใช้เป็นไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีความรู้สึกทั้งในด้านติดใคร่อยากได้ (*อภิชฌา*) และด้านขุ่นหมองขัดข้องใจ (*โทมนัส*) ปราศจากอาการกระวนกระวาย (anxiety) ต่างๆ เป็นภาวะจิตที่เรียกว่าพ้นทุกข์ มีความปลอดโปร่ง โล่งเบา ผ่องใส ผ่อนคลาย

ผลที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ความจริงก็สัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน เป็นแต่แยกกล่าวในแง่ต่างๆ

เมื่อสรุปตามแนวปฏิจจสมุปปาทและไตรลักษณ์ ก็ได้ความว่า เดิมมนุษย์ไม่รู้ว่าตัวตนที่ยึดถือไว้ ไม่มีจริง เป็นเพียงกระแสของรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยจำนวนมากมายที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน กำลังเกิดขึ้นและเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่รู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ทศนคติ ความเชื่อ ความเห็น การรับรู้ เป็นต้น ในขณะนั้นๆ ว่าเป็นตัวตนของตน แล้วตัวตนนั้นก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไป รู้สึกว่าฉันเป็นนั่น ฉันเป็นนี่ ฉันรู้สึกอย่างนั้น ฉันรู้สึกอย่างนี้ ฯลฯ

การรู้สึกว่าตัวฉันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็คือการถูกความรู้สึกนึกคิด เป็นต้น ที่เป็นนามธรรมส่วนย่อยในขณะนั้นๆ หลอกเอา หรือเอาสิ่งเหล่านั้นมาสร้างภาพหลอกขึ้นนั่นเอง เมื่ออยู่ในภาวะถูกหลอกเช่นนั้น ก็คือการตั้งต้นความคิดที่ผิดพลาด จึงถูกชักจูงบังคับให้คิดเห็นรู้สึกและทำการต่างๆ ไปตามอำนาจของสิ่งที่ตนยึดว่าเป็นตัวตนในขณะนั้นๆ

ครั้นมาปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานแล้ว ก็มองเห็นรูปธรรมนามธรรมแต่ละอย่างที่เป็นส่วนประกอบของกระแสนั้น กำลังเกิดดับอยู่ตามสภาวะของมัน เมื่อวิเคราะห์ส่วนประกอบต่างๆ ในกระแส แยกแยะออกมองเห็นกระจายออกไปเป็นส่วนๆ เป็นขณะๆ มองเห็นอาการที่ดำเนินสืบต่อกันเป็นกระแสไปเรื่อยๆ แล้ว ย่อมไม่ถูกหลอกให้ยึดถือเอาสิ่งนั้นๆ เป็นตัวตนของตน และสิ่งเหล่านั้นก็หมดอำนาจบังคับให้บุคคลอยู่ใต้การชักจูงของมัน

ถ้าการมองเห็นนี้เป็นไปอย่างลึกซึ้ง สว่างแจ่มชัดเต็มที่ ก็เป็นภาวะที่เรียกว่าความหลุดพ้น ทำให้จิตตั้งต้นดำเนินในรูปใหม่ เป็นกระแสที่บริสุทธิ์โปร่งเบา เป็นอิสระ ไม่มีความเอนเอียงยึดติดเงื่อนไขปมต่างๆ ภายในเกิดเป็นบุคลิกภาพใหม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นภาวะของจิตที่มีสุขภาพสมบูรณ์ งดงามกายที่เรียกว่ามีสุขภาพสมบูรณ์ เพราะองค์อวัยวะทุกส่วนปฏิบัติหน้าที่ได้คล่องเต็มที่ตามปกติของมัน ในเมื่อไม่มีโรคเป็นข้อบกพร่องข้องขัดอยู่เลย

โดยนัยนี้ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานจึงเป็นวิธีการชำระล้างอาการเป็นโรคต่างๆ ที่มีในจิต กำจัดสิ่งที่เป็นเงื่อนไขปมเป็นอุปสรรคถ่วงขัดขวางการทำงานของจิตให้หมดไป ทำให้ใจปลอดโปร่ง พร้อมทั้งจะดำรงชีวิตอยู่ เผชิญและจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

สุขภาพกาย-สุขภาพใจ

เรื่องที่ได้อธิบายมา อาจสรุปด้วยพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย โรคมีอยู่ ๒ ชนิดดังนี้ คือ โรคทางกาย ๑ โรคทางใจ ๑
สัตว์ทั้งหลายที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่มีโรคทางกายเลย ตลอดเวลาทั้งปี ก็มีปรากฏ
อยู่ ผู้ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่มีโรคทางกายเลย ตลอดเวลา ๒ ปี ...๓ ปี ...๔ ปี ...
๑๐ ปี ...๒๐ ปี ...๓๐ ปี ...๔๐ ปี ...๕๐ ปี ...๑๐๐ ปี ...ก็มีปรากฏอยู่ แต่
สัตว์ที่ยืนยันได้ว่า ตนไม่เป็นโรคทางใจเลย แม้ชั่วเวลาเพียงครู่หนึ่งนั้น หาได้
ยากในโลก ยกเว้นแต่พระชินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) ทั้งหลาย^๑

พระสารีบุตร: แนะท่านคฤหบดี อินทริย์ของท่านผ่องใสนัก สีหน้าของ
ท่านก็สดใสบ่งปลั่ง วันนี้ ท่านได้ฟังธรรมิกถาในที่เฉพาะ
พระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วหรือ?

คฤหบดีทูลตอบว่า: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ไฉนจะไม่ใช่เช่นนั้นเล่า วันนี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงหลั่งน้ำอมฤตรดข้าพเจ้าแล้ว ด้วยธรรมิกถา

พระสารีบุตร: พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหลั่งอมฤตรดท่าน ด้วยธรรมิกถา
อย่างไร?

คฤหบดีทูลตอบว่า: พระคุณเจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวาย
อภิวาท นั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลว่า:-

พระพุทธรูปเจ้าข้า ข้าพระองค์ชราแล้ว เป็นคนแก่เฒ่า ล่วงกาลผ่านวัยมา
นาน ร่างกายก็มีโรคเรื้อรัง เจ็บป่วยอยู่เนืองๆ อนึ่งเล่า ข้าพระองค์มิได้(มี
โอกาส)เห็นพระผู้มีพระภาค และพระภิกษุทั้งหลาย ผู้ช่วยให้เจริญใจอยู่เป็น
นิตย์ ขอพระผู้มีพระภาค ได้โปรดประทานโอวาทสั่งสอนข้าพระองค์ ในข้อ
ธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ข้าพระองค์ ตลอดกาลนาน

^๑ บจ.จุตฎก.๒๑/๑๕๗/๑๙๑

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะข้าพเจ้าว่า: ถูกแล้ว ท่าน
คฤหบดี เป็นเช่นนั้น อันร่างกายนี้ ย่อมมีโรครุมเร้า ดุจดังว่าฟองไข่ ซึ่งฉิว
เปลือกห่อหุ้มไว้ ก็ผู้ใดที่บริหารร่างกายนี้อยู่ จะยืนยันว่าตนไม่มีโรคเลย แม้
ชั่วครู่หนึ่ง จะมีอะไรเล่า่นอกจากความเขลา เพราะเหตุฉะนั้นแล ท่านคฤหบดี
ท่านพึงฝึกใจว่า “ถึงกายของเราจะป่วยชดแอตไป แต่ใจของเราจะไม่
ป่วยไปด้วยเลย”

พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงหลังอมฤตรัตข้าพเจ้า ด้วย
ธรรมิกถา ตั้งนี้แล^๑

^๑ ถ.ข.๑๗/๒๒/๒

๘. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ เป็นองค์มรรคข้อสุดท้าย และเป็นข้อที่มีเนื้อหาสำหรับศึกษามาก เพราะเป็นเรื่องของการฝึกอบรมจิตในขั้นลึกซึ้ง เป็นเรื่องละเอียดประณีต ทั้งในแง่ที่เป็นเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียด และในแง่การปฏิบัติ ที่มีรายละเอียดกว้างขวางซับซ้อน เป็นจุดบรรจบ หรือเป็นสนามรวมของการปฏิบัติ

ในการบรรยายเรื่องนี้ เห็นว่า ถ้าจะแสดงเนื้อหาไปตามลำดับอย่างในองค์มรรคข้อก่อนๆ จะทำให้เข้าใจยาก จึงเปลี่ยนมาใช้วิธีสรุปข้อควรทราบ ให้เห็นใจความไว่ก่อน แล้วจึงแสดงเนื้อหาต่อภายหลัง

ความหมาย และระดับของสมาธิ

“สมาธิ” แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา”^๑ หรือเรียกสั้นๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว คือ การที่จิตแน่วอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

สมาธิ นั้น แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ^๒

๑. **ขณิกสมาธิ** สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) ซึ่งคนสามัญทั่วไปสามารถนำมาใช้ประโยชน์ ในการปฏิบัติหน้าที่กิจการงาน ในชีวิตประจำวัน ให้ได้ผลดี
๒. **อุปจารสมาธิ** สมาธิเฉียดๆ หรือจวนจะแน่วแน่ (neighbourhood concentration)
๓. **อัปปนาสมาธิ** สมาธิที่แน่วแน่มั่นคง (attainment concentration) สมาธิในชั้นฌาน เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

^๑ one-pointedness of mind

^๒ ดู สงฺกถี ๒.๒๐๗ เป็นต้น

“สัมมาสมาธิ” ตามคำจำกัดความในพระสูตรต่างๆ เจาะจงว่าได้แก่ ฌาน ๔^๑ อย่างไรก็ตาม คำจำกัดความนี้ ถือได้ว่าเป็นการให้ความหมายโดยยักหลักใหญ่เต็มรูปขึ้นมาตั้งเป็นแบบไว้ ให้รู้ว่าการปฏิบัติสมาธิที่ถูกต้อง ดำเนินไปในแนวทางนี้ ดังที่ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาได้โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต้นๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิในระดับเดียวกับขณิกสมาธิ และอุปปจารสมาธิ (ท่านลำดับไว้ระหว่างขณิกสมาธิ กับอุปปจารสมาธิ)^๒

ผลสำเร็จในระดับต่างๆ ของการเจริญสมาธิ

การเจริญสมาธินั้น จะประณีตขึ้นไปเป็นขั้นๆ โดยลำดับ
ภาวะจิต ที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้ว เรียกว่า “ฌาน” (absorption)
ฌานมีหลายชั้น ยิ่งเป็นขั้นสูงขึ้นไป องค์ธรรมต่างๆ ซึ่งทำหน้าที่
ประกอบอยู่กับสมาธิ ก็ยิ่งลดน้อยลงไป

ฌาน^๓ โดยทั่วไปแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ๆ และแบ่งย่อยออกไปอีก
ระดับละ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือ สมาบัติ ๘ คือ

๑. รูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิचार ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๒) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๓) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ๔) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) ฌานาสานัญจายตนะ (ฌานมีอากาศ-space อันอนันต์ เป็นอารมณ์)
- ๒) วิญญานัญจายตนะ (ฌานมีวิญญานอันอนันต์ เป็นอารมณ์)
- ๓) ฌากิณัญจายตนะ (ฌานมีภาวะที่ไม่มีอะไรเลย เป็นอารมณ์)
- ๔) เนวาสัญญานาสัญญายตนะ (ฌานเข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่)

^๑ เช่น ที.ม.๑๐/๒๙๙/๓๔๙; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๕; ม.ญ.๑๔/๗๐๔/๔๕๕ เป็นต้น

^๒ ดู ปฏิธ.ป.๑๕๐

^๓ คำว่า “ฌาน” ที่ใช้ทั่วไปโดยปรกติ เมื่อไม่ระบุระดับ มักหมายถึง รูปฌาน ๔

การเจริญสมาธิ โดยใช้วิธีการใดๆ ก็ตาม ซึ่งเป็นการฝึกจิตให้สงบ เป็นสมาธิ อันทำให้เกิดผลสำเร็จเข้าถึงฌานดังที่วาทันนี้ เรียกว่า “สมถะ”

มนุษย์ปุถุชนเพียรพยายามบำเพ็ญสมาธิเพียงใดก็ตาม ย่อมได้ผลสำเร็จสูงสุดเพียงเท่านี้ หมายความว่า สมถะล้วนๆ ย่อมนำไปสู่ภาวะจิตที่เป็นสมาธิได้สูงสุด ถึง **ฌาน** เพียงแนวสัญญานาสัญญายตนะ เท่านั้น

แต่ท่านผู้บรรลุผลสำเร็จควบทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนา เป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ สามารถเข้าถึงภาวะที่ประณีตสูงสุดอีกชั้นหนึ่ง นับเป็นขั้นที่ ๙ คือ **สัญญาเวทยิตนิโรธ**^{*} หรือ **นิโรธสมาบัติ** เป็นภาวะที่สัญญาและเวทนาดับ คือหยุดปฏิบัติหน้าที่ และเป็นความสุขขั้นสูงสุด

วิธีเจริญสมาธิ

การปฏิบัติเพื่อให้เกิดสมาธิ จนเป็นผลสำเร็จต่างๆ อย่างที่กล่าวแล้ว นั้น ย่อมมีวิธีการหรืออุบายที่จะทำให้จิตเป็นสมาธิมากมายหลายอย่าง พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมข้อปฏิบัติที่เป็นวิธีการต่างๆ เหล่านี้ไว้ มีทั้งหมดถึง ๔๐ อย่าง คือ

๑. กสิณ ๑๐ เป็นการใช่วัตถุภายนอกเข้าช่วย โดยการเพ่งเพื่อให้จิตรวม เป็นหนึ่ง วัตถุที่ใช้เพ่ง ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว อากาศ (ช่องว่าง) และแสงสว่าง ซึ่งจัดทำขึ้นเพื่อให้เหมาะกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะ
๒. ขสุภะ ๑๐ พิจารณาซากศพในระยะต่างๆ รวม ๑๐ ประเภท
๓. ขนุสติ ๑๐ ระลึกถึงอารมณ์ที่สมควรชนิดต่างๆ เช่น พระพุทธรูป พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ศील จาคะ เป็นต้น
๔. อัปปมัญญา ๔ เจริญธรรมที่เรียกว่าพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา โดยใช้วิธีแผ่ใจไปอย่างกว้างขวางไม่มีขอบเขต
๕. อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ กำหนดหมายความว่า เป็นปฏิภูลในอาหาร
๖. ธาตุวิภูฐาน ๑ กำหนดพิจารณาธาตุ ๔
๗. อรูป ๔ กำหนดอารมณ์ของอรูปฌาน ๔

^{*} แปลว่า ความดับแห่งสัญญาและเวทนา (cessation of ideation and feeling)

วิธีปฏิบัติ ๔๐ อย่างนี้ เรียกว่า **กรรมฐาน ๔๐**^๑ การปฏิบัติกรรมฐานเหล่านี้ต่างกันโดยผลสำเร็จ ที่วิธีนั้นๆ สามารถให้เกิดขึ้น สูงต่ำ มากน้อยกว่ากัน และต่างโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งจะต้องพิจารณาเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัยความโน้มเอียงที่แตกต่างกันระหว่างบุคคล ที่เรียกว่า “จริยา”^๒ ต่างๆ เช่น อสุภะเหมาะสำหรับคนหนักทางราคะ เมตตาเหมาะสำหรับคนหนักในโทสะ เป็นต้น **จริยา มี ๖** คือ

๑. ราคจริยา ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางราคะ รักสวयรักงาม
๒. โทสจริยา ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางโทสะ ใจร้อนหุนหัน
๓. โมหจริยา ลักษณะนิสัยที่หนักไปทางโมหะ มักหลงลืม ซึมง
๔. สัทธาจริยา ลักษณะนิสัยที่มากด้วยศรัทธา ซาบซึ้ง เชื่อง่าย
๕. พุทธิจริยา ลักษณะนิสัยที่หนักในปัญญา คล่องแคล่ว ชอบ
 คิดพิจารณาเหตุผล
๖. วิตักกจริยา ลักษณะนิสัยที่มากด้วยวิตก ชอบคิดพินิจจับจด

บุคคลใดหนักในจริยาใด ก็เรียกว่าเป็น “**จริต**” นั้นๆ เช่น ราคจริต โทสจริต เป็นต้น รายละเอียดเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติต่างๆ และลักษณะนิสัยเหล่านี้ เป็นเรื่องที่จะต้องอธิบายไว้ต่างหาก

ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

ก) ประโยชน์ที่แท้ และผลจำกัดของสมาธิ

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งก็จริง แต่ก็มีขอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความจำเป็นแค่ไหนเพียงใด ในกระบวนการปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงวิมุตติ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม ขอบเขตความสำคัญนี้ อาจสรุปดังนี้

^๑ ดู วิสัทธิ.๑/๑๔๙-๒๙๑ และ ๒/๑-๑๙๖ (กรรมฐาน/กัมมัฏฐาน แปลว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งงานของใจ, สิ่งที่ใช้เป็นฐานให้ใจทำงาน)

^๒ ดู วิสัทธิ.๑/๑๒๗-๑๓๙

๑. *ประโยชน์แท้ของสมาธิ* ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น อยู่ที่ทำให้จิตเหมาะสมแก่งาน ซึ่งจะนำมาใช้เป็นที่ทำกรสำหรับให้ปัญญาทำงานได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องถึงขั้นสูงสุด

ในทางตรงข้าม ลำพังสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้ว ย่อมไม่สามารถทำให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรมได้เป็นอันขาด

๒. *ฌานต่างๆ ทั้ง ๘ ขั้น* แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่าสมถะอย่างเดียว ก็ยังเป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

๓. *หลุดพ้นได้ชั่วคราว* กล่าวคือ ในภาวะแห่งฌานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น ก็เลสต่างๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้มีชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่าเป็น *โลกียวิโมกซ์* (ความหลุดพ้นชั้นโลกีย์) และ *กุปวิโมกซ์* (ความหลุดพ้นที่กำเริบ คือเปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้)^๑ และเป็น *วิกัมภณวิมุตติ* (ความหลุดพ้นด้วยข่มไว้ คือ กิเลสระงับไปเพราะกำลังสมาธิข่มไว้ เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หญ้าย่อมกลับงอกงามขึ้นได้ใหม่)

จากข้อพิจารณาที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า

- ในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมนั้น องค์ธรรมหรือตัวการสำคัญที่สุดที่เป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้าย จะต้องเป็น **ปัญญา** และ

- ปัญญาที่ใช้ปฏิบัติการในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะได้ว่า **“วิปัสสนา”**

ดังนั้น การปฏิบัติจึงต้องก้าวมาถึงขั้น **วิปัสสนา** ด้วยเสมอไป

ส่วน **สมาธิ** แม้จะจำเป็น แต่แค่เป็นที่ยำงาน และอาจยึดหยุ่นเลือกใช้ขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้ เริ่มแต่ขั้นต้นๆ เรียกว่า **วิปัสสนาสมาธิ** (ท่านแสดงไว้ในระดับเดียวกับ ขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ ดู หน้า ๔๐๑)

^๑ พ.ปฎิ.๓๑/๔๗๘/๓๖๑-๓๖๒

ข) สมถะ-วิปัสสนา

โดยนัยนี้ วิธีแห่งการเข้าถึงจุดหมายแห่งพุทธธรรมนั้น แม้จะมีสาระสำคัญว่า ต้องประกอบพร้อมด้วยองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อ แต่ก็อาจแยกได้โดยวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมาธิ เหมือนเป็น ๒ วิธี หรือ ๒ วิธี คือ

๑. วิธีที่มุ่งเฉพาะด้านปัญญา คือการปฏิบัติอย่างทีกล่าไว้บ้างแล้วในเรื่องสมาธิ เป็นวิธีปฏิบัติที่สติมีบทบาทสำคัญ คือ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้สติเป็นหลักสำคัญ สำหรับยึดจับเกาะกุมหรือมัดสิ่งที่ต้องการไว้ ให้ปัญญาตรวจพิจารณา นี่คือนิยามปฏิบัติที่เรียกว่า **วิปัสสนา**

แท้จริงนั้น ในการปฏิบัติวิธีที่ ๑ นี้ **สมถะก็มีอยู่** คือการใช้สมาธิขั้นต้นๆ เท่าที่จำเป็นแก่การทำงานของปัญญาที่เป็นวิปัสสนา แต่เพราะการฝึกตามวิธีของสมถะไม่ปรากฏเด่นออกมา เมื่อพูดอย่างเทียบกันกับวิธีที่ ๒ จึงเรียกการปฏิบัติในวิธีที่ ๑ นี้ว่าเป็นแบบ **วิปัสสนาล้วน**

๒. วิธีที่เน้นสมาธิ เป็นวิธีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือบำเพ็ญสมาธิให้จิตสงบแน่น จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า **ฌาน** หรือ **สมาบัติ** ขึ้นต่างๆ เสียก่อน ทำให้จิตเต็มด้าแน่นแน่นอยู่กับสิ่งที่จิตจ่อจับอยู่นั้นๆ จนมีความพร้อมโดยตัวของมันเอง ที่จะใช้ปฏิบัติการต่างๆ อย่างที่เรียกว่าจิตนุ่มนวล ครอบงำงาน โน้มไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด

ในสภาพจิตเช่นนี้ กิเลสอาสวะต่างๆ ซึ่งตามปกติฟุ้งขึ้นรบกวนและบีบคั้นบังคับจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัด เหมือนผงธุลีที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไป สู่ขั้นใช้ปัญญาจัดการกำจัดตะกอนเหล่านั้นให้หมดไปโดยสิ้นเชิง การปฏิบัติในขั้นนี้ทั้งหมดเรียกว่าเป็น **สมถะ**

ถ้าไม่หยุดเพียงนี้ ก็จะก้าวต่อไปสู่ขั้นใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะให้หมดสิ้นเชิง คือ **ขั้นวิปัสสนา** คล้ายกับในวิธีที่ ๑ แต่กล่าวตามหลักการว่าทำได้ง่ายขึ้นเพราะจิตพร้อมอยู่แล้ว

การปฏิบัติอย่างนี้ คือ วิธีที่เรียกว่าใช้ทั้งสมถะ และวิปัสสนา

ค) เจโตวิมุตติ-ปัญญาวิมุตติ; ปัญญาวิมุต-อุกโตภาควิมุต

ผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิธีที่ ๑ เรียกว่า **ปัญญาวิมุตติ** คือ ความหลุดพ้น (เป็นอิสระสิ้นอาสวะ) ด้วยปัญญา

เมื่อปัญญาวิมุตติเกิดขึ้น สมาธิขั้นเบื้องต้นที่ใช้เป็นฐานของการปฏิบัติมาแต่เริ่มแรก ก็จะมั่นคงและบริสุทธิ์สมบูรณ์เข้าควบคู่กับปัญญา กลายเป็น **เจโตวิมุตติ** แต่เจโตวิมุตติในกรณีนี้ไม่โดดเด่น เพราะเป็นเพียงสมาธิขั้นต้นเท่าที่จำเป็น ซึ่งพ่วงมาด้วยแต่ต้น แล้วพลอยถึงจุดสิ้นสุดบริบูรณ์ไปด้วยเพราะปัญญาวิมุตตินั้น

ส่วนผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิธีที่ ๒ แบ่งได้เป็น ๒ ตอน

ตอนแรก ที่เป็นผลสำเร็จของสมณะ เรียกว่า **เจโตวิมุตติ** คือ ความหลุดพ้น (เป็นอิสระพ้นอำนาจกิเลสชั่วคราว-เพราะคุณไว้ได้ด้วยกำลังสมาธิ) ของจิต และ

ตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นขั้นสุดท้าย เรียกว่า **ปัญญาวิมุตติ** เหมือนอย่างวิธีแรก^๑

เมื่อถึงปัญญาวิมุตติแล้ว เจโตวิมุตติที่ได้มาก่อนซึ่งเสื่อมถอยได้ ก็จะพลอยมั่นคงสมบูรณ์กลายเป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กลับถอยอีกต่อไป

เมื่อแยกโดยบุคคลผู้ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติตามวิธีทั้งสองนี้

๑. ผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิธีแรก ซึ่งมีปัญญาวิมุตติเด่นชัดออกหน้าอยู่อย่างเดียว เรียกว่า **“ปัญญาวิมุต”** คือผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

๒. ส่วนผู้ได้รับผลสำเร็จตามวิธีที่ ๒ เรียกว่า **“อุกโตภาควิมุต”** คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน (ทั้งด้วยสมาบัติและอริยมรรค)

ข้อที่ควรทราบเพิ่มเติมและเน้นไว้เกี่ยวกับวิธีที่ ๒ คือ วิธีที่ใช้ทั้ง **สมณะ** และ **วิปัสสนา** ซึ่งผู้ปฏิบัติได้ผลสำเร็จเป็น **อุกโตภาควิมุต** นั้น มีว่า

๑. ผู้ปฏิบัติตามวิธีนี้ อาจประสบผลได้พิเศษในระหว่าง คือความสามารถต่างๆ ที่เกิดจากฌานสมาบัติด้วย โดยเฉพาะที่เรียกว่า **อภิญา** ซึ่งมี ๖ อย่าง^๒ คือ

^๑ **เจโตวิมุตติ** ทำให้จิตพ้นจากอำนาจราคะ (รวมถึงโทสะ ซึ่งสืบเนื่องกันด้วย) แต่ยังมีได้กำจัดโมหะ ซึ่งเป็นกิเลสต้นตอที่สุด จึงจำเป็นต้องก้าวไปสู่ปัญญาวิมุตติด้วย ส่วน **ปัญญาวิมุตติ** ทำให้จิตหลุดพ้นจากโมหะ ซึ่งเป็นรากเหง้าของราคะ (โลภะ) และโทสะด้วยในตัว จึงให้สำเร็จผลได้เด็ดขาดสิ้นเชิง

^๒ ดู วิสุทธิบท ๒/๑๙๗-๒๔๔

- ๑) อิทธิวิธิ (แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ - magical powers)
- ๒) ทิพพโสธ (หูทิพย์ - clairaudience หรือ divine ear)
- ๓) เจโตปริยญาณ (กำหนดใจหรือความคิดผู้อื่นได้ - telepathy หรือ mind-reading)
- ๔) ทิพพจักขุ หรือ จุตูปปาตญาณ (ตาทิพย์ หรือ รู้การจุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายตามกรรมของตน - divine eye หรือ clairvoyance หรือ knowledge of the decease and rebirth of beings)
- ๕) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (การระลึกชาติได้ - reminiscence of previous lives)
- ๖) อาสวักขยญาณ (ญาณหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะ - knowledge of the extinction of all cankers)

จะต้องทราบว่า ความรู้ความสามารถพิเศษ ที่เป็นผลได้ในระหว่าง ซึ่งท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุต(อาจจะ)สำเร็จนั้น หมายถึงอภิญญา ๕ ข้อแรก อันเป็นอภิญญาขั้นโลกีย์ (โลกียอภิญญา)

ส่วนอภิญญา ข้อที่ ๖ คือ อาสวักขยญาณ ข้อเดียว ซึ่งเป็นโลกุตตรอภิญญา เป็นผลสำเร็จสุดท้ายที่เป็นจุดหมาย ทั้งของพระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต อันให้สำเร็จความเป็นพุทธะ และเป็นพระอรหันต์

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติไม่ว่าวิธีแรก หรือวิธีที่ ๒ คือ ไม่ว่าจะ เป็นปัญญาวิมุต หรืออุกโตภาควิมุต ก็ต้องได้บรรลุอภิญญา ข้อที่ ๖ ที่เป็นโลกุตตระ คือ อาสวักขยญาณ

แต่ท่านผู้อุกโตภาควิมุต อาจจะได้ อภิญญาขั้นโลกีย์ ๕ ข้อแรกด้วย ส่วนท่านผู้ปัญญาวิมุต(วิธีแรก)จะได้เพียงอภิญญา ข้อที่ ๖ คือความสิ้นอาสวะอย่างเดียว ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ ที่เป็นผลสำเร็จพิเศษอันเกิดจากฌานโลกียอภิญญา ๕ นั้น ฤาษีโยคีก่อนพุทธกาลได้กันมาแล้วมากมาย

ความเป็นพุทธะ ความเป็นพระอรหันต์ ความเป็นผู้ประเสริฐ อยู่ที่ความสิ้นอาสวกิเลสด้วยอาสวักขยญาณ ซึ่งทั้งพระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต มีเสมอเท่ากัน

๒. ผู้ปฏิบัติตามวิธีที่ ๒ จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๒ ชั้นของ กระบวนการปฏิบัติ

การปฏิบัติตามวิธีของสมณะอย่างเดียวนั้น แม้จะได้ฌาน ได้สมาบัติขั้นใดก็ตาม ตลอดจนสำเร็จอภิญญาชั้นโลกีย์ทั้ง ๕ ตาทิพย์ หูทิพย์ อ่านใจผู้อื่นได้ มีฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นได้แค่ฤทธิโยคีก่อนพุทธกาล ที่พระโพธิสัตว์เห็นว่ามีใช้ทางแล้ว จึงเสด็จปลีกออกมา

ถ้าไม่ก้าวหน้าต่อไปถึงขั้นปัญญา ที่เรียกว่าวิปัสสนา หรือควบคู่ไปกับวิปัสสนาด้วยแล้ว จะไม่สามารถเข้าถึงจุดหมายของพุทธธรรมเป็นอันขาด

การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ต่างๆ

การฝึกอบรมเจริญสมาธินั้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ต่างๆ กัน ขอให้พิจารณาตัวอย่างการใช้ประโยชน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) มี ๔ อย่าง ดังนี้ คือ

๑. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรม สุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

๒. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อการได้ ญาณทัสสนะ

๓. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะ

๔. สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”^๑

นี่เป็นตัวอย่างการใช้ประโยชน์ต่างๆ จากการฝึกอบรมเจริญสมาธิ

แบบที่ ๑ ได้แก่การเจริญรูปฌาน ๔ ซึ่งเป็นวิธีเสวยความสุขแบบหนึ่ง ตามหลักที่แบ่งความสุขเป็น ๑๐ ชั้น ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ กามสุข สุขในรูปฌาน ๔ ชั้น สุขในอรุฌาน ๔ ชั้น และสุขในนิโรธสมาบัติ พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ส่วนมากนิยมเจริญฌาน ๔ นี้ ในโอกาสว่าง เพื่อพักผ่อนอย่างสุขสบาย เรียกว่า ทิฏฐธรรมสุขวิหาร

^๑ บจ.จตุกก.๒๑/๔๑/๕๗; ที.ปา.๑๑/๒๓๓/๒๓๓

แบบที่ ๒ อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงการได้ทิพยจักขุ จึงเป็นตัวอย่งการนำสมาธิไปใช้ เพื่อผลทางความสามารถพิเศษประเภทปาฏิหาริย์ต่างๆ

แบบที่ ๓ มีความหมายชัดเจนอยู่แล้ว

แบบที่ ๔ คือการใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา หรือเป็นบาทฐานของวิปัสสนาโดยตรง เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นสิ้นอาสวะ

ความเข้าใจในเรื่องประโยชน์หรือความมุ่งหมายในการเจริญสมาธินี้จะช่วยป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดพลาด เกี่ยวกับเรื่องสมาธิ และชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้เป็นอันมาก เช่น ความเข้าใจผิดว่าการบำเพ็ญสมาธิเป็นเรื่องของการถอนตัวไม่เอาใจใส่ในกิจการของสังคม หรือว่าชีวิตพระสงฆ์เป็นชีวิตที่ปลีกตัวโดยสิ้นเชิง ไม่รับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น

ข้อพิจารณาต่อไปนี้อาจเป็นประโยชน์ในการป้องกันและกำจัดความเข้าใจผิดที่กล่าวแล้วนั้น

- **สมาธิ** เป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ไม่ใช่ตัวจุดหมาย ผู้เริ่มปฏิบัติอาจต้องปลีกตัวออกไป มีความเกี่ยวข้องกับสังคมน้อยเป็นพิเศษ เพื่อการปฏิบัติฝึกอบรมช่วงพิเศษระยะเวลาหนึ่ง แล้วจึงออกมามีบทบาททางสังคมตามความเหมาะสมของตนต่อไป

อีกประการหนึ่ง การเจริญสมาธิโดยทั่วไป ก็มีใช้จะต้องมานั่งเจริญอยู่ทั้งวันทั้งคืน และวิธีปฏิบัติก็มีมากมาย เลือกใช้ได้ตามความเหมาะสมกับจริตา เป็นต้น

- การดำเนินปฏิบัติของพระสงฆ์ ขึ้นต่อความถนัด ความเหมาะสมของลักษณะนิสัย และความพอใจส่วนตัวด้วย บางรูปอาจพอใจและเหมาะสมที่จะอยู่ป่า บางรูปถึงอยากไปอยู่ป่า ก็หาสมควรไม่ มีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุบางรูปไปปฏิบัติธรรมในป่า^๑ และแม้ภิกษุที่อยู่ป่า ในทางพระวินัยของสงฆ์ก็หาได้อนุญาตให้ตัดขาดจาก

^๑ ดู พ.ทศก.๒๔/๔๘/๒๑๖; ม.ม.๑๒/๒๓๔-๒๔๒/๒๑๒-๒๑๔; ม.ญ.๑๔/๒๓๐/๑๖๒

ความรับผิดชอบทางสังคมโดยสิ้นเชิงอย่างถาวรหรือไม่^๑

- ประโยชน์ของสมาธิและฌานที่ต้องการในพุทธธรรม ก็คือภาวะจิตที่เรียกว่า “นุมนวล ควรแก่งาน” ซึ่งจะนำมาใช้เป็นทีปฏิบัติการของปัญญาต่อไปดังกล่าวแล้ว ส่วนการใช้สมาธิและฌานเพื่อประโยชน์อื่นจากนี้ ถือเป็นผลได้พิเศษ และบางกรณีกลายเป็นเรื่องไม่พึงประสงค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน

ตัวอย่างเช่น ผู้ใดบำเพ็ญสมาธิเพื่อต้องการ*อิทธิปาฏิหาริย์* ผู้นั้นชื่อว่าตั้งความดำริผิด อิทธิปาฏิหาริย์นั้นอาจก่อให้เกิดผลร้ายได้มากมาย เสื่อมได้ และไม่ทำให้บรรลุจุดหมายของพุทธธรรมได้เลย^๒

ส่วนผู้ใดปฏิบัติเพื่อจุดหมายทางปัญญา ผ่านทางวิธีสมาธิ และได้*อิทธิปาฏิหาริย์*ด้วย ก็ถือเป็นความสามารถพิเศษที่พลอยได้ไป

- อย่างไรก็ตาม แม้ในกรณีปฏิบัติด้วยความมุ่งหมายที่ถูกต้อง แต่ตราบได้ยังไม่บรรลุจุดหมาย การได้อิทธิปาฏิหาริย์ย่อมเป็นอันตรายได้เสมอ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความหลงเพลิน และความติดหมกมุ่น ทั้งแก่ตนและคนอื่น เป็นปถิโพธอย่างหนึ่ง และอาจเป็นเหตุพอกพูนกิเลสจนถ่วงให้ดำเนินต่อไปไม่ได้ หรือถึงกับไกลออกจากทาง

พระพุทธเจ้า แม้จะทรงมีอิทธิปาฏิหาริย์มากมาย แต่ไม่ทรงสนับสนุนการใช้*อิทธิปาฏิหาริย์* เพราะไม่ใช่วิถีแห่งปัญญาและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ตามพุทธประวัติจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์ในกรณีที่ต้งการกับผู้กล่าวพองในฤทธิ์ ให้หมดพยศ แล้วสงบลง และพร้อมที่จะรับฟังธรรม

- สำหรับท่านผู้ฝึกอบรมก้าวหน้าไปในมรรคแล้ว หรือสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้ว มักนิยมใช้การเจริญสมาธิชั้นฌาน เป็นเครื่องพักผ่อน

^๑ ให้พิจารณาจากวินัยบัญญัติ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคฤหัสถ์ในด้านการเลี้ยงชีพ เป็นต้น และบทบัญญัติให้พระภิกษุทุกรูป มีส่วนร่วมและต้องร่วมในการปกครองหรือกิจการของหมู่คณะ เป็นต้น

^๒ ขอให้นึกถึงกรณีของพระเทวทัต และนักบวชก่อนสมัยพุทธกาล

อย่างเป็นสุขในโอกาสว่าง เช่น พระพุทธองค์เอง แม้จะเสด็จจาริกสั่งสอนประชาชนเป็นอันมาก เกี่ยวข้องกับคนทุกชั้นวรรณะ และทรงปกครองคณะสงฆ์หมู่ใหญ่ แต่ก็ทรงมีพระคุณสมบัติอย่างหนึ่ง คือ *ฉานสาลี* หมายความว่า ทรงนิยมนาน ทรงพอพระทัยเจริญฉานเป็นที่พักผ่อนในโอกาสว่าง เช่นเดียวกับพระสาวกเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่า *ทิฐฐธรรมสุขวิหาร* คือเพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ปรากฏว่าทรงปลีกพระองค์ไปอยู่ในที่สงัดเป็นเวลานานๆ ถึง ๓ เดือน^๑ เพื่อเจริญสมาธิ ก็เคยมี

- การนิยมนาความสุขจากฉาน หรือเสวยสุขในสมาธิ บุคคลใดจะทำแค่ไหนเพียงใด ย่อมเป็นเสรีภาพส่วนบุคคล แต่สำหรับผู้ยังปฏิบัติ ยังไม่บรรลุดุจดหมาย หากติดชอบเพลินมากไป อาจกลายเป็นความประมาทที่กีดกันหรือทำลายความก้าวหน้าในการปฏิบัติ และอาจเป็นเหตุละเลยความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งถูกถือเป็นเหตุตำหนิได้ ถึงแม้จะเป็นความติดหมกมุ่นในขั้นประณีตก็ตาม

อีกทั้งระบบชีวิตของภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ว่าตามหลักบทบัญญัติในทางวินัย ย่อมถือเอาความรับผิดชอบต่อสงฆ์คือส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ ความเจริญรุ่งเรืองก็ดี ความเสื่อมโทรมก็ดี ความตั้งอยู่ได้และไม่ได้ก็ดี ของสังฆะ ย่อมขึ้นอยู่กับความเอาใจใส่รับผิดชอบต่อส่วนรวมนั้น เป็นข้อสำคัญประการหนึ่ง ดังจะเห็นได้ในภาพว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทาในแง่ประยุกต์ต่อไป

^๑ ดู ถ.ม.๑๙/๑๓๖๓/๔๑๒

บทเพิ่มเติม^๑

ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔

(มรรคมืองค์ ๘ ← **สิกขา ๓** → ภาวนา ๔)

มนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐด้วยการศึกษา

ธรรมชาติพิเศษที่เป็นส่วนเฉพาะของมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ จะพูดว่า เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ เป็นสัตว์ที่ศึกษาได้ หรือ เป็นสัตว์ที่เรียนรู้ได้ ก็มีความหมายอย่างเดียวกัน

จะเรียกว่าเป็นสัตว์พิเศษก็ได้ คือแตกต่างจากสัตว์อื่น ในแง่ที่ว่าสัตว์อื่นฝึกไม่ได้ หรือฝึกแทบไม่ได้ แต่มนุษย์นี้ฝึกได้ และพร้อมกันนั้นก็เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกด้วย

พูดสั้นๆ ว่า **มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึก**

สัตว์อื่นแทบไม่ต้องฝึก เพราะมันอยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ เกิดมาแล้ว เรียนรู้จากพ่อแม่นิดหน่อย ไม่นานเลย มันก็อยู่รอดได้ อย่างลูกวัวคลอด ออกมาสักครู่หนึ่ง ก็ลุกขึ้นเดินได้ ไปกับแม่แล้ว ลูกห่านออกจากไข่เช้าวันนั้น พอสายหน่อยก็วิ่งตามแม่ลงไปในสระน้ำ วิ่งได้ ว่ายน้ำได้ หากินตามพ่อแม่ของมันได้ แต่มันเรียนรู้ได้นิดเดียว แค่พอกินอาหารเป็นต้นแล้วก็อยู่ด้วยสัญชาตญาณไปจนตลอดชีวิต เกิดมาอย่างไร ก็ตายไปอย่างนั้น หมุนเวียนกันต่อไป ไม่สามารถสร้างโลกของมันต่างหากจากโลกของธรรมชาติ

แต่มนุษย์นี้**ต้องฝึก** ต้องเรียนรู้ ถ้าไม่ฝึก ไม่เรียนรู้ ก็อยู่ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงจะอยู่ดี แม้แต่รอดก็อยู่ไม่ได้ มนุษย์จึงต้องอยู่กับพ่อแม่หรือผู้เลี้ยง เป็นเวลานับสิบปี ระหว่างนี้ก็ต้องฝึกต้องหัดต้องเรียนรู้ไป แม้แต่กิน นั่ง นอน ขับถ่าย เดิน พูด ทุกอย่างต้องฝึกทั้งนั้น มองในแง่นี้เหมือนเป็นสัตว์ที่ด้อย

^๑ หัวข้อนี้ เขียนเพิ่มเติม ในการพิมพ์ ครั้งที่ ๑๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๔

แต่เมื่อมองในแง่บวกว่า **ฝึกได้** เรียนรู้ได้ ก็กลายเป็นแง่เด่น คือ พอ ฝึก เริ่มเรียนรู้แล้ว คราวนี้มนุษย์ก็เดินหน้า มีปัญญาเพิ่มพูนขึ้น พูดได้ สื่อสารได้ มีความคิดสร้างสรรค์ ประดิษฐ์อะไรๆ ได้ มีความเจริญทั้ง ในทางนามธรรม และทางวัตถุธรรม สามารถพัฒนาโลกของวัตถุ เกิด เทคโนโลยีต่างๆ มีศิลปวิทยาการ เกิดเป็นวัฒนธรรม อารยธรรม จนกระทั่งเกิดเป็นโลกของมนุษย์ซ้อนขึ้นมา ท่ามกลางโลกของธรรมชาติ

สัตว์อื่นอย่างดี ที่ฝึกพิเศษได้บ้าง เช่น ช้าง ม้า ลิง เป็นต้น ก็

๑. ฝึกตัวเองไม่ได้ ต้องให้มนุษย์ฝึกให้

๒. แม้มนุษย์จะฝึกให้ ก็ฝึกได้ในขอบเขตจำกัด

แต่มนุษย์ฝึกตัวเองได้ และฝึกได้แทบไม่มีที่สิ้นสุด

การฝึกศึกษาพัฒนาตน จึงทำให้มนุษย์กลายเป็นสัตว์ที่ประเสริฐเลิศ สูงสุด ซึ่งเป็นความเลิศประเสริฐที่สัตว์ทั้งหลายอื่นไม่มี

หลักความจริงนี้สอนว่า มนุษย์มิใช่จะประเสริฐขึ้นมาเองลอยๆ แต่ ประเสริฐได้ด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วจะด้อยกว่าสัตว์ดิรัจฉาน จะต่ำทราม ยิ่งกว่า หรือไม่ก็ทำอะไรไม่เป็นเลย แม้จะอยู่รอด ก็ไม่ได้

ความดีเลิศประเสริฐของมนุษย์นั้น จึงอยู่ที่การเรียนรู้ฝึกศึกษา พัฒนาตนขึ้นไป ให้ประเสริฐเลิศปัญญา มนุษย์จะเอาดีไม่ได้ ถ้าไม่มีการ เรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตน เพราะฉะนั้น จึงต้องพูดให้เต็มว่า

“มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก”

ไม่ควรพูดแค่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ ซึ่งเป็นการพูดที่ตกหล่น บกพร่อง เพราะว่ามันุษย์นี้ ต้องฝึก จึงจะประเสริฐ ถ้าไม่ฝึก ก็ไม่ประเสริฐ

คำว่า **“ฝึก”** นี้ พูดตามคำหลักแท้ๆ คือ **ฝึก** หรือ **ศึกษา** ถ้าพูด อย่างสมัยใหม่ ก็ได้แก่คำว่า **เรียนรู้และพัฒนา** พูดรวมๆ กันไปว่า **เรียนรู้ ฝึกหัดพัฒนา** หรือ **เรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนา** โดยมีปัญญาเป็นเป้าหมาย

ศักยภาพของมนุษย์ คือจุดเริ่มของพระพุทธศาสนา

ความจริงแห่งธรรมชาติของมนุษย์ในข้อที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้
นี้ พระพุทธศาสนาถือเป็นหลักสำคัญ ซึ่งสัมพันธ์กับความเป็นพระศาสดา
และการทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า ดังที่ได้เน้นไว้ในพุทธคุณบทที่ว่า

อนุตตโร ปุริสทมมสราถิ สตุถา เทวมนุสฺสํ

“เป็นสารถิฝึกคนที่ควรฝึก ผู้ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของ

เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย”

[ม.ม. ๑๒/๙๕/๖๗]

มีพุทธพจน์มากมาย ที่เน้นย้ำหลักการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์
และเร้าเตือน พร้อมทั้งส่งเสริมกำลังใจ ให้ทุกคนมุ่งมั่นในการฝึกศึกษา
พัฒนาตนจนถึงที่สุด เช่น

วรมสฺสตรา ทนฺตา อชาเนีย จ สินฺชวา

กุญฺชรา จ มหานาคา อุตฺตทนฺโต ตโต วรํ

“อัสตร สินธพ อชาไนย กุญชร และช้างหลวง ฝึกแล้วล้วน

ดีเลิศ แต่คนที่ฝึกตนแล้วประเสริฐกว่า(ทั้งหมด)นั้น” [พ.บ. ๒๕/๓๓/๕๗]

ทนฺโต เสฏฺโฐ มนุสฺสเสสฺสุ.

“ในหมู่มนุษย์ ผู้ประเสริฐสุด คือคนที่ฝึกแล้ว” [พ.บ. ๒๕/๓๓/๕๗]

วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน โส เสฏฺโฐ เทวมนุสฺส.

“ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจริยะ เป็นผู้ประเสริฐสุด ทั้งใน

หมู่มนุษย์และมวลเทวะ”

[ส.น. ๑๖/๗๒๔/๓๓๑]

อตุตฺตา หิ อตุตฺตโน นาถो โก หิ นาถो ปโร สียา

อตุตฺตนา หิ สุตฺตเตน นาคํ ลภติ พุทฺธมํ

“ตนแลเป็นที่พึ่งของตน แท้จริงนั้น คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่

พึ่งได้ มีตนที่ฝึกดีแล้วนั้นแหละ คือได้ที่พึ่งซึ่งหาได้ยาก” [พ.บ. ๒๕/๒๒/๓๖]

มนุสฺสญฺตํ สมฺพุทฺธิ อตุตฺตทนฺตํ^๑ สฺมาหิตํ...

เทวปิ ตํ นมฺสฺสนฺติ

^๑ *ทันตะ* มาจาก *ทมะ* ที่แปลว่า การฝึก ซึ่งเป็นอีกคำหนึ่งที่ใช้แทนสิกขาได้ ถ้าเป็นคนที่จะต้อง
(ได้รับการ)ฝึก เป็น *ทัมมะ* (อย่างในบทพุทธคุณที่ยกมาให้ดูข้างต้น) ถ้าเป็นคนที่ฝึกหรือศึกษาแล้ว
ก็เป็น *ทันตะ*

“พระสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์ แต่ทรงฝึกพระองค์แล้ว มี
พระพลภัยซึ่งอบรมถึงที่แล้ว แม้เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ”

[อ.ป.ญจก.๒๒/๓๑๔/๓๘๖]

กาลานี้เป็นการให้กำลังใจแก่นมนุษย์ว่า มนุษย์ที่ฝึกแล้วนั้น เลิศ
ประเสริฐ จนกระทั่งแม้แต่เทวดาและพรหมก็น้อมนมัสการ

ความหมายที่ต้องการในที่นี้ ก็คือ การมองมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึกได้
และมีความสามารถในการฝึกตัวเองได้จนถึงที่สุด แต่ต้องฝึกจึงจะเป็น
อย่างนั้นได้ และกระตุ้นเตือนให้เกิดจิตสำนึกตระหนักในการที่จะต้อง
ปฏิบัติตามหลักแห่งการศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนนั้น

ถ้าใช้คำศัพท์สมัยปัจจุบัน ก็พูดว่า มนุษย์มีศักยภาพสูง มี
ความสามารถที่จะศึกษาฝึกตนได้จนถึงขั้นเป็นพุทธะ

ศักยภาพนี้เรียกว่า โฟธิ ซึ่งแสดงว่าจุดหมายอยู่ที่ปัญญา เพราะโฟธิ
นั้น แปลว่า ปัญญาตรัสรู้ คือปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ

ในการศึกษาตามหลักพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติธรรมนั้น สิ่งสำคัญ
ที่จะต้องมีเป็นจุดเริ่มต้น คือ ความเชื่อในโฟธินี้ ที่เรียกว่า โฟธิศรัทธา ซึ่ง
ถือว่าเป็นศรัทธาพื้นฐาน

เมื่อมนุษย์เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์เป็นพุทธะได้แล้ว เขาก็พร้อม
ที่จะศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนต่อไป

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า คำว่า โฟธิ นั้น ให้จุดเน้นทั้งในด้านของ
ศักยภาพที่มนุษย์ฝึกได้จนถึงที่สุด และในด้านของปัญญา ให้เห็นว่าแก่นนำ
ของการฝึกศึกษาพัฒนานั้นอยู่ที่ปัญญา และศักยภาพสูงสุดก็แสดงออกที่
ปัญญา เพราะตัวแทนหรือจุดศูนย์รวมของการพัฒนาอยู่ที่ปัญญา

เพื่อให้โฟธินี้ปรากฏขึ้นมา ทำบุคคลให้กลายเป็นพุทธะ เราจึง
ต้องมีกระบวนการฝึกหรือพัฒนาคน ที่เรียกว่าสิกขา ซึ่งก็คือ การศึกษา

สิกขา คือกระบวนการการศึกษา ที่ฝึกหรือพัฒนามนุษย์ ให้โฟธิ
ปรากฏขึ้น จนในที่สุด ทำให้มนุษย์นั้นกลายเป็นพุทธะ

ชีวิตที่ดี คือชีวิตที่ศึกษา

เมื่อพัฒนาคนด้วยไตรสิกขา ชีวิตก็ก้าวไปในอริยมรรค

ชีวิตนั้นเป็นอันเดียวกันกับการศึกษา เพราะชีวิตคือการเป็นอยู่ และการที่ชีวิตเป็นอยู่ดำเนินไป ก็คือการทำต้องเคลื่อนไหว พบประสบการณ์ใหม่ๆ และเจอสถานการณ์ใหม่ๆ ซึ่งจะต้องรู้จัก ต้องเข้าใจ ต้องคิด ต้องปฏิบัติหรือจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหาทางแก้ไขปัญหาให้ผ่านรอด หรือลุล่วงไป ทำให้ต้องมีการเรียนรู้ มีการพิจารณาแก้ปัญหาตลอดเวลา ทั้งหมดนี้พูดสั้นๆ ก็คือ**สิกขา** หรือการ**ศึกษา**

ดังนั้น คนจะมีชีวิตเป็นอยู่ได้ ก็ต้องศึกษา และถ้าจะมีชีวิตที่ดี จะเป็นอยู่ให้ดี ก็ต้องศึกษาตลอดเวลา และต้องรู้จักศึกษา หรือต้องศึกษาให้ดี พูดได้ว่า **ชีวิตคือการศึกษา** หรือ ชีวิตที่ดีคือชีวิตที่มีการศึกษา มีการเรียนรู้ หรือมีการฝึกฝนพัฒนาไปด้วย

การศึกษาลดชีวิตในความหมายที่แท้ คืออย่างนี้ ถ้าจะพูดให้หนักแน่น ก็ต้องว่า “ชีวิต คือการศึกษา”

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การดำเนินชีวิตที่ดี จะเป็นชีวิตแห่งสิกขาไปในตัว ชีวิตขาดการศึกษาไม่ได้ ถ้าขาดการศึกษาก็ไม่เป็นชีวิตที่ดี ที่จะอยู่ได้อย่างดี หรือแม้แต่จะอยู่ให้รอดไปได้

ที่นี่ ที่ว่าชีวิตคือการศึกษานั้น ก็เป็นการพูดรวบความให้สั้น ซึ่งขยายความออกไปว่า การศึกษาของคน คือการพัฒนาชีวิตของเขา นี่ก็คือเป็นการประสานเป็นอันเดียวกัน ระหว่าง การศึกษาการเรียนรู้ฝึกฝนตัวเองของคน ที่เรียกว่า**สิกขา** กับ การดำเนินชีวิตที่ดีของมนุษย์ ที่เรียกว่า**มรรค** คือการดำเนินชีวิตชนิดที่เป็นการพัฒนาชีวิตไปด้วยในตัว ซึ่งจะเป็นชีวิตที่ดี

สิกขา ก็คือการเรียนรู้ฝึกฝนตนเองของมนุษย์ ที่ทำให้เขาพัฒนาตัวของเขาให้ดำเนินชีวิตได้ตั้งงามถูกต้อง ทำให้มีวิถีชีวิตที่เป็น**มรรค**

ส่วน**มรรค** (ที่เป็นสัมมามรรค หรือสัมมาปฏิบัติ) ก็คือทางดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามของมนุษย์ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตที่พัฒนาไปด้วยการเรียนรู้ฝึกฝนตนคือ**สิกขา**

มรรค กับ สิกขา จึงประสานเป็นอันเดียวกัน

จึงให้ความหมายได้ว่า **สิกขา/การศึกษา** คือการเรียนรู้ที่จะให้สามารถเป็นอยู่ได้อย่างดี หรือฝึกให้สามารถมีชีวิตที่ดี

เป็นอันว่า ชีวิตคือการศึกษานี้ เป็นของแน่นอน แต่ปัญหาอยู่ที่ว่า เราจะศึกษาเป็นหรือไม่ ถ้าคนไม่รู้จักศึกษา ก็มีชีวิตเปล่าๆ หมายความว่า พบประสบการณ์ใหม่ๆ ก็ไม่ได้อะไร เจอสถานการณ์ใหม่ๆ ก็ไม่รู้จะปฏิบัติอย่างไรให้ถูกต้อง ไม่มีการเรียนรู้ ไม่มีการพัฒนา ไม่มีการแก้ปัญหา เป็นชีวิตที่เลื่อนลอย เป็นชีวิตที่ไม่ดี ไม่มีการศึกษา ทางธรรมเรียกว่า “พาล” แปลว่า มีชีวิตอยู่เพียงแค่วัยลมหายใจเข้าออก

เพราะมองความจริงอย่างนี้ ทางธรรมจึงจัดไว้ให้การศึกษา กับชีวิตที่ดี เป็นเรื่องเดียวกัน หรือต้องไปด้วยกัน

ท่านถือว่า ชีวิตนี้เหมือนกับการเดินทางก้าวไปๆ และในการเดินทางนั้นก็พบอะไรใหม่ๆ อยู่เรื่อย จึงเรียกว่า “มรรค” หรือ “ปฏิบัติ” แปลว่า ทางดำเนินชีวิต หรือเรียกว่า “จริย/จริยะ” แปลว่า การดำเนินชีวิต

มรรค หรือ **ปฏิบัติ** จะเป็นทางดำเนินชีวิต หรือวิถีชีวิตที่ดี **จริยะ** จะเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี ก็ต้องมี**สิกขา** คือ**การศึกษา** เรียนรู้ และพัฒนาตนเองตลอดเวลา ดังกล่าวแล้ว

มรรคที่ถูกต้อง เรียกว่า “**อริยมรรค**” (มรรคอันประเสริฐ หรือทางดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ) ก็เป็นจริยะที่ดี เรียกว่า “**พรหมจริยะ**” (จริยะอย่างประเสริฐ หรือการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ) ซึ่งก็คือมรรค และจริยะ ที่เกิดจาก**สิกขา** หรือประกอบด้วย**สิกขา**

สิกขา ที่จะให้เกิดมรรค (ที่เป็นสัมมา) หรือจริยะอันประเสริฐ คือ**สิกขา**ที่เป็นการฝึกฝนพัฒนาคนครบทั้ง ๓ ด้านของชีวิต ซึ่งเรียกว่า **ไตรสิกขา** แปลว่า การศึกษาทั้ง ๓ ที่จะกล่าวต่อไป

ชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาก็ต้องประสานกัน ๓ ส่วน

พัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องธรรมดาของการศึกษา

ชีวิต และการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น แยกได้เป็น ๓ ด้าน คือ

๑. ด้านสัมพันธกับสิ่งแวดล้อม การดำเนินชีวิตต้องติดต่อสื่อสารสัมพันธ์กับโลก หรือสิ่งแวดล้อมนอกตัว โดยใช้

- ก) ทวาร/ช่องทางรับรู้และเสพความรู้^๑ ที่เรียกว่า **อินทริย์** คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวม ใจ ด้วยเป็น ๖)
- ข) ทวาร/ช่องทางทำกรรม^๒ คือ กาย-ทำ วาจา-พูด (รวม ใจ-คิด ด้วยเป็น ๓)

สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ติดต่อสื่อสารสัมพันธ์นั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์

๒) สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ตั้งแต่ธรรมชาติถึงสรรพวัตถุ

มนุษย์ควรอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกด้วยดี อย่างเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์ของสังคม และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ตั้งต้นแต่การใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ทั้งด้านการเรียนรู้ และการเสพอารมณ์ ให้ได้ผลดี รู้จักกินอยู่ แสวงหา เสพบริโภคปัจจัย ๔ เป็นต้น อย่างฉลาด ให้เป็นคุณแก่ตน แก่สังคม และแก่โลก อย่างน้อยไม่ให้เป็นการเบียดเบียน

๒. ด้านจิตใจ ในการสัมพันธกับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง จะมีการทำงานของจิตใจ และมีองค์ประกอบด้านจิตเกี่ยวข้อง เริ่มแต่ต้องมี **เจตนา** ความตั้งใจ ตั้งใจ หรือเจตจำนง และมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง พร้อมทั้งมีความรู้สึกสุข หรือทุกข์ สบาย หรือไม่สบาย และปฏิบัติต่อกันจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรืออยากจะทำลาย ซึ่งจะมีผลชักนำพฤติกรรมทั้งหลาย ตั้งแต่จะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ฯลฯ

๓. ด้านปัญญา ในการสัมพันธกับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง ก็ตาม เมื่อมีภาวะอาการทางจิตใจอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ตาม องค์ประกอบอีกด้านหนึ่งของชีวิต คือ ความรู้ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือ เป็นต้น ที่เรียกรวมๆ ว่าด้านปัญญา ก็เข้ามาเกี่ยวข้อง หรือมีบทบาทด้วย

^๑ เรียกโดยศัพท์ว่า **ผัสสทวาร** หรือ **สัมผัสทวาร** หรือ **ประสาททวาร**

^๒ เรียกโดยศัพท์ว่า **กรรมทวาร** (กาย และ วาจา มีคำเรียกเฉพาะอีกว่า **โจปนทวาร**)

เริ่มตั้งแต่ว่า ถ้ามีปัญหา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอย่างหนึ่ง ถ้าขาดปัญญา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอีกอย่างหนึ่ง

เรามีความรู้ความเข้าใจเรื่องนั้นๆ แค่นั้น มีความเชื่อ มีทัศนคติ มีค่านิยม มีความยึดถือมองเห็น เรียกว่ามีทิวทัศน์อย่างไรแค่นั้น เราก็คิดปรุงแต่ง แล้วแสดงออกหรือมีพฤติกรรมไปตามแนวคิดความเห็นความเชื่อ ความยึดถือ ภายในขอบเขตความรู้ของเรานั้น นำไปสู่ประสบการณ์ ที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ แล้วก็ดีใจ เสียใจ มีสุขมีทุกข์ไปตามนั้น

ถ้าปัญญา ความรู้ความเข้าใจเกิดมีมากขึ้น หรือคิดเป็น ก็ทำให้เราปรับแก้พฤติกรรมและจิตใจของเราใหม่ เช่น เจอประสบการณ์ที่ไม่ดี เรารู้สึกไม่ชอบใจ พอไม่ชอบใจ ก็ทุกข์ แต่ถ้าเกิดปัญญาคิดได้ขึ้นมาว่า สิ่งที่ไม่ดีหรือไม่ชอบนั้น ถ้าเราเรียนรู้ เราก็ได้ความรู้ พอมองในแง่เรียนรู้ ก็กลายเป็นได้ ความไม่ชอบใจหายไป กลายเป็นชอบสิ่งที่เคยไม่ชอบ พอได้ความรู้ก็เกิดความสุข จากทุกข์ก็เปลี่ยนเป็นสุข ปฏิภาณที่แสดงออกมาทางพฤติกรรมก็เปลี่ยนไป

ในชีวิตประจำวัน หรือในการประกอบอาชีพการงาน เมื่อเจอคนหน้าบึ้ง พูดไม่ดี ถ้ามองตามความชอบใจ-ไม่ชอบใจ ไม่ใช่ปัญญา เราก็โกรธ แต่พอใช้โยนิโสมนสิการ มองตามเหตุปัจจัย คิดถึงความเป็นไปได้แง่ต่างๆ เช่นว่าเขาอาจจะมึนเรื่องทุกข์ ไม่สบายใจอยู่ เพียงคิดแค่นี้ ภาวะจิตก็อาจจะพลิกเปลี่ยนไปเลย จากโกรธก็กลายเป็นสงสาร อยากจะช่วยเหลือเขาแก้ปัญหา

ปัญญาเป็นตัวชี้ นำ บอกทาง ให้แสงสว่าง ขยายขอบเขต ปรับแปรแก้จิตใจและพฤติกรรม และปลดปล่อยให้หลุดพ้น

หน้าที่สำคัญของปัญญา คือ ปลดปล่อย ทำให้เป็นอิสระ ตัวอย่างง่ายๆ เพียงแค่ว่าไปไหน ไม่รู้ว่าเป็นถิ่นใด มีคนพวกไหน จะทำตัวอย่างไร ทางไหน ไปทางไหนมา เจออะไร ไม่รู้ว่าเป็นอะไร จะปฏิบัติต่อมันอย่างไร หรือพบปัญหา ไม่รู้วิธีแก้ไข จิตใจก็เกิดความอึดอัด รู้สึกบีบคั้น ไม่สบายใจ นี่คือทุกข์ แต่พอปัญญามา รู้ว่าอะไรเป็นอะไร จะทำอย่างไร ก็โล่งทันที พฤติกรรมติดตันอยู่ พอปัญญามา ก็ไปได้ จิตใจอึดอัดอยู่ พอปัญญามา ก็โล่งไป

องค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน

การสัมพันธ์กับโลกด้วยอินทรีย์และพฤติกรรมกายวาจา (ด้านที่ ๑) จะเป็นไปอย่างไร ก็ขึ้นต่อเจตนา ภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ (ด้านที่ ๒) และทำได้ภายในขอบเขตของปัญญา (ด้านที่ ๓)

ความตั้งใจและความต้องการเป็นต้น ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) ต้องอาศัยการสื่อสารทางอินทรีย์และพฤติกรรมกายวาจาเป็นเครื่องสนอง (ด้านที่ ๑) ต้องถูกกำหนดและจำกัดขอบเขตตลอดจนปรับเปลี่ยนโดยความเชื่อถือ ความคิดเห็น และความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่และที่เพิ่มหรือเปลี่ยนไป (ด้านที่ ๓)

ปัญญางานและจะพัฒนาได้ดีหรือไม่ (ด้านที่ ๓) ต้องอาศัยอินทรีย์ เช่น ตู ฟัง อาศัยกายเคลื่อนไหว เช่น เดินไป จับ จัด คั้น ฯลฯ ใช้วาจาสื่อสารไถ่ถามได้ดีโดยมีทักษะแคลไหนด (ด้านที่ ๑) ต้องอาศัยภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ เช่น ความสนใจ ใฝ่ใจ ความมีใจเข้มแข็งสู้ปัญหา ความขยันอดทน ความรอบคอบ มีสติ ความมีใจสงบแน่วแน่ มีสมาธิ หรือไม่เพียงใด เป็นต้น (ด้านที่ ๒)

นี่คือการดำเนินไปของชีวิต ที่องค์ประกอบ ๓ ด้านทำงานไปด้วยกัน อาศัยกัน ประสานกัน เป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนั้นตามธรรมชาติของมัน เป็นเรื่องของธรรมชาติ และจึงเป็นเหตุผลที่บอกอยู่ในตัวว่า ทำไมจะต้องแยกชีวิตหรือการดำเนินชีวิตเป็น ๓ ด้าน จะแบ่งมากหรือน้อยกว่านี้ไม่ได้ และรวมแล้วนี้คือมรรคของแต่ละคน

เมื่อชีวิตที่ดำเนินไปมี ๓ ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดี ก็ต้องฝึกฝนให้คนมีชีวิตที่พัฒนาทั้ง ๓ ด้านนั้น

ดังนั้น การฝึกการหัดการเรียนรู้เรียนทำหรือศึกษา คือ ฝึกศึกษา จึงแยกเป็น ๓ ส่วน ดังที่เรียกว่าไตรสิกขา ตรงกับการที่จะให้คนมีชีวิตที่พัฒนา ๓ ด้านนั้น โดยเป็นการพัฒนาไปด้วยกันอย่างประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียว

ไตรสิกขา: ระบบการศึกษา ซึ่งพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปทั้งระบบ

ในระบบการดำเนินชีวิต ๓ ด้าน ที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อศึกษาฝึกชีวิต ๓ ด้านนั้นไปแค่นั้น ก็เป็นอยู่ดำเนินชีวิตที่ดีได้เท่านั้น ฝึกอย่างไร ก็ได้ อย่างนั้น หรือสิกขาอย่างไร ก็ได้มรรคอย่างนั้น

สิกขา คือการศึกษา ที่ฝึกอบรมให้มีชีวิตที่พัฒนา ๓ ด้านนั้น มีดังนี้

๑. **สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม** ทั้งสังคม และ วัตรธรรม เรียกว่า **ศีล** (เรียกเต็มว่า **อธิศีลสิกขา**)
๒. **สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านจิตใจ** เรียกว่า **สมาธิ** (เรียกเต็มว่า **อธิจิตตสิกขา**)
๓. **สิกขา/การฝึกศึกษา ด้านปัญญา** เรียกว่า **ปัญญา** (เรียกเต็มว่า **อธิปัญญาสิกขา**)

สิกขา ๓ หรือ **ไตรสิกขา** คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** นี้ พุทธศาสนานวน ภาษาปัจจุบันว่า เป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีดุลยภาพ

เมื่อมองจากแง่ของ**สิกขา ๓** จะเห็นความหมายของสิกขาแต่ละ อย่าง ดังนี้

๑. **ศีล** คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกคน โดยปฏิบัติจัดการด้วยวิธีการ และกิจกรรมหลากหลาย ให้คนนั้นพัฒนาในการสัมพันธ์ติดต่อยู่ร่วมกับ สิ่งแวดล้อม ทั้งทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ เอื้อไปถึงสรรพสัตว์ และทาง ธรรมชาติและสรรพวัตถุ ให้รู้จักใช้อินทรีย์ ตาหู ใจ ฟัง ฯลฯ รู้จักชื่นชม รมณีย์ และมีพฤติกรรมกาย-วาจา ในการที่จะกินอยู่เสพบริโภคพอดี มีความสัมพันธ์อันดีงาม ดำเนินชีวิตที่ปลอดเวรภัยไร้การเบียดเบียน แผ่ ขยายประโยชน์สุข เกื้อกูลแก่สังคม และแก่อโลก

๒. **สมาธิ** คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกอบรมส่งเสริมในด้านจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ของจิตใจนั้น

- ในด้าน *คุณธรรม* เช่น เมตตา กรุณา ความรู้จักเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพ ความซื่อสัตย์ ความเสียสละ ความกตัญญู
- ในด้าน *ความสามารถของจิต* เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความกล้าหาญ ความขยัน ความอดทน ความรับผิดชอบ ความมุ่งมั่นแน่วแน่ ความมีสติ สมาธิ และ
- ในด้าน *ความสุข* เช่น ความรู้สึกชื่นใจพอใจ ความมีปราโมทย์ร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นผ่องใส ความมีปิติอิ่มใจ ปลาบปลื้มใจ ความสุข

พูดสั้นๆ ว่า พัฒนา *คุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต*

๓. **ปัญญา** คือ สึกขาหรือการศึกษาที่ฝึกให้คนมีชีวิตที่พัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล ความเห็นที่เข้าสู่แนวทางของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ การรู้จักคิดพิจารณา การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลอง ตรวจสอบ ความรู้เข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การเข้าถึงความจริง การนำความรู้มาใช้แก้ไขปัญหา และคิดการต่างๆ ในทางเกื้อกูลสร้างสรรค์

เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่มีน เป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมดาของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์

หลักทั้ง ๓ ประการแห่ง **ไตรสิกขา** ที่กล่าวมานี้ เป็นการศึกษาที่ฝึกคนให้เจริญพัฒนาขึ้นไปในองค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านของชีวิตที่ดีงาม ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

ย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การฝึกศึกษาที่จะให้มีชีวิตที่ดีงาม เป็น **สิกขา** ชีวิตที่ดีงามที่พัฒนาจากการฝึกศึกษานั้น เป็น **มรรค**

ระบบแห่งสิกขา

เริ่มด้วยจัดปรับพื้นที่ให้พร้อมที่จะทำงานฝึกศึกษา

ไตรสิกขา เป็นการศึกษา ๓ ด้าน ที่พัฒนาชีวิตไปพร้อมกันทั้งระบบ แต่ถ้ามองหยาบๆ เป็นภาพใหญ่ ก็มองเห็นเป็นการฝึกศึกษาที่ดำเนินไปใน ๓ ด้าน และเป็นขั้นตอน ตามลำดับ (มองได้ทั้งในแง่ประสานกัน และเป็นปัจจัยแก่กัน)

ศีล เป็นเหมือนการจัดปรับพื้นที่และบริเวณแวดล้อม ให้สะอาดหมดจดเรียบร้อยราบรื่นแน่นหนามั่นคง มีสภาพที่พร้อมจะทำงานได้คล่องสะดวก

สมาธิ เป็นเหมือนการเตรียมตัวของผู้ทำงานให้มีเรี่ยวแรงกำลังความถนัดชัดเจนที่พร้อมจะลงมือทำงาน

ปัญญา เป็นเหมือนอุปกรณ์ที่จะใช้ทำงานนั้นๆ ให้สำเร็จ

เช่น จะตัดต้นไม้:

๐ ได้พื้นเหยียบยันที่แน่นหนามั่นคง (**ศีล**)

+ มีกำลังแขนแข็งแรงจับมีดหรือขวานได้ถนัดมั่น (**สมาธิ**)

+ อุปกรณ์ มีด/ขวานที่ใช้ตัดได้ขนาดมีคุณภาพดีลับไวคมกริบ (**ปัญญา**)

→ ได้ผล คือตัดไม้สำเร็จโดยไม่ยาก

อีกอุปมาหนึ่งที่อาจช่วยเสริมความชัดเจน

บ้านเรือนที่อยู่ทำงาน ฝาผนังขรุขระหลังคารั่ว รอบอาคารถนนหนทางรุงรัง ทั้งเป็นถื่นไม่ปลอดภัย (**ขาดศีล**) → การจัดแต่งตั้งวางสิ่งของเครื่องใช้ จะเตรียมตัวอยู่หรือทำงาน อึดอัดขัดข้อง ไม่พร้อมไม่สบายไม่มั่นใจไปหมด (**ขาดสมาธิ**) → การเป็นอยู่และทำงานคิดการทั้งหลาย ไม่อาจดำเนินไปได้ด้วยดี (**ขาดปัญญา**) → ชีวิตและงานไม่สัมฤทธิ์ลุล่วง

เนื่องจากไตรสิกขา เป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมาศปฏิบัติทั้งหมด ในที่นี้จึงมิใช่โอกาสที่จะอธิบายหลักธรรมหมวดนี้ได้มาก โดยเฉพาะขั้นสมาธิและปัญญาที่เป็นธรรมละเอียดลึกซึ้ง จะยังไม่พูดเพิ่มเติมจากที่ได้อธิบายไปแล้ว แต่ในขั้นศีลจะพูดเพิ่มอีกบ้าง เพราะเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปมาก และจะได้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิกขาทั้ง ๓ ด้านนั้นด้วย

การฝึกศึกษาในชั้นศีล มีหลักปฏิบัติที่สำคัญ ๔ หมวด คือ^๑

๑. วินัย เป็นเครื่องมือสำคัญขั้นแรกที่ใช้ในการฝึกชั้นศีล มีตั้งแต่ วินัยแม่บท^๒ ของชุมชนใหญ่น้อย ไปจนถึงวินัยส่วนตัวในชีวิตประจำวัน

วินัย คือการจัดตั้งวางระบบระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ทำกิจกรรมกิจการ และการอยู่ร่วมกันของหมู่มนุษย์ เพื่อจัดปรับเตรียม สภาพชีวิตกิจการสังคมและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งลักษณะแห่งความสัมพันธ์ ต่างๆ เช่นตำแหน่งแห่งที่ ลำดับ ขั้นตอน ให้อยู่ในภาวะที่เหมาะสมและพร้อม ที่จะเป็นผู้ปฏิบัติกิจและดำเนินการต่างๆ เพื่อให้เป็นไปหรือก้าวหน้าไป อย่างได้ผลดีที่สุด สู่จุดหมายของชีวิต ของบุคคล ขององค์กร ของชุมชน ตลอดจนของสังคมทั้งหมด ไม่ว่าในระดับใดๆ โดยเฉพาะสำคัญที่สุด เพื่อ เอื้อโอกาสให้แต่ละบุคคลฝึกศึกษาพัฒนาชีวิตของเขาให้ประณีตประเสริฐ จะได้ประโยชน์สูงสุดที่จะพึงได้จากการที่ได้มีชีวิตเป็นอยู่

วินัยพื้นฐานหรือขั้นต้นสุดของสังคมมนุษย์ ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่จะ ไม่ให้มีการเบียดเบียนกัน ๕ ประการ คือ

๑. เว้นการทำร้ายร่างกายทำลายชีวิต
๒. เว้นการละเมิดกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน
๓. เว้นการประทุพถิตทางเพศและละเมิดต่อคุ้มครองของผู้อื่น
๔. เว้นการพูดเท็จให้ร้ายหลอกลวง และ

๕. เว้นการเสพสุราเมาสิ่งเสพติด ที่ทำลายสติสัมปชัญญะ แล้ว นำไปสู่การก่อกรรมชั่วต่างๆ เริ่มแต่คุกคามความรู้สึกมั่นคงปลอดภัยของผู้ ร่วมสังคม

^๑ ศีล ๔ หมวดนี้ ตามปกติท่านแสดงไว้เป็นข้อปฏิบัติของพระภิกษุ เรียกว่า *ปาริสุทธิศีล ๔* มี ชื่อที่เรียงตามลำดับ คือ ๑. ปาติโมกขสังวรศีล ๒. อินทริยสังวรศีล ๓. อาชีวกปาริสุทธิศีล และ ๔. ปัจจัยสันนิสฺสิตศีล หรือ ปัจจัยปฏิสารณศีล (เช่น วิสุทธิ.๑/๑๘-๕๖) ที่ท่านเรียงข้อ ๓. ไว้ก่อนข้อ ๔. นั้น เห็นได้ว่าเป็นไปตามลำดับที่เป็นจริง คือ ข้อ ๓. เป็นเรื่องของปัจจัย ปริเยสนา คือการแสวงหาปัจจัย ซึ่งมาก่อนปัจจัยปฏิสารณา คือการเสพปัจจัย แต่ในที่นี้ มุ่ง ให้ศุภผลให้นำมาปฏิบัติให้เหมาะกับตนด้วย โดยเริ่มตั้งแต่วัยเด็ก จึงเรียกโดยชื่อที่คุ้นแก่คนทั่วไป และเรียงอาชีวะเป็นข้อสุดท้าย

^๒ วินัยแม่บทของพระภิกษุ เรียกว่า ภิกขุปาติโมกข์

ข้อปฏิบัติพื้นฐานชุดนี้ ซึ่งเรียกก่ายๆ ว่า **ศีล ๕** เป็นหลักประกันที่รักษาสังคมให้มั่นคงปลอดภัย เพียงพอที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันเป็นปกติสุข และดำเนินชีวิตทำกิจการต่างๆ ให้เป็นไปด้วยดีพอสมควร นับว่าเป็นวินัยแม่บทของคฤหัสถ์ หรือของชาวโลกทั้งหมด

ไม่ควรมองวินัยว่าเป็นการบีบบังคับจำกัด แต่พึงเข้าใจว่าวินัยเป็นการจัดสรรโอกาส หรือจัดสรรสิ่งแวดล้อมหรือสภาวะทางกายภาพให้อื้อโอกาส แก่การที่จะดำเนินชีวิตและกิจการต่างๆ ให้ได้ผลดีที่สุด ตั้งแต่เรื่องง่ายๆ เช่น การจัดสิ่งของเครื่องใช้เตียงตั้งโต๊ะเก้าอี้ในบ้านให้เป็นที่เป็นทาง ทำให้หยิบง่ายใช้คล่องนั่งเดินยืนนอนสะดวกสบาย การจัดเตรียมวางส่งเครื่องมือผ่าตัด ของศัลยแพทย์ การจัดระเบียบจราจรบนท้องถนน วินัยของทหาร วินัยของข้าราชการ ตลอดจนจรรยาบรรณของวิชาชีพต่างๆ

ในวงกว้าง ระบบเศรษฐกิจ ระบบสังคม ระบบการเมืองการปกครอง ตลอดจนแบบแผนทุกอย่างที่อยู่ตัวกลายเป็นวัฒนธรรม รวมอยู่ในความหมายของคำว่า “วินัย” ทั้งสิ้น

สาระของวินัย คือ การอาศัย(ความรู้ใน)ธรรมคือความจริงของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอยู่ มาจัดสรรตั้งวางระเบียบระบบต่างๆ ขึ้น เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากธรรมคือความจริงนั้น

เพื่อให้บุคคลจำนวนมาก ได้ประโยชน์จากธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งสังฆะขึ้น โดยจัดวางระเบียบระบบต่างๆ ภายในสังฆะนั้น ให้ผู้ที่สมัครเข้ามา ได้มีความเป็นอยู่ มีวิถีชีวิต มีกิจหน้าที่ มีระบบการอยู่ร่วมกัน การดำเนินกิจการงาน การสัมพันธ์กันเองและสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก มีวิธีแสวงหาจัดสรรแบ่งปันและบริโภคปัจจัย ๔ และการจัดสรรสภาพแวดล้อมทุกอย่างที่เอื้อเกื้อกูลเหมาะสม พร้อมทั้งปิดกั้นช่องโหว่โอกาสที่จะก่อเกิดแก่การที่เสื่อมเสียหาย ทำทุกอย่างให้อำนวยโอกาสมากที่สุด แก่การที่แต่ละบุคคลจะฝึกศึกษาพัฒนาตน ให้เจริญในไตรสิกขาก้าวหน้าไปในมรรค และบรรลุผลที่พึงได้จากชีวิตที่ดงาม ประเสริฐ เข้าถึง**ธรรม**สูงสุด ทั้งวิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน กับทั้งให้

ชุมชนแห่งสังฆะนั้นเป็นแหล่งแผ่ขยายธรรมและประโยชน์สุขกว้างขวางออกไปโดยรอบและทั่วไปในโลก นี่คือนิยามของสังฆะ

โดยนัยนี้ *วินัย* จึงเป็นจุดเริ่มต้นในกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนามนุษย์ เป็นกระบวนการพื้นฐานในการฝึกพฤติกรรมที่ดี และจัดสรรสภาพแวดล้อมที่จะป้องกันไม่ให้เกิดพฤติกรรมที่ไม่ดี แต่ให้อึดต่อการมีพฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์ พร้อมทั้งฝึกคนให้คุ้นกับพฤติกรรมที่ดีจนพฤติกรรมเคยชินที่ดีนั้นกลายเป็นพฤติกรรมเคยชินและเป็นวิถีชีวิตของเขา ตลอดจนการจัดระเบียบระบบทั้งหลายทั้งปวงในสังคมมนุษย์เพื่อให้เกิดผลเช่นนั้น

เมื่อใดการฝึกศึกษาได้ผล จนพฤติกรรมที่ดีตามวินัย กลายเป็นพฤติกรรมเคยชิน อยู่ตัว หรือเป็นวิถีชีวิตของบุคคล ก็เกิดเป็น *ศีล*

ชีวิตทั้ง ๓ ด้าน การศึกษาทั้ง ๓ ชั้น ประสานพร้อมไปด้วยกัน

๒. อินทรีย์สังวร แปลตามแบบว่า สำรวมอินทรีย์ หมายถึงการใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู ฟัง อย่างมีสติ มิให้ถูกความชอบความชัง ความโกรธ ความแค้นเคือง ความหลง เป็นต้น เข้ามาครอบงำ แล้วถูกมันปั่น มันจูงให้เป็นไปต่างๆ แต่รู้จักใช้มันให้ได้ประโยชน์ โดยเฉพาะให้เกิดปัญญา รู้ความจริง และได้ข้อมูลข่าวสาร ที่จะนำไปใช้ในการแก้ปัญหาและทำการสร้างสรรค์ต่างๆ เป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า รู้จักใช้อินทรีย์ คือ เอาตา หู จมูก ลิ้น กาย มารับใช้เรา ในการสื่อสารเสพโลก ให้ได้ประโยชน์จากตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่ใช่เอาตัวเราไปรับใช้หรือไปเป็นทาสของ ตา หู จมูก ลิ้น กายนั้น

โดยสรุป **อินทรีย์** คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ

- ๑) **หน้าที่รู้** คือรับรู้ข้อมูลข่าวสาร เช่น ตา หู รู้ว่าเป็นอะไร ว่าเป็นนาฬิกา เป็นกล้องถ่ายรูป เป็นดอกไม้ ใบไม้สีเขียว สีแดง สีเหลือง รูปร่างยาวสั้น ใหญ่เล็ก หูได้ยินเสียงว่า ดัง เบา เป็นถ้อยคำสื่อสารว่าอย่างไร เป็นต้น
- ๒) **หน้าที่รู้สึก** หรือรับรู้ความรู้สึก พร้อมกับรับรู้ข้อมูล เราก็มีความรู้สึกด้วย บางทีตัวเด่นกลับเป็นความรู้สึก เช่น เห็นแล้วรู้สึกถูกต้อนไม่ถูกต้อน สวยหรือน่าเกลียด ถูกหุ้ไม่ถูกหุ้ เสียงนุ่มไพเราะหรือแสบแก้วหูรำคาญ เป็นต้น

- หน้าที่ด้านรู้ เรียกว่า ว่า ด้านเรียนรู้ หรือ ศึกษา
- หน้าที่ด้านรู้สึก เรียกว่า ว่า ด้านเสพ

พูดสั้นๆ ว่า อินทรีย์ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ ศึกษา กับ เสพ

ถ้าจะให้ชีวิตของเราพัฒนา ต้องใช้อินทรีย์เพื่อรู้หรือศึกษาให้มาก

มนุษย์ที่ไม่พัฒนา จะใช้อินทรีย์เพื่อเสพความรู้สึกเป็นส่วนใหญ่ บางทีแทบไม่ใช้เพื่อการศึกษาเลย เมื่อมุ่งแต่จะหาเสพความรู้สึกที่ถูกหุ ถูกตา สวยงาม สนุกสนานบันเทิง เป็นต้น ชีวิตก็วนว่ายอยู่กับการวิ่งไล่หาสิ่งที่ชอบใจ และดิ้นรนหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่ชอบใจ วนเวียนอยู่แค่ความชอบใจ-ไม่ชอบใจ รัก-ชัง ติดใจ-เกลียดกลัว หลงไหล-เบื่อหน่าย แล้วก็ฝากความสุขความทุกข์ของตนไว้ให้ขึ้นกับสิ่งเสพบริโภค ซึ่งเมื่อเวลาผ่านไป ชีวิตที่ไม่ได้ฝึกฝนพัฒนาก็ตกต่ำด้อยค่า ชีวิตก็ไม่ดี และไม่มีอะไรที่จะให้แก่โลกนี้ หรือแก่สังคม

ถ้าไม่มัวหลงติดอยู่กับการหาเสพความรู้สึก ที่เป็นได้แค่นักบริโภค แต่รู้จักใช้อินทรีย์เพื่อศึกษา สนองความต้องการรู้หรือความใฝ่รู้ ก็จะใช้ตา หู เป็นต้น ไปในทางการเรียนรู้ และจะพัฒนาไปเรื่อยๆ ปัญญาจะเจริญออกมา ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์จะเกิดขึ้น กลายเป็นนักผลิตนักสร้างสรรค์ และจะได้พบกับความสุขอย่างใหม่ๆ ที่พัฒนาขยายขอบเขตและประณีตยิ่งขึ้น พร้อมกับความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ที่ก้าวหน้าไป เป็นผู้มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขที่แท้ และมีคุณค่าแก่สังคม

๓. ปัจจัยปฏิเสวนา คือการเสพบริโภคปัจจัย ๔ รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลาย ตลอดจนเทคโนโลยี

ศีลในเรื่องนี้ คือการฝึกศึกษาให้รู้จักใช้สอยเสพบริโภคสิ่งต่างๆ ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนั้นๆ เริ่มตั้งแต่อาหารก็พิจารณารู้เข้าใจความจริงว่า รับประทานเพื่อเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต ให้ร่างกายมีสุขภาพแข็งแรง ช่วยให้สามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม อย่างที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ (นุ่งห่มจีวร เท่าที่)ว่า เพื่อป้องกันความหนาว ร้อน สัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เท่าที่)ว่า เพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรละอาย

พิจารณาโดยแยกแยะแล้ว จึงเสพ(ฉัน)อาหารบิณฑบาต มิใช่เพื่อสนุก มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อสรวนงาม มิใช่เพื่อเด่นโก้ แต่เสพ(ฉัน) เท่าที่ควา เพื่อให้ง่ายแก่การดำรงอยู่ได้ เพื่อยังชีวิตให้เป็นไป เพื่อระงับความหิว เพื่อเกื้อหนุนชีวิตที่ประเสริฐ ด้วยการปฏิบัติดังนี้ เราจะกำจัดเวทนาเก่า (ความไม่สบายเพราะความหิว) เสียด้วย จะไม่ให้เวทนาใหม่ (เช่นความอึดอัด แน่น จุกเสียด) เกิดขึ้นด้วย เราก็จะมีชีวิตดำเนินไป พร้อมทั้งความไม่มีโทษ และความอยู่ผาสุก^๑

การบริโภคด้วยปัญญาอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นการรู้จักประมาณในการบริโภค หรือการบริโภคพอดี หรือกินพอดี เป็นการบริโภคที่คุ้มค่า ได้ประโยชน์อย่างแท้จริง ไม่สิ้นเปลือง ไม่สูญเปล่า และไม่เกิดโทษ อย่างที่บางคนกินมาก จำแวง แต่กลับเป็นโทษแก่ร่างกาย

เมื่อจะซื้อหาหรือเสพบริโภคอะไรก็ตาม ควรฝึกถามตัวเองว่า เราจะใช้มันเพื่ออะไร ประโยชน์ที่แท้จริงของสิ่งนี้คืออะไร แล้วซื้อหามาใช้ให้ได้ประโยชน์ที่แท้จริงนั้น ไม่บริโภคเพียงด้วยตัณหาและโมหะ เพียงแค่ตื่นเต้นเห็นแก่ความโก้เก๋ เหม่เห่อไปตามกระแสค่านิยมเป็นต้น โดยไม่ได้ใช้ปัญญาเลย

พึงระลึกไว้ว่า การเสพบริโภค และเรื่องเศรษฐกิจทั้งหมด เป็นปัจจัย คือเป็นเครื่องเกื้อหนุนการพัฒนาชีวิตที่ดีงาม ไม่ใช่เป็นจุดหมายของชีวิต ชีวิตมิใช่จบที่นี้ ชีวิตไม่ใช่อยู่แค่นี้

เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักนี้ ก็จะเป็นคนที่กินอยู่เป็น เป็นผู้ที่มีศีลอีกข้อหนึ่ง

๔. สัมมาอาชีวะ คือการหาเลี้ยงชีพโดยทางชอบธรรม ซึ่งเป็นศีลข้อสำคัญอย่างหนึ่ง เมื่อนำมาจัดเข้าชุดศีล ๔ ข้อนี้ และเน้นสำหรับพระภิกษุ ท่านเรียกว่า “อาชีวะปาริสุทธิ” (ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ) เป็นเรื่องของความสุจริตเกี่ยวกับ ปัจจัยปริเยสนา คือการแสวงหาปัจจัย (ต่อเนื่องกับข้อ ๓ ปัจจัยปฏิบัติเสวนา คือการใช้สอยเสพบริโภคปัจจัย)

ศีลข้อนี้ในชั้นพื้นฐาน หมายถึงการเว้นจากมิจฉาชีพ ไม่ประกอบอาชีพที่ผิดกฎหมาย ผิดศีลธรรม แต่หาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต

^๑ ม.ม.๑๒/๑๔/๑๗

ว่าโดยสาระ คือ ไม่ประกอบอาชีพที่เป็นการเบียดเบียน ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ชีวิตอื่น และแก่สังคม หรือที่จะทำชีวิต จิตใจ และสังคมให้เสื่อมโทรมตกต่ำ ดังนั้นสำหรับคฤหัสถ์ จึงมีพุทธพจน์แสดง *อภินยวณิซชา* คือการค้าขายที่อุบาสกไม่พึงประกอบ ๕ อย่าง^๑ ได้แก่ การค้าอาวุธ การค้ามนุษย์ การค้าสัตว์ขายเพื่อฆ่าเอาน้ำ การค้าของเมา (รวมทั้งสิ่งเสพติดทั้งหลาย) และการค้ายาพิษ

เมื่อเว้นมิจอาชีพ ก็ประกอบสัมมาชีพ ซึ่งเป็นการงานที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาและช่วยสร้างสรรค์เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคมอย่างใดอย่างหนึ่ง อันจะทำให้เกิดปิติและความสุขได้ตลอดเวลา ไม่ว่าระลอกขึ้นมาราวใด ก็อิมใจภูมิใจว่าเราได้ทำชีวิตให้มีคุณค่าไม่ว่างเปล่า ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในมรรค โดยเฉพาะระดับจิตใจหรือสมาธิ

สัมมาชีพ นอกจากเป็นอาชีพการงานที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมแล้ว ยังเป็นประโยชน์ในด้านการศึกษาพัฒนาชีวิตของตนเองด้วย ซึ่งผู้ทำงานควรตั้งใจใช้เป็นโอกาสในการพัฒนาตน เช่น เป็นแดนฝึกฝนพัฒนาทักษะต่างๆ ฝึกกายวาจาภิรียมารยาท พัฒนาความสามารถในการสื่อสารสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์ ฝึกความเข้มแข็งขยันอดทน ความมีวินัย ความรับผิดชอบ ความมีฉันทะ มีสติ และสมาธิ พัฒนาความสุขในการทำงาน และพัฒนาด้านปัญญา เรียนรู้จากทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องเข้ามา คิดค้นแก้ไขปรับปรุงการงาน และการแก้ปัญหาต่างๆ

ทั้งนี้ ในความหมายที่ลึกลงไป การเลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ท่านรวมถึงความขยันหมั่นเพียร และการปฏิบัติให้ได้ผลดีในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่น ทำงานไม่ให้คั่งค้างอากุล เป็นต้น ด้วย

อาชีพการงานนั้น เป็นกิจกรรมที่ครองเวลาส่วนใหญ่แห่งชีวิตของเรา ถ้าผู้ใดมีโยนิโสมนสิการ คิดถูก ปฏิบัติถูก ต่ออาชีพการงานของตน นอกจากได้บำเพ็ญประโยชน์เป็นอันมากแล้ว ก็จะได้ประโยชน์จากการงานนั้นๆ มากมาย ทำให้งานนั้นเป็นส่วนแห่งสิกขา เป็นเครื่องฝึกฝนพัฒนาชีวิตของตนให้ก้าวไปในมรรคได้ด้วยดี

^๑ บจ.ปญจก.๒๒/๑๗๗/๒๓๓๓

การฝึกศึกษาในด้านและในขั้นศีล ๔ ประเภท ที่กล่าวมานี้ จะต้องเอาใจใส่ให้ความสำคัญกันให้มาก เพราะเป็นที่ทรงตัวปรากฏตัวของวิถีชีวิตติงามที่เรียกว่ามรรค และเป็นพื้นฐานของการก้าวไปสู่สิกขาคือการศึกษาที่สูงขึ้นไป ถ้าขาดพื้นฐานนี้แล้ว การศึกษาขั้นต่อไปก็จะอ่อนแอจนรวนเร เอาติไต่ยาก

ส่วนสิกขาด้านจิตหรือสมาธิ และด้านปัญญา ที่เป็นเรื่องลึกละเอียดกว้างขวางมาก จะยังไม่กล่าวเพิ่มจากที่พูดไปแล้ว

ก่อนจะผ่านไป มีข้อควรทำความเข้าใจที่สำคัญในตอนนี้อย่าง ๒ ประการ คือ

๑. ในแง่ไตรสิกขา หรือในแง่ความประสานกันของสิกขาทั้ง ๓ ได้กล่าวแล้วว่า ชีวิตคนทั้ง ๓ ด้าน คือ การสัมพันธ์กับโลก จิตใจ และความรู้ ความคิด ทำงานประสานเป็นปัจจัยแก่กัน ดังนั้น การฝึกศึกษาทั้ง ๓ ด้าน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ก็จึงดำเนินไปด้วยกัน

ที่พูดว่า สิกขา/ฝึกศึกษาขั้นศีลนี้ มิใช่หมายความว่า เป็นเรื่องของศีลอย่างเดียว แต่หมายความว่า ศีลเป็นแดนหรือด้านที่เรากำลังเข้ามาปฏิบัติจัดการหรือทำการฝึกอยู่ในตอนนี้ขณะนี้ แต่ตัวทำงานข้างในจิตใจของเรา หรือองค์ธรรมที่ทำงานในการฝึก ก็มีครบทั้งศีล สมาธิ และปัญญา

ถ้ามองดูให้ดี จะเห็นชัดว่า ตัวทำงานสำคัญๆ ในการฝึกศีลนี้ ก็คือ องค์ธรรมฝ่ายจิตหรือสมาธิ และองค์ธรรมฝ่ายปัญญา

ดูง่ายๆ ก็ที่ศีลในการใช้อินทรีย์ ตัวทำงานหลักก็คือสติ ซึ่งเป็นองค์ธรรมฝ่ายจิตหรือหมวดสมาธิ และถ้าการฝึกศึกษาตรงนี้ถูกต้อง ก็ปัญญานั้นแหละที่ทำงานมาก ถูกใช้ประโยชน์ และเดินหน้าพัฒนาจริงจัง

พูดด้วยภาษาง่ายๆ ว่า ในขั้นศีลนี้ ธรรมฝ่ายจิต/สมาธิ และปัญญา มาทำงานกับเรื่องรูปธรรม ในแดนของศีล เพื่อช่วยกันฝึกฝนพัฒนาศีล และในการทำงานนี้ ทั้งสมาธิและปัญญาก็ฝึกศึกษาพัฒนาตัวมันเองไปด้วย

ในขั้นหรือด้านอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ต่างก็ช่วยกันร่วมกันทำงานประสานกันตามบทบาทของตนๆ

๒. ในแง่มรรค หรือในแง่คุณสมบัติภายในของชีวิต ขณะที่มีการฝึกศึกษาด้วยไตรสิกขานั้น ถ้ามองเข้าไปในชีวิตที่ดำเนินอยู่คือมรรค ที่รับผลจากการฝึกศึกษาของสิกขา ก็จะทำให้เห็นว่า กระบวนการของการดำเนินชีวิตก็ก้าวไปตามปกติของมัน โดยมีปัญญาในชื่อว่า **สัมมาทิฐิ** เป็นผู้นำกระบวนการของชีวิตนั้นทั้ง ๓ ด้าน สัมมาทิฐินี้มองเห็นรู้เข้าใจอย่างไรเท่าไร ก็คิดพูดทำดำเนินชีวิตไปในแนวทางนั้น อย่างนั้น และได้แค่นั้น

แต่เมื่อการฝึกศึกษาของไตรสิกขาดำเนินไป ปัญญาชื่อสัมมาทิฐินั้นก็พัฒนาตัวมันเองด้วยประสบการณ์ทั้งหลายจากการฝึกศึกษานั้น เฉพาะอย่างยิ่งด้วยการทำงานคดีวิจัยสืบค้นไต่ตรองของ **สัมมาสังกัปป** ทำให้มองเห็นรู้เข้าใจกว้างลึกชัดเจนทั่วตลอดถึงความจริงยิ่งขึ้นๆ แล้วก็จัดปรับนำกระบวนการก้าวหน้าเป็นมรรคที่สมบูรณ์ใกล้จุดหมายยิ่งขึ้นๆ ไป

การศึกษาจะดำเนินไป มีปัจจัยช่วยเกื้อหนุน

ขออ้อนย้าว่า **มรรค** คือการดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ดี แต่จะดำเนินชีวิตดีได้ ก็ต้องมีการฝึกฝนพัฒนา ดังนั้นจึงต้องมีการฝึกศึกษาที่เรียกว่า **สิกขา**

มรรค เป็นจุดหมายของ **สิกขา** การที่ให้มิไตรสิกขา ก็เพื่อให้คนมีชีวิตที่เป็นมรรค และก้าวไปในมรรคนั้น

ด้วยการฝึกตามระบบแห่งไตรสิกขา องค์ ๘ ของมรรคจะเกิดขึ้นเป็นคุณสมบัติของคน และเจริญพัฒนา ทำให้มีชีวิตดี ที่เป็นมรรค และก้าวไปในมรรคนั้น

อย่างไรก็ดี กระบวนการแห่ง **สิกขา** มิใช่ว่าจะเริ่มขึ้นมาและคืบหน้าไปเองลอยๆ แต่ต้องอาศัยปัจจัยเกื้อหนุนหรือช่วยกระตุ้น

เนื่องจากปัจจัยที่ว่าเป็นตัวนำเข้าสู่สิกขา จึงจัดว่าอยู่ในขั้นก่อนมรรค และการนำเข้าสู่สิกขานี้เป็นเรื่องสำคัญมาก ด้วยเหตุนี้จึงทำให้แบ่งกระบวนการแห่งการศึกษาออกเป็น ๒ ขั้นตอนใหญ่ คือ **ขั้นนำเข้าสู่สิกขา** และ **ขั้นไตรสิกขา**

๑. ชี้นำสู่ศึกษา หรือการศึกษาจัดตั้ง

ชั้นก่อนที่จะเข้าสู่ไตรสิกขา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ชั้นก่อนมรรค เพราะมรรค หรือเรียกให้เต็มว่ามรรคมองค์ ๘ นั้น ก็คือ วิธีแห่งการดำเนินชีวิต ที่เกิดจากการฝึกศึกษาตามหลักไตรสิกขานั้นเอง

เมื่อมองในแง่ของมรรค ก็เริ่มจากสัมมาทิฐิ คือปัญญาเห็นชอบ ซึ่งเป็นปัญญาในระดับหนึ่ง เท่าที่มีอยู่เป็นทุนของคนนั้นๆ

ปัญญาเห็นชอบในขั้นนี้ เป็นความเชื่อและความเข้าใจในหลักการต่างๆ ไป โดยเฉพาะความเชื่อว่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือการถือหลักการแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นความเชื่อที่เป็นฐานสำคัญของการศึกษา ที่จะทำให้เกิดการพัฒนาต่อไปได้ เพราะเมื่อเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย พอมีอะไรเกิดขึ้น ก็ต้องคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัย และต้องปฏิบัติให้สอดคล้องกับเหตุปัจจัย การศึกษาก็เดินหน้า

ในทางตรงข้าม ถ้ามีทิฐิความคิดเห็นเชื่อถือที่ผิด ก็จะตัดหนทางที่จะพัฒนาต่อไป เช่น ถ้าเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไรก็เป็นไปเอง แล้วแต่โชค หรือเป็นเพราะการดลบันดาล คนก็ไม่ต้องศึกษาพัฒนาตน เพราะไม่รู้จะพัฒนาไปทำไม

ดังนั้น ในกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนาคน เมื่อเริ่มต้นจึงต้องมีปัญญาอยู่บ้าง นั่นคือปัญญาในระดับของความเชื่อในหลักการที่ถูกต้อง ซึ่งเมื่อเชื่อแล้วก็จะนำไปสู่การศึกษา

คราวนี้ สิ่งที่ต้องพิจารณาต่อไป ก็คือ สัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นฐานหรือเป็นจุดเริ่มให้คนมีการศึกษาพัฒนาต่อไปได้นี้ จะเกิดขึ้นในตัวบุคคลได้อย่างไร หรือทำอย่างไรจะให้บุคคลเกิดมีสัมมาทิฐิ

ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดง ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒ อย่าง^๑ คือ

๑. ปัจจัยภายนอก ได้แก่ *ปรโตโฆสะ*
๒. ปัจจัยภายใน ได้แก่ *โยนิโสมนสิการ*

^๑ บจ.พูก.๒๐/๓๗๑/๑๑๐

ตามหลักการนี้ การมีสัมมาทิฐิอาจเริ่มจากปัจจัยภายนอก เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ ผู้ใหญ่ หรือวัฒนธรรม ซึ่งทำให้บุคคลได้รับอิทธิพลจากความเชื่อ แนวคิด ความเข้าใจ และภูมิธรรมภูมิปัญญา ที่ถ่ายทอดต่อกันมา

ถ้าสิ่งที่ได้รับจากการแนะนำสั่งสอนถ่ายทอดมานั้นเป็นสิ่งที่ดีงามถูกต้อง อยู่ในแนวทางของเหตุผล ก็เป็นจุดเริ่มของสัมมาทิฐิ ที่จะนำเข้าสู่กระแสการพัฒนาหรือกระบวนการฝึกศึกษา ในกรณีอย่างนี้ สัมมาทิฐิเกิดจากปัจจัยภายนอกที่เรียกว่า *ปรโตโฆสะ*

ถ้าไม่เช่นนั้น บุคคลอาจเข้าสู่กระแสการศึกษาพัฒนาโดยเกิดปัญญาที่เรียกว่าสัมมาทิฐินั้น ด้วยการ*ใช้โยนิโสมนสิการ* คือการรู้จักคิด รู้จักพิจารณาด้วยตนเอง

แต่คนส่วนใหญ่จะเข้าสู่กระแสการศึกษาพัฒนาด้วย*ปรโตโฆสะ* เพราะคนที่มีโยนิโสมนสิการแต่แรกเริ่มนั้น หาได้ยาก

“*ปรโตโฆสะ*” แปลว่า เสียงจากผู้อื่น คืออิทธิพลจากภายนอก เป็นคำที่มีความหมายกลางๆ คืออาจจะดีหรือชั่ว ถูกหรือผิดก็ได้ ถ้า*ปรโตโฆสะ*นั้นเป็นบุคคลที่ดี เราเรียกว่า *กัลยาณมิตร* ซึ่งเป็น*ปรโตโฆสะ*ชนิดที่มีคุณภาพ โดยเฉพาะที่ได้เลือกสรรกลั่นกรองแล้ว เพื่อให้มาทำงานในด้านการศึกษา

ถ้าบุคคลและสถาบันที่มีบทบาทสำคัญมากในสังคม เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ สื่อมวลชน และองค์กรทางวัฒนธรรม เป็น*ปรโตโฆสะ*ที่ดี คือเป็น*กัลยาณมิตร* ก็จะนำเด็กไปสู่สัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นฐานของการพัฒนาต่อไป

อย่างไรก็ตาม คนที่พัฒนาดีแล้ว จะมีคุณสมบัติที่สำคัญ คือ *พึ่งตนได้* โดยมีอิสรภาพ แต่คุณสมบัตินี้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อเขารู้จักใช้ปัจจัยภายใน เพราะถ้าเขายังต้องอาศัยปัจจัยภายนอก ก็คือ การที่ยังต้องพึ่งพา ยังไม่เป็นอิสระ จึงยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ดังนั้น *จุดเน้นจึงอยู่ที่ปัจจัยภายใน*

แต่เราอาศัยปัจจัยภายนอกมาเป็นสื่อในเบื้องต้น เพื่อช่วยชักนำให้ผู้เรียนสามารถใช้โยนิโสมนสิการ ที่เป็นปัจจัยภายในของตัวเอง

เมื่อรู้หลักนี้แล้ว เราก็ดำเนินการพัฒนากัลยาณมิตรขึ้นมาช่วยชักนำคนให้รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ

นอกจากปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบหลัก ๒ อย่างนี้แล้ว ยังมีองค์ประกอบเสริมที่ช่วยเกื้อหนุนในขั้นก่อนเข้าสู่มรรคอีก ๕ อย่าง จึงรวมทั้งหมดมี ๗ ประการ

องค์ธรรมเกื้อหนุนทั้ง ๗ ที่กล่าวมานั้น มีชื่อเรียกว่า**บุพนิมิตของมรรค**^๑ เพราะเป็นเครื่องหมายบ่งบอกล่วงหน้าถึงการที่มรรคจะเกิดขึ้น หรือเป็นจุดเริ่มที่จะนำเข้าสู่มรรค อาจเรียกเป็นภาษาง่ายๆ ว่า แสงเงิน แสงทองของ(วิถี)ชีวิตที่ดีงาม หรือเรียกในแง่สิกขาว่า รุ่งอรุณของการศึกษา ดังนี้

๑. กัลยาณมิตตตา (มีกัลยาณมิตร=แสวงหาแหล่งปัญญาและแบบอย่างที่ดี) ได้แก่ ปรโตโฆสะที่ดี ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ที่ได้กล่าวแล้ว

๒. ศีลสัมปทา (ทำศีลให้ถึงพร้อม=มีวินัยเป็นฐานของการพัฒนาชีวิต) คือ ประพฤติดี มีวินัย มีระเบียบในการดำเนินชีวิต ตั้งอยู่ในความสุจริต มีชีวิตที่ไม่เบียดเบียน และมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีที่เกื้อกูล

๓. ฉันทสัมปทา (ทำฉันทะให้ถึงพร้อม=มีจิตใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์) คือ พอใจใฝ่รักในความรู้ อยากรู้ให้จริง และปรารถนาจะทำสิ่งทั้งหลายให้ดีขึ้น^๒

๔. อัตตสัมปทา (ทำตนให้ถึงพร้อม=มุ่งมั่นฝึกตนเต็มสุดภาวะที่เป็นคนจะให้ได้) คือการทำตนให้ถึงความสมบูรณ์แห่งศักยภาพของความเป็นมนุษย์ โดยมีจิตสำนึกในการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนอยู่เสมอ

๕. ทิฏฐิสัมปทา (ทำทิฏฐิให้ถึงพร้อม=ถือหลักเหตุผลปัจจัยของอะไรก็ตามเหตุและผล) คือ มีความเชื่อที่มีเหตุผล ถือหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

^๑ ชุ.ม.๑๙/๑๒๙-๑๓๗/๓๖-๓๗ (คำแปลแบบช่วยจำ นำมาจากหนังสือ ธรรมบุญชีวิต พ.ศ. ๒๕๔๒)

^๒ **ฉันทะ** เป็นธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่ง มีความหมายเป็นภาษาบาลีว่า “กตตุมยตา” แปลว่า ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ คือ ต้องการทำ หรืออยากทำ ได้แก่การมีความปรารถนาดีต่อทุกสิ่งทุกอย่างที่พบเห็นเกี่ยวข้อง และอยากจะทำให้สิ่งนั้นๆ ดีงามสมบูรณ์เต็มตามภาวะที่ดีที่สุดของมัน **ฉันทะ** เป็นธรรมที่พัฒนาโดยอาศัยปัญญา และพึงพัฒนาขึ้นมาแทนที่ หรืออย่างน้อยให้ดูลึกกับ **ตัณหา** (ความอยากเกี่ยวกับตัวตน เช่น อยากได้ อยากเสพ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป อยากสูญสลายหรืออยากทำลาย)

๖. อับปรมาทสัมปทา (ทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม=ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท) คือ มีสติครองตัว กระตือรือร้น ไม่เฉื่อยชา ไม่ปล่อยปละละเลย โดยมีจิตสำนึกตระหนักในความเปลี่ยนแปลง ทันการณ์และทันกาล โดยเห็นคุณค่าของกาลเวลา และรู้จักใช้เวลาให้เป็นประโยชน์

๗. โยนิโสมนสิการสัมปทา (ทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม=ฉลาดคิดแบบคายให้ได้ประโยชน์และความจริง) รู้จักคิด รู้จักพิจารณา มองเป็น คิดเป็น เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นไปในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย รู้จักสอบสวนสืบค้นวิเคราะห์วิจัย ให้เห็นความจริง หรือให้เห็นแง่ด้านที่จะทำให้เป็นประโยชน์ สามารถแก้ปัญหาและจัดทำดำเนินการต่างๆ ให้สำเร็จได้ด้วยวิธีการแห่งปัญญา ที่จะทำให้พึ่งตนเองและเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้

ในการศึกษานั้น ปัจจัยตัวแรก คือ **กัลยาณมิตร** อาจช่วยชักนำหรือกระตุ้นให้เกิดปัจจัยตัวอื่น ตั้งแต่ตัวที่ ๒ จนถึงตัวที่ ๗

การที่จะมีกัลยาณมิตรนั้น จัดแยกได้เป็นการพัฒนา ๒ ขั้นตอน

ขั้นแรก กัลยาณมิตรนั้นเกิดจากผู้อื่นหรือสังคมจัดให้ ซึ่งจะทำให้เด็ก อยู่ในภาวะที่เป็นผู้รับ และยังมีการพึ่งพามาก

ขั้นที่สอง เมื่อเด็กพัฒนามากขึ้น คือรู้จักใช้โยนิโสมนสิการแล้ว เด็กจะมองเห็นคุณค่าของแหล่งความรู้ และนิยมแบบอย่างที่ดี แล้วเลือกหากัลยาณมิตรเอง โดยรู้จักปรึกษาไต่ถาม เลือกอ่านหนังสือ เลือกชมรายการโทรทัศน์ที่ดีมีประโยชน์ เป็นต้น

พัฒนาการในขั้นที่เด็กเป็นฝ่ายเลือกคบหากัลยาณมิตรเองนี้ เป็นความหมายของความมีกัลยาณมิตรที่ต้องการในที่นี้ และเมื่อถึงขั้นนี้แล้ว เด็กจะทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรของผู้อื่นได้ด้วย อันนับเป็นจุดสำคัญของการที่จะเป็นผู้มีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์และพัฒนาสังคม

ถ้าบุคคลมีปัจจัย ๗ ข้อนี้แล้ว ก็เชื่อมั่นได้ว่าเขาจะมีชีวิตที่ดีงาม และกระบวนการศึกษาจะเกิดขึ้นอย่างแน่นอน เพราะปัจจัยเหล่านี้เป็นส่วนขยายของมรรค หรือของไตรสิกขานั้นเอง ที่ยื่นออกมาเชื่อมต่อเพื่อรับหรือดึงคนเข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษาพัฒนา โดยเป็นทั้งตัวชักนำเข้าสู่ไตรสิกขา และเป็นตัวเร่งและคอยเสริมให้การฝึกศึกษาของไตรสิกขาเดินหน้าไปด้วยดี

การศึกษา^[ที่สังคม]จัดตั้ง ต้องไม่บดบังการศึกษาที่แท้ของชีวิต

การศึกษาที่จัดทำกันอย่างเป็นงานเป็นการ เป็นกิจการของรัฐของสังคม ก็คือการยอมรับความสำคัญและดำเนินการในขั้นของ **ปัจจัยข้อที่ ๑** คือ **ปรโตโฆสะ** ที่จะให้มีกัลยาณมิตร ที่เป็น **ปัจจัยภายนอก** นั่นเอง

ปัจจัยข้อ ๑ นี่เป็นเรื่องใหญ่ มีความสำคัญมาก รัฐหรือสังคมนั้นเอง ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ด้วยการจัดสรรและจัดเตรียมบุคลากรที่จะดำเนินบทบาทของกัลยาณมิตร เช่น ครูอาจารย์ ผู้บริหาร พร้อมทั้งอุปกรณ์ และปัจจัยเกี่ยวพันต่างๆ ถึงกับต้องจัดเป็นองค์กรใหญ่โต ใช้งบประมาณมากมาย

ถ้าได้กัลยาณมิตรที่ดี มีคุณสมบัติที่เหมาะสม และมีความรู้เข้าใจชัดเจนในกระบวนการของการศึกษา สำนักตระหนักต่อหน้าที่และบทบาทของตนในกระบวนการแห่งศึกษานั้น มีเมตตาปรารถนาดีต่อชีวิตของผู้เรียนด้วยใจจริง และพร้อมที่จะทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร กิจการการศึกษาของสังคมก็จะประสบความสำเร็จด้วยดี

ดังนั้น การสร้างการสรรจัดเตรียมกัลยาณมิตรจึงเป็นงานใหญ่ที่สำคัญยิ่ง ซึ่งควรดำเนินการให้ถูกต้อง อย่างจริงจัง ด้วยความไม่ประมาท

อย่างไรก็ดี จะต้องระลึกตระหนักไว้ตลอดเวลาว่า การพยายามจัดให้มี**ปรโตโฆสะ**ที่ดี ด้วยการวางระบบองค์กรและบุคลากรกัลยาณมิตรขึ้นทั้งหมดนี้ แม้จะเป็นกิจการทางสังคมที่จำเป็นและสำคัญอย่างยิ่ง และแม้จะทำได้ดีเลิศเพียงใด ก็อยู่ในขั้นของการนำเข้าสู่การศึกษา เป็นขั้นตอนก่อนมรรค และเป็นเรื่องของปัจจัยภายนอกทั้งนั้น พุดสั้นๆ ว่าเป็น **การศึกษาจัดตั้ง**

การศึกษาจัดตั้ง ก็คือ กระบวนการช่วยชักนำคนเข้าสู่การศึกษา โดยการดำเนินงานของกัลยาณมิตร

ในกระบวนการศึกษาจัดตั้งนี้ ผู้ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร และผู้ทำงานในระบบจัดสรร**ปรโตโฆสะ**ทั้งหมด พึงระลึกตระหนักต่อหลักการสำคัญบางอย่าง เพื่อความมั่นใจในการที่จะปฏิบัติให้ถูกต้อง และป้องกันความผิดพลาด ดังต่อไปนี้

- **โดยหลักการ** กระบวนการแห่งการศึกษาดำเนินไปในตัวบุคคล โดยสัมพันธ์กับโลก/สิ่งแวดล้อม/ปัจจัยภายนอก ทั้งในแง่รับเข้า แสดงออก และ ปฏิสัมพันธ์

สำหรับคนส่วนใหญ่ กระบวนการแห่งการศึกษาอาศัยการโน้มนำ และเงื่อนไขของปัจจัยภายนอกเป็นอย่างมาก ถ้ามีแต่ปัจจัยภายนอกที่ไม่เอื้อ คนอาจจะหมกมุ่นติดอยู่ในกระบวนการเสพความรู้สึก และไม่เข้าสู่การศึกษา เราจึงจัดสรรปัจจัยภายนอก ที่จะโน้มนำและเงื่อนไขปัจจัยภายในที่ดีให้พัฒนาขึ้นมา ซึ่งจะนำเขาเข้าสู่การศึกษา และก้าวไปในทางชีวิตที่เป็นมรรค

- **โดยความมุ่งหมาย** เราจัดสรรและเป็นปัจจัยภายนอกในฐานะ กัลยาณมิตร ที่จะโน้มนำให้ปัจจัยภายในที่ดีพัฒนาขึ้นมาในตัวเอง และเงื่อนไขให้กระบวนการแห่งการศึกษาในตัวของเขา พาเขาก้าวไปในมรรค พูดสั้นๆ ว่า ตัวเราที่เป็นปัจจัยภายนอกนี้ จะต้องต่อหรือจุดไฟ ปัจจัยภายในของเขาขึ้นมาให้ได้ ความสำเร็จอยู่ที่เขาเกิดมีปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ และบุญนิมิตแห่งมรรคข้ออื่นๆ อีก ๕ อย่าง) ซึ่งจะนำเขาเข้าสู่กระบวนการแห่งการศึกษา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ที่ทำให้เขาก้าวไปในมรรค ด้วยตัวเอง

- **โดยขอบเขตบทบาท** ระลึกตระหนักชัดต่อตำแหน่งหน้าที่ของตน ในฐานะกัลยาณมิตร/ปัจจัยภายนอก ที่จะช่วย(โน้มนำเงื่อนไข)ให้เขา ศึกษา สึกขาอยู่ที่ตัวเขา มรรคอยู่ในชีวิตของเขา เราต้องจัดสรรและเป็นปัจจัยภายนอกที่ดีที่สุด

แต่ปัจจัยภายนอกที่ว่า “ดีที่สุด” นั้น อยู่ที่หนุนเสริมปัจจัยภายในของเขาให้พัฒนาอย่างได้ผลที่สุด และให้เขาเดินไปได้เอง ไม่ใช่ว่าตีจนกลายเป็นทำให้เขาไม่ต้องฝึกไม่ต้องศึกษา ได้แต่พึ่งพาปัจจัยภายนอกเรื่อยไป คิดว่าดี แต่ที่แท้เป็นการก้าวก่ายกิดขวางล่งล้าและครอบงำโดยไม่รู้ตัว

- โดยการระงับจุดพลาด ระบบและกระบวนการแห่งการศึกษา ที่รัฐหรือสังคมจัดขึ้นมาทั้งหมด เป็นการ**ศึกษาจัดตั้ง** ความสำเร็จของการศึกษาจัดตั้งนี้ อยู่ที่การเชื่อมประสานหรือต่อโยง ให้เกิดมีและพัฒนาการศึกษาที่แท้ ขึ้นในตัวบุคคล อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้น

เรื่องนี้ ถ้าไม่ระวัง จะหลงเพลินว่าได้ “**จัด**” การศึกษาอย่างดีที่สุด แต่การศึกษาก็จบอยู่แค่การจัดตั้ง การศึกษาที่แท้ไม่พัฒนาขึ้นไปในเนื้อตัวของคน

แม้แต่การเรียนรู้อย่างมีความสุข ก็อาจจะเป็นความสุขแบบจัดตั้ง ที่เกิดจากการจัดสรรปัจจัยภายนอก ในกระบวนการของการศึกษาจัดตั้ง ในชั้นเรียนหรือในโรงเรียน เป็นต้น

ถึงแม้นักเรียนจะมีความสุขจริงๆ ในบรรยากาศและสภาพแวดล้อมที่จัดตั้งนั้น แต่ถ้าเด็กยังไม่เกิดมีปัจจัยภายในที่จะทำให้เขาสามารถมีและสร้างความสุขได้ เมื่อเขาออกไปอยู่กับชีวิตจริง ในโลกแห่งความเป็นจริง ที่ไม่เข้าใครออกใคร ไม่มีใครตามไปเอาอกเอาใจ หรือไปจัดสรรความสุขแบบจัดตั้งให้ เขาก็จะกลายเป็นคนที่ไม่มีความสุข

ซ้ำร้ายความสุขที่เกิดจากการจัดตั้งนั้น อาจทำให้เขาเป็นคนมีความสุขแบบพึ่งพา ที่พึ่งตนเองไม่ได้ในการที่จะมีความสุข ต้องอาศัยการจัดตั้งอยู่เรื่อยไป และกลายเป็นคนที่มีความสุขได้ยาก หรือไม่สามารถมีความสุขได้ในโลกแห่งความเป็นจริง

อาจกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่าง**การศึกษาจัดตั้งของสังคม** กับ**การศึกษาที่แท้ของชีวิต** ที่ดูเหมือนย้อนแย้งกัน แต่ต้องทำให้เป็นอย่างนั้นจริงๆ ซึ่งเป็นตัวอย่างของข้อเตือนใจไว้ป้องกันความผิดพลาด ดังนี้

๑. (ปัจจัยภายนอก) จัดสรรให้เด็กได้รับสิ่งแวดล้อมและปัจจัยเอื้อทุกอย่างที่ดีที่สุด

๒. (ปัจจัยภายใน) ฝึกสอนให้เด็กสามารถเรียนรู้อยู่ดีพ้นหาคุณค่าประโยชน์ได้จากสิ่งแวดล้อมและสภาพทุกอย่างแม้แต่ที่เลวร้ายที่สุด

๒. ชั้นไตรสิกขา หรือกระบวนการศึกษาที่แท้ของธรรมชาติ

ขั้นตอนนี้ เป็นการเข้าสู่กระบวนการฝึกศึกษา ที่จัดการให้เข้าไปเป็นกิจกรรมแห่งชีวิตของแต่ละบุคคล ในระบบแห่งไตรสิกขา คือการฝึกศึกษาพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญา ตามหลักแห่งอริยสัจ ๔ และอริยแปดประการ ให้ศีล สมาธิ และปัญญา เจริญสมบูรณ์ขึ้นไป ดังได้พูดไปแล้ว

ระบบไตรสิกขาเพื่อการพัฒนาอย่างองค์รวมในทุกกิจกรรม

ได้กล่าวแล้วว่า ในกระบวนการพัฒนาของไตรสิกขานั้น องค์ทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา จะทำงานประสานโยงส่งผลต่อกัน เป็นระบบและกระบวนการอันหนึ่งอันเดียว

แต่เมื่อมองไตรสิกขานี้ โดยภาพรวมที่เป็นระบบใหญ่ของการฝึก ก็ให้เห็นองค์ ๓ นั้นเด่นขึ้นมาทีละอย่าง จากหายไปแล้วละเอียดประณีตขึ้นไปเป็นช่วงๆ หรือเป็นขั้นๆ ตามลำดับ คือ

ช่วงแรก เเด่นออกมาข้างนอก ที่อินทรีย์และกายวาจา ก็เป็นชั้น **ศีล**

ขั้นที่สอง เเด่นด้านภายใน ที่จิตใจ ก็เป็นชั้น **สมาธิ**

ช่วงที่สาม เเด่นที่ความรู้ความคิดเข้าใจ ก็เป็นชั้น **ปัญญา**

แต่ในทุกขั้นนั่นเอง องค์อีก ๒ อย่างก็ทำงานร่วมอยู่ด้วยโดยตลอด

หลักการทั้งหมดนี้ ได้อธิบายข้างต้นแล้ว แต่มีเรื่องที่ต้องพูดแทรกไว้ อย่างหนึ่ง เพื่อเสริมประโยชน์ในชีวิตประจำวัน คือ การทำงานของกระบวนการฝึกศึกษาพัฒนา ที่องค์ทั้งสาม ทั้ง **ศีล สมาธิ ปัญญา** ทำงานอยู่ด้วยกัน โดยประสานสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน

การปฏิบัติแบบนี้ที่ว่ามี ก็คือ การนำไตรสิกขาเข้าสู่การพิจารณาของโยนิโสมนสิการ หรือการโยนิโสมนสิการในไตรสิกขา ซึ่งควรปฏิบัติให้ได้เป็นประจำ และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้จริงโดยไม่ยากเลย ดังนี้

ในการกระทำทุกครั้งทุกอย่าง ไม่ว่าจะแสดงพฤติกรรมอะไร หรือมีกิจกรรมใดๆ ก็ตาม เราสามารถฝึกฝนพัฒนาตนและสำรวจตรวจสอบตนเอง ตามหลักไตรสิกขานี้ ให้มีการศึกษาครบทั้ง ๓ อย่าง ทั้ง **ศีล สมาธิ และปัญญา** พร้อมกันไปทุกครั้งทุกคราว

ที่ว่ำนั้น คือ เมื่อจะทำอะไร ก็พิจารณากันดูก่อนว่า

พฤติกรรม หรือการกระทำของเราครั้งนี้ จะเป็นการเปิดเบียน ทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่ใครหรือไม่ จะก่อความเสื่อมโทรมเสียหายอะไรบ้างไหม หรือว่าเป็นไปเพื่อความเกื้อกูล ช่วยเหลือ ส่งเสริม และสร้างสรรค์ (ศีล)

ในเวลาที่จะทำนี้ จิตใจของเราเป็นอย่างไร เราทำด้วยจิตใจที่เห็นแก่ตัว มุ่งร้ายต่อใคร ทำด้วยความโลภ โกรธ หลง หรือไม่ หรือทำด้วยเมตตา มีความปรารถนาดี ทำด้วยศรัทธา ทำด้วยสติ มีความเพียร มีความรับผิดชอบ เป็นต้น และ ในขณะที่ทำ สภาพจิตใจของเราเป็นอย่างไร เราร้อน กระวนกระวาย ชุ่นมัว เศร้าหมอง หรือว่ามีจิตใจที่สงบ ร่าเริง เบิกบาน เป็นสุข เอิบอิ่ม ผ่องใส (สมาธิ)

เรื่องที่ทำครั้งนี้ เราทำด้วยความรู้ความเข้าใจชัดเจนดีแล้วหรือไม่ เรามองเห็นเหตุผล รู้เข้าใจหลักเกณฑ์และความมุ่งหมาย มองเห็นผลดีผลเสีย ที่อาจจะเกิดขึ้น และหนทางแก้ไขปรับปรุงพร้อมดีแล้วหรือไม่ (ปัญญา)

ด้วยวิธีปฏิบัติอย่างนี้ คนที่ฉลาดจึงสามารถฝึกศึกษาพัฒนาตน และสำรวจตรวจสอบวัดผลการพัฒนาตนได้เสมอตลอดทุกครั้งทุกเวลา เป็นการบำเพ็ญไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก (คือครบสิกขาทั้งสาม ในพฤติกรรมเดียวหรือกิจกรรมเดียว)

พร้อมกันนั้น การศึกษาของไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็ค่อยๆ พัฒนาขึ้นไปทีละส่วนด้วย ซึ่งเมื่อมองดูภายนอก ก็เหมือนศึกษาไปตามลำดับทีละอย่างทีละขั้น ยิ่งกว่านั้น ไตรสิกขาในระดับรอบเล็กนี้ก็จะช่วยให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ยิ่งก้าวหน้าไปด้วยดีมากขึ้น

ในทางย้อนกลับ การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับขั้นตอนใหญ่ ก็จะส่งผลให้การฝึกศึกษาไตรสิกขาในระดับรอบเล็ก มีความชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้นด้วยเช่นกัน

ตามที่กล่าวมานี้ ต้องการให้มองเห็นความสัมพันธ์อย่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันขององค์ประกอบที่เรียกว่าสิกขา ๓ ในกระบวนการศึกษาและพัฒนาพฤติกรรม เป็นการมองรวมๆ อย่างสัมพันธ์ถึงกันหมด

ปฏิบัติการฝึกศึกษาด้วยสิกขา แล้ววัดผลด้วยภาวนา

ได้อธิบายแล้วข้างต้นว่า **สิกขา** ที่ท่านจัดเป็น ๓ อย่าง ดังที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” นั้น เพราะเป็นไปตามความเป็นจริงในการปฏิบัติ ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาแห่งธรรมชาติของชีวิตนี้เอง กล่าวคือ ในเวลาฝึกศึกษา สิกขา ๓ ด้าน จะทำงานประสานสัมพันธ์กัน ในขณะหนึ่งๆ อย่างครบเต็มที่ เมื่อออกมาถึงการสัมพันธ์กับภายนอก ก็มี ๓ ด้าน

ดังเช่น ในขณะที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นวัตถุหรือบุคคล ไม่ว่าจะเป็นด้วยอินทรีย์ เช่น ตา หู หรือด้วยกาย-วาจา (*ด้านศีล*) ก็ต้องมีเจตนา แรงจูงใจ และสภาพจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง (*ด้านจิตหรือสมาธิ*) และต้องมีความคิดเห็นเชื่อถือรู้เข้าใจในระดับใดระดับหนึ่ง (*ปัญญา*)

นี่เป็นเรื่องของธรรมภาคปฏิบัติ ซึ่งต้องทำให้สอดคล้องตรงกันกับระบบความเป็นไปของสภาวะในธรรมชาติ

แต่ยังมีธรรมประเภทอื่น ซึ่งแสดงไว้ด้วยความมุ่งหมายที่ต่างออกไป โดยเฉพาะที่โยงกับเรื่องสิกขา ๓ นี้ ก็คือหลักภาวนา ๔

เมื่อปฏิบัติแล้ว ก็ควรจะมีการวัดหรือแสดงผลด้วย เรื่องการศึกษานี้ ก็ทำนองนั้น เมื่อฝึกศึกษาด้วยสิกขา ๓ แล้ว ก็ตามมาด้วยหลักที่จะใช้วัดผล คือ ภาวนา ๔

ตอนปฏิบัติการฝึก สิกขามี ๓ แต่ทำไมตอนวัดผล ภาวนามี ๔ ไม่เท่ากัน

ทำไม (ในเวลาทำการฝึก) จึงจัดเป็นสิกขา ๓ และ (ในเวลาวัดผลคนที่ได้รับการฝึก) จึงจัดเป็นภาวนา ๔?

อย่างที่ชี้แจงแล้วว่า ธรรมภาคปฏิบัติการต้องจัดให้ตรงสอดคล้องกับระบบความเป็นไปของธรรมชาติ แต่ตอนวัดผลไม่ต้องจัดให้ตรงกันแล้ว เพราะวัตถุประสงค์อยู่ที่จะมองดูผลที่ได้เกิดขึ้น ซึ่งมุ่งที่จะให้เห็นชัดเจน ตอนนี้ถ้าแยกละเอียดออกไป ก็ยังดี นี่แหละคือเหตุผลที่ว่า หลักวัดผลคือภาวนา เพิ่มเป็น ๔

ขอให้ความหมายและหัวข้อของภาวนา ๔ นั้นก่อน

“ภาวนา” แปลว่า ทำให้เจริญ ทำให้เป็น ทำให้มีขึ้น หรือฝึกอบรม ในภาษาบาลี ท่านให้ความหมายว่า “วฑฺฒนา” คือวัฒนา หรือพัฒนา นั่นเอง

ภาวนาจัดเป็น ๔ อย่าง คือ

๑. กายภาวนา การพัฒนากาย คือ การรู้จักใช้เบญจผัสสทวารกาย (ตา-หู-จมูก-ลิ้น-ผิวกาย) ให้มีความสัมพันธ์ที่เป็นคุณเป็นประโยชน์เกื้อกูลกันกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ซึ่งเป็นธรรมชาติและสรรพวัตถุ

๒. ศิลภาวนา การพัฒนาศีล คือ การรู้จักใช้กรรมทวาร (กาย-วาจา) พุดจา ทำการทั้งหลาย ให้มีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์

๓. จิตภาวนา การพัฒนาจิต คือ การทำจิตใจให้เจริญออกงามในคุณธรรม ความดีงาม ความเข้มแข็งมั่นคง และความเบิกบานผ่องใสสงบสุข

๔. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ความคิดความเข้าใจ ที่จะแก้ไขปัญหา ทำการให้สำเร็จได้ และหยั่งรู้เข้าใจถึงความจริง

อย่างที่กล่าวแล้วว่า ภาวนา ๔ นี้ ใช้ในการวัดผลเพื่อดูว่าด้านต่างๆ ของการพัฒนาชีวิตของคนนั้น ได้รับการพัฒนาครบถ้วนหรือไม่ ดังนั้น เพื่อจะดูให้ชัด ท่านได้แยกบางส่วนละเอียดออกไปอีก

ส่วนที่แยกออกไปอีกนี้ คือ สิกขาข้อที่ ๑ (ศีล) ซึ่งในภาวนา แบ่งออกไปเป็นภาวนา ๒ ข้อ คือกายภาวนา และศีลภาวนา

ทำไมจึงแบ่งสิกขาข้อศีล เป็นภาวนา ๒ ข้อ?

ที่จริง สิกขาข้อที่ ๑ คือศีลนั้น มี ๒ ส่วนอยู่แล้วในตัว เมื่อจัดเป็นภาวนา จึงแยกเป็น ๒ ได้ทันที คือ

๑. ศีล ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ คือความสัมพันธ์กับโลกของวัตถุและธรรมชาติอย่างอื่น ที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น ปัจจัย ๔ สิ่งที่เราบริโภคใช้สอยทุกอย่าง และธรรมชาติแวดล้อมต่างๆ ไป โดยรับรู้ และเสพสัมผัส ด้วยเบญจทวารกาย (อินทรีย์ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น ผิวกาย)

ส่วนนี้แหละ ที่แยกออกไปจัดเป็น กายภาวนา

๒. ศิล ในส่วนที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือบุคคลอื่นในสังคมมนุษย์ ได้แก่การใช้กรรมทวารคือกายวาจา พุดจา ทำการ ในการสัมพันธ์ให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ที่จะไม่เบียดเบียนกัน แต่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ส่วนนี้ แยกออกไปจัดเป็น ศิลภาวนา

ในไตรสิกขา ศิลครอบคลุมความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุหรือทางกายภาพ และทางสังคม รวมไว้ในข้อเดียวกัน

แต่เมื่อจัดเป็นภาวนา ท่านแยกกันจัดออกเป็น ๒ ข้อ โดย

- + ยกเรื่องผัสสทวารสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมในโลกวัตถุ แยกไปเป็นกายภาวนา
- + ส่วนเรื่องกรรมทวารสัมพันธ์กับมนุษย์อื่นในสังคม จัดไว้ในข้อศิลปภาวนา

ทำไมตอนที่ไตรสิกขาไม่แยก แต่ตอนเป็นภาวนาจึงแยก?

อย่างที่กล่าวแล้วว่า ในเวลาฝึกหรือในกระบวนการฝึกศึกษา องค์ทั้ง ๓ อย่างของไตรสิกขา จะทำงานประสานไปด้วยกัน

ในศิลปที่มี ๒ ส่วน คือ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้านโลกวัตถุ และความสัมพันธ์กับมนุษย์ในสังคมนั้น ในชีวิตที่เป็นอยู่จริง ทั้งสองส่วนสองด้าน แม้ว่าจะทำได้ทีละอย่าง แต่จะพ่วงพาคละเลียงหรือสลับแทรกซ้อนกันไป เข้าเป็นชุดเดียวกัน ไม่แยกต่างหากกันออกไป (ดูในศิลป ๘ เป็นตัวอย่าง ข้อ ๔. ทำวัจกรรม ข้อ ๖. เสพผัสสะ)

ดังนั้น ในกระบวนการฝึกศึกษาของไตรสิกขา ที่มีองค์ประกอบทั้งสามอย่างทำงานประสานเป็นอันเดียวกันนั้น จึงต้องรวมศิลปทั้ง ๒ ส่วนเป็นข้อเดียว ทำให้สิกขามีเพียง ๓ คือ อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา

แต่ในภาวนาไม่มีเหตุบังคับอย่างนั้น จึงแยกศิลป ๒ ส่วนออกจากกันเป็นคนละข้ออย่างชัดเจน เพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบ จะได้วัดผลดูจำเพาะให้ชัดไปที่ละอย่างว่า

๑ ด้านกาย การใช้ผัสสทวารสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ เช่น การบริโภคน้ำจืด ๔ เป็นอย่างไร

๑ ด้านศิลป การใช้กรรมทวารสัมพันธ์ทางสังคมกับเพื่อนมนุษย์เป็นอย่างไร

เป็นอันว่า หลัก *ภาวนา* นิยมใช้ในเวลาว่าง ดู หรือแสดงผล แต่ในการฝึกศึกษาหรือตัวกระบวนการฝึกฝนพัฒนา จะใช้เป็น *ไตรสิกขา*

เนื่องจากภาวนาท่านิยมใช้ในการวัดผลของการศึกษาหรือการพัฒนาบุคคล รูปศัพท์ที่พบจึงมักเป็นคำแสดงคุณสมบัติของบุคคล คือ แทนที่จะเป็น ภาวนา ๕ (*กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และ ปัญญาภาวนา*) ก็เปลี่ยนเป็น *ภาวิต ๔* คือ

๑. **ภาวิตกาย** *มีกายที่พัฒนาแล้ว* (=มีกายภาวนา) คือ มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่เกื้อกูลและเกิดมีผลดี เริ่มแต่รู้จักใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู จมูก ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ ดูเป็น ฟังเป็น ให้ได้ปัญญา ให้เกิดมีสภาพจิตที่ดีงามเป็นกุศลธรรม ตั้งแต่ได้ขึ้นชมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เป็นรมณีย์ บริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนเทคโนโลยี อย่างฉลาด ได้ผลตรงเต็มตามคุณค่า

๒. **ภาวิตศีล** *มีศีลที่พัฒนาแล้ว* (=มีศีลภาวนา) คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแค้นแค้น ตั้งอยู่ในวินัย และมีอาชีพะที่สุจริต มีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูลสร้างสรรค์และส่งเสริมสันติสุข

๓. **ภาวิตจิต** *มีจิตที่พัฒนาแล้ว* (=มีจิตภาวนา) คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมพัฒนาดีแล้ว

- สมบูรณ์ด้วย*คุณภาพจิต* คือ ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตา กรุณา เอื้ออารี มีมุทิตา มีความเคารพ สุภาพอ่อนโยน ซื่อสัตย์ กตัญญู เป็นต้น
- สมบูรณ์ด้วย*สมรรถภาพจิต* คือ มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีความเพียรพยายาม กล้าหาญ อดทน รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น และ
- สมบูรณ์ด้วย*สุขภาพจิต* คือ มีจิตใจที่ร่าเริง เบิกบาน สดชื่น เอิบอิ่ม ผ่องใส สงบ เป็นสุข

๔. ภาวิตปัญญา มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว (=มีปัญญาภาวนา) คือรู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมองดูรู้เข้าใจเหตุปัจจัย มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ตามที่มันเป็น ปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นผู้ที่กิเลสครอบงำบัญชาไม่ได้ เป็นอยู่ด้วยปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เป็นอิสระ ไร้ทุกข์

ผู้มีภาวนา ครบทั้ง ๔ อย่าง เป็นภาวิต ทั้ง ๔ ด้านนี้แล้ว โดยสมบูรณ์ เรียกว่า "ภาวิตัตตะ" แปลว่าผู้ได้พัฒนาตนแล้ว ได้แก่พระอรหันต์เป็น อเสขะ คือผู้จบการศึกษาแล้ว ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป

กถา ภาควา ภาวิตโต ฯ

ภาควา ภาวิตกาย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต ภาวิตปัญโญ...

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นภาวิตัตต์ (มีพระองค์ที่ทรงเจริญหรือพัฒนาแล้ว) อย่างไร?

พระผู้มีพระภาคทรงเป็น ภาวิตกาย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต ภาวิตปัญญา...(มีพระวรกาย มีศีล มีจิต มีปัญญา...ที่พัฒนาแล้ว)*

[พ.จุ.๓๐/๑๔๘/๗๑]

* ขยายความต่อไปอีกว่าทรงเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการแล้ว

เท่าที่บรรยายมา ๒ ภาคต้นนี้ เป็นการแสดงระบบของพุทธธรรม เฉพาะส่วนที่เป็นหลักการใหญ่ อันจำเป็นสำหรับการเข้าถึงจุดหมายของ พระพุทธศาสนา จึงยังคงเหลือข้อที่จะต้องพิจารณาอีก ๒ เรื่อง คือ จุดหมาย กับ การประยุกต์หลักการในส่วนข้อปฏิบัติต่างๆ มาใช้ให้เกิด ประโยชน์ตามความมุ่งหมาย ในแนวทางและกรณีต่างๆ

ฉะนั้น การบรรยายจึงจะได้ดำเนินต่อไปอีก ๒ ภาค คือ

ภาคที่ ๓ ว่าด้วยวิมุตติ หรือ ชีวิตเมื่อถึงจุดหมายแล้ว แสดงถึง ความหมายและภาวะของจุดหมายเอง ส่วนหนึ่ง กับคุณค่าต่างๆ ที่ พิจารณาจากตัวบุคคลผู้เข้าถึงจุดหมายนั้นแล้ว ส่วนหนึ่ง

ภาคที่ ๔ ว่าด้วยมัชฌิมาปฏิปทาภาคประยุกต์ หรือ บุคคลและ สังคมควรดำรงอยู่อย่างไร แสดงวิธีที่จะนำหลักการที่กล่าวแล้วในภาคที่ ๒ มาใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ในการครองชีวิตของบุคคล ในการฝึกอบรม บุคคล และในการอยู่ร่วมกันของหมู่ชน เพื่อประโยชน์สุขอันร่วมกัน สอดคล้องกับแนวทางแห่งชีวิตที่เข้าถึงจุดหมายนั้นแล้ว

ทั้ง ๒ เรื่องนี้ จะได้พิจารณาต่อไปโดยลำดับ

พระศรีวิสุทธิโมลี (ประยุทธ์ ปยุตโต)*

* ปัจจุบันคือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต)

อักษรย่อชื่อคัมภีร์*

เรียงตามอักขรวิธีแห่งมคธภาษา

(ที่พิมพ์ตัว **เอนหนา** คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

อจ.อ.	องค์คุณตรีนิกาย อญฺจกถา (มนโรตปุณณี)	ช.อป.	ชุตฺตหกนิกาย อปทาน
อจ.อญฺจก.	องค์คุณตรีนิกาย อญฺจกนิปาต	ช.อิตฺติ.	ชุตฺตหกนิกาย อิตฺติวุตตก
อจ.เอก.	องค์คุณตรีนิกาย เอกนิปาต	ช.อุ.	ชุตฺตหกนิกาย อุทาน
อจ.เอกาทสก.	องค์คุณตรีนิกาย เอกาทสกนิปาต	ช.ช.	ชุตฺตหกนิกาย ชุตฺตหกปาฐ
อจ.จตุกก.	องค์คุณตรีนิกาย จตุกกนิปาต	ช.จริยา.	ชุตฺตหกนิกาย จริยาปิฎก
อจ.ฉกุก.	องค์คุณตรีนิกาย ฉกุกนิปาต	ช.จู.	ชุตฺตหกนิกาย จูฬนันทุส
อจ.ติก.	องค์คุณตรีนิกาย ติกนิปาต	ช.ชา.	ชุตฺตหกนิกาย ชาตก
อจ.ทสก.	องค์คุณตรีนิกาย ทสกนิปาต	ช.เถร.	ชุตฺตหกนิกาย เถรคาถา
อจ.ทุก.	องค์คุณตรีนิกาย ทุกนิปาต	ช.เถรี.	ชุตฺตหกนิกาย เถรีคาถา
อจ.นวก.	องค์คุณตรีนิกาย นวกนิปาต	ช.ธ.	ชุตฺตหกนิกาย ธมฺมปท
อจ.ปญฺจก.	องค์คุณตรีนิกาย ปญฺจกนิปาต	ช.ปฏฺธิ.	ชุตฺตหกนิกาย ปฏฺธิสุมมิตามคฺค
อจ.สตตฺก.	องค์คุณตรีนิกาย สตตฺกนิปาต	ช.เปต.	ชุตฺตหกนิกาย เปตวตฺต
อป.อ.	อปทาน อญฺจกถา (วิสุทฺตชนวิลาสิณี)	ช.พทุธ.	ชุตฺตหกนิกาย พทุธวส
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺต	ช.ม.,ช.ม.หา.	ชุตฺตหกนิกาย มหานิทฺเทส
อภิ.ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา	ช.วิมาน.	ชุตฺตหกนิกาย วิมานวตฺต
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจาน	ช.สุ.	ชุตฺตหกนิกาย สุตตนิปาต
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติ	ชุตฺตหก.อ.	ชุตฺตหกปาฐ อญฺจกถา (ปรมตฺตโชติกา)
อภิ.ยมก.	อภิธมฺมปิฎก ยมก	จริยา.อ.	จริยาปิฎก อญฺจกถา (ปรมตฺตทีปนี)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค	ชา.อ.	ชาตกญฺจกถา
อภิ.ส.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณเ	เถร.อ.	เถรคาถา อญฺจกถา (ปรมตฺตทีปนี)
อิตฺติ.อ.	อิตฺติวุตตก อญฺจกถา (ปรมตฺตทีปนี)	เถรี.อ.	เถรีคาถา อญฺจกถา (ปรมตฺตทีปนี)
อุ.อ.	อุทาน อญฺจกถา (ปรมตฺตทีปนี)		

* คัมภีร์ที่สำคัญได้นำมาลงไว้ทั้งหมด แม้ว่าบางคัมภีร์จะมิได้มีการอ้างอิงในหนังสือนี้

ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา (สุมงฺคลวิลาสินี)	วินย.อ.	วินย อฏฺฐกถา (สมนุตปาสาทิกา)
ที.ป.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	วินย.ฎีกา	วินยอฏฺฐกถา ฎีกา (สารตฺตที่ปนี)
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวรรค	วิภงฺค.อ.	วิภงฺค อฏฺฐกถา (สมฺไมหวิโนทนี)
ที.ส.	ทีฆนิกาย สัตถุขนฺธวรรค	วิมาน.อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา (ปรมตฺตที่ปนี)
ธ.อ.	ธมฺมปทอฏฺฐกถา	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
นิท.อ.	นิทเทส อฏฺฐกถา (สทฺธมฺมปทฺโชติกา)	วิสุทฺธิ.ฎีกา	วิสุทฺธิมคฺค มหาฎีกา (ปรมตฺตมณฺฑล)
ปญฺจ.อ.	ปญฺจปรกรณ อฏฺฐกถา (ปรมตฺตที่ปนี)	สงฺคณ.อ.	ธมฺมสงฺคณ. อฏฺฐกถา (อฏฺฐสาสินี)
ปฏิส.อ.	ปฏิสมฺภิตามคฺค อฏฺฐกถา (สทฺธมฺมปกาสินี)	สงฺคณ.ฎีกา	อภิธมฺมตฺตสงฺคณ ฎีกา (อภิธมฺมตฺตวิภาวินี)
เปต.อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา (ปรมตฺตที่ปนี)	ส.อ.	สํยุตฺตนิคาย อฏฺฐกถา (สารตฺตปกาสินี)
พทุธ.อ.	พทุธวํส อฏฺฐกถา (มคฺชรตฺตวิลาสินี)	ส.ข.	สํยุตฺตนิคาย ขนฺธวรรค
ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา (ปปญฺจสุทฺถนี)	ส.นิ.	สํยุตฺตนิคาย นีทานวรรค
ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย อปริปญฺเณสก	ส.ม.	สํยุตฺตนิคาย มหาวรรค
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมนปญฺเณสก	ส.ส.	สํยุตฺตนิคาย สคาวรรค
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มุลปญฺเณสก	ส.สพ.	สํยุตฺตนิคาย สพฺพยตนวรรค
ม.ค.	ม.ค.ตฺตที่ปนี	สุตฺต.อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ปรมตฺตโชติกา)
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหา		
วินย.	วินยปิฎก		

บันทึกประกอบ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

ก. ความเป็นมาถึงปัจจุบัน

หนังสือ “พุทธธรรม” โดยผู้เขียนเดียวกันนี้ ปัจจุบันมี ๒ ฉบับ คือ ฉบับเดิม และ ฉบับปรับปรุงและขยายความ

๑. **พุทธธรรม ฉบับเดิม** หนา ๒๐๖ หน้า เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นตามคำอาราธนาของโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย* รวมอยู่ในหนังสือชุด “วรรณไวทยาการ” ซึ่งโครงการตำราฯ จัดพิมพ์ถวาย พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนม์มครบ ๘๐ พรรษาบริบูรณ์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๔

พุทธธรรม ฉบับเดิมนี้ มีอนุสรณ์แด่เสด็จในกรมฯ พระองค์นั้น และแกหนังสือ พุทธธรรม เอง คือทูล “วรรณไวทยาการ” ที่มูลนิธิมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และที่โครงการตำราฯ ซึ่งเกิดจากคำสมนาคุณ ที่โครงการตำราฯ จะต้องมอบให้แก่ผู้เขียนทุกท่านตามระเบียบ แต่ผู้เขียนได้บริจาคให้แก่งานหนึ่ง เพราะปฏิบัติตามหลักการที่ยึดถือตลอดมาว่าไม่รับค่าตอบแทนใดๆ

๒. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** คือ พุทธธรรม ฉบับเดิมนั้นเอง แต่ได้เขียนแทรกเพิ่มขยายความ มีเนื้อหาเพิ่มมากขึ้นเป็น ๖ เท่าของฉบับเดิม (ปัจจุบันหนา ๑๐๖๖ หน้า) ซึ่งคณะระดมธรรม และธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เสร็จเมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕ และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พิมพ์ต่อมา ล่าสุดครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๓

ความเป็นมาในระยะแรกของ พุทธธรรม ทั้งสองฉบับ ได้เล่าไว้แล้วโดยละเอียดใน “บันทึกของผู้เขียน” ท้ายเล่ม พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ในที่นี้จะไม่เล่าให้มากกว่านี้ แต่จะกล่าวถึงเฉพาะเรื่องราวของ พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ต่อเนื่องมาถึงฉบับพิมพ์ปัจจุบัน ครั้งที่ ๑๐ นี้

* เวลานั้น มี นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ เป็นประธานกรรมการ และนายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นกรรมการ ผู้ติดต่อพิมพ์

หลังจากพิมพ์ครั้งแรกแล้ว หนังสือ **พุทธธรรม** ฉบับเดิม ได้มีผู้ขอ อนุญาตพิมพ์ต่อมาก่อนครั้งนี้ ๘ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๑๙ คณะสงฆ์วัดพลับพลาชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ งานพระราชทานเพลิงศพ พระศีลขันธโสภิต (วิรัชต์ สิริทตฺโต) วันเสาร์ที่ ๓ เมษายน ๒๕๑๙

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๐ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์เป็น อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระวันรัต (ทรัพย์ โสมกมหาเถร) วัดสังเวชวิศยาราม วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๐

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๖ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขอ อนุญาตพิมพ์เผยแพร่สำหรับเป็นคู่มือในการพัฒนาจริยศึกษาในโรงเรียน

ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๒๖ สำนักพิมพ์สุภาพใจ ขออนุญาตพิมพ์เพื่อ เผยแพร่ให้กว้างออกไปตามร้านค้าทั่วทุกจังหวัด

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๕ นี้ ผู้เขียนได้มีโอกาสแทรกเพิ่มและแก้ไขปรับปรุง คำและความหลายแห่งให้สมบูรณ์ขึ้น ตามบันทึกที่ได้เตรียมไว้หลายปี ระหว่างนั้น แต่ก็มีจำนวนหน้าเท่าเดิม คือ ๒๐๖ หน้า

ครั้งที่ ๖, ๗ และ ๘ เป็นการพิมพ์ซ้ำโดยสำนักพิมพ์สุภาพใจ ใน พ.ศ. ๒๕๒๗, ๒๕๒๘ และ ๒๕๓๑ ตามลำดับ

การพิมพ์ครั้งที่ ๑ ถึง ๘ ของ **พุทธธรรม** ฉบับเดิม ก็เช่นเดียวกับ **พุทธ ธรรม** ฉบับปรับปรุงและขยายความ เท่าที่พิมพ์มาจนถึงครั้งล่าสุด คือเป็นงาน พิมพ์ในยุคก่อนจะมีการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ทำให้การพิมพ์ครั้งใหม่ แต่ละครั้ง แก้ไขปรับปรุงได้ยาก หรือแทบแก้ไขไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ **พุทธธรรม** ฉบับเดิม ที่พิมพ์จนถึงครั้งที่ ๘ จึงมีขนาดเล็ก และจำนวนหน้า เท่าเดิมตลอด มาคือ ๒๐๖ หน้า

อนึ่ง ระหว่างนี้ Dr. Grant Olson ซึ่งเมื่อจบการศึกษาปริญญาเอก แล้ว ทำงานที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ (Cornell University) ได้รับทุนจากมูลนิธิ จอห์น เอฟ. เคนเนดี ในการขออนุญาตแปล **พุทธธรรม** ฉบับเดิม นี้ เป็น ภาษาอังกฤษ แต่ผู้เขียนได้แจ้งให้ขออนุญาตโครงการตำราฯ แทน เพราะได้ มอบให้โครงการตำราฯ ถือลิขสิทธิ์ไว้โดยเกียรติ Dr. Grant Olson แปล **พุทธ ธรรม** ฉบับเดิม อยู่สิบปีเศษ และในที่สุด State University of New York

Press, Albany ได้พิมพ์ออกเผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ (ค.ศ. ๑๙๙๕) ในชื่อว่า *Buddhadhamma: Natural Laws and Values for Life* แต่หลังจากนั้น ผู้เขียนได้ขอให้หยุดการพิมพ์ครั้งใหม่ไว้ก่อน เพราะได้พบคำแปลที่ควรแก้ไขบางแห่ง*

ครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๓ นายแพทย์กมล สินธวานนท์ พิมพ์เป็นธรรมทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศเอก เกรียงไกร สินธวานนท์ วันเสาร์ที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๔๓

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ซึ่งอยู่ในยุคที่ใช้ระบบคอมพิวเตอร์แล้ว ได้มีการพิมพ์ข้อมูลเดิมขึ้นใหม่ โดยเนื้อหาทั้งหมดคงเดิม แต่เพราะเรียงอักษรใหม่ และขนาดหนังสือกว้างยาวน้อยลง แม้จะใช้ตัวอักษรขนาดเล็ก ก็มีจำนวนหน้าเพิ่มขึ้น เป็น ๒๕๘ หน้า

ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๔ คือครั้งปัจจุบันนี้ ซึ่งคุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน เพื่อฉลองกตัญญูกตเวทีตาธรรม ในมงคลวารคล้ายวันเกิดอายุครบ ๗๖ ปี ของมารดา คือ คุณประยูร พรหมสุทธิ ณ วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔

อนึ่ง การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ ถือได้ว่าเป็นวาระครบ ๓๐ ปี แห่งการเกิดขึ้นของหนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิมนี่ด้วย

ข. รูปลักษณ์ใหม่ของ “พุทธธรรม” ฉบับเดิม

การที่คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม ครั้งใหม่ เป็นธรรมทานในมงคลวารคล้ายวันเกิดของมารดาคราวนี้ เป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชนิดที่บานปลายอย่างมิได้คาดหมาย แก่หนังสือ พุทธธรรม

ความจริง หลังจากหนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความเสร็จออกมาแล้ว ผู้เรียบเรียงได้ตั้งใจว่า จะให้หยุดเลิกการพิมพ์หนังสือ พุทธธรรม ฉบับเดิม เสียเลย โดยจะได้แจ้งให้ทางโครงการตำราฯ ที่ช่วยถือลิขสิทธิ์ โดยเกียรติอยู่ทราบด้วย เพราะ พุทธธรรม ฉบับเดิม ทั้งหมด เป็นส่วนหนึ่งที่รวมอยู่ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความนั้นแล้ว

* ระหว่างที่แปลอยู่ ผู้แปลได้ขอให้ผู้เขียนช่วยตรวจคำแปล แต่ผู้เขียนก็ไม่มีเวลา และอยู่ห่างไกลกัน จึงดูได้เพียงบางส่วน รวมแล้วเรื่องนี้ ผู้เขียนไม่ได้ติดตามเรื่อง เท่าที่ทราบ งานแปลนั้นได้มีการเผยแพร่เรื่อยมา

เมื่อคุณณัฐพร พรหมสุทธิ ขออนุญาตพิมพ์ ก็เป็นธรรมดาว่าจะคิดเพียงพิมพ์ไปตามเดิม แต่เมื่อไปติดต่อขอข้อมูลคอมพิวเตอร์ของฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙ ก็ได้รับคำตอบว่า ข้อมูลทั้งหมดถูกทำลายหรือทิ้งไปแล้ว

จากนั้น คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ได้รับข้อมูลคอมพิวเตอร์จาก ร.พ. สหธรรมิก ที่พิมพ์ขึ้นใหม่ และนำมาตรวจพิสูจน์ด้วยตนเองที่บ้าน ตั้งแต่กลางเดือนมิถุนายน จนถึงปลายเดือนกรกฎาคม ๒๕๔๔ นี้ เมื่อเสร็จแล้ว จึงได้นำมามอบถวายแก่ผู้เรียบเรียง เพื่อตรวจความเรียบร้อยขั้นสุดท้าย

ผู้เรียบเรียงดูฉบับรู้แล้วเห็นว่า หนังสือ *พุทธธรรม* นี้ มีหัวข้อแยกย่อยชอยหลายชั้น ถ้าสั่งแก้กันไปกันมา ก็จะทำให้เสียเวลามาก และยากที่จะได้ผลดี ทางที่ดีที่สุดคือ ผู้เรียบเรียงควรจะได้ข้อมูลคอมพิวเตอร์มา และกำหนดแบบตัวอักษรหัวข้อย่อยชอยลงไปในแต่ละระดับเองตามประสงค์ แม้ว่าผู้เรียบเรียงจะพิมพ์ผิดไม่เป็น แต่อาศัยใช้นิ้วจิ้มเอาก็คงสำเร็จได้

อย่างไรก็ดี ข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่มีนั้น เป็นระบบ Apple Macintosh ซึ่งผู้เรียบเรียงเข้าไม่ถึง จึงติดขัด แต่ทางสำนักพิมพ์ธรรมสภา ได้ช่วยดำเนินการแปลงเป็นข้อมูลระบบ PC แล้ว พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินฺตาปญฺโญ) จัดปรับข้อมูลและแต่งแบบจนเข้ารูปที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ และส่งมอบแก่ผู้เรียบเรียงเพื่อจัดปรับเปลี่ยนแบบตัวอักษรตามความประสงค์ต่อไป

พอดีเป็นจังหวะที่พระครุฑิต คุณวโร นำแบบตัวอักษรใหม่มาถวายจำนวนมาก หนังสือ *พุทธธรรม* กำลังมีปัญหาเรื่องแบบตัวอักษรสำหรับตัวพื้น กับข้อความที่อ้างจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ว่าจะทำให้เห็นต่างกันชัดเจน และเหมาะสมได้อย่างไร เมื่อได้แบบอักษรใหม่ชุดนี้มา ก็ช่วยให้แก้ปัญหานี้สำเร็จเรียบร้อยไปด้วยดี

หนังสือ *พุทธธรรม* ฉบับเดิม ที่พิมพ์ครั้งแรก ๒๐๖ หน้า เมื่อพิมพ์ข้อมูลคอมพิวเตอร์ระบบ Apple Macintosh เป็นหนังสือขนาดเล็กลงมาได้ ๓๐๙ หน้า แปลงมาเป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ระบบ PC คราวนี้ ครั้งแรกประมาณ ๓๐๒ หน้า เปลี่ยนแบบอักษรใหม่และปรับช่องบรรทัดแล้ว เหลือทั้งหมด ๒๘๔ หน้า

เบื้องแรกตั้งใจไว้เพียงว่า จะปรับแบบตัวอักษรของหัวข้อย่อยระดับต่างๆ ให้เหมาะ และแบ่งชื่อย่อยหน้าให้อ่านง่ายขึ้น แต่เมื่อเริ่มทำจริง งานก็บานปลาย จนกระทั่ง พุทธธรรม ฉบับเดิม พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ กลายเป็นฉบับเดิมที่ปรับปรุงและเพิ่มเติมเป็นอันมาก จนรูปโฉมเปลี่ยนแปลงจากเดิมไปไกล

โดยสรุป ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแก่ พุทธธรรม ฉบับเดิม ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งทำให้หนังสือแตกต่างจากการพิมพ์ครั้งก่อน มีดังนี้

- ก) ตั้งหัวข้อย่อยแทรกเพิ่มขึ้นอีกจำนวนมาก
- ข) แบ่งชื่อย่อยหน้าให้อ่านสะดวกขึ้น แยกไปจากเดิมมาก
- ค) ปรับแก้สำนวนภาษาหลายแห่งให้ดีขึ้น และอธิบายแทรกเสริมทั่วๆ ไป
- ง) มีส่วนเพิ่มเติมต่างหากออกมา ที่สำคัญ คือ

๑. เพิ่มบทว่าด้วย “อายตนะ ๖” โดยคัดมาจาก พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ตัดให้สั้นเข้า นำมาประมาณ ๓ ใน ๕ รวม ๓๒ หน้า (น. ๒๖-๕๗)

๒. “บทเพิ่มเติม: เรื่องเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปบาทและกรรม” ต่อท้ายภาค ๑ รวม ๒๑ หน้า (น. ๑๘๘-๒๐๘)

๓. “บทเพิ่มเติม: ชีวิตที่เป็นอยู่ดี ด้วยมีการศึกษาทั้ง ๓ ที่ทำให้พัฒนาครบ ๔ (มรรคมงคล ๘ ← ศึกษา ๓ → ภาวนา ๔)” ต่อท้ายภาค ๒ รวม ๓๓ หน้า (น. ๓๔๒-๓๗๔)

นอกจากส่วนที่เพิ่มเป็นบทต่างหากแล้ว ยังมีส่วนที่เขียนอธิบายเพิ่มแทรกระหว่างเนื้อความเดิมอีก รวมประมาณ ๕ หน้า

อีกเรื่องหนึ่งที่เคยคิดว่าจะเขียนเป็นบทเพิ่มเติมด้วย คือเรื่อง “ความสุข” แต่ได้ตกลงระงับไว้ก่อน เพราะหนังสือจะหนาเกินไป เพราะบัดนี้ได้ขยายจาก ๒๘๔ เป็น ๓๗๕ หน้าแล้ว

แต่ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ เวลาได้ล่วงเลยไปมากแล้ว จนผู้เรียบเรียงได้เป็นเหตุให้หนังสือเสร็จไม่ทันมงคลวารคล้ายวันเกิด ของคุณประยูร พรหมสุทธิ ในวันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๔ นับถึงขณะเขียนบันทึกนี้ ผ่านเลยมาเป็นเวลาอีกเดือนเต็ม จึงตกลงคงไว้เท่านี้ก่อน

เมื่อเรื่องเป็นมาอย่างนี้ ความตั้งใจเดิมที่จะให้หยุดเลิกการพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับเดิม เพราะได้เป็นส่วนย่อยที่รวมอยู่ในพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความแล้ว ก็ต้องเปลี่ยนไป (เคยคิดจะทำ พุทธธรรม ฉบับย่อเล็กๆ ขึ้นใหม่อีกเล่มหนึ่ง โดยสรุปจากฉบับปรับปรุงและขยายความ แต่ยังไม่มีความ)

บัดนี้ ได้เห็นว่า พุทธธรรม ฉบับเดิม ที่ปรับปรุงเพิ่มเติมนี้ อาจเป็นบุพภาค หรือเป็นตัวเลือก ซึ่งผู้ที่ยังไม่มีเวลาหรือยังไม่พร้อมที่จะอ่าน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ สามารถใช้ศึกษาหลักพระพุทธศาสนาไปพลางก่อน หรือชิ้นหนึ่งก่อน จึงน่าจะให้มีการเผยแพร่ได้สะดวกขึ้น หรือให้สะดวกที่สุด

นี่เป็นความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้ พุทธธรรม ฉบับเดิม เรียกได้ว่า มีรูปแบบใหม่

อนึ่ง ใน พุทธธรรม ฉบับเดิม นี้ มีแผนผังและภาพประกอบคำอธิบายอยู่บ้าง โดยเฉพาะในบทว่าด้วยปัจจุสมุปาต แม้จะไม่มาก แต่ก็ต้องเขียนขึ้นใหม่ ซึ่งได้อาศัยพระครุฑชิต คุณวโร และพระอภิวัฒน์ นาถวโร ช่วยจัดทำสำเร็จด้วยดี และพระครุฑชิต คุณวโร ยังได้ช่วยอ่านปริิฟูให้ด้วยตลอดเล่ม ช่วยให้แก้ไขข้อมูลพิมพ์ผิดพลาดหรือพร่องหลงตาไปให้เรียบร้อยจนเชื่อว่า ข้อผิดพลาด หากไม่หมด ก็คงเหลือน้อย ควรจะพอใจได้

ในการทำงานที่จะเสร็จลงได้นี้ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินฺตาปญฺโญ) ได้ทำหน้าที่ประสานงาน และทำงานด้านคอมพิวเตอร์ส่วนเชื่อมต่อในระหว่าง อันลงท้ายที่สารบัญ โรงพิมพ์สหธรรมิก เป็นผู้ริเริ่มพิมพ์ข้อมูลคอมพิวเตอร์จากหนังสือเดิมไว้ให้ทั้งเล่ม และสำนักพิมพ์ธรรมสภาที่รับงานพิมพ์คราวนี้ ได้ช่วยดำเนินการแปลงข้อมูลมาสู่ระบบ PC ช่วยเป็นฐานให้งานก้าวหน้าได้จนเสร็จเป็นเล่มหนังสือ

ขออนุโมทนาทุกท่าน และขอทุกท่านจงมีปิตินิธรรมร่วมกัน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๗ กันยายน ๒๕๔๔

บันทึกประกอบ

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๓๘

หนังสือ **พุทธธรรม** นี้ อธิบายหลักธรรมสำคัญๆ แยกเป็นบทๆ แม้จะได้จัดกลุ่มรวมบทเหล่านั้นเป็นภาคๆ แต่ผู้ศึกษาที่ไม่คุ้นกับหลักธรรมเหล่านั้นมากเพียงพอ ก็ยังเชื่อมโยงเนื้อความให้ได้ความเข้าใจเป็นภาพรวมที่ชัดเจนได้ยาก ผู้เขียนได้คิดไว้นานแล้วว่าต้องหาโอกาสเขียนความนำเรื่องหรือบทเสริมเพิ่มไว้เพื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจดังว่านี้ แต่เวลาที่ผ่านมา กับการงานหนังสืออื่นๆ ที่มากมายและล้นแรงรัด ไม่อาจคาดหมายว่าจะมีโอกาสนั้นเมื่อใด

เรื่องเป็นมาดังได้กล่าวนั้น จนกระทั่งถึงต้นปี ๒๕๖๒ นี้ (๑๖ มี.ค. ๒๕๖๒) ทางมหาวิทยาลัยเอเซียอาคเนย์ได้แจ้งขออนุญาตแปลและจัดพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)** เป็นฉบับภาษาอังกฤษ ผู้เขียนมองเห็นว่า ถ้างานแปลเสร็จสิ้นไปแล้วได้พิมพ์เผยแพร่แล้ว ต่อไปภายหน้า เมื่อผู้เขียนทำส่วนเพิ่มเติมที่คิดหมายไว้นั้นเสร็จ การที่คณะผู้แปลชุดเดิมนั้นจะมีโอกาสหันมาแปลส่วนเพิ่มเติมนั้น ก็จะเป็นไปได้ยาก แล้วฉบับแปลนั้น ก็จะไม่สมบูรณ์เรื่อยไป อีกอย่างหนึ่ง หนังสือฉบับแปลนั้นจะเผยแพร่ออกไปกว้างไกลภายนอก ที่ผู้อ่านส่วนใหญ่ไม่มีพื้นความรู้เข้าใจพระพุทธศาสนามาก่อน เมื่อเขาแรกพบ ก็ควรได้อ่านหนังสือที่จะให้รู้จักพระพุทธศาสนาได้ง่ายได้ชัดแต่เริ่มต้น

เมื่อมองเห็นอย่างนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องเขียนบทตอนซึ่งหมายใจไว้นั้น ให้ท่านที่จะแปลรวมไว้ในหนังสือฉบับที่มหาวิทยาลัยเอเซียอาคเนย์ขอแปลและจัดพิมพ์ พร้อมทั้งพักงานหนังสือเรื่องด่วนเรื่องอื่นๆ ทั้งหมดไว้ก่อน

ประจวบว่า ใกล้ๆ กันในช่วงเวลานี้ (๒๖ เม.ย. ๒๕๖๒) มหาวิทยาลัยเอเซียอาคเนย์ได้แจ้งขอพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)** เป็นครั้งที่ ๒ ของมหาวิทยาลัย เพิ่มเติมจากที่ได้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๖๒ นี้ และอีกด้านหนึ่งก็แจ้งขอพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย** เป็นธรรมทานในเดือนเมษายน ๒๕๖๒ นั้นด้วย

เมื่อเรื่องราวมารวมลงในจังหวะเวลาอันกระชั้นใกล้ชิดกันอย่างนี้ คุณเสริมสิน สมะลาภา นายกสภามหาวิทยาลัยเอเซียอาคเนย์ และ ดร.ฉันทวุฒิ พิษผล อธิการบดีมหาวิทยาลัยเอเซียอาคเนย์ ก็ได้ตกลงว่าจะรอไว้ให้ส่วนที่เขียนเพิ่มเติมที่กล่าวนั้นเสร็จพร้อมก่อน จึงจะพิมพ์รวมในหนังสือพุทธธรรม ทั้งสองฉบับสองขนาดนั้น ให้เป็นหนังสือที่ถือว่าสมบูรณ์ไปด้วยกันในคราวเดียว (และจะรับกันกับฉบับแปลภาษาอังกฤษต่อไปด้วย)

เรื่องที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นเหตุผลสำคัญในตัวเอง ที่ผู้เขียนจะต้องเร่งเขียน
 ความส่วนเพิ่มเติมให้เสร็จสิ้นโดยเร็ว ดังที่เพิ่งสำเร็จในบัดนี้

สรุปว่า ส่วนที่ตั้งใจไว้ว่าจะเขียนเพิ่มเติม คือ ความนำของภาค ๑ และภาค ๒
 เมื่อสำเร็จ ได้เป็นดังนี้

“ภาพรวม มัชฌนธรรมเทศนา” ๑๙ หน้า (หน้า ๒๑ – ๓๙) และ

“ภาพรวม มัชฌิมาปฏิปทา” ๒๔ หน้า (หน้า ๒๓๙ – ๒๖๒)

นอกจากนี้ ได้เกิดมีผลพลอยได้ทั่วไป ตั้งแต่จัดตัดแปลงทำรูปเล่มใหม่ ได้
 ตรวจทานคร่าวๆ ตลอดเล่ม โดยเฉพาะที่สำคัญ ในตอนต้นของภาค ๒ คือ
 มัชฌิมาปฏิปทา ได้ตั้งเรื่องระบบของมัชฌิมาปฏิปทา คือระบบของมรรค กับระบบของ
 ไตรสิกขา ขึ้นมาเทียบเคียงกันให้เห็นชัดขึ้น นอกจากนั้นได้ปรับปรุงและเพิ่มเติมเล็กๆ
 น้อยๆ ทั่วไป รวมแล้ว ทำให้จำนวนหน้าหนังสือเพิ่มขึ้น ๗๑ หน้า จากเดิม ๓๗๕ เป็น
 ๔๔๖ หน้า ทั้งหมดนี้เป็นความเปลี่ยนแปลงในหนังสือ **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)** ซึ่งจะ
 นำไปจัดพิมพ์ใส่เข้าไปใน **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย** ด้วยในทำนองเดียวกัน

โดยนัยนี้ หนังสือพุทธธรรม ที่มหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์จะจัดพิมพ์ครั้งใหม่
 นี้ ทั้ง ๒ ฉบับ คือ **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)** พิมพ์ครั้งที่ ๓๘ และ **พุทธธรรม ฉบับ
 ปรับปรุงขยาย** พิมพ์ครั้งที่ ๒๒ จึงเป็นฉบับปรับปรุง-เพิ่มเติม ที่เป็นก้าวใหม่อันสำคัญ
 ของหนังสือเล่มนี้

อย่างไรก็ดี ในเวลาที่เร่งด่วนนี้ งานยังมีความไม่สม่ำเสมอกลมกลืนในการจัด
 วางรูปแบบ (Format) ค้างอยู่บ้าง มีเนื้อความซ้ำซ้อนเป็นส่วนเกินไปบ้าง เช่น เรื่องภาวิต
 ๔ ปรากฏถึง ๓ ครั้ง (พูดเมื่อเรื่องถึงลำดับของมรรค-พูดเมื่อมีหลักธรรมอันสัมพันธ์กัน-
 พูดเมื่อต้องการให้เห็นในภาพรวม) เป็นข้อที่จะจัดปรับแก้ไขและขัดเกลาเมื่อมีโอกาสต่อไป

ขออนุโมทนามหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์ ที่ได้บำเพ็ญบุญทางการศึกษาอันสำคัญ
 ยิ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้ได้มีการปรับปรุง-เพิ่มเติมในหนังสือพุทธธรรมดังได้เล่ามานี้ และ
 อนุโมทนาทุกท่านที่ร่วมใจเกื้อหนุน ขอทุกท่านจงมีปิติปราโมทย์ในธรรมร่วมกัน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ปยุตฺโต)

๙ กรกฎาคม ๒๕๖๒